

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св.	XXI	Год.	1991.	С	1—336	1—46	Чачак 1991.
Vol.		Year		Р			

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАНАР

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XXI

Č A Č A K
1991.

УДК — 08 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

З Б О Р Н И К
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXI

Ч А Ч А К
1991.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
XXI**

Редакциони одбор

**Др Милоје Васић, Радомир Станић, Невенка Бојовић, Радивоје Бојовић и
Милован Вуловић**

**Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ**

**Технички уредник
ЗОРАН МАКСИМОВИЋ**

**Насловна страна
арх. СЛОБОДАН БОРБЕВИЋ**

**Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ**

**Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ**

**Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ ВИДОЉКОВИЋ**

Издавач: Народни музеј у Чачку

Штампа „Литопапир“ — Чачак

Мр ВЕРА БОГОСАВЉЕВИЋ — ПЕТРОВИЋ

МР ВЕРА БОГОСАВЉЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ
УУ 36000 Краљево
Народни музеј

УДК 902.01 (497.11)

КАМЕНА ОКРЕСАНА ИНДУСТРИЈА СА НЕОЛИТСКОГ НАСЕЉА ТРСИНЕ

I — ОПШТЕ НАПОМЕНЕ О НАЛАЗИШТУ

Локалитет Трсине је детаљно публикован у ранијем броју Зборника радова Народног музеја, из чијих анализа је била искључена колекција окресаног материјала од камена (Л. Никитовић, 1987, 5—28). Предмет овог рада је управо скупина окресаног камена, која ће бити комплементарана резултатима истраживања осталих врста материјала. По интерпретацији аутора, најстарији културни слој насеља припада периоду старчевачке културе. Очуван у траговима дао је малобројни камени материјал (5 примерака из слоја D), који нису узети за анализу. У најстарији слој укопани су остаци млађег насеља са три хоризонта, који одговарају фазама Винча — Плочник I, Винча — Плочник IIa и IIb винчанске културе. У географском смислу насеље Трсине се налази у атару села Горња Горевница код Чачка, на граници таковског краја и добрињско-јешевачког басена (Група аутора, 1977: 262—265, 269—270).

Са 115 м² истражене површине потиче свега 336 комада окресаног камена, који су статистички недовољни за извођење комплетних анализа. Иако је реч о малом броју примерака, налаз је довољно индикативан да реконструише опште обресе индустрије на насељу Трсине. За потребе ове анализе одабрана је стратиграфска подела насеља на Трсине Ц, Б и А (Ј. Никитовић, 1987, 6—8). Скупина окресане камене индустрије обрађена је методом посматрања атрибута и критеријума основних категорија окресане индустрије, примењен у истраживању колекције са локалитета Винча — Бело Брдо (И. Радовановић et al., 1984, 20, 22, 28, 31 — 44).

II — АНАЛИЗЕ СИРОВИНСКОГ МАТЕРИЈАЛА

У серији са малим бројем примерака идентификовано је 19 врста материјала, издвојених на основу макроскопског прегледа боје, структуре, провидности, цепљивости и општег изгледа сировине. Бројна и разноврсна група материјала може да се обједини у три основне групе према пореклу настанка:

- мекани бели камен (магнезит),
- разне врсте опала из екстракованих лежишта, и
- речни облаци.

Као усамљен пример у целини Трсине Б налази се одбитак од вулканског стакла“, као продукт вулканских ерупција у области Рудника. Све врсте сировина означене су почетним словима абецеде, почевши од А:

Тип А — У свим слојевима на насељу Трсине присутан је мекани бели камен (магнезит). Када су у питању нодуле, кортекс је шупљикав, тамносиве боје. Окресани примерци су превучени жутом патином. На пресеку материјал је беле боје. На локалитету су идентификовани комади изузетне тврдоће, са појачаним учешћем силицијума у саставу — силификовани магнезит, као и мекани комади, који остављају прах на додир.

Тип В — Млечно бели непрозирни материјал, изражене конхоидалне структуре, масног изразитог сјаја. Варијанта Б₁ је исти материјал са утиснутим нечистоћама, са преливима на жуто, ружичасто и црвено.

Тип С — Прозирно бели, скоро безбојни материјал, изражене конхоидалне структуре, стакластог изгледа.

Тип D — Светло окер хомогени материјал, масног сјаја и добре цепљивости, опалног изгледа. По својим макроскопским особинама

подсећа на главну сировину са насеља Дивље Поље код Краљева, сировину 1 (В. Богосављевић, 1990, 15) или »creamy white opaque flint« из Петнице (И. Радовановић, 1988, 96). Варијанте типа D су материјали са тамнијим или светлијим тачкама у хомогеном матриксу.

Тип E — Група материјала, раздвојена на три посебне врсте:

E — Сировина сиве боје, масног и изразито конхоидалног прелома, хомогене структуре,

E₁ — Сиви кремен истих особина као и носиоц групе са израженим црним танким линијама груписаним у снопове,

E₂ — Сиви кремен истих особина, са тамним и белим мрљама и тачкама у структури.

Све наведене врсте имају бели кортекс, хралаве површине.

Тип F — Браон и сивобраон, са тамним кортексом кремен, хомогене структуре, конхоидалног прелома и добре цепљивости. Када су у питању танки одбици, ова врста је слабо провидна.

Тип G — Материјал црвено браон боје, мат на свежем пресеку.

Тип H — Материјал зелено браон боје са тамним мрљама.

Тип I — Материјал воштано жуте боје, са нијансама окер и зелено, изразито масног сјаја и високе хомогености. Боја кортекса је различита, са доминантном црвеном и браон.

Тип J — Тамнобраон кремен, хомогеног изгледа, добре цепљивости, конхоидалне фрактуре.

Тип K — Маслинасто зелени материјал са белим кортексом, израженог масног сјаја и хомогене структуре.

Тип L — Светло браон материјал са белим мрљама или влакнима утиснутим у основну масу, слабо прозирни. Кортекс је беле боје.

Варијанта L₁ је без белих мрља у структури.

Тип L_j — Плавољубичасти или сивоплави материјал са остацима кортекса или коре која подсећа на кору речних облутака.

Тип M — Сивоцрни кремен са белим мрљама, веома редак материјал на насељу Трсине.

Тип O — Црни кремен масног сјаја и хомогене структуре.

Тип R — Посебна појава, сиви материјал, високо стакластог сјаја са црним и белим танким периферним слојем. Након одбијања од језгра, ивице одбитка су веома оштре. По изложеним особинама подсећа на вулканско стакло. Најближа идентификација налазишта оваквог материјала нађена је на Руднику (Група аутора, 1987, 33).

У околини насеља Горња Горевница забележено је неколико топонима који указују на могући потенцијал крених сировина: ка месту Горња Добриња налази се потес Кремене, према Прањанима — Каменици, а ка Горњем Милановцу, веома близу Г. Горевнице — вис Кременац. Северно од Г. Горевнице, ка Срезојевцима и Брезни, налази се место звано Кремен. У басену Самодрежа, источно од Г. Горевнице, налазе се депозити лапорца са опалским хидротермалним продуктима црног и зеленог опала и рожнаца (Група аутора, 1977, 265). Североисточно од Г. Горевнице, на неколико километара удаљености, у серији конломерата, белих лапораца и глинаца, на месту Кременци (добрињско-јешевачки басен) уочене су појаве кремена (Група аутора, 1977, 269).

Жице кварца идентификоване су у Такову на неколико места у слојевима тријаских кречњака у дужини од 80—240 м, са средњом дебљином слоја од 2 м (С. Крстић, 1971, 71). Реч је о моћном орудњењу, где је садржај кварца око 99.4%, па није било тешко да се у ранијем периоду идентификује налазиште. На територији Г. Горевнице спајају се три геолошка басена: таквачко-милановачки, прањански и басен Ражане, где се на прелазу из хоризоната старије серије неогена, „дрвене серије“ у лапоровиту серију, налазе богата орудњења магнезита. Овај магнезит је настао одлагањем раствора у пукотине стена серпентинисаних перидотита (Група аутора, 1977, 264—267). Становници насеља Трсине нису морали далеко да трагају за белом сировином. Поред ближе околине, као познатих депозита (Неваде, Шилопај, Брђани) у атару самог села, на локацијама „Цветни Врх“ и Бачевци налазе се моћна лежишта магнезитне руде (С. Крстић, 1971, 71).

Идентификација потенцијалних извора сировина на основу публиковане геолошке литературе неопходна је подлога за хипотезу о оптималном положају насеља у односу на проблем обезбеђивања основних сировина за израду оруђа. И као последњи извор, стално на располагању становницима Трсина, пружа се ток Чемернице са речним валуцима опала, кремена и осталих чврстих стена и минерала доспелих флувијалним кретањем из предела изворишта.

Употреба магнезита и опалских материјала је због свог настанка и налажења у природи морала да подразумева основна знања о рударењу, као и претходно познавање терена и карактера тражених материјала. У сваком случају, у непосредној околини насеља Трсине налазе се бројна налазишта свих врста материјала заступљених у

колекцији, са најближим извором магнезита на свега неколико стотина метара удаљености од локалитета.

У табели 1 изложена је квантитативна структура идентификованих сировина на насељу Трсине, по слојевима од С до А:

ТАБЕЛА 1

Врста сировине	Број С	%	Број В	%	Број А	%
1. А	13	25,4	21	28,7	31	18,3
2. В	4	7,8	7	9,5	21	12,4
3. В ₁	1	1,9	—	—	9	5,3
4. С	3	5,8	5	6,8	11	6,5
5. D	2	3,9	8	10,9	5	2,9
6. E	3	5,8	3	4,1	6	3,5
7. E ₁	3	5,8	2	2,7	6	3,5
8. E ₂	1	1,9	4	5,4	4	2,3
9. F	4	7,8	8	10,9	30	17,7
10. G	2	3,9	—	—	2	1,1
11. H	—	—	3	4,1	8	4,7
12. I	2	3,9	—	—	8	4,7
13. J	—	—	5	5,4	13	7,6
14. K	—	—	2	2,7	2	1,1
15. L	2	3,9	—	—	7	4,1
16. L _j	8	15,6	4	5,4	3	1,7
17. M	—	—	—	—	1	0,5
18. O	3	5,8	—	—	2	1,1
19. R	—	—	1	1,3	—	—

У серији не постоји довољан број одбитака *lato sensu* да би се извршиле анализе у погледу предиспозиције одређене сировине за израду специјалних типова оруђа. У ограниченом домету анализе су показале да се у свим слојевима (од слоја С до слоја А) сечива израђују од магнезита, млечно белог непрозирног материјала, опала типа D, као и високо транспарентног материјала. На слици 1 графички су презентирани односи између појединих врста сировина унутар слојева Трсине А (сл. 1a), Трсина В (сл. 1b) и Трсине С (сл. 1c). По степену заступљености опажа се доминација магнезита у свим слојевима, с тенденцијом лаганог пада у слоју А, од 28,7% из слоја В ка 18,3% у завршном хоризоту. То се догађа у моменту када се у слоју А знатно повећава утицај и употреба сивобраон материјала (сировина Ф), који по свему судећи, као чврст, квалитетан и лако доступан, представља сировину која је постала равноправни чинилац у литичкој продукцији са магнезитом. У најстаријем слоју, поред примарног магнезита, налази се у високом проценту плавољуби-

части и сивоплави облук (тип Lj). Његово учешће постепено опада, да би у слоју А постао периферно важан материјал. Стандардно присутан материјал на насељу Трсине је сиви масни кремен са својим варијантама (Е, Е₁, Е₂), као и тамнобраон хомогени непрозирни материјал (тип. Ј), од чега су израђене најбоље дефинисане ретуширане алатке на насељу. Врста Ј је у слоју А достигла максимум употребе и са сировинама, Е са варијантама, типом F, В и А, представља основне материјале за израду алатки у слоју А.

Из претходно изведених анализа произилази да су становници насеља Трсине, с обзиром на геолошко-геоморфолошки изглед терена, као и на палеогеографске прилике, били у повољној ситуацији да предузимају експедиције за добављање сировина, као и да изводе рударске радове на налазиштима. По заступљеним врстама сировина може да се претпостави да су становници насеља Трсине користили локалне ресурсе, где су се најудаљенији налазили на двадесетак километара од насеља.

III — ТРСИНЕ — СЛОЈ С

1. Генерална структура скупине

У слоју С налази се:

а) језгра	4 ком.	7,2%
б) одбици <i>stricto sensu</i>	24 ком.	43,6%
в) сечива	27 ком.	49,0%

У изузетно малој скупини ретуширан је 21 примерак, што износи 41%. Одбици са класом сечива су заступљени у одређеној равнотежи.

У изузетно малој скупини ретуширан је 21 примерак, што износи 41%. Одбици са класом сечива су заступљени у одређеној равнотежи.

2. Језгра

На табели 2 изложени су подаци о нађеним језгрима:¹

Табела 2

Т и п	Угао платф.	L	W	T	Тип одвојених одбитака
1. „Ољуштени комад“	86°	34	43	24	микроодбици
2. Већи део кортекса	—	30	52	44	одбици
3. Једноплатформно	95°	40	30	48	сечива/микросечива
4. Неправилно	98°	44	47	38	одбици.

У питању је мали број комада, уједначених метричких односа. Продукција је стандардна, почевши од нодуле магнезита (већи део кортекса) до једноплатформног типа, призматичног облика, израђеног од белог непрозирног опала, Т. 1/9. Језгро потиче из процеса експлоатације сечива и микросечива, са припремљеним бочним странама.

3. Одбици

Иако на малом броју примерака, пратећи карактер дорсалних површина уочене су следеће динамичке категорије:

— група иницијалне припреме одбици под кортексом преко 25% —	12 ком.	50,0%
— група узнапредоване фазе експлоатације — негативи фацета су паралелни са осом <i>bulbosa perkusije</i> —	5 „	20,8%
— група обнове у току нове експлоатације —	7 „	29,1%

Посматрајући типове платформи најбројнију групу представља тип глатке платформе (37,5%), са значајним учешћем пунктиформне и кортикалне платформе. Угао платформе се креће од 80° до 110°, по чему би одбици потицали из фазе иницијалне експлоатације. Морфометријске анализе показују да је 17 примерака очувано комплетно, просечно заступљене дужине између 31—40 мм. Ширина и дебљина су комплетно очуване димензије, интензивнијих распона појављивања: код ширине у групи одбитака између 21—30 мм (33,3%) и 31—40 мм (37,5%); код дебљине у интервалу од 6—7 мм (33,3%) и 8—10 мм (16,6%). Одбици дебљине преко 17 мм појављују се у висини 12,5% од укупног броја. На дијаграмима, сл. 2 а и б, представљени су графичким путем односи између индекса дебљине и дужине унутар класа одбитака. Углови леве и десне ивице одбитака показују афинитет ка широком интервалу од 30° до 60°.

4. Сечива

Једна трећина сечива сачувана је комплетно. По структури дорсалних страна, 55,5% свих сечива носи истосмерне фацете одбијања са осом *bulbosa perkusije* (*parallel blade scars*), односно 15 примерака. Остали комади су под кортексом, или са траговима нове припреме у току експлоатације. Доминантни тип платформе је фацетирана платформа, са учешћем од 33,3%, иза чега следи тип глатке са 14,8%. Угао платформе варира између 74° — 133°, налазећи се највећим делом у интервалу 90° — 100°. На основу типа и угла платформе примарни технолошки процес је фаза експлоатације сечива са припремљених језгара.

Дужине сечива очуване су на само девет примерака и припадају групи од 45 до 50 мм дужине. Најдуже очувано сечиво је дужине 85 мм. Најчешће ширине сечива су између 15 и 20 мм, са тенденцијом ка ширим примерцима, ка групи од 21 до 30 мм. Дебљине сечива се крећу између 4 и 10 мм, са највећим бројем примерака у групи 4—5 мм. Угао леве ивице показује аспирацију ка интервалу 40° — 50°, за разлику од десне ивице, где је доминатна величина између 30°—40°.

5. Анализа техничких атрибута ретуша

Анализа ретушираног оруђа извршена је, поред традиционалног начина, и путем праћења промена у критеријуму ретуша, предложеним у класификационом систему Laplace-a (G. Laplace, 1972). Резултати анализе из свих слојева унети су збирно на табелама за сваки одељак (табеле 3, 4, 5, 6, 7 и 8). Нумеричке ознаке атрибута су идентичне са шифрама публикованим за локалитет Винча — Бело Брдо (И. Радовановић et al., 1984, 31). У целини Ц и Б, због веома малог броја ретушираних примерака, неће бити ширих коментара, јер су конкретни резултати видљиви на табелама.

6. Традиционална типологија ретушираног оруђа

Структуру ретушираних алатки у слоју Ц чини:		
— одбици <i>stricto sensu</i>	5 ком.	23,8%
— сечива	16 „	76,1%

Узимајући у обзир да је узорак веома мали, јасно је изражен афинитет ка ретуширању на предлошку сечива у односу на класу одбитака. У слоју Ц идентификовани су следећи типови оруђа, изложени на табели 9:

Табела 9

Т и п	Број	%
1. Стругачи	1	4,7
2. Ретуширана сечива	13	61,9
3. Сврдла/убадачи	2	9,5
4. Оруђа на ретушираном прелому	1	4,7
5. Ретуширани одбици	2	9,5
6. Длета	1	4,7
7. Пострушке	1	4,7.

Групом ретушираних оруђа доминира тип ретушираних сечива.

6.1. Ретуширана сечива

Сечива су израђена од разних врста материјала.

Подела је извршена према броју ретушираних ивица:

- а) сечива са једном ретушираном ивицом — 6 комада,
- б) сечива са обе ретуширане ивице — 7 комада.

Код прве групе основни тип ретуша је нормални ретуш, док се уздигнути начин јавља парцијално. Код друге подгрупе налази се примерак од магнезита са стрмо ретушираним ивицама, као и на проксималном крају, Т. I/1. По дубини примерци са стрмим ретушом су дубоки, док су примерци под нормалним ретушом маргинални. Сва сечива су фрагментована, изузев стрмо ретушираног, као и масивни примерак са једном ретушираном ивицом, Т. I/6. На појединим деловима се уочавају тенденције ка плитком ретушу, Т. I/7. Друга појава су сечива са равном линијом ретуша, који је плитак, маргинални и ламеларан, Т. I/8.

6.2. Остале групе ретушираног оруђа

Индикативна је појава једног стругача у слоју Ц, примерка изведеног на одбитку са изведеним инверзним инвазивним ретушом на једној ивици, Т. I/2. Оруђе на ретушираном прелому је типичан примерак уског сечива, на чијем трансверзалном прелому је изведен стрми дубоки ретуш, конвексне линије, Т. I/3. У малобројној групи налази се тип убадача, ВС 1 (bes tronçature по типологији G. Laplace-а, 1972, 121), израђен од светлобраон провидног кремена, брижљиво изведеног стрмног ретуша на дисталном делу и десној дисталној ивици, чиме је формиран оштар положени шпиц, Т. I/5. Други примерак брижљиво изведене алатке представља ретуширано сечиво стрмим ретушом, са стрмо ретушираним врхом ексцентрично постављеним, који је типолошки сврстан у дупло стрмо ретуширане шиљке, PDT 22, по G. Laplace-а, Pointe à double dos tronçuee triangulaire (G. Laplace, 1972, 125), Т. I/4. Алатка је израђена од магнезита, са проксимално одсеченим крајем, који је накнадно ретуширан.

IV ТРСИНЕ — СЛОЈ Б

1. Генерална структура налаза

У слоју Б нађено је:

а) језгра	5 ком.	6,4%
б) одбици stricto sensu	33 ком.	42,3%
в) сечива	41 ком.	52,5%

Од 72 примерка ретуширано је 42 комада, или 57,5%, што представља високо квалитетну групу у погледу ретуша. Одбици представљају мање заступљену класу унутар серије, што је основна карактеристика налаза.

2. Језгра

Израђена су од високо силификованог магнезита, сивоплавог прозирног материјала, маслинасто зеленог масног камена. Основни подаци су изложени на табели 10:

Табела 10

Т и п	Угао платф.	L	W	T	Тип одвојених одбитака
1. Једноплатформно	78°	71	51	41	сечива
2. Двоплатформно	87°	36	16	11	микросечива
3. Неправилно	—	49	60	28	сечива/микросеч.
4. Неправилно	102°	73	67	25	одбици
5. Укрштена платф.	69/86°	94	71	54	сечива/микросеч.

У односу на мали број језгара уочава се типолошка разноврсност. По димензијама преовлађују већи примерци, јер осим двоплатформног језгра формираног на одбитку, остали су дужи од 40 мм. Платформе су припремљене осим у случају неправилног језгра број 3, где је у питању масивни одбитак са већег језгра — блока (*flanc de nucleus*). Једноплатформно језгро представља специфичну варијанту типа: на старој површини одбијања једним ударцем формирана је нова платформа, односно извршено је подмлађивање. На новоствореној је започето одбијање на обе бочне стране, тако да је створен хрт, Т. II/2. Следећи примерак је дискоидног облика, Т. III/13, и могао би да се класификује у групу језгара са умноженом платформом, или у тип неправилних језгара (И. Радовановић, 1984, 20). Језгро са укрштеним типом платформе, Т. III/1, формирано је делимичним скидањем кортекса на два терминална краја, тако да су створене полуприпремљене платформе. Са једне платформе започето је одбијање, махом одбитака типа сечива. У току експлоатације се на једној бочној страни мења правац одбијања, тако што се са неколико одбитака припрема нова платформа са које се врши одбијање уских сечива и микросечива. Језгро на одбитку, Т. III/14, постало је двоплатформног типа, тако што је прва платформа на проксималном крају обавила свој посао експлоатације у првој фази. Започето одбијање са дисталног краја (припремљен фацетирањем) остварило је нову површину за експлоатацију.

3. Одбици

Посматрајући негативе фацета на дорсалној страни издвојене су следеће групе:

— група иницијалне припреме и експлоатације	23 ком.	69,6%
— група експлоатације	2 ком.	6,0%
— група нове припреме у току експлоатације	8 ком.	24,2%

Одсуство одбитака из процеса експлоатације је индикативно, што значи да је већина примерака потекла из иницијалне припреме (декортификације) језгра. Глатка и фацетирана платформа предствљају основне типове на одбицима. Вредности углова платформе крећу се између 80° и 115°, са најинтензивнијим опсегом између 100° и 110°, што је карактеристично за прву фазу — припрема језгра. Једна трећина примерака нема комплетну дужину. Преовлађују одбици дужине између 41 и 60 мм, што их сврстава у групу великих одбитака, до сада неазпажену појаву на истраживаним локалитетима (Винча — Бело Брдо, Гомолава, Селевац, Дивље Поље). По ширини одбици се налазе у интервалу од 31 до 40 мм (45,4%). Дебљина одбитака у највећој мери распоређена је од 8 до 17 мм, што је неуобичајено широки интервал и припада групи дебелих одбитака. На сл. 2 ц и д приказани су дијаграми односа дужина/ширина и ширина/дебљина, на којима детаљније може да се сагледају морфометријски односи код одбитака. Основна карактеристика одбитака у слоју Б је да су примерци под кортексом масивни, већих дужина и ширине, тако да њихова припадност фази скидања кортекса са језгра је несумњива.

4. Сечива

У слоју Трсине Б класа сечива је у преимућству над класом одбитака. У групи од 41 примерка сечива, на фазу експлоатације односи се 60,9%. Сечива са дорсалном површином под делимичним кортексом чине 29,2%, док се на процес подмлађивања односи 10%. Најзаступљенији тип платформе је фацетирана са 26,8% и глатка са 14,6%. Угао платформе се креће у интензивном интервалу од 90° до 100°, односно из фазе експлоатације сечива. Комплетно је очувано 26,8% свих сечива. Медијални фрагменти чине 31,7%, док сечива са очуваним дисталним врхом учествују са 26,8%. Пропорционално томе, дужине сечива (комплетно очувана) крећу се од 41 мм до преко 60 мм, са највећом дужином од 99 мм. По ширини најбројнији примерци су у опсезу од 15 до 30 мм (29,2%), односно од 21 до 30 мм (46,3%) са дебљином просечно од 4 до 5 мм (41,4%). Дијаграми на сл. 2е и ф, илуструју односе и димензије из слоја Б.

5. Анализа техничких атрибута ретуша

На збирним табелама 3—8 изложени су резултати анализе по критеријумима ретуша (колоне Трсине Б), који због малог броја неће бити коментарисани.

6. Традиционална типологија ретушираног оруђа

У слоју Б ретуширана оруђа ће бити обрађена по врсти материјала из посебних разлога. Од 42 ретуширана примерка 12 комада, или 28,5% су оруђа од магнезита, што чини посебну групу са одређеним интерним карактеристикама, које узјемо за врсту материјала. У класи ретушираног оруђа уочена је следећа структура:

- одбици *stricto sensu* — 16 ком. 38,0%,
- сечива — 26 ком. 62,0%.

Значајно је повећано учешће одбитака у процесу ретуширања у односу на слој Ц. На табели 11 изложена је генерална структура група оруђа идентификованих у слоју Б, израђена од свих сировина осим од магнезита (изложено је 30 примерака):

Табела 11

Тип	Број	%
1. Стругачи	8	26,6
2. Ретуширана сечива	6	20,0
3. Оруђа на ретушираном прелому	1	3,3

КАМЕНА ОКРЕСАНА ИНДУСТРИЈА СА НЕОЛИТСКОГ НАСЕЉА ТРСИНЕ

4. Назупчано оруђе	4	13,3
5. Длета	1	3,3
6. Пострушке	4	13,3
7. Ретуширани одбици	2	6,6
8. Стругалице	1	3,3
9. Композитно оруђе	2	6,6
10. Коленасто оруђе	1	3,3

Као најбројнија категорија издвајају се стругачи са групом ретушираних сечива, што представља промену основног односа у слоју Ц.

6.1. Стругачи

Од осам примерака, пет су стругачи обичног типа Г 11, и три комада су стругачи са латералним странама, Г 12 (типологија G. Laplace-a, 1972, 116, 117).

Г 11 — Група се састоји од стругача на одбицима (два комада), Т. III/2.

Г 12 — У групи сечива са латералним ретушом, два су стругача на одбицима и један на сечиву (Т. III/3, 4, 5). На вентралној страни у два случаја су формиран анкоши (encoche) дубоког стрмог начина ретуширања.

6.2. Ретуширана сечива

Израђена су од различитих материјала, од типа Д, Ф и речних облутака. У питању су маргинално ретуширана сечива, парцијална по критеријуму континуираности, са наглашеним афинитетом ка инверзном ретушу. Подела на подгрупе са једном и обе ретуширане ивице је равномерно заступљена, са заједничким атрибутима. Као седми примерак може да се прикључи ретуширано сечиво из групе коленастог оруђа, Т. III/6. Разлог томе је минимално наглашена конкавност ретуширане ивице у проксималном делу сечива (tanged blade), па је припајање коленастом типу условна. Сечиво је израђено од јединственог примерка црног камена у чијој структури се налазе уклопци у виду кружних мрља кварца.

6.3. Оруђа на ретушираном прелому

Један примерак је израђен од сировине Д, ретуширан је на прелому стрмим ретушом, конвексног облика прелома. Остали примерци су композитна оруђа, оруђа на ретушираном прелому са ретушираним опозитним крајевима који нису на прелому, Т. III/10. У питању је стругач на дисталном делу у комбинацији конкавног оруђа на ретушираном прелому.

6.4. Назупчано оруђе

У невеликој групи ретушираног оруђа у слоју Б назупчано оруђе се издваја по типичним представницима: маргинално ретуширано сечиво, дубоко назупчано сечиво на млечно белом непрозирном материјалу (Т. III/7), као и комбинација анкоша са стругачима на дисталном крају (Т. III/3,5) који су обрађени у класи стругача. Специфичну појаву представља сечиво типа «lame étranglée» (M. Brezillon, 1977, 262), издуженог облика, са двоструким анкошем (јамичасти ретуш) на левој ивици. Сечиво је израђено од високо квалитетне сировине Е (сиви хомогени масни материјал), Т. III/8.

6.5. Пострушке

Израђене су од најквалитетнијих сировина, светло браон хомогеног слабо прозирног кремена (сировина Ф), и светлосивог из групе Е, са белим гранулама у структури. У питању су одбици из иницијалне фазе припреме и експлоатације језгра. Заступљене су латералне пострушке, Т. III/12 као и варијанта са плитко инвазивно ретушираним одбицима на латеро-трансверзалној страни, или само на латералној страни (Т. III/15).

6.6. Стругалице

Наћен је само један примерак са стрмо ретушираном латералном ивицом ограничене дужине, Т. III/11.

6.7. Ретуширана оруба од магнезита

Највећи број ретушираних комада од магнезита, као и одбитака *lato sensu*, потиче из сонде 3. На основу материјала могу да се изврше неколике поделе: према категорији типолошки одређивим примерцима и примерцима који су атипични у морфолошком погледу, са парцијално очуваним ретушом. Друга подела би се вршила према класи одбитака на одбитке *stricto sensu* и сечива, и комаде са глачаним дорсалним површинама након одбијања од матичне масе. У оба случаја примерци су већих димензија у односу на исте категорије од осталих сировина. Када су од магнезита израђена класична сечива, димензије су повећане, посебно у односу на ширину. Одбици на насељу Трсине, нарочито из слоја Б, са изведеним ретушом су макроодбици (*macroflakes* по А. McPherron-у 1988, 225—226), јер су дужине у великом броју случајева до или преко 70 мм.

Група I — Ретуширани одбици, преломљени или комплетно очувани примерци са парцијалним маргиналним ретушом, који је нормалан или стрм по начину. Очуване димензије одбитака крећу се од 50 до 70 мм, ширине 31 до 43 мм.

Група II — Комплетно ретуширани одбици са уздигнутим ретушом: трансверзално-латералне пострушке или пострушке са латерално ретушираним странама (Т. IV/1). Један макроодбитак је ретуширан инверзним ретушом уздигнутог и полустрмог начина, тако да формира „оштар врх на десној ивици“ где је лоциран наизменични ретуш (Т. IV/4). Сви примерци из групе II су макроодбици по димензијама.

Група III — Група парцијално ретушираних сечива.

Група IV — Орубе типа шиљак (*pointe à simple*, П 21 по класификацији G. Laplace-а, Т. IV/2). Проксимални крај је пирамидално сужен дубоким уздигнутим ретушом, формирајући врх, на чијој вентралној страни макроскопски се уочавају трагови употребе. Дистални део и део ивица према дисталном делу су засечене три пута равно. Примерак се припаја групи сврдла.

Група V — Масивни дуги одбици, овално-издуженог облика, ретуширани на латералним странама. Један примерак је латерално ретуширана пострушка, бифацијално плитко ретуширана, тип F 15 по G. Laplace-у (G. Laplace, 1972, 128—129), Т. IV/5. Други примерак је део исте продукције, овалног облика са директно изведеним ретушом, Т. IV/3. Трећи примерак је углачани макроодбитак трапезоидног издуженог облика, са латералним странама ретушираним полустрмим ретушом, Т. IV/6. Својом технологијом израде примерак припада групи окресаног оруба, а завршним третманом површине — групи глачаног оруба.

V ТРСИНЕ — СЛОЈ А

1. Генерална структура налаза

Из слоја А потиче 183 примерка, чија структура је:

а) језгра	14 ком.	7,6%
б) одбици <i>stricto sensu</i>	94 ком.	51,3%
в) сечива	75 ком.	40,9%

У слоју А долази до промена унутар структуре налаза, односно до преваге одбитака над класом сечива. Ретуширано је 74 примерка или 43,7%, што представља смањење у односу на слој Б. Последица измењене струк-

КАМЕНА ОКРЕСАНА ИНДУСТРИЈА СА НЕОЛИТСКОГ НАСЕЉА ТРСИНЕ

туре, као и процента ретушираног оруђа може да буде двојаче природе, или као објективна рефлексија измењених основних продукционих категорија, или последица малог броја примерака у серији.

2. Језгра

По сировинском саставу језгара у слоју А заступљени су основни типови, од нодула магнезита, преко светлобраон камена до сивог. Доминација нодула магнезита је изразита у слоју А. Морфометријска структура 14 примерака приказана је на табелама 12, 13 и 14.

По резултатима са табела произилази да преовлађују примерци величине преко 40 мм, што их сврстава у групу језгара већих димензија. Угао платформе се налази просечно у вредности око 90°, односно на осам језгара, или 57,1%. Угао платформе се налази од 80° до 100°. Два примерка су језгра са започетом припремом платформе, и имају већи угао од 100°.

Табела 12

L/Дужина/мм	Број	%
мање од 21	0	—
21 — 30	1	7,1
31 — 40	3	21,3
више од 40	10	71,4

Табела 13

W/Ширина/мм	Број	%
мање од 21	1	7,1
31 — 40	3	21,3
21 — 30	2	14,2
више од 40	8	57,1

Табела 14

T/Дебљина/мм	Број	%
мање од 21	2	14,2
21 — 30	4	28,5
31 — 40	1	7,1
више од 40	7	50,0

Половина језгара је једноплатформног типа. Два примерка су неправилна језгра, дискоидног облика, T. V/I. Један комад је означен као пре-језгро, и два су под већим делом кортекса. Један примерак је припојен групи „ољуштен комад“.

По димензијама ширине и дебљине, преовлађују језгра преко 40 мм. По степену очуваности, сви примерци су комплетни осим језгра на одбитку за микросечива.

Анализа језгра из слоја А усмерена је преко основних група сировина, унутар којих ће бити одређена типови. Група макроодбитака од магнезита, са ретушираним латералним странама, уређеним површинама и обликом подсећа на масивне углачане секире са којих су одвојени одбици и сечива, као и група полуфабриката од масивне магнезитне сировине, грубо окресане. Они нису узети у обзир, иако у првом степену анализе могу да се посматрају као језгра за одбитке. Окресивање на овим примерцима је сасвим другачије намене у односу на права језгра.

а) Језгра од магнезита

На групи од седам примерака могуће је да се издвоје поступне етапе од припреме језгра до фазе унапредованог процеса експлоатације. Први ниво језгра, боље речено нуклеуса, идентификује се у лоптастој (нодуларној) сировини, грубог шупљикавог браон кортекса, где је на једном делу површине

скинуто неколико одбитака, као иницијални ударци да се створи што већа равна површина, Т. V/2. Другу етапу представља нуклеус сличне форме претходној, чија је једна половина заравњена (са неколико одбитака) и тиме је створена платформа са које је започето уређивање површине одбијања, Т. V/3. Трећу фазу представља језгро које је комплетно припремљено, Т. V/4: припремљена, делом фацетирана платформа, уређена површина одбијања; леђни и дистални део припремљен са по неколико одбитака да се створи равна површина. Процес експлоатације се одвија у овој фази, где је регистровано 6 фацета одбијања у класи сечива. Као четврта фаза, односно као прилагоденост материјала различитим наменама, налази се фрагмент глачане секире у секундарној употреби: као језгро за сечива са фацетираном платформом на прелому у медијалном делу алатке, и као тип оруђа, језгролико длето (*burin nucleiforme*), Т. V/5. Језгра од глачаног оруђа нису усамљена појава на насељу Трсине. Идентични облици налазе се у млађем слоју насеља у Дивостину, од истог материјала (J. Gunn, 1988, 237), и у целини А на насељу Дивље Поље код Краљева (В. Богосављевић 1990, 45—46).

б) Језгра од осталих материјала

Другу групу језгара представљају језгра за микросечива од окер жутог кремена с црвеним кортексом (језгро на одбитку, Т. V/7) и конично језгро од сивобраон материјала једноплатформног типа, Т. V/6. Ширина одбијених ламела је 2—3 мм, дужине 30 мм. Друго језгро са једном платформом за добијање сечива је коничног облика, припремљених бочних страна одбијањем микроодбитака од површине одбијања ка леђном делу. Просечна ширина негатива је 6 мм, дужине 31 мм.

Следећа категорија је грумен сивобраон кремена под великим делом браон кортекса (сировина Ф), који је занимљив по питању калкулације. Нодула према својој величини, димензија 86 x 96 x 89 мм, могла је да произведе велики број одбитака. У експерименту који наводе аутори публикације о Гомолави, где је калкулисан однос језгара према количини сечива у серији, једноплатформна језгра за израду сечива садрже фазу припреме у којој је потребно да се одвоји 10—15 одбитака за парцијално припремање (M. Kaszanowska, J. K. Kozłowski, 1986, 22). У процесу декортификације и припреме нодуле из слоја А, одвојено је девет одбитака, димензија шта 60x40 мм, а да је већи део кортекса остао. Да би нодула постала парцијално припремљено језгро за продукцију сечива, или одбитака, потребно је да се изврши дупло обимнији поступак у овом случају. Ако је лежиште сивобраон кремена било богато груменовима наведених димензија, или приближно сличних величина, и ако се налазило у релативној близини насеља, онда је за становнике насеља Трсине могао да постане сировина од примарног значаја, јер задвољава обе функције, квалитет и економичност у процесу екстракције. Повећање употребе сивобраон кремена у слоју А на 17,7%, чиме се изједначава са употребом магнезита, за насеље је од великог значаја и намеће питање зашто долази до ове промене, на које је тешко одговорити на основу досадашњег нивоа проучавања и малог броја примерака у серијама.

3. Одбици

Укупно је нађено 94 комада, 55,6% од укупног броја. Праћењем карактера дорсалних површина издвојене су следеће динамичке категорије одбитака:

— група иницијалне припреме и експлоатације	60 ком.	63,8%
— група експлоатације	26 ком.	27,6%
— група припреме у току нове експлоатације	8 ком.	8,5%

Основну групу порекла чине одбици из прве фазе окресивања језгра и припреме за експлоатацију. Однос кортикалних одбитака и одбитака са непаралелним фацетама одбијања на дорсалној страни је приближно једнак, што показује да су се сировине доносиле у насеље, где се посао одвијао до самог краја. Основни тип платформи је платка платформа, и затим фаце-

КАМЕНА ОКРЕСАНА ИНДУСТРИЈА СА НЕОЛИТСКОГ НАСЕЉА ТРСИНЕ

тирана. Један део одбитака, 13,8%, је под кортексом на платформама, која указује на порекло са неприпремљених језгара.

Табела 15

L/Дужина/мм	Број	%
мање од 15	—	—
15 — 20	1	1,0
21 — 30	11	11,7
31 — 40	23	24,4
41 — 50	24	25,5
51 — 60	8	8,5
више од 60	9	9,5
без података	18	19,1

Табела 16

W/Ширина/мм	Број	%
мање од 15	1	1,0
15 — 20	8	8,5
21 — 30	39	41,4
31 — 40	31	32,9
41 — 50	13	13,8
51 — 60	2	2,1
више од 60	0	—
без података	0	—

Величине углова платформе крећу се од 80° до преко 115°, са интензивним интервалом од 100° до 110° и од 90° до 100°, што је у уској вези са процесом узнапредоване фазе иницијалне препарације. Очуваност одбитака је релативно висока, 74,4% комплетно очуваних примерака. Морфометријски подаци изложени су на табелама 15, 16 и 17.

Најдужи одбици су преко 60 мм, са најдужим примерком од 83 мм. Најинтензивнији опсег дужине је 31—50 мм, што износи 60% од укупног броја. Ширине се крећу у интервалу од 21—30 мм и 31—40 мм. У питању су одбици већих димензија. Најучесталије дебљине крећу се између 6 до 13 мм. Детаљнији преглед метричких односа представљен је на дијаграмима односа дужина/ширина и ширина/дебљина, на сл. 3 а и б.

4. Сечива

У слоју А регистровано је 75 примерака (44,3%), од чега су пет примерака микросечива, или 6,6%. Највећи број сечива потиче са једноплатформних језгара, пошто на својим дорсалним странама носе паралелне и истосмерне фасете одбијања — 34 примерка или 45,3%. Групи сечива са променом оријентацијом истог правца, која припадају језгрима са две платформе, припада 13 примерака, односно 17,3%. Из фазе иницијалне припреме потиче девет сечива (12,0%), као и група од 16 сечива са трансверзалним и неправилним фасетама, која припадају I серији одбијених сечива са језгара по обављеној декортификацији. Већину платформи чине глатка и фасетирана платформа. Углови платформе крећу се између 90°—115°. Највећи број потиче из интервала величине око 90°. Око половине примерака су комплетна сечива, или 52%. У односу на претходне слојеве, посебно у односу на целине са Дивљег Поља представља специфичност слоја А на локалитету Трсине. Примерци без дисталног краја су заступљени са 26,6%, а без проксималног дела 10,6%. Најдужа сечива су израђена од магнезита. Екстремна дужина забележена је на једном примерку и износи 104 мм. Дужине су преко 60 мм или у интервалу између 41—50 мм (17,3%). По ширини доминирају сечива из категорије 15—20 мм у висини од 45,3%. Дебљине сечива се просечно крећу у границама између 4—10 мм, са ужом зоном 4—5 мм или 30,6% заступљености. На сл. 3ц и д графичким путем су представљени односи основних димензија сечива у слоју А.

5. Анализа техничких атрибута ретуша

У анализи атрибута ретуша, установљених по критеријумима класификације G. Laplace-а, алатке из слоја А показале су следеће тенденције: дистални део је под уздигнутим ретушом са свега 37,8% ретушираности. На левој ивици при дисталном делу (одељак II) надмоћно је присутан уздигнут

ретуш, са тенденцијом ка назупчаном и јамичастом ретушу. У одељку III (лева ивица, проксимални део) се на 58,3% примерака налази стрми ретуш. Наглашено је учешће инверзног типа. У проксималном делу (одељак IV) налази се високо присутан ретуш, 13,5%, што се није догађало у претходним слојевима. На проксималном делу запажају се аспирације ка инвазивном ретушу. Одељак V (десна ивица, проксимални део) значајно скреће пажњу на појаву дисконтинуираног типа. Последњи одељак VI, десна ивица, дистални део, је ретуширан у висини од 29,7% са присутним свим типовима ретуша. Детаљни приказ анализа изложен је на табелама 3, 4, 5, 6, 7 и 8.

6. Традиционална типологија ретушираног оруђа

Ретуш је констатован на 74 примерка, или 43,7%, што представља налаз са високим процентом ретушираног оруђа. Структуру ретушираних примерака чини 56,7% одбици *stricto sensu*, и сечива у висини 43,1%. У групи сечива само један примерак микросечива је под ретушом. У слоју А дешава се значајан преокрет у еволуцији окресаног камена на локалитету Трсине. Већину ретушираних комада чине одбици, што представља нову специфичност слоја А. Ретуширани примерци су по класичном типолошком методу сврстани у следеће класе оруђа, изложене на табели 20:

Табела 17

Тип	Број	%
1. Стругачи	13	17,5
2. Ретуширана сечива	22	29,7
3. Оруђа на ретушираном прелому	2	2,7
4. Назупчано оруђе	8	10,8
5. Длета	4	5,4
6. Сврдла	3	4,0
7. Ретуширани одбици	9	12,1
8. Стрмо ретуширани комади	2	2,7
9. Пострушке	6	8,1
10. Стругалице	3	4,0
11. Коленасто оруђе	1	1,3
12. Композитно оруђе	1	1,3

Као водећа група оруђа у слоју А издвајају се ретуширана сечива, затим стругачи, назупчано оруђе и ретуширани одбици.

6.1. Стругачи

Половина нађених стругача припада варијанти обичног типа Г 11 и варијанти са ретушом на латералним ивицама, Г 12 (G. Laplace, 1972, 116, 117).

Г 11 — Обични стругачи на одбитку су одбици са дволатформних језгара, или из иницијалне фазе припреме, Т. VI/4. На дисталном врху линија стругања је благо конвексна до равна, са тенденцијом ка апсолутно равној ивици и стрмом ретушу. Стругачи на сечиву потичу из класичне фазе продукције и претежно су израђени од опала типа Д.

Г 12 — показује основне карактеристике подгрупе, да је једна од ивица под дубоким уздигнутим ретушом, Т. VI/5. Овој групи је прикључен дупли стругач у комбинацији са длетом на ретушираном прелому, Т. VI/8, који је посебно класификован у композитна оруђа. Стругачи на сечивима ове подгрупе су стандардних карактеристика, на класичном сечиву, са конвергентним фацетама и обичним или љуспастим негативима, Т. VI/7. Кружни стругач је

израђен на одбитку са латералним ретушом. С обзиром на континуирани ретуш на свим ивицама опредељен је у групи кружних стругача, Т. VI/9. Потиче са дволатформног језгра.

6.2. Ретуширана сечива

Заступљене су обе варијанте са благим преимућством сечива са једном ретушираном ивицом:

- а) сечива са ретушом на једној ивици — 12 комада,
- б) сечива са ретушом на обе ивице — 10 комада.

Унутар основне поделе издваја се потпуно самостално група стрмо ретушираних сечива (*lame à dos*), осам примерака, од чега је пет ретуширано на обе ивице, Т. VI/1.2. Сировине од којих су израђена сечива су млечно бели непрозирни материјал, транспарентни браон кремен, тип Д, сиви хомогени (тип Е), као и већи број примерака који је израђен од магнезита.

6.3. Назупчано оруђе

У групи се налазе назупчани одбиши, сечива са јамичастим ретушом, назупчани дерачи (пострушке) — Т. VI/12, као и тип »*lame étranglée*« од млечно белог непрозирног материјала из групе Б, Т. VI/11.

6.4. Оруђа на ретушираном прелому

Један примерак је маргинално ретуширани прелом на сечиву, Т. VII/6, док је други комад масивни медијални фрагмент ретуширан на трансверзалном прелому, Т. VII/7.

6.5. Стрмо ретуширани комади

Представљају типичне примерке (*pièces à dos*), израђени од високо квалитетних сировина са парцијално ретушираним хрптом, или у комбинацији са стрмо ретушираном базом, Т. VI/10, 13.

6.6. Сврдла

Два од три регистрована примерка су једноставна сврдла са ретушом на истој страни. Трећи примерак је масивни комад од магнезита, стањеног дисталног врха и одсеченог проксималног дела, Т. VII/2. Примерци једноставног типа су стрмо ретуширани на проксималним крајевима, са деловима дорсалних површина под кортексом, Т. VII/1, или је под котексом који је ретуширан, Т. VII/3.

6.7. Длета

Од четири регистроване варијанте, три су на одбитку са длетастим ударцима на масивној фрагментованој алатки, која је премодификована у језгра за сечива. Остали примерци су длета обичног типа на прелому (*burin on spon*): Т. VII/5 је масивни одбитак, оштрог врха формираног уздигнутим ретушом на једној страни и длетастим преломом на углу. Други примерак је тип обичног длета на прелому, извршеном на проксималном крају, Т. VII/4. На осталим примерцима констатовани су длетести ударци као последица случајних прелома.

6.8. Пострушке

У разноврсној групи преовлађују оне пострушке израђене на одбицима из фазе иницијалне припреме језгра. Латералне пострушке су најбројније,

Т. VI/14. Следеће варијанте су трансверзално ретуширане и у комбинацији оба типа, латеро-трансверзално ретушираних пострушки, Т. VI/15. У слоју А пострушке се не израђују од магнезита. Ретуш је нормалан или уздигнут.

6.9. Ретуширани одбици

Представљају прилично бројну групу израбену од разноврсних сировина. Ретуш је нормалан у већини случајева, парцијалан или дисконтинуирани по дужини трајања, Т. VII/8, 11.

6.10. Коленасто оруђе

На фрагменту сечива, на конкавно формираној левој ивици, на проксималном делу, налази се парцијално изведен стрми ретуш (tanged blade). Појава фрагментарно очуваних сечива са конкавно ретушираним деловима је појединачна појава на насељу Трсине А и Б, Т. VII/9.

VI ЗАКЉУЧНА ОПАЖАЊА

1. Генерална структура скупина

У генералној структури налаза из три слоја, једино се у најмлађем слоју А запажа промена односа између одбитака *stricto sensu* и сечива, у корист одбитака. Ситуација у претходним слојевима кретала се у обрнутим релацијама.

2. Језгра

У свим слојевима језгра су заступљена у приближно једнаким процентима, са мањим падом у слоју В. У погледу дужине већа су од 40 мм, осим у слоју С, где се крећу у распону од 30 до 44 мм. Потичу из фазе експлоатације језгра у већини случајева, са углом платформе око 90°. Једино се у слоју А налази бројнија група, релевантна за доношење одређених закључака. Основна карактеристика језгара на насељу Трсине је њихова структура материјала која рефлектује и опште стање сировина у осталим категоријама налаза. Поред језгара из процеса експлоатације, на насељу Трсине идентификована су и језгра са започетим процесима припреме, или у стању нодула, што јасно говори о становницима који су комплетан процес продукције обављали унутар своје насеобине. Веома бројну групу у односу на остале врсте представљају језгра и нодуле од магнезита у свим слојевима насеља. На локалитету Трсине уочена је и двојака улога магнезита кроз све слојеве: у оквиру окресане индустрије камена служи као материјал за добијање одбитака и сечива — предложака за ретуширана оруђа, и као сировина за израду масивног

великог оруђа. Након фрагментовања глачаног оруђа од магнезита долази до рецикличног процеса — секундарне модификације у нову алатку, или у стање језгра за добијање нових одбитака. На граници обе технологије, налази се група великих заглачаних масивних одбитака, регулираних по ивицама, у функцији глачалица, построшски и осталих врста оруђа.

3. Одбици

На насељу Трсине нађен је мањи број одбитака и сечива у целинама С и В. По морфометријским анализама у тенденцији су ка већим димензијама, посебно у слојевима В и А, где преовлађују макроодбици. У слоју С одбици у високом проценту представљају трећу групу динамичке класификације, са учешћем процеса препарације у висини од 29,1⁰%, да би у слоју А износила свега 8,5⁰%. С тим у вези повећан је обим иницијалне препарације у слојевима В и А. У слоју В фаза експлоатације је забележена у траговима. У слоју В и С повећава се дебљина одбитака, са категоријама 8—13 мм и од 14—17 мм и преко 17 мм. У слоју В повећан је општи тренд дужине одбитака, јер најбројнију групу чине она у интервалу од 51—60 мм. На насељу Трсине у временски познијим слојевима одвија се продукција одбитака, који у општој појави остављају утисак грубих комада из прве фазе окресивања језгра, одбитака са великом површином под кортексом, који прате димензије макроодбитака од магнезита, тако што су у односу на слој С донекле увећани по свим димензијама.

4. Сечива

Сечива показују млађенеолитску карактеристику — уобичајену стандардизацију морфометријских критеријума. Посебну појаву представља чињеница из слоја А где је висока заступљеност комплетно очуваних сечива. То се тумачи као последица смањеног процента сечива са паралелним фацетама одбијања, односно сечива класичног изгледа и смањених димензија. Платформе су глатке и фацетиране, са преимућством фацетиране платформе у слоју С и В. Углови платформе у свим слојевима су у највећем броју случајева интервала од 90° до 100°. У погледу димензија запажају се извесна колебања: у слоју С дужине сечива су просечно између 41—50 мм (малобројни узорак), док је у слоју В од 41—60 мм, са истом ситуацијом у сло-

ју А. Ширине сечива просечно су између 15—20 мм у слојевима С и А, док је у слоју В повећана ширина на следећу категорију, од 21 до 30 мм. То је последица високо заступљених макроодбитака и макросечива од магнезита. У погледу дебљине сечива, у слојевима С и В владају уједначене мере, док је у најмлађем слоју А уочена тенденција ка дебљим примерцима.

5. Ретуширано оруђе

Посматрајући технолошки и метрички аспект продуката окресане камене индустрије са насеља Трсине, узимајући у обзир мале серије, статистички неприхватљиве, долази се до општег закључка да је израда у млађим слојевима прилагођена коришћењу одбитака из прве фазе иницијалне препарације и сечива из класичне фазе експлоатације. Продукција сечива у слоју А је у општем паду. Није извесна до краја претходна тврдња, јер за смањени проценат сечива у слоју А разлози могу да буду веома различити. Слика из претходних слојева можда није довољно поуздана, што директно утиче на чињеницу да је у слоју А смањена продукција сечива. У класи ретушираног оруђа прелом се догађа између слоја С и В, иако је општа констатација да је проценат ретушираности изузетно висок у свим целинама:

С	В	А
41,0%	57,5%	56,7%

По критеријуму ретуша на дисталном крају нема промена у начину ретуширања, али је смањен проценат ретушираности одељка I у слоју А у односу на претходне слојеве. Лева ивица показује афинитет ка уздигнутом и стрмом ретушу у слојевима В и С. Ретуш је дубок, док је у слоју С наглашено маргиналан и финомаргиналан. Десна ивица је под нормалним ретушом у свим слојевима, са дубоким или маргиналним типом. У млађим слојевима, примећује се раст дубоког ретуша. Наизменични ретуш је у прогресији почевши од слоја С ка слоју А.

На табели 18 изражена је квантитативна структура типова ретушираног оруђа заступљеног по слојевима. Основна веза уочава се у односу на две најбројније категорије оруђа на локалитету ретушираних сечива и стругача:

Табела 18

Тип	С	В	А
1. Стругачи	4,7	26,0	17,5
2. Ретуширана сечива	61,9	20,0	29,7
3. Оруђа на ретушираном прелому	4,7	3,3	2,7
4. Назупчано оруђе	—	13,3	10,8
5. Сврдла, убадачи	9,5	—	4,0
6. Длета	4,7	3,3	5,4
7. Ретуширани одбици	9,5	6,6	12,1
8. Пострушке	4,7	13,3	8,0
9. Стрмо ретуширани комади	—	—	2,6
10. Коленасто оруђе	—	3,3	1,3
11. Композитно оруђе	—	6,6	1,3
12. Стругалице	—	3,3	4,0

По типолошким карактеристикама, у групи стругача нису уочене неке посебне појаве, осим општих карактеристика заступљених варијанти. По изложеној структури оруђа запажа се да група сврдала није заступљена у слоју В, као ни стрмо ретуширани комади. Ретуширана сечива су најбројнија категорија оруђа, са приближно равномерном поделом на варијанте у свим слојевима. У слоју С осећа се тенденција ка конкавној линији ретуша. У слоју В тенденција је усмерена ка инвазивном ретушу, док се у слоју А издваја група стрмо ретушираних сечива, као самостална категорија. У слоју А запажена је и појава плитког и инвазивног ретуша, који ће постати доминантни типови ретуша у наредној епохи.

У слоју А дешава се промена у односу на претходне слојеве која се тиче кортикалних одбитака и сечива са траговима кортекса који су ретуширани. То представља новину у односу на друге локалитете винчанске културе, где сечива и надаље остају основни предлошци за ретуширање. У слоју А, почевши од одбитака из иницијалне фазе припреме, користи се скоро сваки други одбитак за ретуширање. У истој пропорцији креће се и однос сечива и ретушираних сечива. Друга општа карактеристика, запажена у слојевима од С до А, је да поред групе немарно ретушираних одбитака, или прилично прилагођених грубих одбитака са парцијалним ретушом, постоје истовремено и алатке израђене од најквалитетнијих сировина, са изузетно педантно и систематично изведеним ретушом. Коментар се односи на убадач из слоја С (вс), Т. I/5, на издужено сечиво из слоја В (Т. III/8) и из слоја А (Т. VI/11). Оруђа израђена од квалитетних сировина и магнезита су редовно и технички добро изведеног ретуша, тако да представљају јасне типолошке категорије у од-

носу на огромну групу на другом полу, где се осећа изузетна адаптираност становника насеља Трсине да и грубе одбитке и сечива прилагоде употреби, што је видљиво и макроскопским прегледом по површини вентралних страна одбитака *lato sensu*.

VII КАРАКТЕР ПОЗНОВИНЧАНСКЕ ОКРЕСАНЕ КАМЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА НАСЕЉУ ТРСИНЕ — ЗАКЉУЧАК

Завршни хоризонт насеља Трсине А доживљава у погледу структуре сировина промене падом употребе основног материјала из претходних слојева, магнезита са 28,7% на 18,3%. У том моменту осећа се појачана продукција од сивобраон кремена (сировина Ф). Магнезит остаје примарни материјал за израду оруђа и у слоју А, али са тенденцијом опадања. Није погодан као материјал за послове где кремене оштрице доминирају, али је уочљива тежња становника Трсине да изводе ретуширање на магнезитним сечивима. Поред сировине која је била на располагању у великим количинама, разлог треба да се тражи и у конкретним функцијама насеља у ланцу позновинчанских локалитета.

За највећи број позновинчанских насеља карактеристично је задржавање сечива као примарног предлошка за ретуширање оруђа (Дивостин, Селевац, Дивље Поље, Винча—Бело Брдо, Петница). На насељу Трсине ретуширање се прогресивно развија све више на одбицима, мада у најмлађем слоју, Трсине А се налази 56,7% ретушираних одбитака у односу на укупан број оруђа. Појава представља нов и неуобичајени ток у процесу ретуширања констатован у претходним слојевима насеља, као и локални и донекле дивергентни пут завршетка винчанске индустрије у односу на околна насеља. С обзиром на положај насеља Трсине, које је у непосредној близини испуна са минералним сировинама, где се врши брза трансформација окресаних комада у оруђа, затечена ситуација може да сугерише рударски карактер насеља. Финални облици су великим делом одреднице за налазишта удаљена од извора сировина, у чијим колекцијама нема довољно језгара из припремне фазе, као и одбитака под кортексом. Идентично искуство је претходно дефинисано у подунавским заједницама северно од Карпата, у периоду Линеране керамике или у комплексу Lengyel—Polgar (M. Kaczanowska, J. Lech, 1977, 9).

КАМЕНА ОКРЕСАНА ИНДУСТРИЈА СА НЕОЛИТСКОГ НАСЕЉА ТРСИНЕ

Након комплетно изложене анализе окресаног материјала и изведених аналогја са насељем Дивље Поље у Ратини код Краљева и са насељем Дивостин код Крагујевца, насеље Трсине припада „централној групи“ винчанског технокомплекса са основном компонентом и јаком спрегом стругача и ретушираних сечива у структури ретушираног оруђа (М. Kaczanowska, J. K. Kozłowski, 1990, 43—44). Уочено кретање основних сировина у употреби, проценат ретушираног оруђа, као и пад у најмлађим фазама живота у насељу, изражена продукција окресаног оруђа од магнезита, представљају најјаче промене и карактеристике уочене у млађим слојевима винчанских насеља, као и на насељу Трсине. Појава дугих и широких ножева (сечива од белог опала) на насељу Дивостин и Дивље Поље тумачи се утицајима са истока који су изазвани померањем носиоца групе Бубањ—Хум, који за собом доносе и део новог технолошког наслеђа (М. Kaczanowska, J. K. Kozłowski, 1990, 47; В. Богосављевић, 1990, 253). На насељу Трсине продукција дугих и широких ножева није уочена у индикативној мери. Појава плитког инвазивног ретуша, као и уходани процес размене сировина и продуката између најближих насеља, као што су Дивостин, Трсине и Дивље Поље, би могла да се интерпретира у духу унификације окресане камене индустрије у периоду првог и другог хоризонта енеолита, што би до извесне мере ублажило констатацију о изолованости технокомплекса плочничке фазе винчанске културе. По добијеним резултаатима Трсине представљају насеље у зони богате рударске активности у експлоатацији камених сировина, које остаје по страни од утицаја са истока. Преображај винчанских технокомплекса у фази Винча—Плочник IIб на насељу Трсине дешава се у затвореним оквирима локалне продукције, испуњен основном улогом рударског центра који врши експлоатацију магнезита за потребе околних насеља позновинчанског света.

Табела 3 — Процентуално учешће критеријума ретуша, Одељак I

Слојеви	Трсине С	Трсине В	Трсине А
Атрибути	Процент (%)		
1.	—	4,7	7,1
2.	33,3	28,5	39,2
3.	44,4	47,6	46,4
4.	22,2	19,0	7,1

МР ВЕРА БОГОСАВЉЕВИЋ — ПЕТРОВИЋ

5.	—	—	3,5
6.	—	—	21,4
7.	55,5	66,6	64,2
8.	44,4	33,3	10,7
9.	77,7	80,9	85,7
10.	11,1	9,5	7,1
11.	11,1	4,7	3,5
12.	—	4,7	3,5
13.	55,5	85,7	67,8
14.	44,4	14,2	28,5
15.	—	—	—
16.	—	—	3,5
17.	44,4	23,8	10,7
18.	33,3	47,6	75,0
19.	11,1	19,0	10,2
20.	—	4,7	—
21.	11,1	—	3,5
22.	—	4,7	3,5
23.	33,3	4,7	7,1
24.	11,1	9,5	21,4
25.	—	9,5	7,1
26.	22,2	19,0	10,7
27.	11,7	38,0	35,7
28.	22,2	19,0	17,8

Табела 4 — Процентуално учешће критеријума ретуша, Одељак II

Слојеви	Трсине С	Трсине В	Трсине А
Атрибути	Процент (%)		
1.	40,0	29,4	28,5
2.	20,0	—	28,5
3.	20,0	52,9	39,2
4.	20,0	17,6	3,5

КАМЕНА ОКРЕСАНА ИНДУСТРИЈА СА НЕОЛИТСКОГ НАСЕЉА ТРСИНЕ

5.	30,0	5,8	10,7
6.	40,0	17,6	28,5
7.	20,0	70,5	53,5
8.	10,0	5,8	7,1
9.	70,0	64,7	64,2
10.	10,0	23,5	10,7
11.	10,0	11,7	10,7
12.	10,0	—	14,2
13.	40,0	41,1	53,5
14.	30,0	17,6	21,4
15.	30,0	23,5	21,4
16.	—	17,6	3,5
17.	70,0	41,1	42,8
18.	—	—	3,5
19.	20,0	5,8	—
20.	—	29,4	25,0
21.	10,0	23,5	25,0
22.	—	—	3,5
23.	—	—	—
24.	50,0	52,9	57,1
25.	—	—	3,5
26.	20,0	17,6	10,7
27.	—	11,7	3,5
28.	30,0	17,6	21,4

Табела 5 — Процентуално учешће критеријума ретуша, Одељак III

Слојеви	Трсине С	Трсине В	Трсине А
Атрибути	Процент (%)		
1.	54,5	38,0	22,2
2.	18,1	9,5	36,1
3.	18,1	42,8	33,3
4.	9,0	9,5	8,3

МР ВЕРА БОГОСАВЉЕВИЋ — ПЕТРОВИЋ

5.	18,1	14,2	11,1
6.	66,6	23,8	22,2
7.	27,2	57,1	55,5
8.	—	—	11,1
9.	72,7	66,6	58,3
10.	18,1	19,0	25,0
11.	9,0	9,5	5,5
12.	—	4,7	11,7
13.	45,4	52,3	52,7
14.	9,0	9,5	19,4
15.	45,4	19,0	16,6
16.	—	19,0	11,1
17.	63,6	47,6	44,4
18.	—	—	—
19.	27,2	4,7	8,3
20.	—	14,2	16,6
21.	9,0	33,3	27,7
22.	—	—	2,7
23.	—	—	5,5
24.	54,4	52,3	44,4
25.	—	—	5,5
26.	18,1	19,0	11,1
27.	9,0	4,7	8,3
28.	18,1	23,8	25,0

Табела 6 — Процентуално учешће критеријума ретуша, Одељак IV

Слојеви	Трсине С	Трсине В	Трсине А
Атрибути	Процент (%)		
1.	25,0	25,0	—
2.	25,0	25,0	40,0
3.	25,0	50,0	50,0
4.	25,0	—	10,0

КАМЕНА ОКРЕСАНА ИНДУСТРИЈА СА НЕОЛИТСКОГ НАСЕЉА ТРСИНЕ

5.	—	—	—
6.	25,0	25,0	20,0
7.	25,0	50,0	50,0
8.	50,0	25,0	30,0
9.	75,0	50,0	80,0
10.	—	25,0	20,0
11.	25,0	25,0	—
12.	—	—	—
13.	50,0	100,0	70,0
14.	25,0	—	30,0
15.	25,0	—	—
16.	—	—	—
17.	50,0	25,0	40,0
18.	50,0	75,0	30,0
19.	—	—	10,0
20.	—	—	—
21.	—	—	10,0
22.	—	—	10,0
23.	—	—	20,0
24.	—	—	30,0
25.	—	—	10,0
26.	50,0	50,0	20,0
27.	50,0	25,0	—
28.	—	25,0	20,0

Табела 7 — Процентуално учешће критеријума ретуша, Одељак V

Слојеви	Трсине С	Трсине В	Трсине А
Атрибути	Процент (%)		
1.	66,6	54,1	38,8
2.	8,3	4,1	36,1
3.	16,6	37,5	19,4
4.	8,3	4,1	5,5

5.	25,0	16,6	19,4
6.	33,3	20,8	27,7
7.	25,0	58,3	38,8
8.	16,6	4,1	—
9.	66,6	45,8	66,6
10.	25,0	33,3	13,8
11.	—	8,3	5,5
12.	8,6	12,5	13,8
13.	50,0	75,0	52,7
14.	8,3	20,8	19,4
15.	25,0	4,1	16,6
16.	8,3	—	11,1
17.	66,6	62,5	41,6
18.	—	—	5,5
19.	16,3	8,3	2,7
20.	—	4,6	8,3
21.	16,3	14,2	41,6
22.	—	—	—
23.	—	—	—
24.	58,3	66,6	52,7
25.	8,3	—	11,1
26.	8,3	12,5	8,3
27.	8,3	—	—
28.	16,6	20,8	27,7

Табела 8 — Процентуално учешће критеријума ретуша, Одељак VI

Слојеви	Трсине С	Трсине В	Трсине А
Атрибути	Процент (%)		
1.	66,6	50,0	50,0
2.	16,6	4,5	27,2
3.	16,6	31,4	22,7
4.	—	13,6	—

КАМЕНА ОКРЕСАНА ИНДУСТРИЈА СА НЕОЛИТСКОГ НАСЕЉА ТРСИНЕ

5.	25,0	18,1	27,2
6.	41,6	27,2	22,7
7.	33,3	50,0	40,9
8.	—	4,5	9,0
9.	83,3	50,0	63,6
10.	8,3	27,2	13,6
11.	—	9,0	4,5
12.	8,3	13,6	18,1
13.	58,3	59,0	45,4
14.	16,6	27,2	22,7
15.	25,0	9,0	18,1
16.	—	4,5	13,6
17.	41,6	63,6	45,4
18.	8,3	—	4,5
19.	33,3	13,6	4,5
20.	8,3	4,5	4,5
21.	8,3	18,1	40,9
22.	—	—	—
23.	—	4,5	—
24.	58,3	68,1	54,5
25.	—	—	13,6
26.	—	9,0	4,5
27.	—	—	—
28.	41,6	18,1	27,2

НАПОМЕНЕ

1. Димензије узорака обележене су стандардима из стране литературе и изражене су у милиметрима: дужина (L), ширина (W) и дебљина (T). Углови платформе, као и углови леве и десне ивице одбитака и сечива исказани су у степенима.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Богосављевић В., 1990. — „Окресана камена индустрија са неолитских насеља Дивље Поље и Трсине“ (магистарски рад у рукопису), Београд, 1990.
- Brézillon M. N., 1977. — *La dénomination des objets de pierre taillée — Matériaux pour un vocabulaire des préhistoriens de langue française, IVe supplément à «Gallia préhistoire», Seconde réimpression, Centre national de la Recherche scientifique, Paris, 1977.*
- Група аутора, 1977. — „Геологија Србије“, II-3, „Стратиграфија — Кенозоик“, Завод за регионалну геологију и палеонтологију Рударско-геолошког факултета, Београд, 1977.
- Група аутора, 1987. — Горњи Милановац и таковски крај, „Дечје новине“, Горњи Милановац, 1987.
- Gunn J., 1988. — »Core manufacture and use at Divostin« (u: »Divostin and the Neolithic of Central Serbia«, A. McPherron and D. Srejović, editors) Pittsburgh, Kragujevac, 1988, 226—245.
- Kaczanowska M., Lech J., 1977. — »The flint industry of Danubian communities north of the Carpathians«, Acta archaeologica carpatica XVII, Kraków, 1977, 5—28.
- McPherron A., 1988. — »Porcellanite flakes from Divostin« (u: »Divostin and the Neolithic of Central Serbia«, A. McPherron and D. Srejović editors), Pittsburgh, Kragujevac, 1988, 225—226.
- Никитовић Л., 1987. — „Трсине — насеље винчанске и старчевачке културе“, Зборник радова Народног музеја, XVII, Чачак, 1987, 5—28.
- Радовановић И., 1984. — „Кремена индустрија“ (у: „Винча у праисторији и средњем веку“, Галерија САНУ, Београд, 1984, 112—114.
- Radovanović I., Kaczanowska M., Kozłowski J. K., Pawlikowski M., Voytek B., 1984. — »The chipped stone industry from Vinča«, Centre for Archaeological Research Vol. 4, Belgrade, 1984, (Radovanović I. et. al.).
- Radovanović I., 1988. — »On chipped stone industries of Petnica« (Valjevo, Western Serbia) (u: »Chipped stone industries of the Early Farming Cultures in Europe«), Archaeologia Interregionalis, Warszawa — Kraków, 1988, 95—105.
- Tringham R., 1988. — »The flaked stone industry from Divostin« (u: »Divostin and the Neolithic of Central Serbia«, A. McPherron and D. Srejović editors), Pittsburgh, Kragujevac, 1988, 203—225.
- Kaczanowska M., Kozłowski J. K., 1983. — »L'importance des changements dans les industries lithiques pour l'étude de la formation et de la désintégration des unités énéolithiques dans le bassin du Moyen Danube«, Годишњак Центра за балканолошке студије XXI, књ. 19, Сарајево, 1983, 47—67.
- Kaczanowska M., Kozłowski J. K., 1986. — »Gomolava — chipped stone industries of Vinča culture«, Prace Archeologiczne 39, Kraków, 1986.
- Kaczanowska M., Kozłowski J. K., 1990. — »Chipped stone industry of the Vinča culture« (у: „Винча и њен свет“, САНУ, Научни скупови, књ. LI, Одељење историјских наука књ. 14, Београд, 1990, 35—47.
- Крстић С., 1971. — „Рудна налазишта на територији Основне привредне коморе Краљево и степен њиховог познавања са картом рудних појава и лежишта Р=1:100000“, Фонд „Геоавода“, Београд, Краљево, 1971.
- Laplace G., 1972. — »La typologie analytique et structurale: base rationnelle d'étude des industries lithiques et osseuses«, Banques de données archéologiques № 932, Centre national de la Recherche scientifique, Paris, 1972.

OUTILS D'ÉCLATS DE PIERRE DANS LE SITE NÉOLITHIQUE DE TRSINÉ

Le site de Trsiné se trouve sur le territoire du village de Gornia Gorevnitza, à proximité de Tchatchak, sur la rive droite de la Tchémernitza. A quelques centaines de mètres plus loin ont été identifiés d'importants gisements de magnésite, appelés »Tsvetni Vrh« et »Batchevtzi« (S. Krstić, 1971, 71). Les objets mis au jour au cours des fouilles, qui ont duré trois ans, ont été publiés dans le détail, exception faite pour la collection d'outils faits avec des éclats de pierre, à laquelle l'auteur consacre ces lignes (L. Nikitović, 1987 5—28).

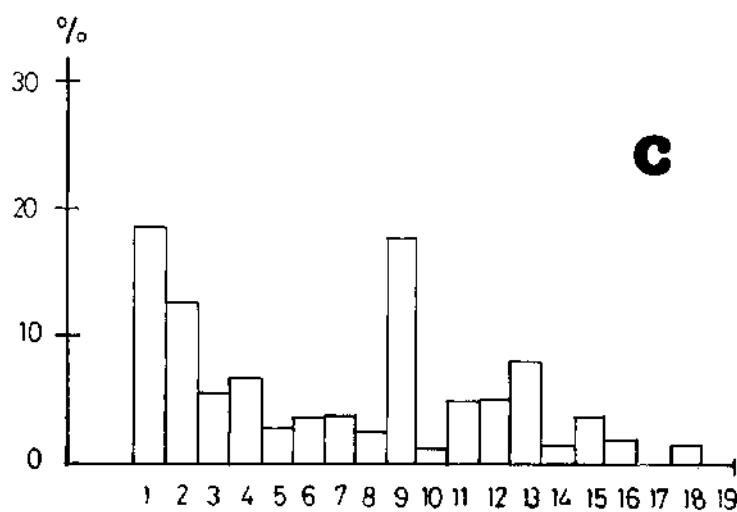
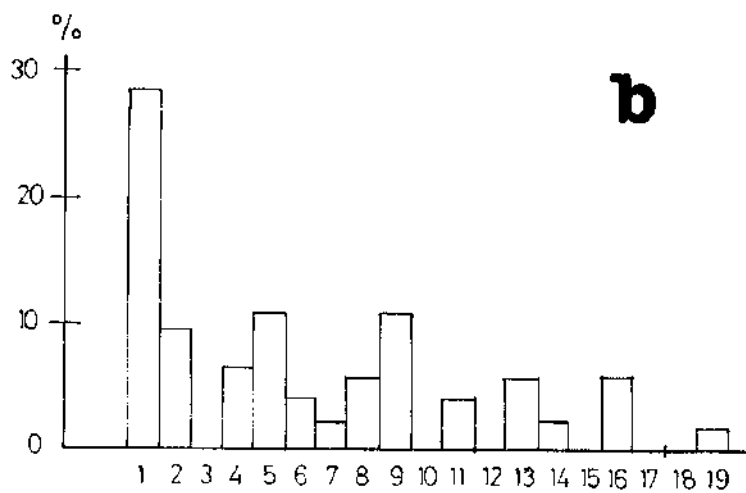
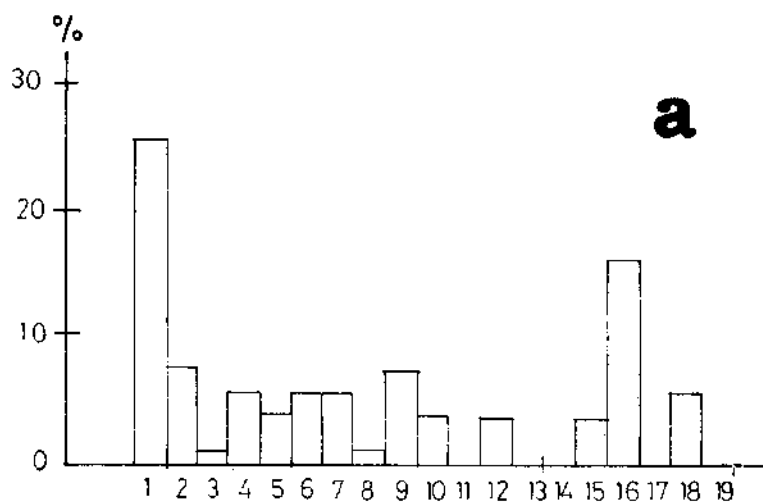
L'ensemble des outils faits à partir des éclats de pierre n'est constitué que de 336 pièces provenant de quatre couches stratifiées, Trsiné A, B, C et D. Les objets trouvés à la surface du sol, ainsi que cinq spécimens de la couche D (culture de Startchévo) n'ont pas été pris en considération dans le présent travail de recherche. Bien qu'il s'agisse d'une quantité statistiquement insuffisante pour une ample étude, les objets mis au jour à Trsiné ont été traités en tenant compte des attributs propres aux principales catégories des outils faits à partir des éclats de pierre, selon les critères qui ont été appliqués dans le site de Vintcha-Bélo Brdo (J. Radovanović et al., 1984). La raison fondamentale qui nous a fait adopter les critères susmentionnés dans l'analyse de la collection de Trsiné, c'est que cette méthode a été systématiquement pratiquée dans les recherches sur les nombreuses pièces provenant des sites néolithiques de la Serbie centrale.

Les résultats de l'analyse des matières premières ont révélé une prédominance manifeste de la magnésite (matière première A) dans tous les ensembles du site qui ont été étudiés (Table I). L'utilisation diminuée de la principale matière première dans l'ensemble A et l'emploi accru du silex d'un gris brun — matière première qui est seconde dans l'ordre d'importance (matière première F) — caractérise à la fois le rythme de l'usage des principales matières premières dans le site de Divlié Polié (V. Bogosavljević 1990, 33—38). Étant donné le relief géomorphologique et les circonstances paléographiques, les habitants de l'agglomération qui se trouvait autrefois dans ce site étaient dans une situation favorable à l'entreprise d'expéditions en vue de la recherche de matières premières et à l'exploitation de minerais. A en juger par les matériaux utilisés et grâce à l'identification faite sur la base de la littérature géologique, on peut supposer que les habitants de l'ancienne agglomération de Trsiné avaient recours aux ressources locales, dont les plus éloignées se trouvaient à une distance d'une vingtaine de kilomètres.

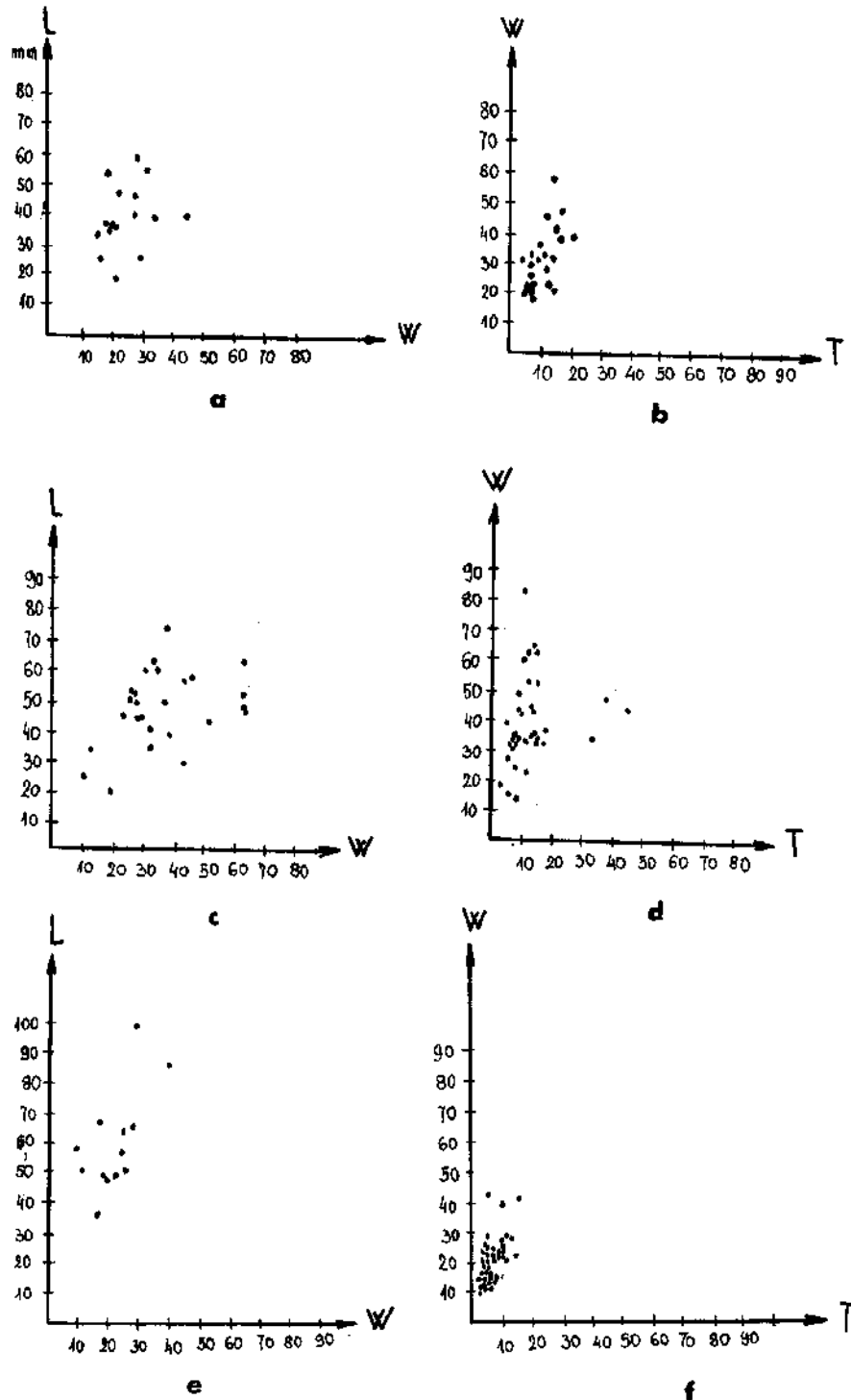
Quant à la technique appliquée dans la fabrication des outils par la retouche des éclats de pierre, on ne remarque pas de différences essentielles par rapport aux caractéristiques établies dans l'agglomération de Divostin (R. Tringham, 1988, 203—225) et dans celle de Divlié Polié (V. Bogosavljević, 1990, 195—197). Dans la couche Trsiné A on assiste à un accroissement manifeste du nombre d'éclats appartenant à la phase de préparation initiale par rapport à celui de lames, ainsi qu'à une retouche plus poussée des éclats (56,7% du nombre total d'outils retouchés). On remarque que les éclats présentent des dimensions plus grandes que ceux des couches susmentionnées (Trsiné B et C) et qu'ils comportent des traces de cortex sur le côté dorsal. L'utilisation des éclats corticaux pour la fabrication des outils est à relier à la fonction que l'agglomération avait en tant que mine et au développement de celle-ci. Dans l'agglomération de Divlié Polié l'horizon terminal présente une base de développement différente. Les outils subissaient une influence étrangère qui se manifestait dans la fabrication des lames longues et larges et, en général, dans la retouche des éclats en vue de la fabrication des outils (M. Kaczanowska, J. Lech, 1977, 9; V. Bogosavljević 1990, 253). A en juger par la technique selon laquelle les outils (lames et racloirs) étaient retouchés, on peut conclure que l'agglomération néolithique de Trsiné appartient au »groupe central« de la culture de Vintcha (M. Kaczanowska, J. K. Kozłowski, 1990, 43, 44). Un phénomène particulier dans le site de Trsiné (couche B) est constitué par les outils et les gros éclats de magnésite, ainsi que par des produits taillés dans le noyau de cette pierre et qui ont pu être reconstitués, depuis les nodules jusqu'aux produits appartenant à la phase d'une exploitation poussée (T. V).

Sur la base des analyses minutieuses d'un petit nombre d'échantillons appartenant à trois phases de la culture de Vintcha (Vintcha—Plotchnik I, Vintcha—Plotchnik IIa et Vintcha—Plotchnik IIb), l'agglomération de Trsiné occupe une place importante dans la technologie propre à Vintcha, tout d'abord par les caractéristiques spécifiques qu'elle présente dans le développement de la technologie appliquée dans le taille des gros éclats corticaux dont l'un sur deux était retouché et adapté à un usage déterminé. La vie dans cette agglomération reste inchangée jusqu'à la fin de la culture de Vintcha qui, quant à la fabrication des éclats de pierre, s'en tient à son propre héritage, en remplissant le rôle de centre minier pour l'exploitation de la pierre, dont surtout la magnésite, et pour la transformation de celle-ci en produits semi-fabriqués. Il se peut qu'une partie des matières premières extraites à Trsiné fût distribuée dans les agglomérations des environs du type de celle de Vintcha, ce qui pourrait être établi et démontré par des recherches sur la provenance des matières premières. Des études dans ce sens pourraient soulever des questions relatives au rôle de certaines agglomérations dans les techniques caractéristiques de Vintcha et de leur connexion sur le territoire de la Serbie centrale.

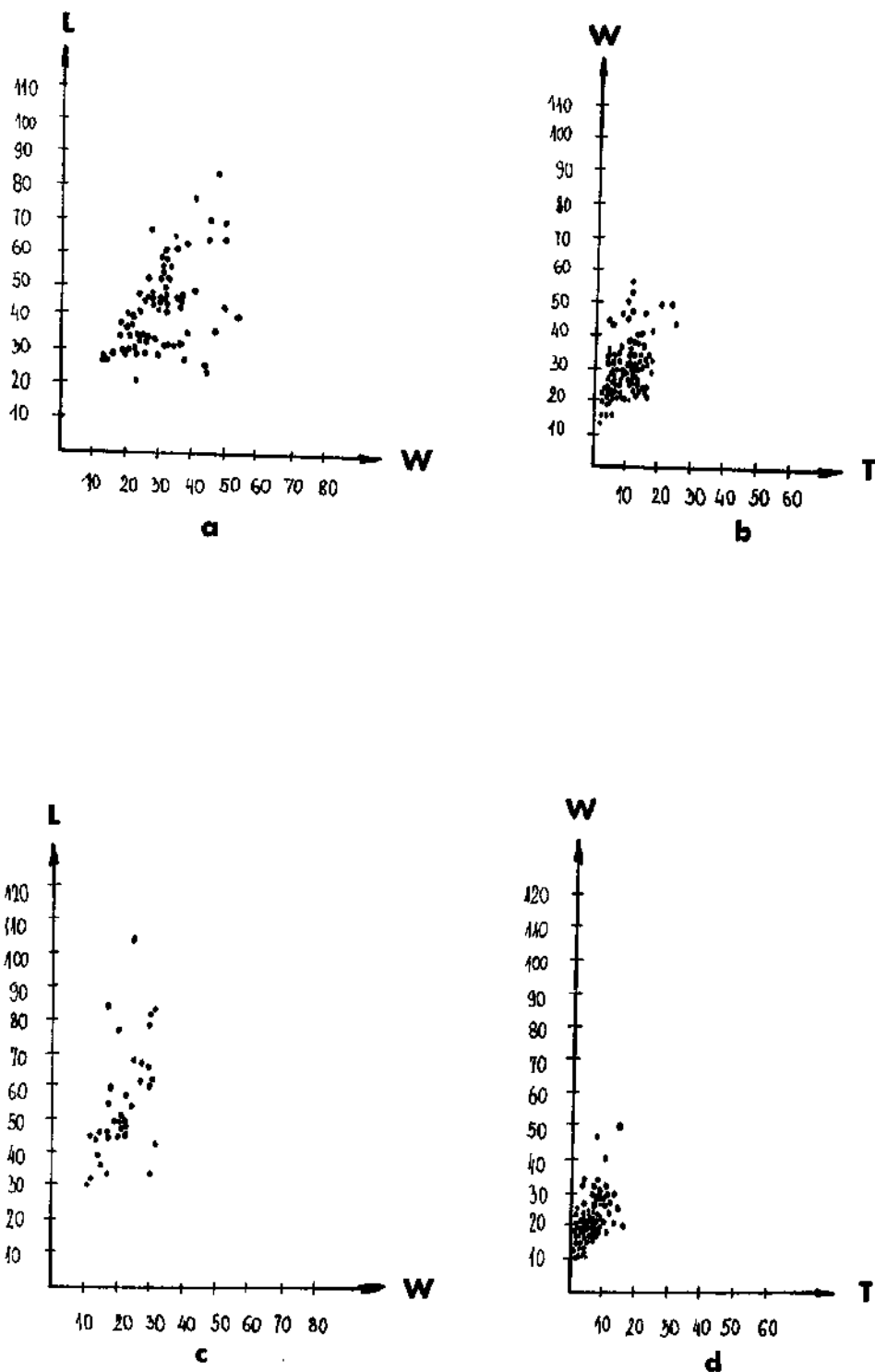
Vera Bogosavljević—Petrović

Слика 1 — Трсине. Квантитативна структура сировина
 а) Трсине Ц; б) Трсине Б; ц) Трсине А
 Trsiné. Structure des matières premières du point de vue
 de la quantité
 а) Trsiné C; б) Trsiné B; c) Trsiné A.

Слика 2 — а) Дијаграм релације дужина/ширина одбитака, слој Ц
 б) Дијаграм релације ширина/дебљина одбитака, слој Ц
 ц) Дијаграм релације дужина/ширина одбитака, слој Б
 д) Дијаграм релације ширина/дебљина одбитака, слој Б
 е) Дијаграм релације дужина/ширина сечива, слој Б
 ф) Дијаграм релације ширина/дебљина сечива, слој Б
 а) Diagramme du rapport entre la longueur et la largeur des éclats, couche C;
 б) Diagramme du rapport entre la largeur et l'épaisseur des éclats, couche B;
 в) Diagramme du rapport entre la longueur et la largeur des éclats, couche B;
 д) Diagramme du rapport entre la largeur et l'épaisseur des éclats, couche B;
 е) Diagramme du rapport entre la longueur et la largeur des lames, couche B;
 ф) Diagramme du rapport entre la largeur et l'épaisseur des lames, couche B.

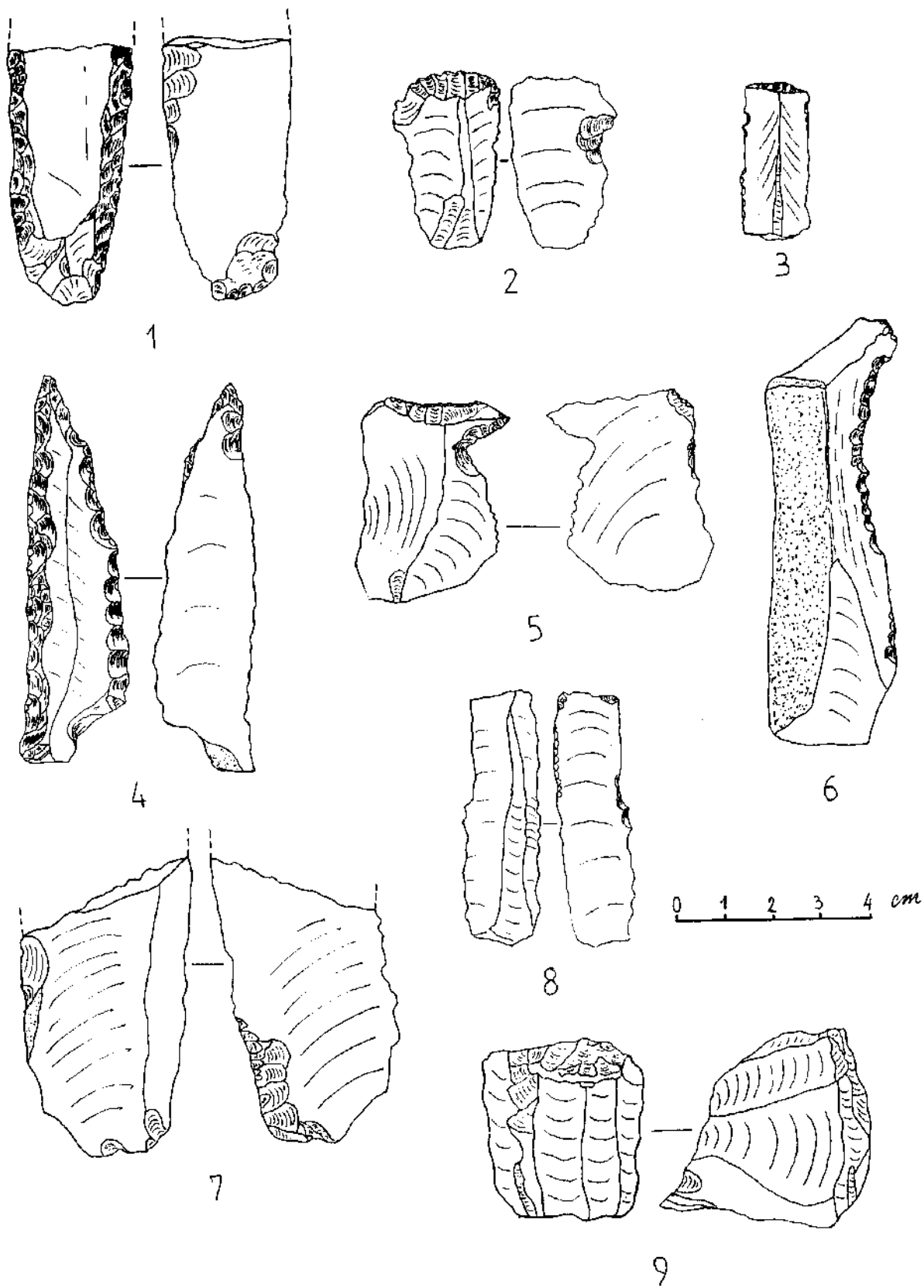

Слика 3 — Трсине, слој А

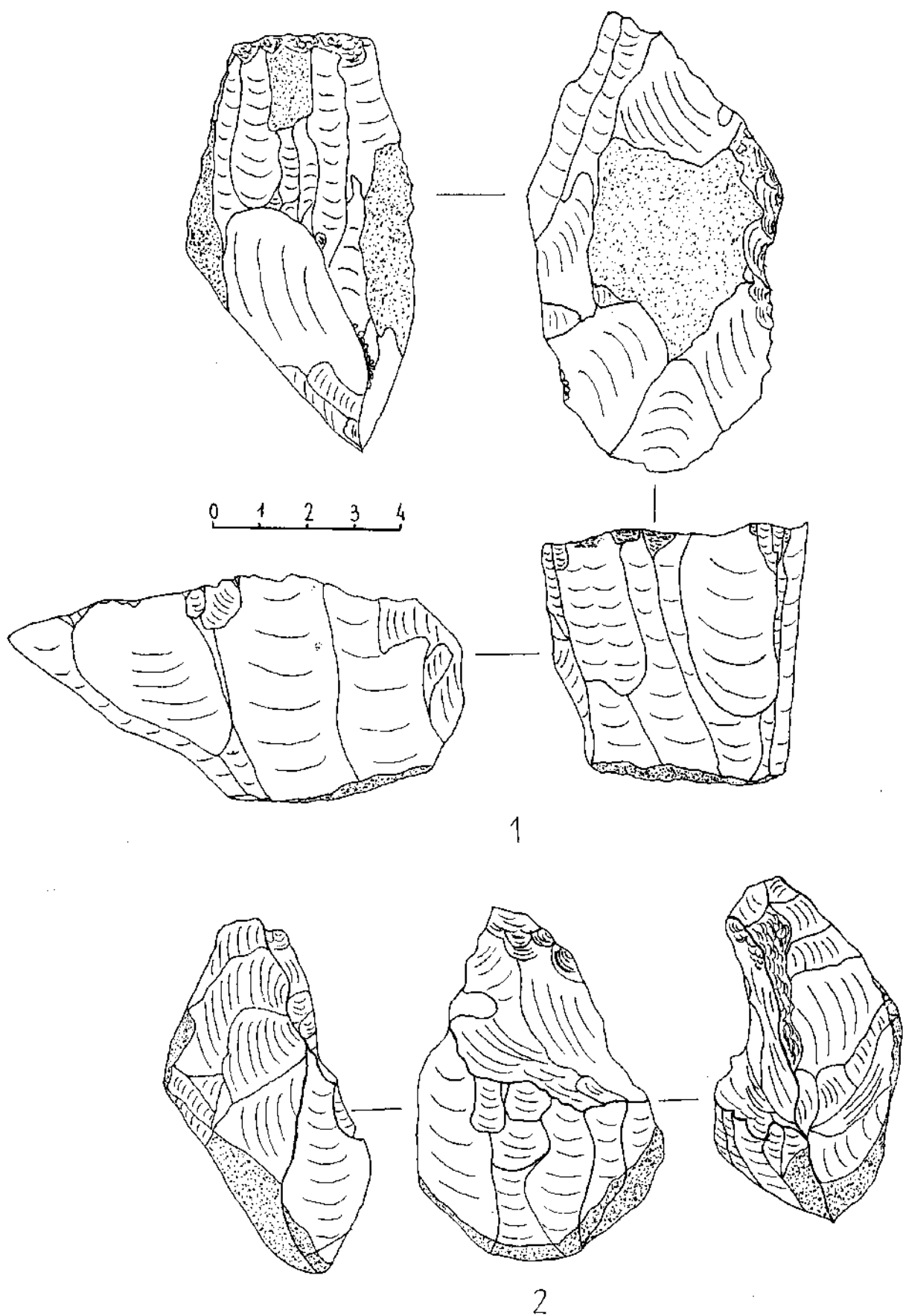
- a) Дијаграм релације дужина/ширина одбитака
- b) Дијаграм релације ширина/дебљина одбитака
- ц) Дијаграм релације дужина/ширина сечива
- д) Дијаграм релације ширина/дебљина сечива

Trsiné, couche A

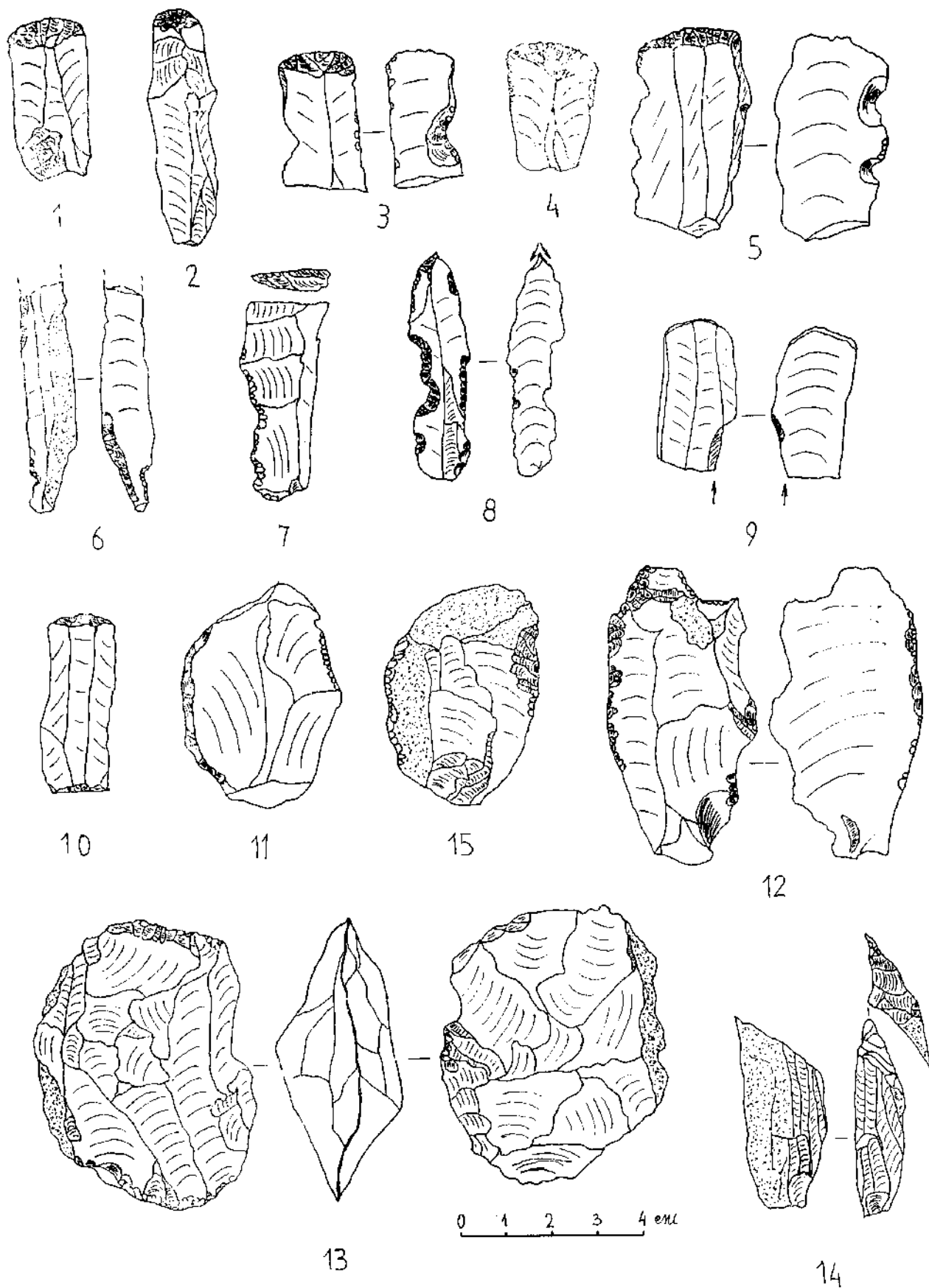
- a) Diagramme du rapport entre la longueur et la largeur des éclats;
- b) Diagramme du rapport entre la largeur et l'épaisseur des éclats;
- c) Diagramme du rapport entre la longueur et l'épaisseur des lames.
- d) Diagramme du rapport la larguer et l'épaisseur des lames

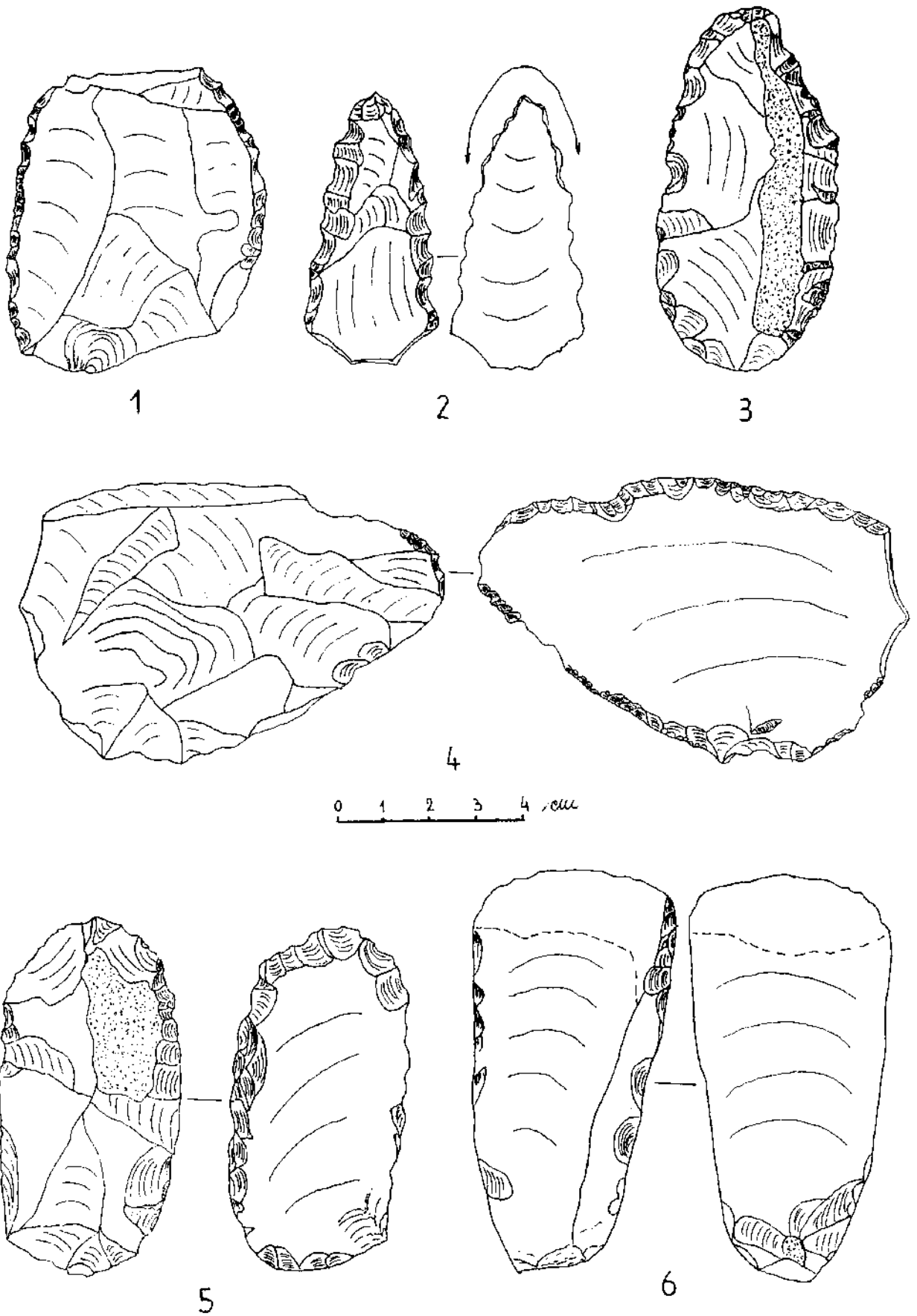
Табла I Трсине, слој Ц: 1—6 — ретуширано оруђе; 9 — језгро
 Trsiné, couche C: 1—6 — outils retouchés; 9 — noyau

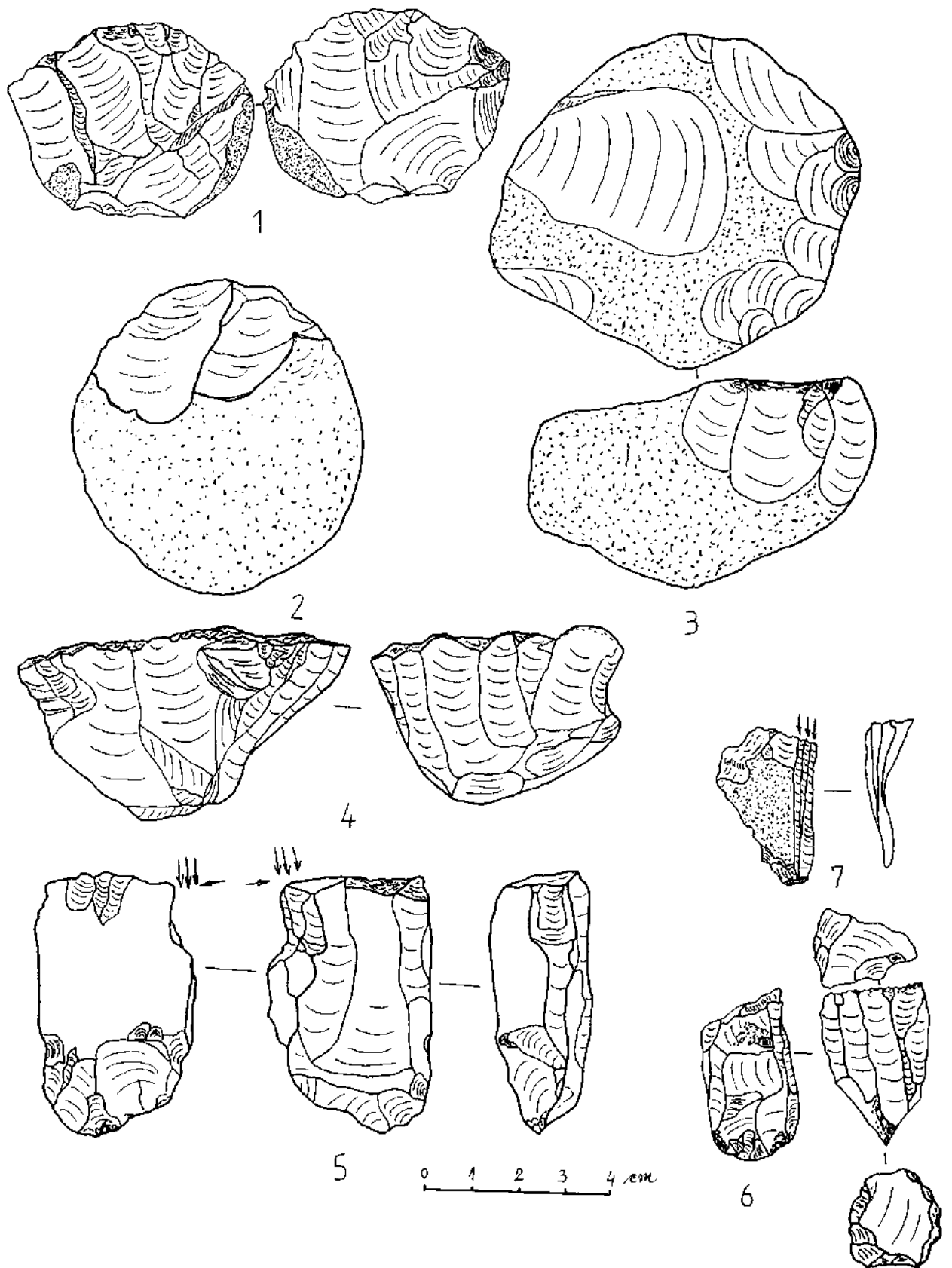
Табла II — Трсине, слој Б: језгра
 Trsiné, couche B: noyaux

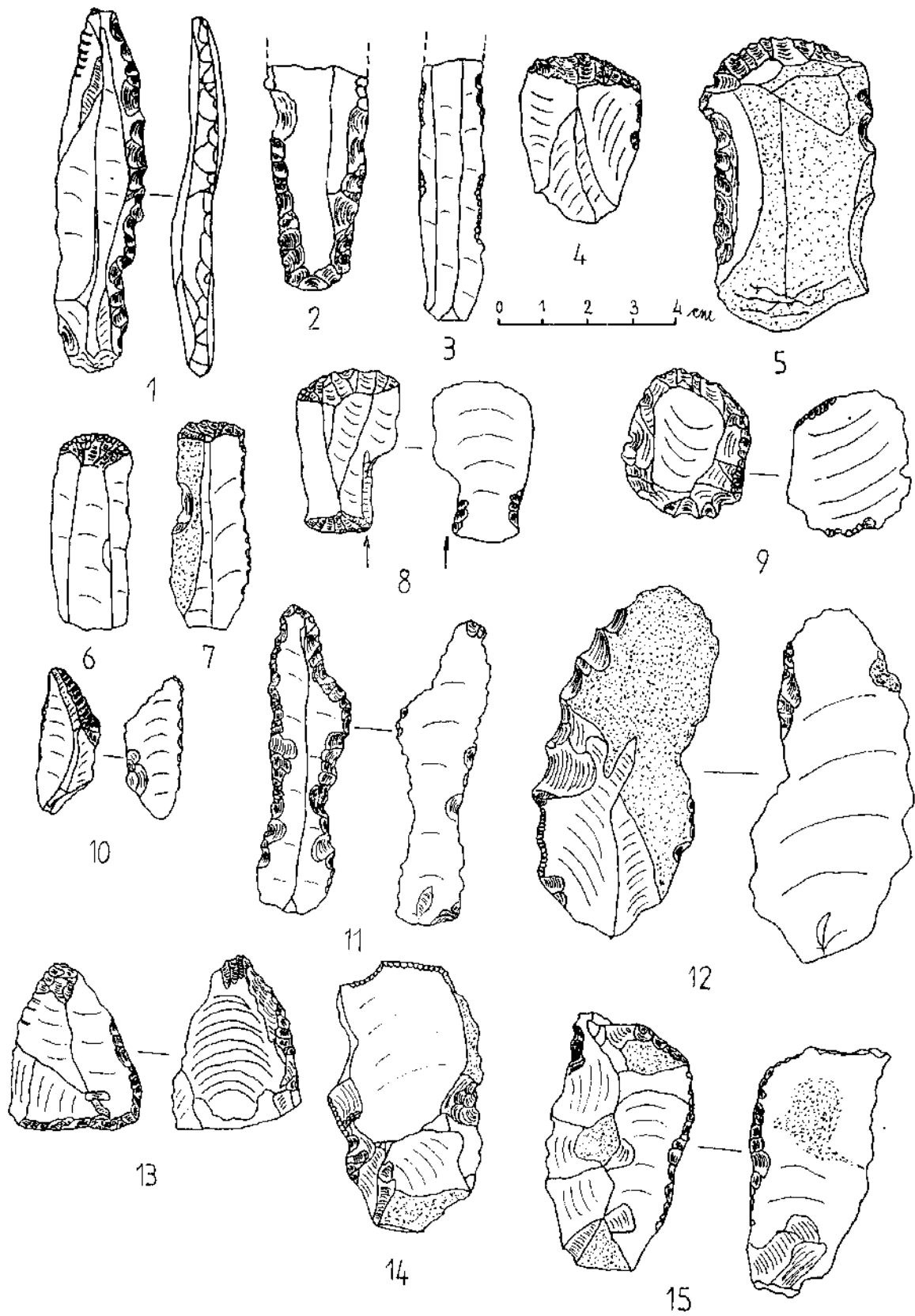
Табла III — Трсине, слој Б: 1—12 — ретуширано оруђе; 13—14 — језгра
 Trsiné, couche B: 1—12 — outils retouchés; 13—14 — noyaux

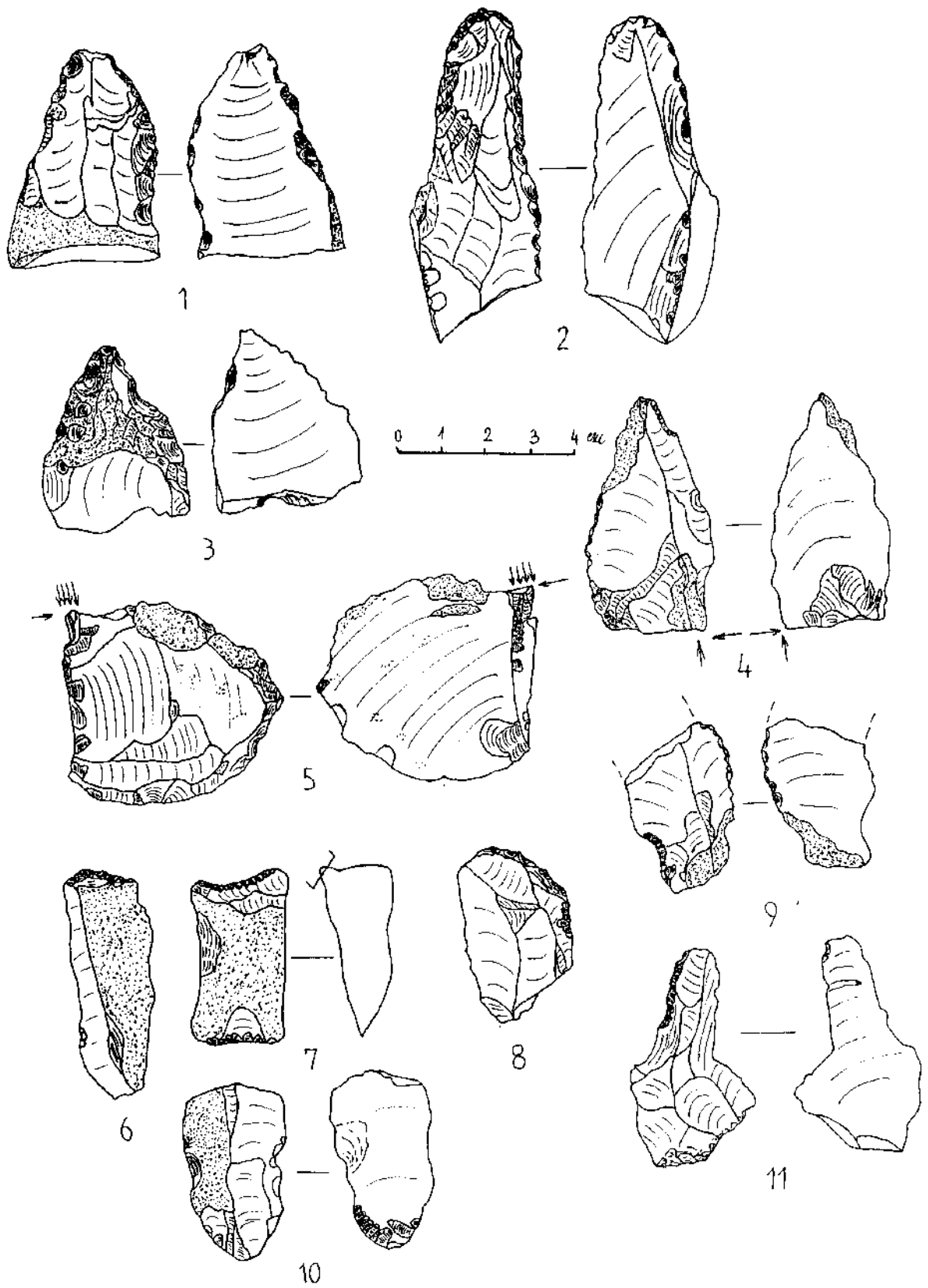
Табла IV — Трсине, слој Б: ретуширано оруђе од магнџита
 Trsiné, couche B: outils retouchés en magnésite

Табла V — Трсине, слој А: језгра
 Trsiné couche A: noyaux

Табла VI — Трсине, слој А: ретуширано оруђе
 Trsiné, couche A: outils retouchés

Табла VII — Трсине, слој А: ретуширано оруђе
 Trsiné, couche A: outils retouchés

ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ

ОСТАЦИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ЦРКВЕ У ТРНАВИ

ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

УДК 902.3 (497.11)

Село Трнава смештено је на крајњим обронцима планине Јелице, који се благо спуштају према чачанској котлини. Локалитет „Црквине“ налази се на омањем брежуљку са леве стране уске долине коју на том месту формира Трнавска река. На нешто заравњеном платоу, који има благи пад према југоистоку, од давнина су уочавани трагови грађевине са полукружним завршетком на источној страни. Према очуваној народној традицији, то место се везивало за култ светог Илије, а до скоро су ту на имендан свеца излазиле крстоноше. Заведени причом о закопаном благу и трагајући за грађевинским материјалом, мештани су шездесетих година XX века вршили раскопавања и, том приликом, потпуно уништили апсиду. Тада су на овом локалитету пронађени једна стаклена чаша и глеђосани лончић.

Прва сондажна истраживања на овом локалитету извршена су 1976. године.¹ Откривен је североисточни део црквене грађевине са траговима апсиде. Делимично је истражена некропола: гробови у се-

верном делу цркве и североисточно од ње. Утврђено је да је црква била укопана у културни слој. Приликом постављања темеља апсиде оштећене су три јаме. У једној од њих пронађен је занимљив керамички материјал.

Да би се добили потпуни подаци о архитектури цркве, одредило време њене изградње и евентуално добило више података о насељу на чије се трагове наишло, у јулу 1991. отпочело је систематско истраживање овог локалитета.² Истражени су јужна половина цркве и део некрополе. На укупно отвореној површини од 126 м² добијена је комплетна архитектонска основа цркве. Танак културни слој, откривен испод јужног дела цркве, није садржао хронолошки индикативан материјал, тако да ни ова ископавања нису пружила више података о насељу на чије се трагове раније наишло.

АРХИТЕКТУРА

Археолошким истраживањима на локалитету „Црквине“ у Трнави откривени су остаци једнобродне цркве, правоугаоне основе, са плитком полукружном апсидом на источној страни. Црква је оријентисана у правцу И—З готово без икакве девијације. (план 1). Њена дужина, заједно са апсидом, износила је 13,90 м, а ширина 6,50 м. Сачувана је само темељна зона зидова, док је једино на северној страни, уз апсиду, очуван мали део круне зида (фотографија 1). На основу њега може се закључити да је био приближно ширине 60 цм, зидан кречним малтером и тесаницима, са упуном од трпанца (састав: крупнији и ситнији ломљени камен, облутак и кречни малтер). Дубина темеља варира од 47 до 66 цм у зависности од пада терена: најплићи су у западном делу грађевине, а најдубље су фундирани на јужном зиду, где је терен у паду. Ширина темеља је око 70 цм; зидан је од ситнијег и крупнијег ломљеног камена, који је везан малтером са нешто мање креча него онај који је употребљен за надземне зидове. Као агрегат употребљен је белутак и жути речни песак. На нивоу са кога су почињали спољашњи надземни зидови са обе стране темеља евидентирана су малтерна проширења, чија је највећа ширина била уз западни зид (са обе стране по приближно 30 цм), а најмања уз северни зид (са спољашње стране свега неколико сантиметара). Ивице проширења биле су уоквирене настатично постављеним каменим плочама, које су, заједно са ивицом темеља, формирале издужена удубљења (отиске дрвених греда, фотографије

1 и 2).³ Могуће да су ова проширења накнадно израђена, па су онда и трагови надземних зидова из друге фазе градње. Темељи апсиде нису сачувани и могли су се уочити само у основи — тзв. „негатив“ зида.

Унутрашњост је била подељена на олтарски простор, наос и припрату, која је истовремено изграђена када и црква. Два снажна пиластра (димензије у темељној зони 1 x 1,20 м) на северном и јужном зиду одвајала су олтарски простор од наоса. На северном зиду у наосу сачуван је још један пиластар (димензије у темељној зони 70 x 90 цм), такође конструктивно везан са зидом. Пошто на јужном зиду није постојао њему симетричан пиластар, улога овог постојећег остаје засада нејасна (можда простор за гроб — архесолум).

Остаци гробнице нигде нису сачувани. Њен ниво се најприближније може одредити према отиску прага на темељу западног зида припрате (подужни пресек). Надземни делови цркве још раније су дислоцирани и развучени са терена. Фрагментовани камени архитрав (димензије 45 x 31 x 16 цм) обрађеног жућкастог пешчара са профилацијом (Т. В сл. 1) пронађен је у шуту, као и део мермерног стубића пречника 17 цм (Т. В сл. 2), који је вероватно део олтарске преграде састављене од два стубића који су придржавали две парпетне плоче. База једног масивнијег стуба (Т. В сл. 3), откривена као површински налаз, израђена је од локалног, тзв. „љутог“ камена, који припада групи стена сиво-белог конгломерата.

Приликом ископавања местимично су налажени дислоцирани остаци фреско малтера. Поред беле боје, појављују се и трагови тамноцрвене (доста избледеле), која је вероватно коришћена за извођење бордуре у доњим партијама живописа. Избледела боја фреско малтера говори у прилог чињеници да је црква пре рушења једно време била запустела.

Поред комада ситнијег и крупнијег ломљеног и притесаног камена и комадића кречног малтера, у шуту је пронађена и велика количина ексера кованика (око 200 комада) различитих облика и димензија, као и неколико кланфи и заковица (Т. III, сл. 5 до 10). Један од ексера (Т. III сл. 7) имао је главу срцолико раскуцану, док су код масивног кованика (Т. III сл. 6) на површини сачувани трагови црвене боје. Чињеница да је већина ексера пронађена унутар цркве и непосредно уз спољашње зидове, указује на могућност да се кров, вероватно од шиндре, приликом рушења пео у унутрашњост.

ОСТАЦИ НАСЕЉА

У унутрашњости цркве, нарочито у њеном западном делу, на нивоу испод претпостављене поднице, местимично се налази на остатке танког културног слоја. Мркоцрвенкаста земља, помешана спорадично са гари, дала је оскудан археолошки материјал — свега неколико атипичних фрагмената средњовековне керамике. У источном делу цркве, где је било још мање трагова културног слоја, откривене су три јаме непосредно испод темеља цркве (основа са јамама).

ЈАМА 1 — испод северног пиластра. Цилиндричног је облика, са неправилно конкавним дном. Укопавање темељне стопе пиластра оштетило је завршетак јаме. Имала је изражену стратиграфију са дебелим слојем печене земље на дну (пресек јаме 1). Недостаје пратећи материјал у слојевима, који би, с обзиром на нетипичан облик, помогао да се разјасни њена првобитна функција.

ЈАМА 2 — са унутрашње стране апсиде, уз темељни ров. Левкастог је облика, са садржајем карактеристичним за отпадну јаму: већа количина животињских костију, гар, печена земља, ситнији и крупнији комади горелог лепа са једном заглачаном површином и траговима арматуре. Међу малобројним уломцима керамичких судова мркосиве боје од глине песковите фрактуре пронађен је само један фрагмент благо разгрнутог обода лонца (Т. III сл. 1), као и један пршљен за вретено, израђен од зида мркоцрвеног лонца (Т. IV сл. 4).

ЈАМА 3 — испод темеља апсиде, уз јаму 2. Овалног је облика и до дна се сасвим благо сужава. Јама 3 већег је пречника од претходне две, а од њих се разликује и по садржају: поред животињских костију и веће количине горелог лепа, садржала је и релативно богат керамички материјал.

КЕРАМИКА

Целокупан керамички материјал са локалитета „Црквине“, сем малог броја атипичних фрагмената из културног слоја и неколико фрагмената из јаме 2, пронађен је у јамама 3. Углавном се ради о огњишној керамици. Само је један фрагментовани лончић из групе стоне керамике (Т. I сл. 4), висине 9,2 цм, пречника дна 6,2 цм, пречника отвора 8 цм, сивомрке боје, са траговима зеленкастомрке глеђи споља. Суд је изнутра црвенкастомрке боје са остацима глеђи, равног, мало истањеног обода. Врат је цилиндричан, са благим пре-

лазом у равно, заобљен реципијент и равно дно, на коме је видљив отисак горње површине ножног кола. Са средином трбуха спајала га је дршка, од које је сачуван само корен. Израђен је од fino пре-чишћене светломрке глине.

За керамику са овог локалитета карактеристично је интензивно присуство песка и млевеног калцита у фактури. Оваква глина се и данас користи за израду грнчарије на читавом подручју Западне Србије (тзв. „ерска“ или ужичка керамика).

Сви судови огњишне керамике релативно су танких зидова и рађени су на ручном витлу.

Најбројнији су лонци, од којих се могу грубо издвојити три типа.

Првом типу (Т. II сл. 1, 2 и 3) припадају лонци сивомрке, неуједначене боје печења, са косо разгнутим ободом појачаним пластичном траком правоугаоног пресека, мање или више конкавне спољашње ивице. Врат је цилиндричан са благим прелазом у заобљено раме.

Лонци другог типа (Т. I сл. 1 и Т. II сл. 4) такође су мркосиве, неуједначене боје печења, закошеног обода, истањене ивице и благо извијеног врата, који прелази у заобљено раме. Испод ивице обода, на пластичној траци, оштрим, вероватно металним предметом, изведен је украс у виду кратких, косих уреза.

Трећег типа је лонац (Т. I сл. 2) тамносиве боје печења, која је од дуге употребе на ватри готово црна, танких зидова, готово потпуно оштећеног обода. Прелаз из благо назначеног врата у заобљен трбух је наглашен плитком канелуром. Дно је равно.

Широко, равно дно и готово здепаст реципијент има ниски лончић, мркосиве, неуједначене боје печења (Т. I сл. 3), па би се условно (недостаје му обод) могао сматрати варијантом претходног типа.

Пронађено је још делова трбуха и дна различитих лонаца, светломрке, неуједначене боје печења, од којих је само један фрагмент рамена већег биконичног лонца имао украс у облику косих паралелних уреза, изведен оштрим предметом (Т. III сл. 2).

Међу керамичким материјалом налазе се и остаци сачева.

Сач (Т. IV сл. 1) сивомрке неуједначене боје печења рађен је на веома спором витлу тзв. „плетењем“, тако да су са унутрашње стране видљиве траке глине. Ширина отвора преко 56 цм, висина се не може реконструисати. Равног је врха и благо заобљене ивице обода. Са спољашње стране, паралелно са ободом и горњом ивицом, аплициране су пластичне траке са удубљењима од јагодице прста,

које се на зидовима укрштају. Делимично је сачуван и одушак за ваздух, око кога се, такође, налазила пластична трака као украс.

Сач (Т. IV сл. 2) светлије мрке неуједначене боје печења рађен је на нешто бржем, ручном витлу, тако да изгледа мање рустичан него претходни. Ширина отвора је преко 43 цм, висина се не може реконструисати. Равног је врха и фрагментованог обода. Са спољашње стране, паралелно са ивицом врха, аплицирана је пластична трака са паралелним косим урезима изведеним оштрим предметом. На зидовима, од отвора према врху, трака је постављена полукружно.

Здела (?), сач (?): фрагмент једноделног зида (1 цм) са делом равног обода сивомрке боје. Зид је ојачан пластичним, масивним ребром, готово троугаоног пресека, које иде паралелно са ободом (Т. III сл. 3).

Керамика из јаме 3 са локалитета „Црквине“ има аналогије са студеничким материјалом слојева XIV—XV века.⁴

Поред керамике, јаме су дале и ситне налазе. Ту је гвоздени нож (тзв. сл. 3) са трном за усађивање, фрагментованог врха, јако оштећен корозијом, пронађен у јами 1. У јами 3 пронађени су: пљоснати брус облика квадра, од ситнозрнастог камена црвеномрке боје и неколико ситних уломака фрагмента зида и дна чаше од прозирног стакла са мехурићима.

НЕКРОПОЛА

На локалитету „Црквине“, поред тога што су откривени архитектонски остаци цркве, истражена је некропола унутар ње и делимично у отвореном ископу са њене источне и јужне стране (основа 1). Од укупно истражених 29 гробова за четири се поуздано зна да су припадали старијој некрополи, јер леже испод темеља цркве, па њихово укопавање представља *terminus ante quem*. Известан број гробова својим положајем прати правац пружања цркве и за њих се може претпоставити да су укопани у време када је црква још била активна. У земљи којом су затрпани гробови бр. 4, 7, 10, 11, 12, 14 и 28 констатовани су и комадићи малтера, па је извесно да су они укопани после њеног рушења.

Иако се овде ради о покојницима из три фазе сахрањивања, сви су били укопани на готово исти начин: у опруженом положају, са рукама прекрштеним на грудима или стомаку, оријентисани су у правцу З—И готово без икакве девијације (изузетак представљају

гробови са источне стране апсиде, који су пратили њен правац). Већина покојника сахрањена је без икакве гробне конструкције. Код гробова бр. 2 и 28 код ногу је пронађен по један настатично постављен камен; гроб бр. 28 је такав камен имао и изнад главе. Лобања покојника у гробу бр. 19 лежи на четвртастој каменој плочи. Са североисточне стране апсиде налази се гроб бр. 15, који је поремећен и вероватно накнадно ограђен са три настатично постављене плоче, преко којих је као покривка лежала једна већа.

Од укупног броја истражених гробова, седам је имало остатке даске. Гробови бр. 3, 7, 8 и 27 прекривени су даскама постављеним у облику двосливног крова. Покојник у гробу бр. 19 лежао је на дасци, док се код гробова 5 и 13 вероватно ради о дрвеном сандуку. За гроб бр. 14 наведено је да је био постављен у издубљено дебло (!).

На ширем простору локалитета сачуван је мали број надгробних споменика. На периферији околних њива још се може наћи понеки необрађени хоризонтални надгробник или притесани вертикални споменик без икаквог знака.⁵ За једну хоризонталну надгробну плочу (дим. 180 x 50 x 15 cm), откривену уз југозападни угао цркве (план 1), није сигурно да ли је, такође, била дислоцирана, јер испод ње нису констатовани остаци покојника. Познато је да је сахрањивање под таквим плочама било често у области старог Раса у XIV—XV веку.⁶

Надгробна плоча правоугаоног облика, благо профилисаних ивица (дим. 120 x 71 x 21 cm), са лучним завршетком има представу мача урезану у плитком рељефу и подилази под малтерно проширење темеља западног зида (план 1). Испод плоче се налазио скелет *in situ*. Мачеви истог типа са крсницом и јабуком датују се у крај XIV — почетак XV века⁷ (фот. 4).

У темељ јужног зида припрате, као сполија, уграђена је фрагментована плоча од камена пешчара, finely обрађених, профилисаних ивица (дим. 115 x 70 x 17 cm) — вероватно надгробни споменик са старије некрополе.

Од свих истражених некропола само три су била са налазима.

У гробу бр. 1 пронађено је једно бронзано дугме, малих димензија (пречника од 3 до 5 mm), лоптастог облика, горњи део прелази у петљу, а доњи у украсну гранулу (Т. I сл. 8). Дугме се налазило уз кичмени стуб у висини браде.

Налаз у гробу бр. 2 чини ситно сребрно дугме лоптастог облика, које је на дну украшено са четири купасто распоређене грануле (Т. I сл. 8). Ово дугме је пронађено на истом месту као и дугме из

претходног гроба. Осим функције закопчавања, вероватније је да су имала украсну улогу. За украс је највероватније служило и једно полиедарско дугме малих димензија, ливено од бронзе у целини са издуженом петљом (Т. I сл. 6, али је највероватније нађено уз гроб бр. 1 или гроб бр. 2).

По два фрагментована ситна бронзана дугмета, лоптастог облика, пронађена су у близини обе шаке старије женске особе сахрањене у гробу бр. 10. Заједно са дугмадима, пронађени су трагови распаднуте траке, вероватно од ланене тканине, којом су, можда, били обрубљени рукави. У истом гробу, уз кичмени стуб у висини груди, пронађено је једно ажурирано сребрно дугме малих димензија, са дужом петљом на горњем делу (Т. I сл. 5).

На већем броју средњовековних некропола,⁸ у гробовима XIV—XV века, пронађени су примерци сребрне и бронзане дугмади, готово идентични трнавским. Она, као и налаз споменика са урезаним мачем испод темеља западног зида цркве, уједно одређује и доњу границу сахрањивања на некрополи.

ОСТАЛИ НАЛАЗИ

У Народни музеј у Чачку су 1973. године доспели једна чаша од прозирног стакла⁹ и керамички лончић украшен орнаментом у зграфито техници.¹⁰ Према речима налазача, предмети су пронађени на месту званом „Црквина“, у Трнави, приликом ископавања темеља у олтару (можда скривница?).

Стаклена чаша (фот. 5), висине 13 цм, пречника дна 7,6 цм, израђена је од прозирног стакла са мало мехурића, ливена у калупу са дорађивањем. Дно је извучено у облику купе, по његовој ивици аплицирана је гирланда. Плашт чаше је украшен са дванаест вертикалних ребара. По ивици обода се налази стаклена нит плаве боје. Вероватно је дубровачке провинијенције из прве трећине XV века.¹¹

Керамички лончић (фот. 6) висине 8,2 цм, пречника дна 5,4 цм, пречника отвора 7 цм: израђена је од сивопечене глине, песковите фактуре на брзом витлу. Равног је обода, коничног врата са заобљеним трбухом и равним дном наглашене ивице. Ваљкаста дршка, уздигнута изнад обода, завршава се на средини трбуха слободним тракастим завршетком. Врат је канелован. На горњем делу трбуха украс је изведен у зграфито техници у виду траке подељене на седам косо постављених поља, испуњених такође косим паралелним таласницама. Испод траке је доста слободно урезана једна паралелна линија.

Суд је осликан и глеђосан. Основа је светлозелене боје, која при дну прелази у маслинасту. Зграфито украс на врату и ваљкаста дршка имају наизменично поновљене површине тамнозелене и мркозелене глазуре. Готово идентична глеђ среће се и на луксузном стонем посуђу из слоја XIV века у манастиру Студеници, али се, ипак, не може са сигурношћу рећи да ли је овај лончић баш студенички или рад неке локалне радионице.¹²

ЗАКЉУЧАК

Једноставна архитектонска основа трнавске цркве, каква је дуго била у употреби на територији старе Србије, не може нам помоћи у прецизнијем датовању. Најближа аналогија била би јој црква из комплекса манастира Студенице, посвећена св. Николи, чији су ктитор и време градње непознати.¹³ За хронолошку интерпретацију резултата ископавања, значајан је први помен Трнавe у турском катастарском попису из 1476. године: међу становницима села налазио се поп Дабижов,¹⁴ што највероватније указује на постојање цркве.

У српским изворима из доба Деспотовине село Трнава се не помиње. Једине податке о њему дају керамика из јаме 3 и материјал из скривнице у цркви (стаклена чаша и графито лончић), који је могао ту dospети и као део инвентара дома локалног властелина. Надгробна плоча са представом мача може се везати за неког члана властеоске породице, пошто сахрањивање на сопственом имању није била неуобичајена појава. Укопавање око цркве продужено је и у време када је била запустела (гробови са фреско малтером). Да ли је нека обнова у другој половини XVI века продужила живот средњовековној цркви (могућност за претпоставку дају малтерна проширења и гробови који залазе испод) или је убрзо била порушена, не може се рећи.

НАПОМЕНЕ

1. Ископавања је организовао Народни музеј у Чачку; радовима је руководила Милена Икодиновић, археолог.
2. У организацији исте установе извршена су и ова ископавања; руководилац је била Оливера Марковић, археолог.
3. М. Поповић, „Црквина у Тутину“, Новопазарски зборник, 3, Нови Пазар, 1976, стр. 15, талпе се налазе у језгру зида; Светлана Мојсиловић, „Средњовековни манастир Павловац на Космају“, Саопштења, XIII, Београд, 1981, стр. 127—147. У североисточном делу грађевинског комплекса око манастира Милешево, у преградни зид између просторија II и III, на излазу надземних зидова из темељне зоне, са спољашње и унутрашње стране уграбене су дрвене талпе.
4. Милица Јанковић, „Затворене археолошке целине манастира Студенице“, Саопштења, XVIII, Београд, 1986, стр. 1—21. Материјал са ископавања у манастиру Студеници пружен ми је на увид захваљујући љубазности Емилије Пејовић, археолога у Заводу за заштиту споменика културе Републике Србије. Др Милица Јанковић из Музеја града Београда, овом приликом, најсрдачније захваљујем на колегијалној помоћи.
5. По причању мештана, надгробни споменици су се све до Другог светског рата могли видети расути по околним њивама (укупна површина од око 60 ари).
6. Даница Поповић — Јелена Ердџан, „Старо гробље у Балетићу“, Новопазарски зборник, 13, Нови Пазар, 1989, стр. 89, и други.
7. Оливера Марковић, „Средњовековни мачеви из околине Чачка и Краљева“, Зборник радова Народног музеја, XVIII, Чачак, 1988, стр. 137—149.
8. Војислав Јовановић, Душица Минић, Славенка Ерцеговић — Павловић, „Некрополе средњовековног Трговишта“, Новопазарски зборник, 14, Нови Пазар, 1990, стр. 34, сл. 17а; Драгица Премовић — Алексић, „Напреље — остаци средњовековне цркве и некрополе“, Новопазарски зборник, 12, Нови Пазар, 1988, стр. 32, Т. I, сл. 1—10; Иста, „Средњовековна некропола у Глоговику“, Новопазарски зборник, 10, Нови Пазар, 1986, стр. 36, Т. II, сл. 7.
9. Инв. бр. А 1236.
10. Инв. бр. А 1235.
11. Верена Хан, „Средњовековна чаша из Трнавe“, Зборник радова Народног музеја, XVIII, Чачак, 1983, стр. 19—32.
12. „Благо манастира Студенице“, Београд, 1988, стр. 69—94.
13. Марија Радан — Јовин, „Студеница“, Саопштења, XII, Београд, 1979, стр. 38.
14. А. Аличић, „Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије, XV и XVI век“, књ. I, Чачак, 1984, стр. 265.

VESTIGES DE L'ÉGLISE MÉDIÉVALE DE TRNAVA

Au village de Trnava, situé à une dizaine de kilomètres au sud de la ville de Tchatchak, les fouilles archéologiques qui ont été effectuées dans le site de Tzrkvina ont permis de mettre au jour les vestiges d'une église à une seule nef et à abside peu profonde, dont les dimensions sont de 13,50 mètres sur 50. Seules les fondations de l'église se sont conservées. Aucun pan de mur, pas plus que la charpente du plancher ne subsistent nulle part. Les fondations étaient construites avec de la pierre concassée, liée avec du mortier à la chaux. Elles étaient élargies par une couche de mortier qui les recouvrait et sur laquelle on aperçoit des empreintes de madriers. On a pu établir que les fondations de l'église avaient été creusées dans une couche culturelle. Lors de la pose des fondations de l'abside et du soubassement du pilastre septentrional, trois fosses avaient été endommagées. Une seule de celles-ci a fourni du matériel céramique qui présente de l'intérêt et que l'on pourrait situer entre le début du XIVe siècle et la fin du XVe.

Dans l'église même et tout autour, 29 tombes ont été explorées, dont seules trois contenaient des objets mortuaires. Il s'agit de petites boules en bronze et en argent, que l'on trouve souvent dans les nécropoles du XVe siècle, mais plus tard aussi. Les signes funéraires qui nous sont parvenus sont rares dans cette nécropole. La saillie du mur occidental de l'église recouvre partiellement une dalle funéraire sur laquelle est gravée la représentation d'une épée, munie d'une garde et d'un pommeau.

L'analogue le plus proche du plan de l'église de Trnava du point de vue de l'architecture est constitué par celui d'une église bâtie dans l'enceinte du monastère de Stoudenitza et dédiée à saint Nicolas, dont la date de construction et le nom du ktitor sont restés inconnus. Le village de Trnava fut mentionné pour la première fois dans cadastre turc de 1476. Parmi les habitants du village on trouve le nom d'un prêtre, ce qui indique que sur le territoire du village il existait sans doute une église. Dans les sources serbes remontant à l'époque des despotes Étienne Lazarévitch et Georges Brankovitch le village de Trnava n'était pas mentionné. Les seules informations sur le village sont fournies par le matériel découvert dans la fosse no 3, ainsi que par un verre et un petit pot décoré de sgraffite, qui furent mis au jour fortuitement et qui sont conservés au Musée de Tchatchak. L'église et la dalle funéraire avec la représentation d'une épée sont chronologiquement proches de la fondation du village. L'ensevelissement dans l'enceinte de l'église se poursuivit même à l'époque où celle-ci était abandonnée et il se peut qu'elle fût rénovée plus tard (ce dont témoignent les saillies de mortier et la tombe partiellement recouverte par le mur de l'église).

Olivera Marković

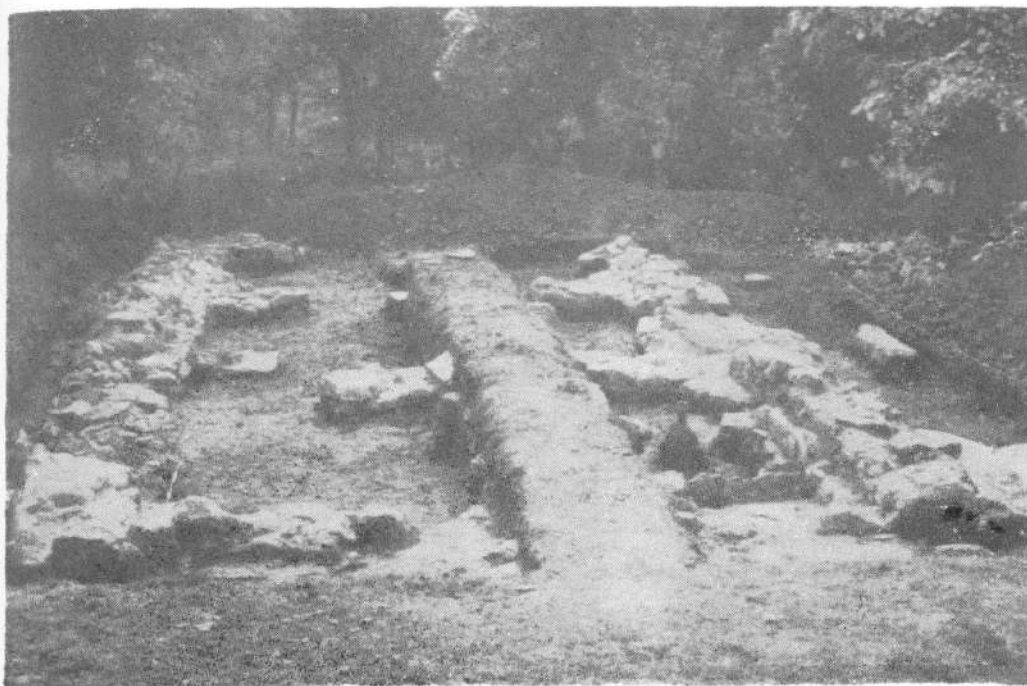
VIETNAM ET L'INDO-CHINE DU TRAVAIL

Après avoir été l'œuvre d'un seul homme, le mouvement est devenu un mouvement de masse. Les conditions de travail sont devenues de plus en plus difficiles. Les salaires sont très bas, les heures de travail sont longues, les conditions de travail sont dangereuses. Les ouvriers sont exploités et opprimés. Ils ont besoin de se défendre et de lutter pour leurs droits.

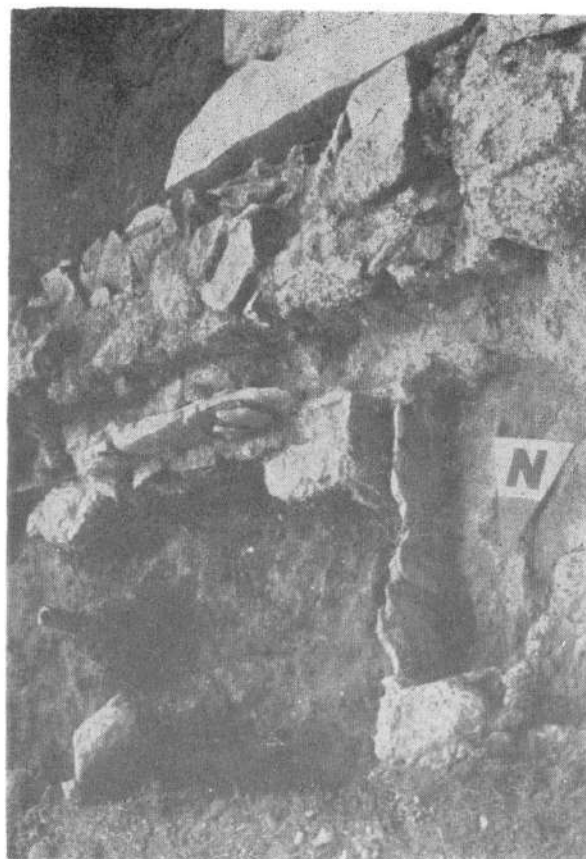
Le mouvement ouvrier en Indochine a commencé à se développer dans les années 1920. Il a été influencé par le mouvement ouvrier international et par le mouvement nationaliste. Les ouvriers ont commencé à se organiser et à lutter pour leurs droits.

L'indochinois le plus grand est le mouvement ouvrier. Il a été influencé par le mouvement ouvrier international et par le mouvement nationaliste. Les ouvriers ont commencé à se organiser et à lutter pour leurs droits. Le mouvement ouvrier en Indochine a commencé à se développer dans les années 1920. Il a été influencé par le mouvement ouvrier international et par le mouvement nationaliste.

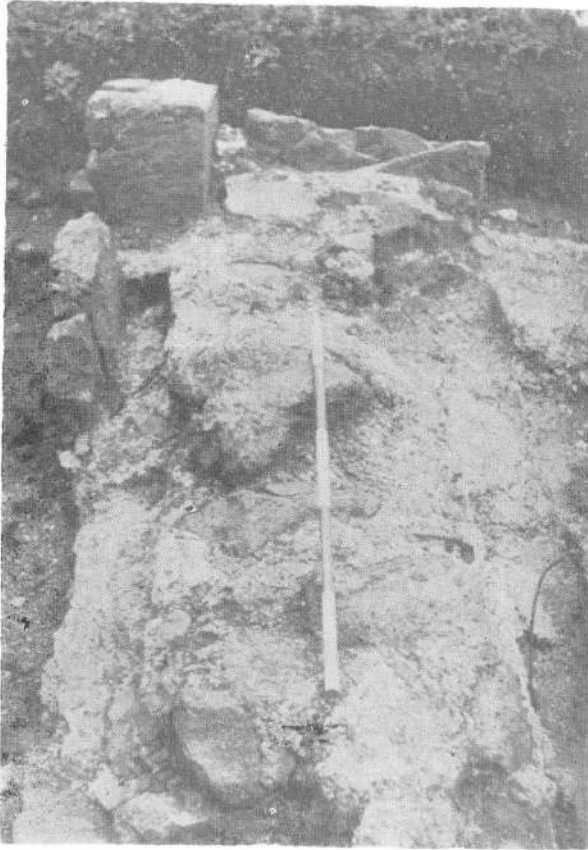
Le mouvement ouvrier en Indochine a commencé à se développer dans les années 1920. Il a été influencé par le mouvement ouvrier international et par le mouvement nationaliste.

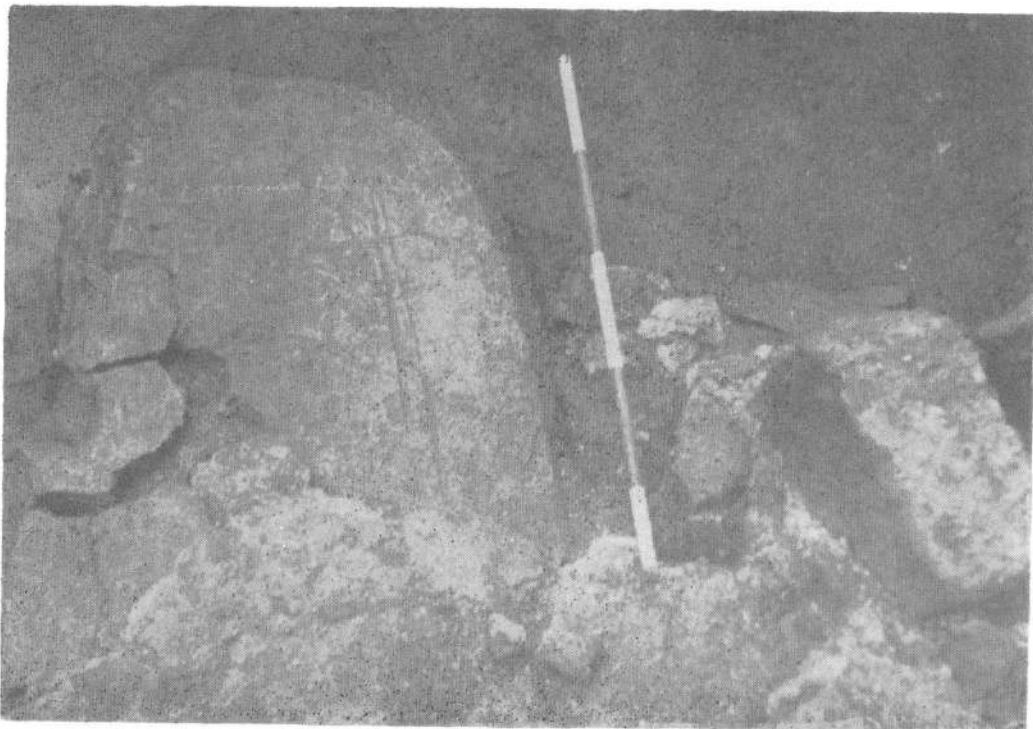
Сл. 1 — Црква у Трнави у току ископавања
Église de Trnava au cours des fouilles

Сл. 2 — Црква у Трнави — јужни зид и
деталј малтерног проширења
Église de Trnava — mur méridional et saillie
en mortier (détail)

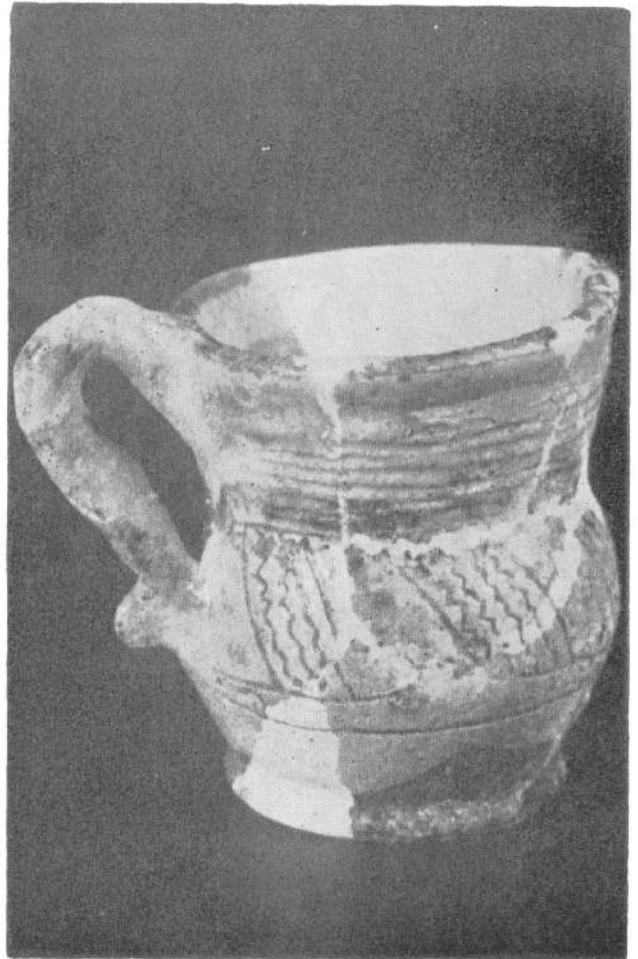
Сл. 3 — Црква у Трнави — детаљ
— детаљ јужног зида
Église de Trnava — mur
méridional (détail)

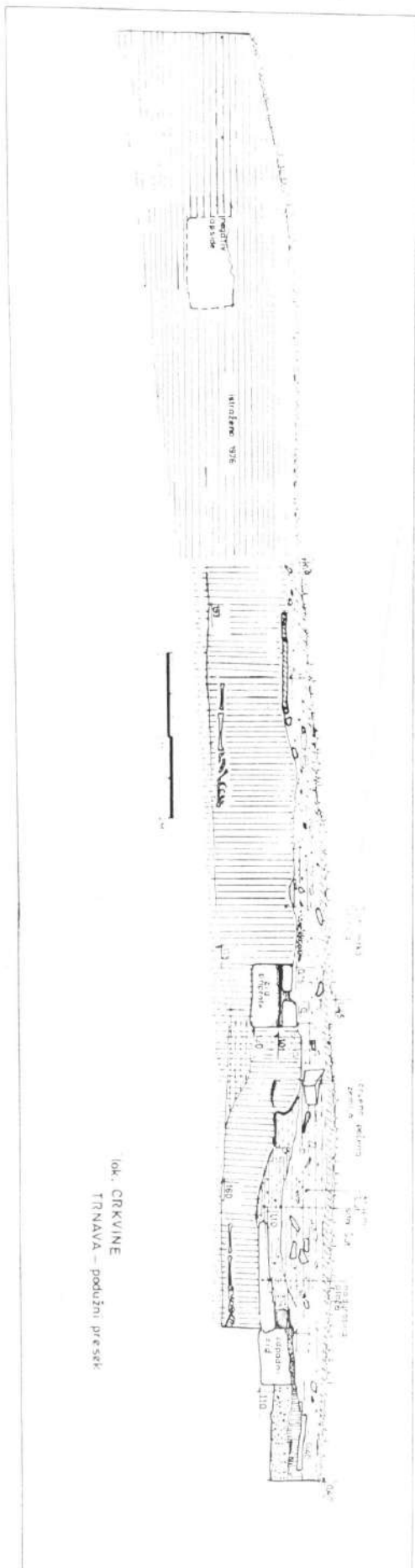
Сл. 4 — Црква у Трнави — надгробна плоча са мачем
Église de Trnava — oalle funéraire et le dessin gravé représentant l'épée

Сл. 5 — Црква у Трнави — стаклена чаша
Eglise de Trnava — Un verre

Сл. 6 — Црква у Трнави — керамички лончић
Eglise de Trnava — Petit pot en céramique

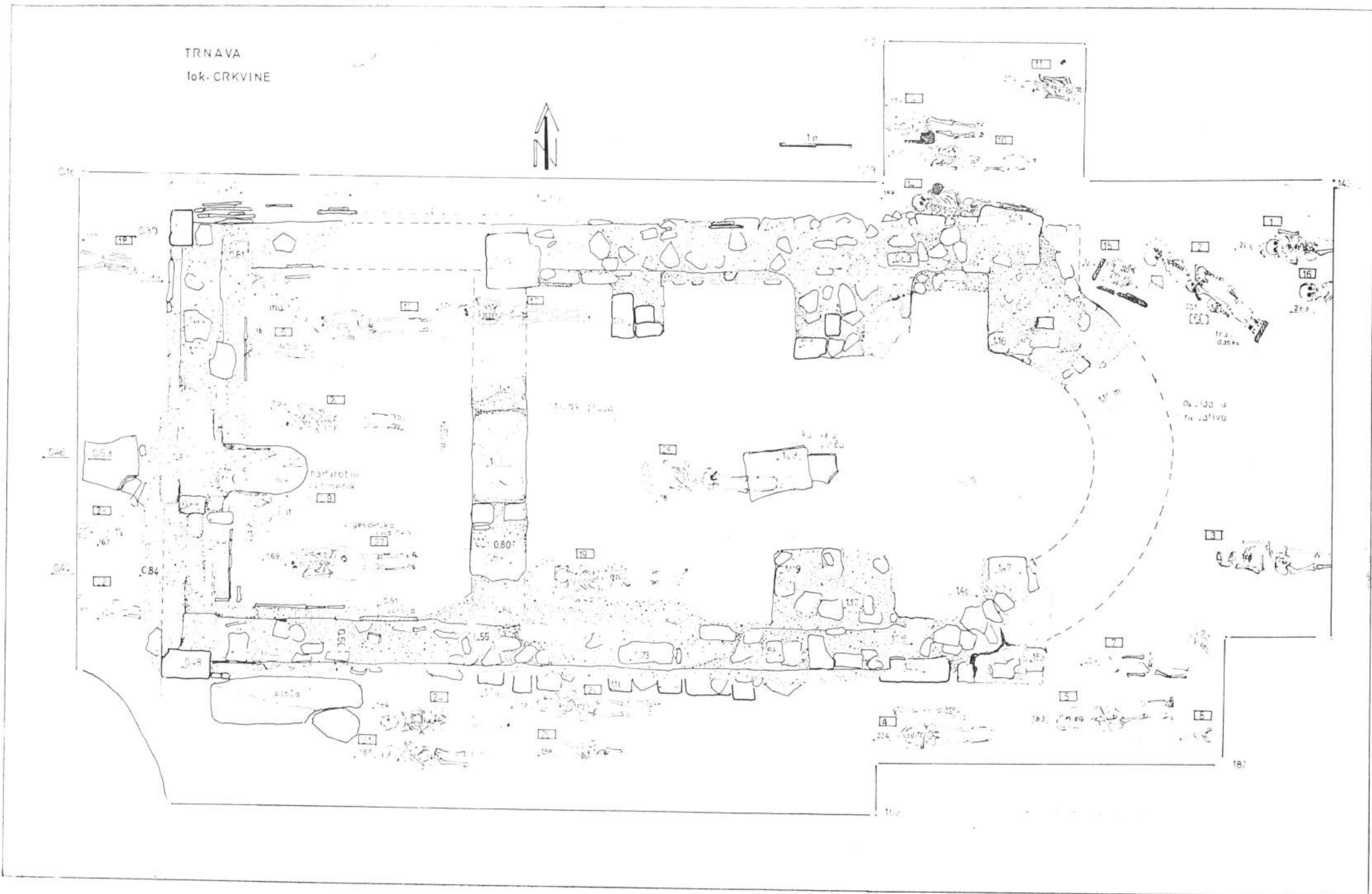

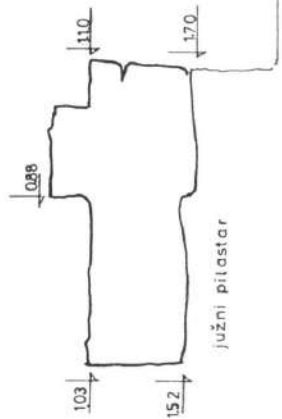
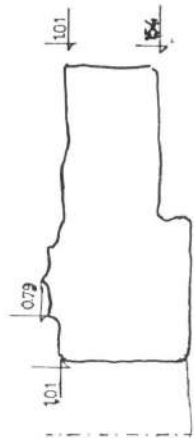
Irk. CRKVINE
TRNAVA - podužni presjek

TRNAVA
lok. CRKVINE

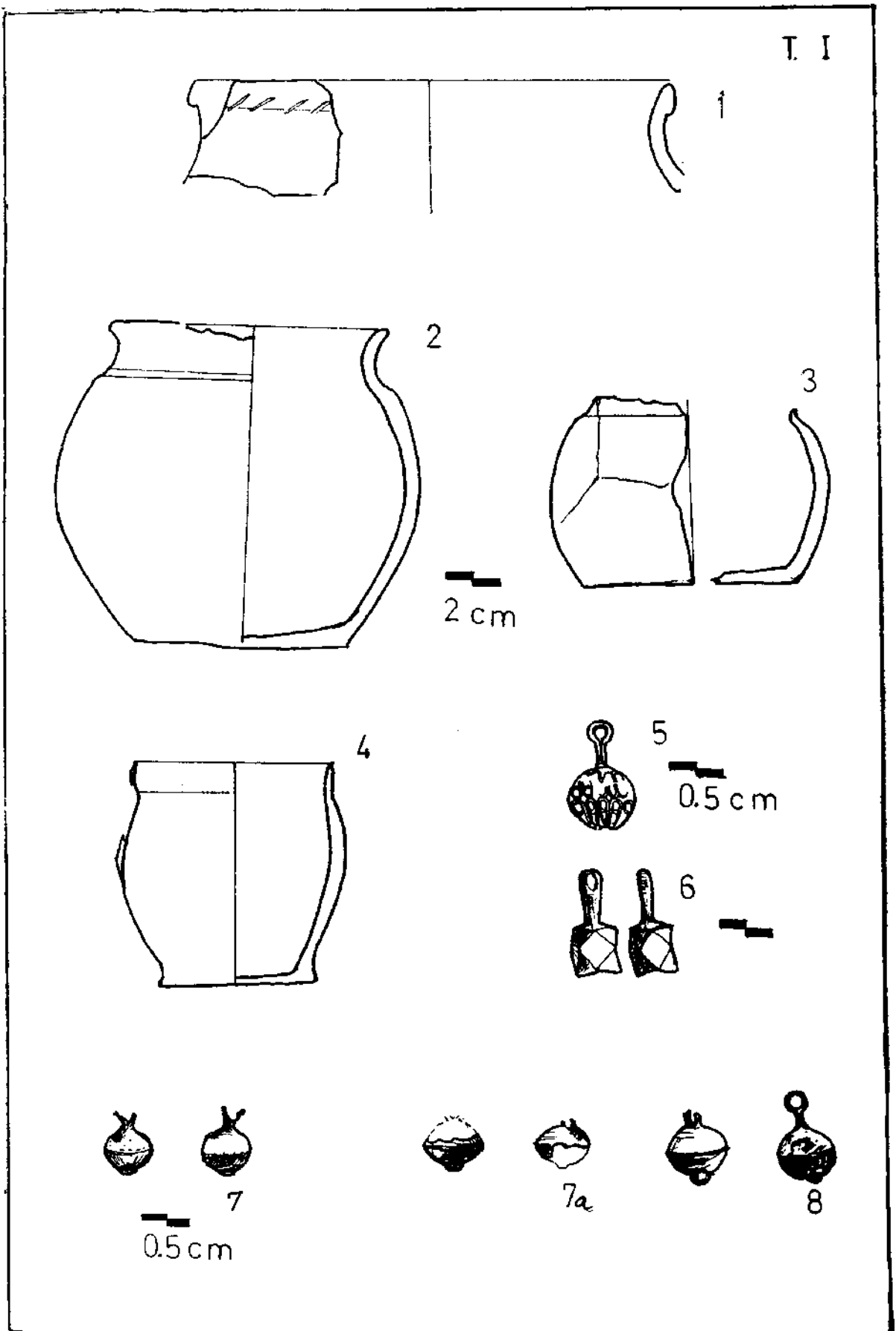

1m

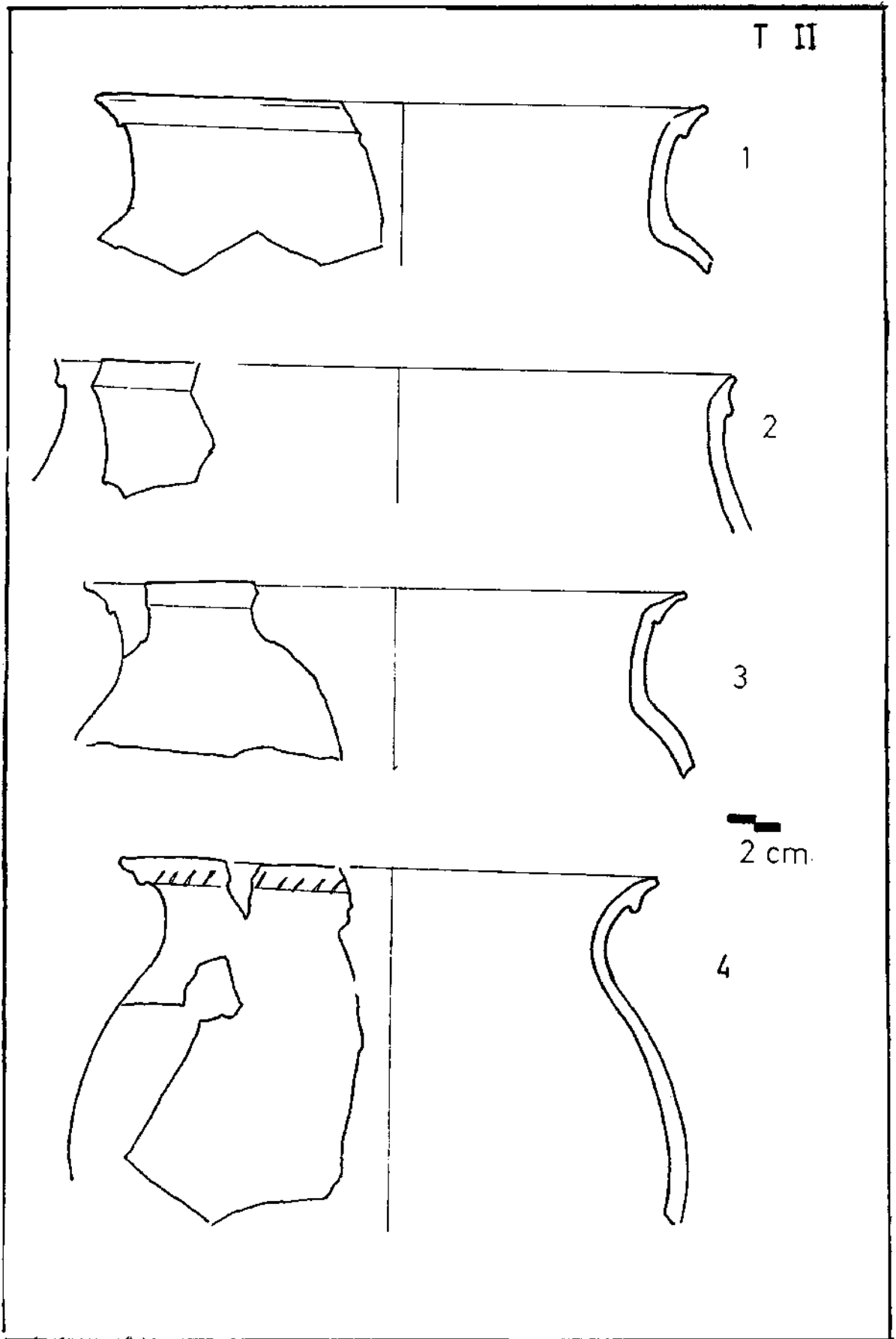

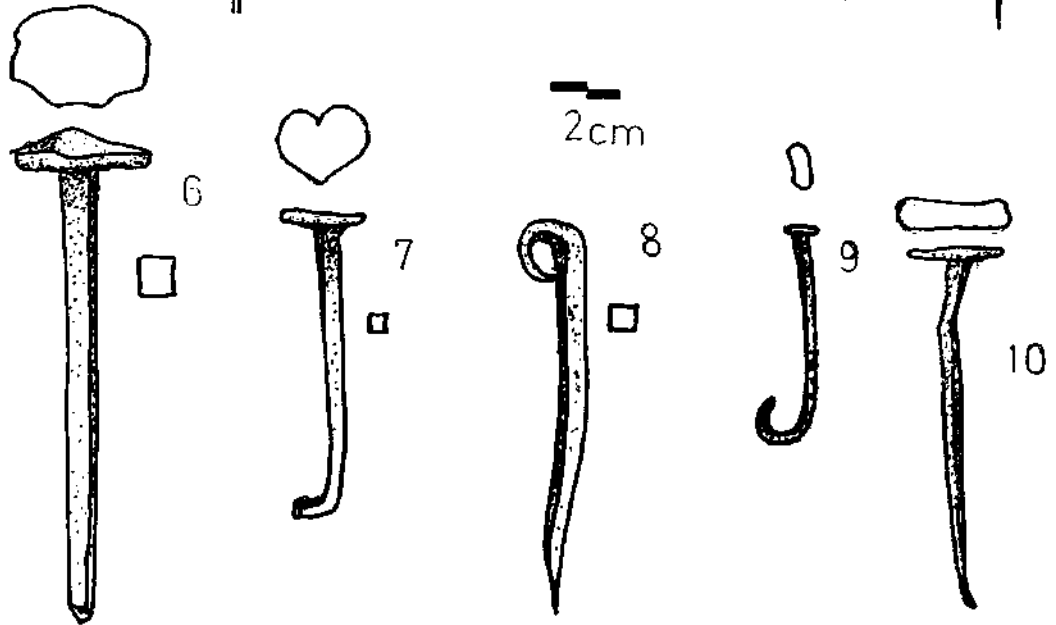
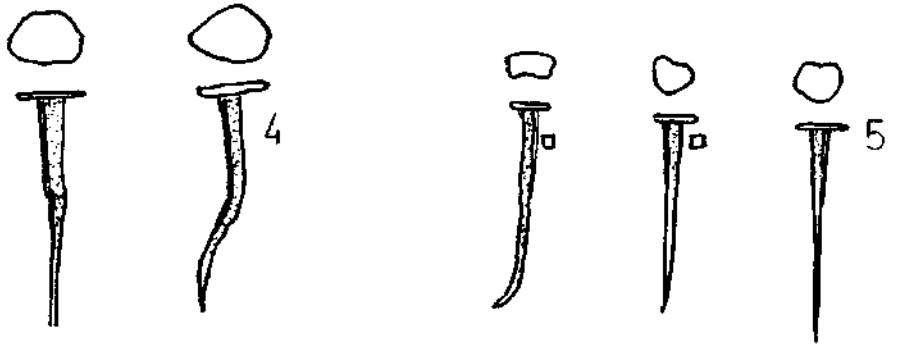
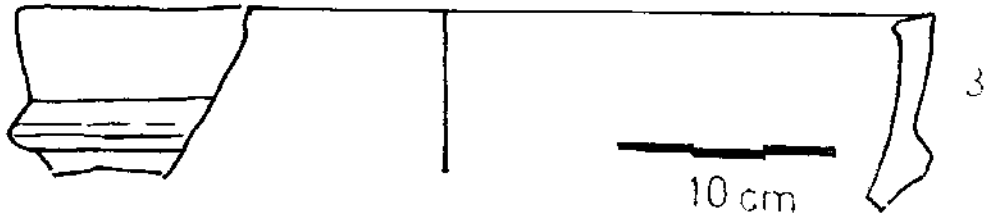
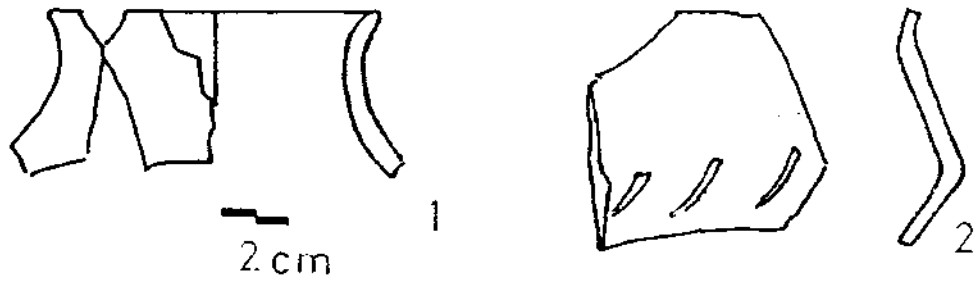
TRNAVA
lok. CRKVINE
poprečni presek

Т. I — Црква у Трнави
Église de Trnava

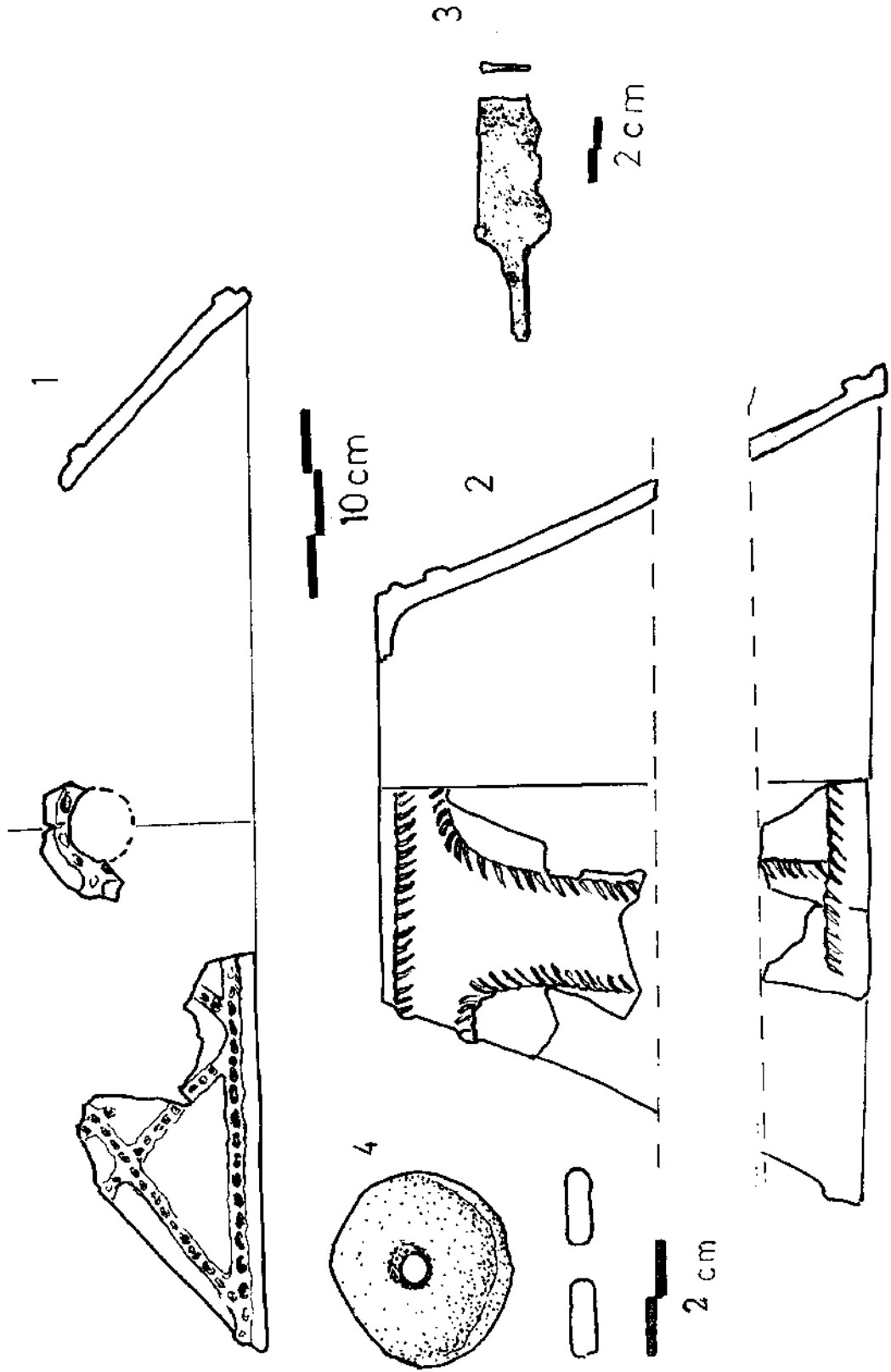

T. II — Црква у Трнави
Eglise de Trnava

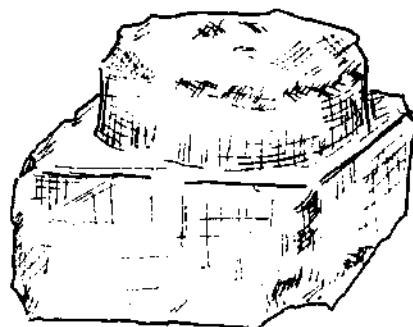
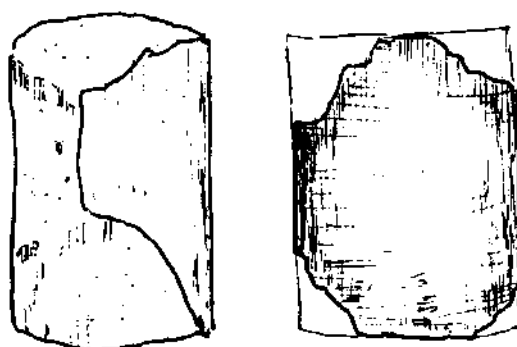
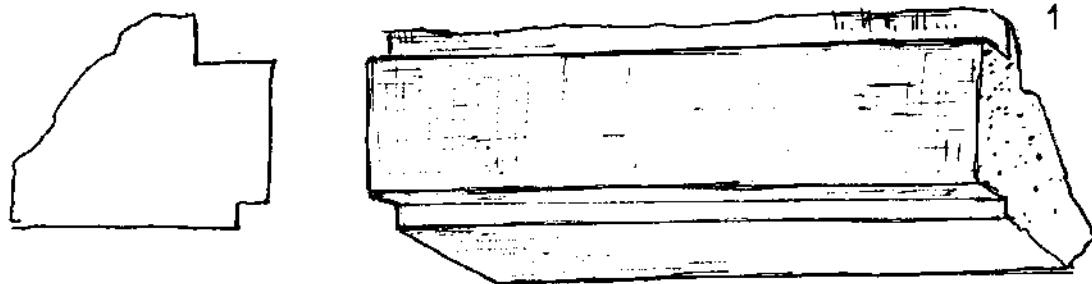
T. III — Црква у Трнави
Église de Trnava

T IV

T. IV — Црква у Трнави
Eglise de Trnava

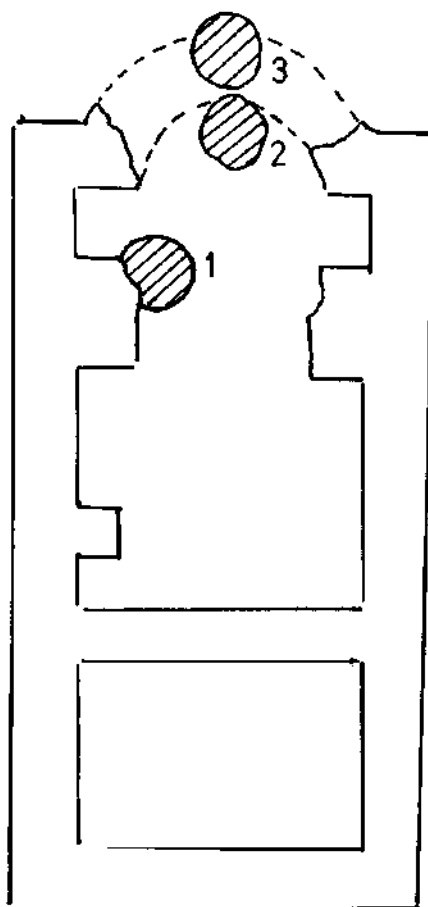
T V

20 cm

T. V — Црква у Трнави
Église de Trnava

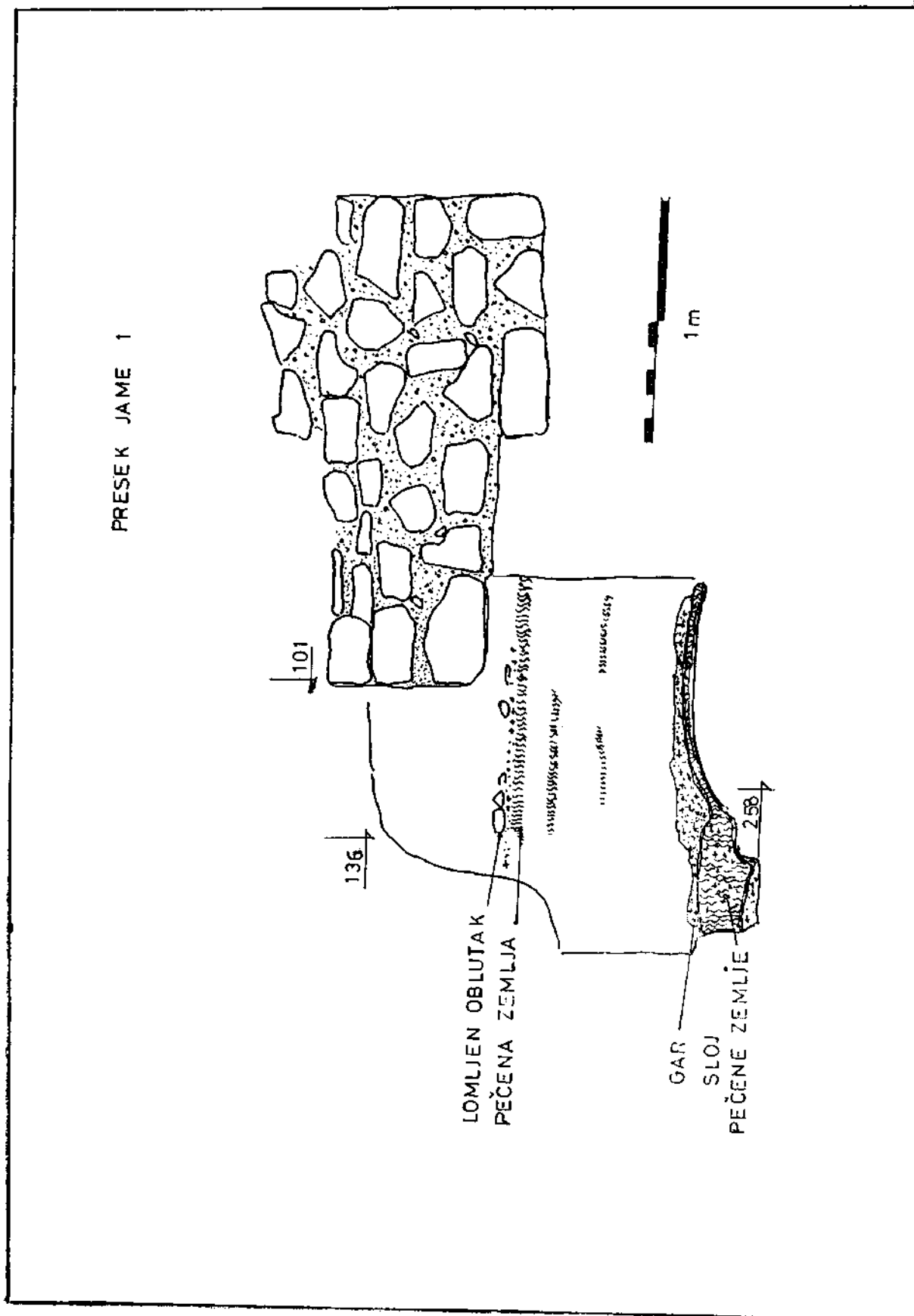
T VI

5 m

OSNOVA SA
JAMAMA

T. VI — Црква у Трнави — основа са јамама
Eglise de Trnava — Plan avec les fosses

T. VII — Црква у Трнави — пресек јаме 1
Eglise de Trnava — Coupe de la fosse 1.

БОГУМИЛ ХРАБАК

ЈЕВРЕЈИ У СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ ОД 1688 ДО 1739. ГОДИНЕ

ДР БОГУМИЛ ХРАБАК
УУ 11000 Београд
Цара Уроша 6

UDK 933 „1688-1739“

У години кад се цео цивилизован свет подсећа и научно обрађује изгон Јевреја из Шпаније, од кога је времена прошло равно пола миленија (1492), и ми смо у Србији дужни да прихватимо ту јубиларну акцију, тим више што је јеврејски народ, слично српском, био у новијој прошлости сурово гоњен и уништаван од истих заједничких непријатеља.

Јевреја је у Београду несумњиво било у старијој историји, на пример у X веку, када о њиховој насеобини постоје савремена сведочанства. Захваљујући погодном положају, београдска општина Израелита лепо је напредовала, па је ускоро постала важно привредно и духовно средиште балканских Јевреја после Солуна.¹ Ту су се често склањали они који су у византијским областима били жестоко гоњени. У то доба Јевреји у Београду живели су у готово истим условима као и њихова сабраћа у средњој Европи, у првом реду у Угарској, којој је и сам Београд нешто касније припао. Треба претпоставити да су Јевреји на ставама Саве и Дунава постали значајан

чиниолац у промету добара између јужнонемачких градова и Цариграда.² Последња израелска енциклопедија забележила је да су се Јевреји доселили у Београд из Угарске и Италије током XIII и XIV века, а да њихова доцнија велика историја почиње после 1521. године, када је Београд ушао у састав великог Отоманског царства. У самој београдској цитадели је, наводно, постојала јеврејска махала, а 1663. требало их је да буду у Београду око 800.³ У другој половини XIV столећа, за време владавине краља Лајоша Великог, настао је у земљама круне св. Стефана велики прогон Јевреја (1376), услед чега су многи отишли из државе и настанили се у градовима на доњем току Дунава, пре свега у Турн Северину. Ти Јевреји су можда увећали и београдску оазу.⁴ Јевреји су постали значајан фактор у Угарској већ у XIII веку, а до првих деценија XV века изградили су систем својих колонија у Будиму, Пешти, Острогону, Пожуну, Кошицама и Трнави, у Ердељу и у низу места на северозападу земље (Шопрон, Хајмбург, Киш Мартон, Коблдорф, Брук на Лајти). Затим су се Дунавом и Тисом почели спуштати у јужне крајеве, да би се првих деценија XVI века огласили и у Сегедину.⁵

У другој половини XV века обновљено је насељавање Јевреја немачког језика (Ашкенази) у балканским земљама, и то не само зато што су терани из завичајних вароши. Јицхак Сарфати, рођен у Немачкој а солунски рабин, 1454. године послао је циркуларно писмо Јеврејима у немачким земљама, Моравској, Штајерској и Угарској, описујући са одушевљењем положај својих истоверника у Османлијској империји.⁶ Врло покретни, спекулативног духа, међу собом повезани и спремни на ризик, Јевреји су се наметнули својим суграђанима као врсни трговци и банкарни, што им је ускоро засметало, јер су постали презрени и гоњени. Њихов најпознатији гонилац средином XV столећа био је Ђовани Капистран, католички достојанственик и крсташ, који је 1456. боравио у Београду као бранилац града од Османлија; он се рашчуо као човек који је отерао Јевреје из Баварске, да их је кињио у Бреслави и анулирао њихове повластице у Печују.⁷

У Београд су се свакако досељавали и Јевреји из мањих места северне Србије. Један пословни човек јеврејског имена јавио се у Смедереву још средином XV века. Одмах по турском освојењу Београда пописана су два Јеврејина у Руднику под Штурцем. Нешто касније су Јевреји имали у Ужицу и трговачке магацине.⁸ У сваком случају, велика солунска насеобина Јевреја увек је подржавала сво-

је сународнике по балканским градовима, па и у Београду, где је слала прогоњене из Шпаније и нешто касније из Португала.⁹

Прва архивска регистрација београдских Јевреја уследила је 1537. године, када је у Дубровнику забележен неки Саламонето »de Belgrado« који се на дубровачкој царинарници јављао са млетачким тканинама и 1542. и позивао на добијену привилегију 1532. године.¹⁰ Један јеврејски аутор је претпоставио да су београдски Јевреји можда пресељени у Цариград као вешти привредници, у првим деценијама отоманске власти у Београду, јер их је 1540. у белом граду на ставама Саве и Дунава било 16 породица, а пет година доцније само осам.¹¹ Турски попис из 1560. садржи само упис пет јеврејских породица и двојице неожењених.¹² Попис из 1582. констатовао је само 22 Јевреја у Београду, а нешто ранији (1572) 20 јеврејских кућа (када је у Београду било преко 950 домаћинстава).¹³ Више разлога упућује на закључак да их је морало бити више. Још у XVI веку оријентална караитска секта уврежила се и међу београдским Јеврејима.¹⁴

Социјални и економски положај Јевреја побољшан је одмах по завођењу турске управе у северној Србији, али златно доба, велики век, био је XVII, и то његова средина и прве деценије друге половине столећа. Тада су се они пословно размахали од Будима до Цариграда и од Солуна до Дубровника, Анконе и Венеције и доводили су у своју средину за рабине познате учењаке.¹⁵ То срећно доба окончао је вихор у аустро-турском рату који је несрећно прошао за Турке приликом опсаде Беча 1683. године.

I. СТРАДАЊЕ ЈЕВРЕЈА ПРИЛИКОМ АУСТРИЈСКОГ ОСВАЈАЊА БЕОГРАДА ОКТОБРА 1688. ГОДИНЕ

Београд је прешао у руке цареваца 8. октобра 1688. после опсаде која је припремана од првих дана августа а појачала се од 6. септембра. Јевреји су могли предвидети своју судбину према поступцима солдатеске при освајању неких угарских градова. На пример, Аустријанци су над Израелитима Будима извршили прави покољ, оптужујући их да су били турски обавештајци. Будимски и пештански Јевреји, који су успели да се на време извуку из варошких четврти, побегли су Дунавом и највише се населили у Видину и Никопољу, мада је сеоба Ашкеназа (Јевреја немачког језика) из Будима и Угарске обухватила и Сарајево.¹ На сличан начин страдали су и

Јевреји у Араду (1686), где су солдати под црно-жутом заставом, ако је веровати Боетију, само од једног богаташа израелске вероисповести извукли плена више од једне тоне злата.² Делегација београдских Јевреја изашла је пред аустријског заповедника молећи га да буду примљени за царске поданике, али их је он одбио.³ Тачније, док су муслимани бежали ка Дунаву а у подграђу је пламтио пожар, готово 10.000 Срба и Јевреја изашло је пред аустријску војску, чији су им заповедници издали „заштитно писмо“, кога се у случају Јевреја нису држали.⁴

Београд је дотад био чувена трговачка варош. Тако се изразио на свом плану Београда један познати холандски инжењер, који је на обалама Саве и Дунава нашао по једно подграђе, у којима су живели у првом махом Срби а у другом странци хришћани и Јевреји.⁵ Један италијански путник забележио је (1680) у Београду 170 Јевреја, који су имали синагогу а плаћали су 500 реала годишње пореза.⁶ Други један Италијан, који је у исто време посетио Београд, затекао је лепе широке и дуге улице, у којима су били заступљени сви занати и трговачке радње које су трговале особито воском, вуном, говеђом кожом и другим производима земље; због тога су београдску пијаци свакодневно посећивали и дубровачки, босански и млетачки трговци.⁷ Међу месне Јудејце није се убрајао, али је родом био Јеврејин преверени (dönme), Мустафа-ага, трговац великог везира са дугим боравком и пословањем у Београду, за кога се веровало да је и Портин обавештајац који је мотрио на рад странаца, у првом реду Дубровчана.⁸

Дуготрајни рат између Аустрије и Отоманског царства имовно је руинирао јеврејске трговце, јер им није омогућавао да се пословно размахну, а били су у исто време изложени многобројним пљачкама. Већ због тих околности, као и због опасности која се све више приближавала бедемима града, Јевреји, особито имућнији, још од почетка рата напуштали су варош на ставама Саве и Дунава тражећи егзистенцију ван домашаја ратног вихора.⁹ Ипак, још у пролеће 1688. године јеврејски трговци из Београда одржавали су комерцијалне везе и са Венецијом; на пример, два члана породице Папо, Шемуел и Мордохај, заспорили су се, па је затражен оригинал рачуна и фактура које је послао Јицхак Луцена из града на лагунама, за робу коју је један од Папа добио од неког Хатона; реч је била о 88 труба вунених тканина, што је ушло у ортачки посао.¹⁰

Борбе о Београд нису биле дуготрајне, али су биле кржаве. Од турске посаде, која је бројала 10.000 људи, изгинуло их је 9.000,

док је од аустријских војника живот изгубило 2.400, а рана је допало 1.500. Пружајући жилав отпор царским солдатима, турски браниоци нису се либили да пред освајаче убаце у борбу и неборце. Наиме, у каштелу београдских утврђења налазио се већи број осуђеника, посебно Срба, Мађара и Јевреја. Њих су њихови тамничари поређали у живи бедем и заклон за своје стрелце; иза три реда кажњеника османлијски борци су пуцали на нападаче.¹¹ Аустријанци су темељито опљачкали богату трговачку варош. Победнички војници су хтели да пограбе што више, а оно што нису били у стању да поднесу — предавали су пламену. Само део своје имовине спахије и јаничари успели су да на време испрате војним и реквирираним лађама низ Дунав.¹² Велику штету нанели су београдским Јеврејима они Турци, у првом реду јаничари, који су при одступању опљачкали хришћанско и јеврејско становништво и спалили њихова станишта.¹³

Наредне 1689. године извршен је попис становништва: забележено је 106 одраслих Срба (углавном занатлија), 49 Јермена, 43 Грка и 27 Латина, док Јевреји уопште нису ушли у тај списак од 225 одраслих житеља.¹⁴ Попис показује да су се и Срби разбежали када су Аустријанци завладали градом.

Одмах по поседању насеља аустријски официри приморали су затечене Јевреје да заједно са најбеднијим турским заробљеницима сакупљају лешеве и да их бацају у Дунав, односно да крче рушевине настале бомбардовањем и у уличним борбама.¹⁵ Пошто су ти послови обављени, месни Јевреји, и то сви, мушкарци, жене, деца, старци, немоћни и болесни, отерани су у тврђаву Осидека, а неке су отпремили и даље. Међу депортираним налазио се и Нехемија Хија Хајон; да би откупио сина, који се припремао за рабина, његов отац је кренуо из Сарајева у Италију да сакупи потребан новац за откуп; највећу помоћ примио је од рабина Модене, познатог присталице месијанистичког покрета; тако је Нехемија поново стекао слободу. Међу сужњима битисао је и београдски песник и теолошки писац Моше бен Михаел Хакоен (1645—око 1725), који је после ослобођења (1691) објавио у Немачкој књигу »Et sofer« (=Перо писца).¹⁶ У редовима сужања налазио се и секретар главног београдског рабина Јосеф ибн Данон, са супругом и сином. Део рабинових „респонзи“ турски војници су отели од његових синова и продали (касније су пронађене у Цариграду и штампане у две свеске). Нешто касније, по зимском времену неки су у колонама отпремљени у Моравску, где су представљени као робље на откуп јеврејским општинама. Ра-

бин Алмоснино је са породицом одведен у моравско место Николсбург (Микулов), где је годину дана касније умро (у 46 години). Ибн Данон је најпре одведен у Праг, а затим се пребацио у Амстердан, где се јеврејска општина много занимала хебрејском науком; када му је умро домаћин, прешао је у Лондон.¹⁷ Аустријски команданти рачунали су са познатом јеврејском солидарношћу, па су за државну касу, али и за властите џепове, очекивали знатан новац који би се добио за ослобођење сужања.¹⁸

Белешке о депортацији оставио је син рабина Алмоснино. Према њему, Аустријанци су изненадили Београђане, па су их намах лишили слободе и повели. Сваки је одред терао своје сужње на неку страну. Сви су били измешани, мушко и женско, младо и старо. У одреду у коме се налазио рабин било је четири-пет познатих Јевреја. Официр је заробљенике предао свом слуги — да их преведе у царску земљу. Када је годину дана касније Алмоснино умро, поменути слуга није дозволио да рабин буде сахрањен по обредима вере, мада је примио мито; тек на интервенцију градоначелника, погреб је обављен, а слуга уцењивач је кажњен.¹⁹ За збивања у осијечком ропству податке пружа поменута књига „Перо писца“ М. Хакоена, познатог талмудисте. Он је у Осиеку провео две године у ланцима, али је за време робовања остао првак сужања и служио је као пример тим мученицима. Био је у могућности да напише десетине писама, које је слао заједницама и појединцима, објашњавајући стање у логору. Откупљен је у последњој групи заробљеника. Није се вратио у Београд, него је отишао у Венецију, где је постављен за хазана (кантора) левентинске синагоге (то је друга верзија његовог каснијег живота).²⁰

У Београду, у аранжману Аустријанаца, налазио се етапни логор за Јевреје из Скопља и других румелијских градова које су привремено заузеле царске трупе. Пре упућивања у Београд скопски Израелити су неко време проборавили у закуженој Приштини. Ту су их преузела два-три официра, од којих је један био заповедник Ниша. Они који су успели да преживе кугу, страдали су у Београду. На пример, царевци су вероватно из Скопља довели у београдски табор једну Јеврејку са три сина; њу са два детета су спалили а трећем сину се изгубио сваки траг.²¹ У повлачењу хришћанске војске из Србије страдао је и рабин Давид Хавилис, родом из Солуна а насељен с другим истоверницима у Паланци (можда Хасан-лашиној, данас Смедеревској); ту је радио за једног агу, који је имао велико друштво од 40 лица; када су цареви солдати одступали услед по-

раза својих другова у Босни, извукли су из куће Давида, не давши му да изнесе робе, него су све сами уништавали; приликом изласка из Паланке, док су се Немци домишљали колико да траже за откуп појединих Јевреја и Турака, њему је пришао један војник и дугом сабљом исекао га на парчиће; њему није дата могућност да се новцем избави,²² можда зато што су имали наговештаје да је радио као доушник Турака.

Судбина оних који су се на време извукли из Београда пред Аустријанцима била је различита. Избеглице су често страдале од хајдука. Примерице, на путовању од Пореча ка Никополу, Јосеф Суарез (родом Солунац) је убијен, а друга осморица су се некако одбранила, када су на њих скочили из заседе разбојници.²³ Боље су среће били они који су кренули ка Дубровнику. Шломо Кохен Белинфанте, рецимо, успео је да се склони из Београда и да (у фебруару 1699) дође у град св. Влаха; ту га је општински писар познавао, па је Шломо био у могућности да постави свог правног заступника, Рафаела Кохена, са задатком да сакупи оно што му је било од кога и по било којој позицији припадало.²⁴ Јаков Алмоснино побегао је у Нови Пазар, где је са једним београдским Јерменином, Исаком Муратовим, такође бегунцем, закључио ортаклук за куповину вуне и експедицију у Дубровник; компањони су се заспорили око 173 врећа вуне, што није била мала количина, па су затражили познатог сарајевског трговца Јакова Брњаковића, тада у Дубровнику, да им као пресудитељ реши спор.²⁵ Када су закључили пословање, поништили су вредносне папире, осим једне менице на 1.000 талира у корист Исака, са роком исплате од 12 и по година; меницу је Јаков трасирао на себе, у Дубровник, што значи да је његова годишња зарада морала бити знатно изнад тог анuitета од 80 сребрних талира.²⁶ Из Београда су избегли и многи Срби трговци, који су се 1689. године налазили у Сарајеву, одакле су слали за добијену робу менице Јеврејима у Дубровник; један такав је био Максим Вуковић, који је од Јакова Саралвоа примио вредност од 102 и по дуката а од Јизраела Папа од 14 дуката.²⁷

Извесни београдски мојсијевци успели су да се докопају западних земаља и да избегну репресалије и интернацију. Један од њих, насељен у Угарској, у Будиму, повезао се са разбојницима. Ови су ноћу опљачкали српског пароха у Калазу, у чијој су кући калуђери из Београда оставили ствари које су донели; лопуже су такође ноћу (1691) опленили цркву у Сентадереји.²⁸ Неки Јевреји, избегли из Београда, населили су се у Венецији. Такав је био и Ха-

им Јурадо; он је пословао с Аврахамом Пардом из Дубровника, како у граду св. Марко тако и у Дубровнику; у априлу 1698. компано̀ни су у граду под Срђем свели пословне рачуне и закључили радну заједницу; разрешница се односила и на новац и ефекте покојног Шемуела Баруха, с којим је такође радио Пардо, а чије је послове, после смрти овога, преузео, можда управо као Београђанин, Хаим.²⁹ Неке јеврејске избеглице, иако вероватно не одмах, стигле су у Амстердам, где је њих неколико прозвао као сведоке поменути Нехамија Хија Хајон (у октобру 1713) да у Београду није проповедао идеју о месијанству Шабтаја Цвија, који је у граду под Авалом изазвао прелазак многих правоверних у ислам и тиме омогућио и у Београду образовање секте »Dönme«.³⁰

Изгледи Јевреја, па и оних из Београда, да се населе у Угарској, били су ограничени. Често су представници католичких општина, као они у Печују (на Ускрс 1692) давали обавезе свом бискупу да ником од некатолика, укључујући и мојсијевце, неће дозволити да се стално настане у вароши. Јевреји су користили пасоше које су им Срби (свакако за какву противуслугу) уступали на увозно-извозним пословима, посебно са Србима (као што су раније с њима радили Дубровчани). Они су оптуживани као генератори скупоће. Срби и Јевреји су у Бечу (1700) означени као скупљачи и извозници аустријског новца у Турску, чиме су нарушени робно-новчани токови. Према привилегији града Пеште (1703), некатолици (пре свега Рашани и Јевреји) нису могли да буду примљени у ред грађана.³¹

Београдски Јевреји су критичних дана умешно искористили пријатељство са Дубровчанима. Када су Аустријанци упали у Београд, Јевреји су предали новац дубровачким трговцима — да им не пропадне у аустријском ропству. Шеломо Кохен Белинфанте дао је Андрији Матином и двојци његових ортака 371 цекин, што су компано̀ни уложили у говеће коже и „биволице“, па су 776 тих кожа превезли у завичајни град, где је Андрија исплатио Шеломовом пуномоћнику не само примљене цекине, него још сто златника као део зараде коју су други испословали.³² Коришћене су и брачне везе. На пример, Аврахам бар Јаков Пардо из Београда, ожењен једном дубровачком Јеврејком, према уговору склопљеном у Београду, примио је њен мираз од 205.000 сребрних акчи добре легуре (по 140 акчи за реал од 8⁰).³³ Међу Турцима у Београду било је и преварених Јевреја, о чему је говорено већ поводом Нехемије Хајона. Трговац великог везира који је дуже (пре 1688) боравио у Београду, бавио се и контрашпијунажом.³⁴ Они Јевреји из Београда који су

се избавили из опкољеног града на време подстицали су Турке да наставе рат против цареваца 1689. године.³⁵

II. ЈЕВРЕЈИ У БЕОГРАДУ ПОНОВО ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ 1690—1717. ГОДИНЕ

Београд је у рукама Хабсбурговаца био само две године, јер су га Турци ујесен 1690. године повратили. Јевреји се нису у њему оглашавали све до пред закључење Карловачког мира (у јануару 1699), мада је тешко веровати да се нису у већем броју вратили у град срећних времена, у коме су се тада отварале лепе могућности зараде у гарнизону пуном војске и плена. У повраћеном Београду за њих, ипак, није било милости, јер још није било пуних могућности за праву трговину, а Турци су престали да повлашћују Јевреје чак и у самом Цариграду. Још док је Београд био ратни логор, почели су у њега долазити, поред ранијих житеља, и Јевреји из ближих вароши. У једном дому живели су, примерице, рабин Шемуел Коруту из вароши Обраду (можда: Новог Брда), Компрадо Кајарис и пријатељи; у другом друштву био је Ханос бен Давид са познаницима.¹ Ипак, није ишло лако са обновом вероисповедне општине и иоле нормалног живота, јер су зграде Јевреја биле уништене, па је народ живео у беди, без икакве могућности рада на пољу културе.²

Преко Београда је текла река насељеника у Банат после године 1690: Бугара, Цигана, Грка и Јевреја; ови последњи нису депортовани и доведени у нова станишта на силу.³ Не треба пропустити да се напомене да је турски пријатељ у Трансилванији Имре Текели од 1692. до 1699. године, пре него што се упутио у Ћипровац, станова у кући која се налазила у јеврејској махали у Београду.⁴ Године 1693. Аустријанци су посели Београд, па је у Београду поред турске војске (за коју је дневно печено 12.000 хлебног таина), боравио велики број Јевреја, других трговаца и Цигана. Од поменутих трговаца њих 50 угледнијих и богатијих, успело је да се пребаци преко Дунава из блокираног Београда у село Борчу; ту су одмах по приспећу прихватили да послују.⁵

После закљученог Карловачког мира (у јануару 1699) Јевреји су се почели поново окупљати у Београду, уколико су могли наћи колико-толико очувана стара огњишта. Храмови, школе и друге њихове јавне зграде били су демолирани или потпуно уништени, па

на почетку малобројни поштоваоци Мојсијевих закона нису били кадри да те све установе грађевински обнове и издржавају. Већина оних који су се најпре вратили сачињавали су сиромашнију врсту људи (мануелни радници, занатлије и трговци—ситничари), па нису имали ни довољно средстава за рестаурационе радове.⁶

Занимљиво је да су београдски Јевреји у току 1699. године показали већу пословну малодушност него локални муслимани, који су се на царинарници у Баји појавили са разном робом већ у априлу те године. Ракију су допремили и Јевреји, али сентандрејски (Давид Аврахам), братиславски (Симон Нихл), из Николсбурга (Давид Лебл) и Алба Јулије у Ердељу (Јицхак Јеврејин). Тек у децембру 1699. Аврахам Кохен из Београда оцаринио је у Баји турске робе за 144 форинти. То је 25. априла 1700. учинио Јицхак Јизраел из Београда са бакалском робом и са 55 комада кордована обојених у жутој и црвеној боји (за 20 форинти) и другим еспапом у вредности од 223 форинти. Сутрадан се на истом царинском месту пријавио Хаим (за кога је речено да је Турчин из Београда; вероватно је био *Döpste*) са смоквама и лешницима. У току маја 1700. Шимон из Београда оцаринио је у Баји дуван и друге турске производе (за 20 форинти), Јосеф — памук (у вредности од 50 форинти) и Хаим — 490 мерава јечма и 20 мерава проса (што је процењено на 201 форинту).⁷ Првог августа 1700. поменути Јицхак Јизраел довезао је на бајску догану разноврсне робе из Братиславе за преко 185 форинти. У октобру те године београдски Јеврејин Јаков Сабодерчин извезао је за Братиславу турског памука за 120 форинти. Поменути београдски Јевреји очигледно нису били трговци већег формата, мада су се бавили увозно-извозним пословима. Даље од Братиславе тада нису доходили. О њима, примерице, нема помена у списима који се односе на венецијански гето у току XVIII столећа.^{7a}

Неки Јохан[ан] Јуд из Београда, који је на братиславској царинарници платио тридесетнину за бреславско (вроцлавско) сукно (за 76 форинти), за калај (за осам форинти) и за разну ситничарску робу (за 110 форинти), можда је био маран, јер је носио име често у хришћана, а тада ретко код Јевреја. Мојсес Турчин из Београда, који је у Пожуну пријавио цариницима бакалску робу и вроцласку чоху, можда је био исламизован Јеврејин.⁸ Претпоследњег дана јуна 1701. године на братиславском царинском пункту платили су тридесетнину: Аврахам Шпур за 20 труба бреславског сукна, за чоху за капе, платно и други текстил, за месинг, жицу и ситничарску робу, Мојсес Питон за бакалску робу (у висини од 200 форинти), Аврахам

Давид за индиго (86 форинти), месинг, гвоздену робу и ситничарски еспап (266 форинти), Јицхак Јизраел за исту робу (277 форинти), а Аврахам Шпис је у Коморану намирио тридесетнину за неки грађевински материјал за високу своту од 1.000 форинти.⁹ Треба запазити да количине бакалске робе које су београдски Јевреји 1701. године довозили преко Братиславе нису биле баш мале.

Један ферман Мустафе III из треће декаде јуна 1703. мухафизима Београда и Видина, вишем кадији Београда и свим кадијама с десне и леве обале Дунава скретао је пажњу да јеврејски и други трговци извозе у Угарску, Немачку, Пољску, Венецију и Дубровник велике количине воска, меда, масла, лоја, вуне, пастрме и друге мрсне хране из Румелије, Молдавије и из крајева око Дунава, па поменуте области оскудевају у тим производима; тражено је да се извоз забрани и роба извозника конфискује.¹⁰

У јануару 1704. године забележено је у протоколу царинарнице у Петроварадину да је београдски Јеврејин Хиршл пре те царинарнице носио овчијих кожа у вредности 70 форинти и 160 ока памука; у септембру те године исти Хиршл је забележен у истој регистратури као становник Петроварадина, да носи ракију печену од жита у вредности 30 форинти, што би значило да је тада био аустријски поданик и пресељен у Петроварадин. Његово је име било Јакоб, и Дворски ратни савет који га је узео у заштиту (1705) такође га назива београдским Јеврејином. Јакоб Хиршл био је богат трговац; он је 1707. године преко Београда набавио велику количину соли, коју је властитим бродовима намеравао да превози у Осиек и продаје оку по четири динара; понуда је, без сумње, прихваћена, јер се у то доба због Ракоцијевог устанка, у Срему и Славоњији осећала велика несташница соли.¹¹

Постоји мишљење да је приликом закључења Карловачког мировног уговора, који у целини није био повољан за Османлијску империју, Аустрија обратила пажњу интересима турских Јевреја, који су водили трговину у њеним областима.¹² Зато је, међутим, страдала трговина Дубровчана са Београдом; према дубровачком извештају Порти из маја 1699, роба која је пре рата ишла чак из Ердеља у Дубровник преко Београда, тада је пошла на Бакар, тј. у хабсбуршке земље.¹³ Извозници волова, на пример, и даље су волове и из београдског краја терали на ранију луку, у Задар, као што је чинио Требињац Милутин Стојановић.¹⁴ Но, тиме се никад нису бавили ни Јевреји у Београду ни Дубровчани, нити је Дубровник пре 1683. иоле био важнији извозни центар за живу крупну стоку.

Београдски Јевреји ипак су успоставили поновне пословне додире са Дубровником. Јицхак, син Јосефа Данона, који се оженио у Београду 1700. године, нотирао је женидбени уговор у граду под Срђем, кад је тамо приспео послом. Рејна, удова Јицхака Кампоса, из Сарајева а умрлог у Београду, имала је 1710. године кћерке у Дубровнику.¹⁵ Вероватно је тај Јицхак био компањон дубровачког трговца Пера, па је овај тражио свој део капитала трговачког друштва. Београдски паша, међутим, поручио је преко чохадара дубровачким трговцима у Београду да нико од њих не може својим именом покрити робу ортаклука, да не би били изиграни Турци код плаћања ђумрука, што је требало да плати умрли Јеврејин и његови пословни пријатељи странци. Овим се позабавио и дубровачки сенат, који је желео да зна како су дотад извожене робе Јицхакове, као и то да ли је Перо био стварни компањон покојником или је само својим именом доносио повластице Јицхаку.¹⁶

Првих година XVIII столећа Јевреји су колико-толико обновили порушене куће, синагогу и школу, али их није било ни издалека у оном броју као у периоду од 1650. до 1688. године.¹⁷ Уосталом, и становништво Србије у попису 1704. бројало је једва 18.000 харачких обвезника, што је било осам пута мање него пре 1688. године; штавише, мањак је био и већи, јер трговци Јермени и Грци, расути око Београда, и сви Јевреји, насељени по варошима Београдског пашалука у XVII веку, плаћали су цизју посебно, па нису укључивани у спискове са осталом рајом.¹⁸ Тако мали број живља у северној Србији утицао је и на могућности промета, јер је потрошња робе била мала.

Београдски Јевреји се помињу у вези са погибијом групе од 60 београдских и темишварских трговаца код Кечкемета 1706. године, који се град тада налазио у рукама мађарских устаника. Трговци су у Кечкемету присиљени да плате царину у сребру, да кафу продају по два гулдена, иако су је куповали по четири гроша и није им дозвољено да непродату робу врате у Турску. Трговци су замолили темишварског пашу да интервенише код Ференца Ракоција; Осман-ага је ишао Ракоцију у Мункач. Овај се трудио да изазове сукоб између Порте и бечког двора, па његови заповедници нису поштовали његова обећања и одлагали су ствар. У међувремену аустријски пуковник Ковај ушао је у Кечкемет; он је трговцима гарантовао безбедност, али српски хусари, не правећи разлику између куруца и турских пословних људи, побили су 55 турских трговаца и отели њихову имовину. Тек после 16 месеци договорена је одш-

тета у износу од 70 кеса, од којих је 30 кеса (= 5000 дуката) одмах у Бечу исплаћено београдском Јеврејину Јакову Јзраелу, као пуномоћнику унесрећених београдских и темишварских трговаца.¹⁹

Београдски Јевреји су на махове показивали расположење да се укључе у текућа политичка збивања. На пример, Ракоцијев агент, капетан Гашпар Пап, примио је од београдских Јевреја два коњска товара новца (=200.000 акчи), па је терет спровео (у децембру 1706) другом Ракоцијевом поверенику, капетану Војновићу, задуженом у Бањалуци да побуни Хрвате против Хабсбурга.²⁰ Устанак Ференца II Ракоција подстицао је француски краљ Луј XIV, и то тако што га је помагао новцем и потребним стварима. Краљ је своја настојања спроводио преко француског амбасадора у Цариграду Фериола (1699—1710), чији је поузданик у Београду био Аврахам Албахари. Главна дужност Албахарија била је да посредује у односима између Фериола и Ракоција и да овом последњем исплаћује и дотура новац. Аврахам је лично доносио Ракоцијеве менице у Истамбул, које су гласиле на Фериола, и од овога је наплаћивао новац даван Ракоцију. Новац и поруке је односио у Угарску Аврахамов брат Мојсеј, слат у поверљиве мисије у Ердељ и румунске земље. Аврахам је понекад давао новац Ракоцију и без изричитог налога Фериола. Тако је поступио и 1709. године, када му је послао 100.000 ливри. Фериол је изјавио касније да је то Аврахам извео без његовог наређења, већ управо из властитих специјалних побуда; наиме да Ракоцију, уместо новца, преда еспап — како би зарадио на његовом трговачком пласирању. Свота Албахарију није наплаћена ни 1717. године.²¹

Трговци нису запуштали ни своје раније уносне везе са сплитском скелом. Сплитски надбискуп Стефано Купила у свом кратком историјату Сплита (у септембру 1714) помиње везе са Дунавом, које су користили Турци, Јевреји и „шизматници“.²²

Јеврејима је у турском Београду од 1699. године било добро. О повлашћеном положају мојсијеваца у отоманској држави и друштву писала је (1718) леди Монтјегју на свом путовању по европском делу Царства. Она је закључила да Јевреји уживају невероватан кредит, па, у неку руку, имају веће привилегије и од самих Турака. Њихове општине су неке врсте „република“, које се управљају по својим законима и одлукама. Својом повезаношћу, солидарношћу и трезвеношћу они су могли да приграбе готово целу трговину од лених Османлија. Они, не само диригују прометом, него су и лекари,

тумачи представника свих великих сила, посредници у сваком послу, итд. Налазе се у свим градовима државе. „Републике“ обједињује савет рабина.²³ Стање са којим се упознала поменута леди свакако се односи и на северну Србију у годинама пре 1717.

Поверење и пријатељство између Турака и Јевреја у Србији, међутим, почело је да бледи и да се хлади са приближавањем новог аустро-турског рата, пошто је Отоманска царевина већ загазила у војну са Млетачком Републиком око Мореје. Бојећи се нереда, па чак и побуне немуслиманског живља у пограничној тврђави, београдски намесник Али-паша је 1715. године наредио да сви Грци, Јермени и остали неверници, али и Јевреји, предају оружје, под претњом смртне казне.²⁴ Нови рат у Београду се осетио најпре (1716) по проласку кроз град Јевреја, Јермена, Срба и Влаха из Темишвара са пртљагом и ефективима пред трупама цареваца и четама хајдука.²⁵ Највећи део темишварског народа израиљског успео је да се на време исели у унутрашњост Балканског полуострва.²⁶ Управо за пролећне месеце 1717. године постоји податак да су београдски Јевреји поново користили услуге Дубровчана као својих пословних помагача; неки од Јевреја, примерице, дали су једном крзнару Дубровчанину новца да за њих купује восак.²⁷ У таквом пословном потезу осећала се припрема пред ратни вихор. Око 1. августа у Венецији, а затим и у Задру, знало се да је Евгеније Савојски довео војску под Београд и његову пијацу и да је међу Турцима, као и раније кад је Савојски водио операције, настала велика збрка и конфузија.²⁸

Београдски Јевреји су лепо шићарили повлачењем Турака из Београда у јулу и у првој половини августа 1717. године. Турци су се спремали на далек пут, хитали су на све стране, одабирали ствари за пртљаг, куповали једну робу а много више продавали или тачније распродавали, па је настао прави вашар. У њему су учествовали сви становници Београда. Куповали су нова кола и добре коње и камиле, али су, с друге стране продавали будзашто све друго само да се која пара за пут обезбеди. Во је, рецимо, стајао само две форинте. Турске куће располагале су са силесијом ствари и главни преузимачи тога шареног богатства били су Јевреји, али под условима бесцења. Многи Јевреји стога нису желели да и сами путују, јер их је задобијено богатство везивало за Београд.²⁹

III. БЕОГРАДСКИ ЈЕВРЕЈИ ПОД АУСТРИЈСКОМ ОКУПАЦИЈОМ 1717—1739. ГОДИНЕ

Аустријанци су ушли у Београд 22. августа 1717. Занимљиво је што је забележио историчар принца Евгенија Савојског о трговини Београда почетком XVIII века. За варош је речено да је јака у трговачком погледу, јер се у њој обавља значајна размена добара. Све улице биле су пуне малих бутига, у којима се пазарило на мало; те радњице нису имале простора у дубини здања, тако да купац у локал није ни улазио, а продавац је седео на клупи која затвара приступ магацинском делу дућана. Они који су хтели да купују навелико одлазили су на тргове, где су се налазила велика складишта која су била снабдевена сваковрсним артиклима из Европе, Азије и Америџа („Индија“), у која се роба довозила Савом, Дунавом, Дравом, Тисом и Моравом, и у том довозу учествовали су и хришћани и Турци. У то време отоманска речна флота у Подунављу била је моћнија од бродовља хришћана.¹ Велики магацини роба, који су постојали само у шехерима, већим насељима, јављају се у Смедереву још 1516. године; представљали су покривене и добро сачуване ханове, намењене просистичком промету, са големим јавним кантаром у дворишту („капан“), па су та складишта у неким варошима називана капанима. У њима су наплаћиване додатне пристојбе.² Начело више цене за већу количину испоручене робе одговарао је феудалној привреди, која је морала учинити посебан напор и трошкове да сакупи замашнију скупину производа. То са додатном ценом за већу количину артикала је, разуме се, отпало у почетку XVIII столећа, са развојем робно-новчаних односа.

Три месеца по доласку царске војске у град обављен је попис становништва. На дан 24. новембра 1717. у Дунавској вароши било је 459, а у Савској (српској) 465 домаћинстава; у Дунавском насељу живело је 333 Немаца, 39 Срба, 29 Јермена, 11 Мађара, 34 Сефарда (Јевреја шпанског језика) и 13 Ашкеназа (немачких мојсијеваца).³ Постоји списак Јевреја које су аустријске трупе затекле 1717. године у Београду. Били су то: Шеломо Леви, Мојсис Цалдети (?), Аврахам Кохен, Јаков Адања Јада Охев, Елија Адале, Јосеф Тајтаџик, Мордохај Ледити (?), Шабтај Алмоснино, Менахем Пасефик, Аврахам Озер, Ахарон Туви, Мена Галамиде, Менахем Бина, Гавриел Сени, Аврахам, Менахем, Барух Адања, Јосеф Менузе, Шимон Јицхак, Јицхак Гершон, Јуниш Јуда, Јанит Елиаким, Јосеф Бенасре, Аврахам Кохен, Мојсис Хиршл и још један Хиршл, Реувен Јаков,

Хеит Кулво (?), Мојсис Маниел, Јосеф Лече, Шемуел Нисим, Јоел Матиас.⁴ Међу њима нису били сви Сефарди, него су два Хиршла, а према неким мишљењима и Алмосино („Алмушин“), били Ашкенази.⁵

Затечени „турски“ Јевреји становали су поглавито у шестом варошком кварту (32 породице), док су досељени немачки живели највећим делом и првој четврти (десет породица); са Сефардима су у шестом кварту боравиле два ашкенашке обитељи, док су две сефардске биле смештене у првој четврти; једна породица немачких Израелићана сместила се у четвртном градском окружју. Поводом таквог распореда један аутор је чудно закључио да су Јевреји „били присиљени да живе одвојено од осталог становништва“ и „нису били јединствени“, мада је запазио да они то нису били ни за време отоманске владавине. Раштркано становање било је делимично последица једног другог разлога. Промена власти утицала је на одлазак многих турских домаћинстава, иза којих су куће и магаци остале празне, па је од краја 1717. године настало бесправно поседање празних стамбених простора; ту згоду су, међутим, знатно више искористили Срби, који су се из Будима враћали у родни град, него Јевреји, којима шире могућности у том погледу нису допуштене.⁶

Београдски Јевреји нису становали одељени од осталог живља, али су у основној маси несумњиво груписани. Досељени Ашкенази су најпре смештени у Јени-хану. Тај хан саграђен је 1712. године од зграда вакуфа Мехмед-паше Соколовића. Имао је 89 соба, највише после новоподигнуте Виртембергове касарне (у данашњој Улици Кнеза Михаила). Када је он додељен Јеврејима, све његове продавнице и спремишта са сводовима стављени су на располагање оријенталним занатлијама. Такво стање је трајало до 1724. године.⁷ Када је Јени-хан одређен за складиште оријенталне робе, Ашкеназима је уступљен Цукер-хан. У њему су становали и за време пописа 1728. године, у коме је хан назван „Двориште немачких Јевреја“.⁸ „Авлија турских Јевреја“ налазила се уз поменуто двориште; „Авлија“ се налазила у блоку данашњих улица Јеврејске, Солунске, Тадеуша Кошћушког и Високог Стевана.⁹ Цукер-хан је имао 47 соба, 25 кухиња и један подрум. Дакле, свака друга соба имала је кухињу, што за хан није било уобичајено. Може бити да су ту преправку обавили Јевреји по свом уселењу. Ту би претпоставку потврђивао и велик број кухиња у Авлији турских Јевреја.¹⁰ Још нека здања су могла доћи у обзир као станишта Јевреја. Једна зграда са више соба налазила се близу немачког дворишта и Авлије, код данашње рас-

крснице улица Цара Душана и Тадеуша Кошћушког. Друга грађевина имала је седам соба и налазила се поред поменуте куће са осам соба, а припадала је Јеврејину Левију.¹¹ Стари хан, у који су најпре размештени немачки Јевреји, двориштем се граничио са Авлијом турских староседелаца мојсијеваца. Шпански Јевреји су и надаље остали у „Јеврејском дому“ (како су га Немци називали, односно у „Абхехаму“, како су говорили Јевреји). Он је располагао са 103 собе, 49 кухиња и 27 подрумских одељења; та зграда налазила се код Шећер-хана, У Молдавском хану, у коме су размештене две чете царских војника, држао је (1728) кантину познати трговац алкохолних пића Кепис.¹²

Ашкенази су у Београд стигли у исто време када и немачки колонисти из аустријских наследних земаља.¹³ Извесног померања Јевреја на средњем Дунаву било је и коју годину раније, када је (1711) угушен устанак Ференца II Ракоција, када су се мојсијевци из хабсбуршких покрајина почели досељавати у Петроварадински шанац (данашњи Нови Сад); то прибирање је настављено и после победа Евгенија Савојског над турском ордијом код Петроварадина и Београда.¹⁴ Насељавање Јевреја у Србију је касније било забрањено, па су се могли доселити само у Београд, али не више од 18 породица. Није дозвољено ни кружење јеврејских амбулантних ситничара (торбара, *Juden-Tschacheregen*).¹⁵

Постоји мишљење да је Јеврејски амам (који се помиње 1720. године) у доба аустријске окупације био додељен Јерменима, уз новчану накнаду. У близини се налазила Зајнудин-агина џамија, која је Јерменима дата за цркву (угао данашње Солунске и Цара Уроша улице). Године 1725. амам је служио као мала касарна, и тада је заједно са џамијом и четири суседне зграде предат Јерменима.¹⁶ Улаз у комплекс био је из данашње Улице Браће Барух. Имао је шест функционалних просторија.¹⁷

Док су Јевреји дубоких џепова повлађивани, посебно од војних власти, према јеврејској сиротињи није било много обзира. У новембру 1725. администрација у Србији решила је да се убудуће лако не упушта у утврђивање спецификације Јевреја који се налазе у Београду, чије је зграде ваљало уступити и порушити за изградњу фортификација. Оним Јеврејима који су предложени да им се бонифицирају предложене вредности кућа и других зграда требало је одбити побољшање обрачуна, док се хришћанима имало одобрити. Исто тако, мојсијевци нису мажени ни у пословном животу, чак и кад би дуговали један другом; на пример, суђење против Хесама

Франка требало је одржати због неког дуга (од 224 форинти и 20 крајцара) Кристофу Цимерману.¹⁸

На агломерацијском плану Београда из 1683. године означена су гробља — јеврејско, католичко и „грчко“, у пружању од истока ка западу. У истом распореду на плану из Карлсеруеа стоји јеврејско, јерменско и „грчко“ гробље. Јерменско место укопа покојника помиње још Прандштетер (1608). Јеврејско гробље уписано је и на плану из 1696. године, и то између турског средишњег гробља, хаџи-Пиријине (касније Дефтердарове) џамије и пута који је водио упоредо с муслиманским гробљем, али је полазио западно од џамије. Јеврејско гробље се, дакле, налазило између данашњих улица Кнеза Михаила, Змај Јовине и Царице Милице. Ту локацију потврђује налаз једног јеврејског надгробног споменика, откривеног на углу Змај Јовине улице и Обилићевог венца. Јужније од јеврејског било је католичко, а уз њега, још јужније, јерменско, према данашњој Улици Царице Милице и Бранковој. Каснији планови, нарочито онај из 1721, још увек, мада без ознаке гробља, задржавају на описаним местима празне површине, које се могу протумачити као гробља; једно од забележених промена јесте и гробље јеврејско близу Ташмајдана. Поред Јеврејске махале, као и у средини између главне чаршије и Дунава на каснијим плановима (1740) забележено је једно веће исламско гробље.¹⁹

Ашкенази за време аустријске окупације нису имали у Београду синагогу, као и уопште право на непокретност. Када су мало ојачали и похватали везе, они су се молбама обратили Дворском коморском већу — да им се дозволи изградња синагоге и стицање непокретних добара. Били су, међутим, одбијени.²⁰ Синагога, чији општи изглед даје један цртеж из XVIII века, сигурно је подигнута тек после 1740. године.²¹

Окупацијска управа сматрала је Јевреје као нужно зло, које се не може искоренити, али се није смело допустити да се зло даље развија. Стога је ваљало лимитирати број Јевреја, а Јевреје довољно оптеретити дажбинама — да се не би могли капиталисати. Они нису могли добити право на некретнине, него им је само дозвољено да имају одвојен касаплук, јер је то било везано за одржавање култа. Осим у Београду, било их је и у Палежу, па и у другим местима, јер, под утицајем свог љубимца Јеврејина Сиса, принц Александар Виртембершки није строго спроводио смернице добијене о њима.²² Било их је, на пример, и у Гроцкој.²³ Ашкенази су били махом сиротиња, досељени из Пожуна (Братиславе), Манхајма, Прага и Те-

мишвара. Током времена су се у Србији обогатили, па су финансирали чиновнике, чак и самог гувернера.²⁴ Јевреји су тежили преузимању монопола, док су официри хајдучке милиције побирали десетке.²⁵

Турски Јевреји су, као и Срби и Цигани, плаћали на име свог личног пореза („харач“) царски дукат (или четири форинте) годишње. Тај порез је плаћан до 1722. године, а тада је уведен порез на непокретна имања. Немачки Јевреји плаћали су, поред станарине, таксу за слободно исповедање вере, за касапљук, а евентуално и за печење ракије, варење пива, риболов и бродарење. Те дажбине су даване у годишњи закуп, који је често достигао своту од 100.000 каснијих српских динара.²⁶ Толеранц-патент за Ашкеназе израђен је августа 1719, предвиђајући да могу у ограниченом броју становати само у Београду.²⁷ У прегледу прихода окупацијске управе за 1729—31. годину стоји да је од Ашкеназа у Београду покупљено 3.357 форинти и 21 крајцара, за њихово становање — 760 форинти и на име земљишне таксе 676 форинти и 28 крајцара. Поређења ради, даће се и подаци за остале врсте главних пореза: земљарина је дала 23.614 форинти и 24 крајцара, царина и скеле — 28.900, кречане и циглане — 8.043 форинти и 51 крајцару, продаја соли — 21.319 форинти и 56 крајцаре и од ванредног закупа — 600 форинти.²⁸

Када су, у марту 1718. године, тражена места где би могли одседати аустријски генерали, па се помишљало да се смањи број црква и манастира, турски Јевреји су, такође, показали претензије на неке дућанчиће, о којима генерал Одвајер није хтео да реферише у Беч Дворском ратном већу, него је ствар предао тамошњем аудитору — да је размотри и саслуша сведоке. У вези с одлучивањем о судбини разних зграда које су припадале цивилним лицима а налазиле су се у кругу у коме су се обављали радови на изградњи и оправци утврђења, поменути су и захтеви Јевреја за обештећење услед одузимања њихових кућа и радњи за квартир коњаницима. Изгледа да су, у вези с тим, београдски Јевреји солидарно са Србима поднели писмену жалбу Одвајеру, који је ову проследио на даљу надлежност; потом је саопштио Србима заповест Дворског ратног већа, на што су Срби, преко свог епископа, изјавили да нису имали намере да подносе захтеве. Неки спорови постојали су и између Јевреја који су у Београду становали још за турског земана и хришћанских житеља; спор је решен у јуну 1718. године.²⁹

Највише грађе о београдским Јеврејима у време аустријске окупације ипак има о привредном животу. Аустро-турски рат 1716—18.

закључен је мировним уговором потписаним у Пожаревцу 21. јула 1718. У одредбама споразума помињу се пловидба и промет Дунавом, искрцавање карга у Видину и Рушчуку, али се не бележи Београд; било је предвиђено да аустријске лађе не упловљавају у Црно море, него да се задрже у лукама Браиле, Исакче, Килије и у другим пристаништима на ушћу Дунава, а да Аустријанци у Црно море улазе са каицима и бродићима, са слободом да сидро баце не само у Цариграду, него и на обалама Крима, у Трапезунту и Синопи; поданици бечког цара могли су куповати и одвозити робу као и други трговци. У посебном аустро-турском трговинском споразуму (закљученом 27. јула 1718) посебно се говорило о могућностима персијских трговаца да Дунавом доплоче у царске земље, плаћајући 5% царине („рефтије“).³⁰ Аустријанци су особито били заинтересовани за трговину са Персијанцима, јер су и продор у Србију схватили као део своје оријенталне комерцијалне делатности већег стила. Још 8. априла 1718. принц Евгеније Савојски изложио је потребу да се закључи посебан аустро-турски трговински аранжман, па је једна комисија проучила постулате за такав уговор (тарифе, држање конзула, итд). Велики везир је прихватио такав дијалог, па се већ 13. јула Сејфулах-ефендија, као пуномоћник, састао са бившим аустријским интернунцијем у Цариграду. Преговори су глатко текли, јер је полазну основу за споразум на време израдила аустријска страна, па је конвенција потписана свега шест дана после мировног уговора.³¹

Том комерцијалном продору на Исток, међутим, сметали су турски балкански трговци, који су били врло иницијативни у хабсбуршким земљама. Да ове сузбију, аустријски привредни кругови су 1719. године у Бечу основали нову „Царску привилеговану оријенталну компанију“ са огранцима у Цариграду, Београду, Трсту и на Ријечи, која је добила задатак да, сагласно аустријској меркантилистичкој политици, искористи простране балканске области као сировинско подручје своје мануфактуре. Балкански трговци, као пословно еластичнији, скромнији и штедљивији у раду, успешно су одолевали гломазној и спорој компанији.³² Привилеговано друштво добило је повластице 27. маја 1719. и оно је одмах отворило филијалу у Београду. Балкански трговци, чије је пословно тежиште било на извозу сточарско-аграрних производа отоманских земаља а не на увозу мануфактурних израђевина, плаћали су царину од 8% *ad valorem*, и то 30% од вредности купљених предмета у Турској и 5% при увозу на пограничним аустријским царинарницама (од тога је 3% представљало увозну царину, а 2% је ишло главном базрђан-

баши, који је као посредник живеоу Бечу). Касније је, услед многих жалби трговаца, наредбом од 12. фебруара 1731. заповеђено да сви трговци аустријски поданици при увозу робе из Турске и при извозу у Османлијску империју плаћају на име свих царина и такса 6% од вредности робе.³³ Због великих издатака бирократије, Оријентална компанија је коначно престала да постоји 1754. године.³⁴ Аустрија је у првој половини XVIII века била још средњовековна, феудална држава, али је, ипак, цела Угарска представљала један „губернијум“, централистички уређен, са јединственим царинским устројством.³⁵

У мају 1719. у Београд су, поред других балканских трговаца, приспели и неки занимљиви Јевреји. Према Јакову Јизраелу се становништво пријатељски опходило, показујући, ипак, извесну уздржљивост. Дошао је и неки мојсијевац с покривеним оријенталним отрцаним стварима, који је функционеру Вирмонту дао обавештења против отпуштања Теодора Продановића и известио га о захтевима разбојника.³⁶ Сарадња турских и Јевреја из Аустрије настављена је у Београду и двадесетих година. Гувернер Витембершки је одговорио Дворском ратном већу да је до границе испратио турског Јеврејина Лицхака Сабу и конвој у коме се он налазио и да је, затим, вратио у Београд гренадирску чету која је ескортирала караван.³⁷ Дакле, цела једна чета морала је да прати скупину трговаца из Турске!

Царински режим са наплатом 3% *ad valorem*, при увозу и при извозу, није дуго трајао. Уосталом, тада су такви приходи били незнатни. У то доба у Србији од извесног значаја при извозу били су једино восак и мед, чега је било у изобиљу, док је сукно увожено, не само из царских земаља, него и са југа, из султановских тзв. аба. У Београду се налазила главна наплатна станица, која је имала подружнице у Гроцкој, Смедереву, Пожаревцу, Обреновцу, Ваљеву, Руднику и Параћину. Београдска царинарница са испоставама и понтонски мост између Земуна и Београда са свим узгредним дажбинама издавани су под годишњи зкуп приватним лицима. Једна од најјачих ставки прихода окупацијске администрације, после пореза, био је солни приход, који је годишње износио до 100.000 каснијих српских динара. Продаја соли била је државни монопол, а крчмење су обављали посебни органи, на које је држава трошила 25—30.000 динара годишње. Главно стовариште соли налазило се у Београду, а имало је продајна одељења у Пожаревцу, Градишту, Шапцу и Ваљеву.³⁸

Протоколи прекосавских царинарница су делимично сачувани и транскрибовани, па се може на неким од њих пратити пословање београдских Јевреја. У октобру 1719. на митровачкој царинској постаји појавили су се Елија из Београда (који је за Осијек путовао са бакалском робом у вредности сто форинти — плативши тридесетнину у Београду), Шеломо (који је такође ишао на велики осијечки вашар са производима вредним 30 форинти), Мојси (са еспапом од 10 форинти), и Маир (са робом од 15 форинти). У новембру те године Шеломо је извезао ситничарске робе из Аустрије за 75 форинти (плативши тридесетнину у Осијеку). У јануару 1720. Ахарон је извезао 80 ока дувана (што је платио четири форинте), измиривши тридесетнину у Осијеку. Јаков из Београда превезао је дувана за пушење и нешто намирница (за вредност од десет форинти). Враћајући се са осијечког сајма, донели су робе — Аврахам за четири, Шеломо за 15, Ахарон за 15, Давид за четири, Митер за шест, Мордохај за пет, Маир за пет, Хананел за пет, и Јаков за седам форинти. У фебруару 1720. године Елија је вукао за Вуковар турске бакалске робе и воска за 150 форинти, плативши тридесетнину у Београду, а царину у Митровици по стопи од 2,5%. У априлу те године Аврахам је превезао два акова вина и 150 ока брашна, што је вредело 15 гулдена. Следећег месеца осијечки Јеврејин Копел Франкел ишао је у Београд са немачком ситничарском робом у вредности 170 форинти (плативши тридесетнину у Осијеку). У исто време београдски Израелићанин Арумбовиц (вероватно насељен из Пољске) превезао је исти еспап из Осијека за 50 форинти (плативши тридесетнину у Осијеку). У децембру 1721. на митровачкој царинској станици јавио се Јицхак Саралво, београдски Јеврејин, путујући у Вуковар са турском бакалском робом и воском за 30 форинти, али је имао и немачке ситничарске робе у вредности 20 форинти, за што је платио царину у Митровици од 2,5%. Занимљиво је да се немачки колонијални производи из Београда износе у Вуковар, јер је можда гросистички доведена роба у Београду била јевтинија. У августу 1723. преко Митровице Јаков Јицхак је превезао еспап (150 »Pittling«-а) у вредности сто форинти, опет уз царинску стопу од 2,5%. Он је тога месеца извезао сто волова и 200 крава, у вредности 400 форинти, плативши царину од 2,5%. У априлу 1730. преко Београда допловио је у Митровицу панчевачки Јеврејин Шеломо Јаков са 400 мерова јечма, што је вредело 160 форинти, плативши укупно дажбина по критерију од 7,5% ad valorem.³⁹ Из поменутих царинских записа види се јасно што је Србија могла извести а што и у

мањим количинама увести. Поред стоке, преношени су преко Саве восак и турска бакалска роба, на коју су били научени становници и јужног дела Паноније; увожени су: храна, вино, чак дуван и немачка ситничарска роба. Но, трговачка логика је налагала да се банатски јечам превози у Срем, па и немачка ситничарска роба из Београда у Вуковар, који је био, после Осијека, главна пословна одредница у хасбуршким земљама за београдске Јевреје.

Трговина није била главна привредна грана у којој су се испрљивали капитали и организацијске врлине београдских Јевреја. Трговина је била много развијенија у савској, српској вароши, где нису живели Јевреји. Срби и остали балкански хришћански трговци били су жилавији у конкуренцији, спремнији на веће напоре и скромнији животни стандард, па се Јевреји нису могли носити с њима.⁴⁰ Нешто више они су могли значити на старим рутама, на пример настављајући трговинску везу са Дубровником. Ни двадесетих година XVIII века они нису заборавили на некадашње збориште своје комерцијалне делатности. Неки Моше Ашкеназ је (1727) са ортаком довезао робе преко Сарајева. И неки Петар Гаканија, вероватно пореклом мојсијевац, са једним другом, дошао је са еспапом преко Сарајева у луку под Срђем, последњих дана јуна те године. Његова роба се састојала од платна (свакако моравског), абе, капа и кравата. У јуну 1722. Марко Кохен, са три сарадника, приспео је у Дубровник из Београда и одсео у Лазарету. Године 1737. Рафаел Кохен дао је неком занатлији у граду св. Влаха новац да му допреми восак из Београда, јер Аустријанци нису пуштали у Београд промућурне Дубровчане.⁴¹ У списку Јевреја које су Аустријанци затекли у Београду налазио се и један Охев, свакако члан породице врло истакнуте у јеврејској шпедитерској трговини у Дубровнику.

Сјесени 1720. године Шелому Дојчу је поверено снабдевање Београда, а мало потом и Темишвара, сировим гвожђем и алатима са стоваришта у Штајерској, с тим да преузима неупотребљиво жељезо из тамошњих војних арсенала. Четири године касније он се сукобио са царинарницом у Араду, која му је одузела пасош и 180 центи гвожђа намењеног артиљеријској служби у Београду.⁴² Када је почео рат између Аустрије и Турске у лето 1737, поједини Јевреји из Београда бацили су се у трговину житарицама. Међу њима се истицао Јицхак Хиршл, који се у том послу огледао још у време ратних припрема, испоручивши војсци сточне зрнасте хране у Ломбардији. Са крчмаром Јосефом Тилом предао је 1735. године 165.000 мерова јечма, изразивши готовост да понуди нове велике ко-

личине које би опет откупио у Банату. Непосредно пред рат обновио је уговор, пошто је Дворско ратно веће позитивно решило његову понуду, као што је обавестило и надлежне органе да се сличан уговор може закључити и са Јицхаком Левијем и Давидом Маиром.⁴³ Јицхак Мојзес примао је со из солане у Сегедину, али јој је остао дужан 16.000 форинти, па га је београдска администрација (у априлу 1725) отерала на комисију у Сегедин. С тим је послом, изгледа, био повезан и Кепиш, који је положио кауцију, али није био и гоњен, него му је важност кауције само продужена за даљих шест месеци.⁴⁴ Тако је Кепиш и у том послу био благонаклоно третиран, без сумње захваљујући друговању са сребрњацима.

Јевреји нису зазирали ни од промета металима, што се могло видети и из пословања Шелома Дојча. Купопродаја се, пре свега, односи на бакар, чија је руда копана и ливена у рудницима у Мајданпеку и Оравици (Банат). Потражња овог метала била је велика, не само у комшијској Турској, него и у Аустрији, Немачкој, Пољској, па и у Шпанији и Португалији. У почетку су се појединци мучно пробијали, јер је држава поверила промет тим металом „Немачком трговачком удружењу“ у Темишвару.⁴⁵ Енох Зах из Темишвара, нападајући турским Јеврејима Монархије пословно повезаним са истоверницима у балканским земљама, удружио се са неким сарајевским муслиманима у слању црног бакра за Сарајево. Иницијативни Енох стигао је до Цариграда, пошто му је Мерсијева Банатска администрација дозволила (у јуну 1727) откуп бакра у заједници са турским Јеврејиним Јицхаком Сабахом.⁴⁶ Рудници Оравица и Мајданпек дали су већ 1719. године 8000 центи бакра, што је превазилазило потребе за баком у Банату, па је у мају 1721. био допуштен извоз у Турску.⁴⁷ Како се државна режија рудокопа није показала довољно успешном, 1. септембра 1722. Банатска земаљска управа склопила је уговор са српско-турским конзорцијем, у коме су се налазила три сарајевска муслимана и три банатска Србина; удружење је имало намеру да продаје црни бакар из поменута два рудника у року од четири године, добивши и бесплатну извозну дозволу, но с тим да ортаци обезбеде државној администрацији 6.000 форинти сваке године и да се уплата врши сваког месеца са по сто форинти; у Оравици је испоручивано 200 центи по цени од 47 и 41 форинти за центу.⁴⁸ Бакар су у Београду 1727—35. године, поред Хаџи-Дамјана Арнаутовића, узимали и неки сарајевски муслимани; други сарајевски трговци извезли су 1733. преко Београда 20 тона бакра, као и 1735. године.⁴⁹

Београђанин Јаков Хиршл (који се касније преселио у Петроварадин) бавио се и трговином коњима, у којој је бранши београдска пијаца била и раније врло позната. У протоколу петроварадинске царинарнице 1720. године унет је у списе и Јицхак Хиршл, који је при првом јављању носио у Београд разне робе у вредности од 200 форинти, а у другом грубо платно. Натан Хиршл је 1731. забележен да је носио за Београд моравског домаћег платна у вредности од 95 форинти. Од петроварадинских мојсијеваца са Београдом су пословали и чланови породице Дојч. Старешина те фамилије Лебл изгледа да је и умро у Београду, јер је после повратка породице у Петроварадин, уместо њега, као старешина бележен Јосеф, вероватно његов син.⁵⁰

Јевреји и у Београду веома су волели да раде за војску, јер је ту ризик био минималан, с обзиром да су исплате потраживања биле извесније. Крајем зиме 1722. Шеломо Дојч из Николсбурга (Моравска) допремио је из Темишвара нову ледару и новац за њено монтирање, у вези с чим се појавио захтев за исплату од Артиљеријског одељења у Београду. Када се у септембру 1722. појавило питање лиферације меса за потребе београдског гарнизона, пуковски месари су замолили да се посао не повери турским и немачким Јеврејима, ни Јерменима.⁵¹ Последњих дана септембра 1724. наложено је команданту у Араду да извести о гвожђу за артиљерију, које је било намењено арсеналу у Београду, а које је Шелому Дојчу запленено убирач царине у Араду. Двојица београдских Јевреја, Давид Левел и Јаков Волф, били су у спору са будимским трговцем Брентаном Монтичелијем, можда и као војни лиферанти; последњег дана октобра 1724. принц Александар Виртембершки затражио је од земаљског тужилаштва извештај о тој парници. Поменути Волф и неки Крида Сакс, човек Левела, починили су превару у вези с неком заоставштином, па је гувернер Србије (у фебруару 1725) морао и о томе да тражи документацију од земаљског тужилаштва Србије.⁵²

Један сумњив посао је неки јеврејски капиталиста мислио да закључи са војним властима на штету београдских цивилних стаклара Хафнера и Хелхафера. Он је са благајном за фортификације потписао уговор да својом радном снагом застакли београдску тврђаву. Кад су се поменута двојица стакларских мајстора жалила (у јуну 1726), принц Александар је донео соломоновско решење: доставио је на ратификацију Дворском ратном већу споразум, закључен са Јеврејином, а затим је предложио да се уговор углави за исту вредност са београдским стакларима и да се, на крају, Јеврејин оне-

могући у остваривању потписаног уговора. Сличне уговоре правили су Давид Маир и Јаков Реуен са војном интендантуром. Администрација у Србији је најпре за ту двојицу затражила пасоше, а у децембру 1727. одустала је од посла с њима. Маир и Реуен су у међувремену реализовали неки други споразум са београдским гарнизонам у вези са цивилним грађевинарством; како функционер управе Марули није био сигуран у посао поверен тим Јеврејима, затражио је од Дворског ратног већа да се у Београд упути особа искусна у цивилној архитектури — да обави инспекцију док закључени уговор није истекао.⁵³

Од чланова породице Хиршл као војни лиферант радио је Ахарон, који је испоручивао дрво за изградњу београдских утврђења. Но, ту се поставило питање царине на вредност од 1.700 форинти.^{53а} Питање царине на дрво доведено за београдске фортификације поставила је Угарска дворска комора и у случају арендатора Јакова Мојзеса. Јакову је утврђено да је оштетио царину за 1.739 форинти. Грађење београдске тврђаве настављено је и 1731—32. године. Опет су Јевреји били испоручиоци грађевинског дрвета. Неком Мојзесу секвестровани су товари, јер није намирио царину. Он је, затим, доказивао како је наклатом царине нанесена штета капиталу и пословном интересу, јер су трошкови са царином онемогућавали успешно пословање. Јеврејин је, наиме, рачунао да држава неће оптеретити материјал за војне потребе, и да ту може извући значајан проценат супрапрофита. Изгледа да новца за изградњу утврђења, и без Мојзесова случаја, није било довољно, јер је, поред опредељених 8.781 форинте и 27 крајцара, било неопходно за основне трошкове још 600 форинти. Требаало је додати још и 120 форинти издатака за употребу драгонерских коња. Радна снага је подизана кулуком, па се не помињу издаци за 500 радника из Србије и 200 из Срема и Славоније.⁵⁴

Београдски Јевреји су много више настојали да се докопају монополног положаја у извесним сферама привреде, него да воде ситну трговину, која није доносила велике користи и увек је била изложена јакој конкуренцији српских, цинцарских и других балканских трговаца. Најуноснији је био монопол на печење ракије и кување пива, чиме су се Јевреји и на другим странама радо бавили. Монополи прихваћени под повољнијим условима нису добијани без мита надлежним представницима окупацијске управе. Руководилац Розенберг морао је да се брани од говоркања да је од Јицхака Мојзеса и Јицхака Френкела примио 1.000 форинти стим да им изради

да добију монопол на ракију и пиво; окривљаван је да је за монопол за печење ракије од једног другог Јеврејина примио меницу на 6.000 форинти, коју није стигао да наплати, јер је скинут са дужности. Он се бранио да су га оклеветали Јевреји, јер нису од њега видели очекиване користи. У сваком случају, Јевреји су у питању монопола били препуштени милости и нахођењу аустријских администратора.⁵⁵

Још 1718. године Ахарону Хиршлу дат је у закуп Ибрахим-пашин хан да у њему пече ракију; али, наредне године одузета му је концесија, јер је у поменути хан смештена једна војна јединица.⁵⁶ Наредне године Ахарон је поново тражио закуп, понудивши 1.000 форинти месечне аренде, што није била мала свота. Мада је намесник у Србији, генерал Одвајер, помогао његову молбу, Дворско коморно веће га је одбило. Две године касније Шеломо и Кепел Френкл поднели су нову понуду за монопол ракије на шест година за Београд и целу Србију; обавезали су се да од сваког акова ракије дају државној благајни три форинте; према њиховом сумарном рачуну, држава би тако остварила приход од 13.728 форинти, јер је у Београду било 44 казана, а сваки је недељно могао да испече до два акова ракије; они су израчунали да у Србији има 470 села са просечно 30 сељака, тако да би се остварила потрошња од 1.880 акова, што би донело нових 5.540 форинти. За потрошњу у Београду нису се бринули, јер је она била знатна и код грађана и код припадника великог гарнизона. Ракиџинице у Београду преузели би провизори, а казане по селима би сељаци предали кметовима, који би могли дајбине платити и у натури. С обзиром да је као гориво у пецарама употребљавано само дрво, понуђачи су тражили да им се, уз монопол, да дозвола да могу исећи 2—3.000 хвати дрва плаћајући по форинту и 30 круна од хвата. Администрација је прихватила понуду, мада је Јицхак Енох, дакле трећи Јеврејин, понудио у нечему повољније услове. Када је истекло време концесије, она није обновљена, и као да монопола на ракију неко време и није било. Поменута двојица понудила су да приме и монопол на варење пива (у Београду су тада постојале четири пиваре), уз плаћање 60 круна од бурета, док је тада од бурета наплаћивано трипут мање. Из разлога који нису познати, понуда је одбијена. Тек 1724. године монопол на варење пива дат је браћи Кепиш, с обавезом да држави плаћају 20.000 форинти годишње. Мада се потрошња повећала услед увећаног гарнизона, браћа Кепиш нису могла успети, јер је допуштено хришћанима да производе пиво уз 16 форинти тааксе за сва-

рених 28 акова пива; планирана продаја Кепишевих од 22.107 буради (44.214 акова) није могла да се оствари; Кепиши су банкротирали, а држава им је одузела пивару. Нови монопол на пиво није уступљен, него је могао свако да га вари, ако преузме обавезу да плаћа 45 круна (15 гроша од акова).⁵⁶

У марту 1724. Дворско ратно веће обавештено је о уговору са београдским Јеврејима Јаковом и Самсоном Френклом, а затим и са Лицхаком Мојзесом и Јосефом Лицхаком о давању у закуп пецара ракије, које се налазе у Београду и Темишвару, уз годишње плаћање од 4.000 форинти. Пивару у закуп, после обављене дражбе, добио је Аврахам Кепиш. Против уговора јавили су се неки београдски произвођачи пива, али је београдска администрација поднела извештај да те приговоре треба одбацити. На иницијативу једног београдског пивара, Главни цех из Беча доставио је своје мишљење — да се спречи производња пива која је одобрена Кепишу. Бечка и пештанска организација мајстора пивара упутиле су писма мајсторима у Кепишевој служби и калфама о искључењу из чланства организације. Администрација тиме није била збуњена, него је прекинула уговор са београдским пиварима и препоручила им као корисније да узму фабрикацију пива у аренду. Занимљиво је да су тројица пивара, који су протествовали против уговора са Кепишем, раније предузели сечу дрва за градњу ратног брода, па су на рачун тога посла потраживали 354 форинти. У проблем закупа Аврахаму и Јакову Кепишу за печење ракије и варење пива умешала се и комора, која је прописала неке услове. Пиварска афера је, међутим, и даље настављана. Пештански пивари писали су погрдна писма оним слугама који су ступили у службу јеврејским арендаторима, а и београдски мајстори пивари су поново послали жалбу Дворској комори против уговора закљученог са Кепишем. Принц Александар се није дао збунити, па је изразио мишљење да би београдске пиваре ваљало позвати на одговорност и казнити их. Окупацијска управа је, чак, нашла да су београдски пивари више пута учинили кажњиве радње, само зато што су неки Јевреји добили закуп у Београду и Темишвару; да смири ситуацију, она је дала налог својим органима да поступе према закону против прекршаја београдских пивара. Темишварска администрација је (у марту 1725) доставила оно што су пиварски цехови у Бечу и Пешти саблажљиво и покварено писали о Јеврејима, који су у царским пиварама у Србији и Темишвару радили као пиварски мајстори, калфе и шегрти; од четворице преступника двојица су у панчевачкој пивари осуђени на изгон

у Оршаву, где су распоређени на јавне радове. У исто време пивари у Београду су се наново жалили Дворском ратном већу истичући да је администрација у Србији не само прекинула уговор о варењу пива, закључен на три године, већ и да је, по давању у закуп варења пива Јеврејима, потпуно забранила производњу пива и извршила насиље над мајстором Лаутербаром и пиварским момцима. Браћа Кепиши су одмах пошто су обезбедили монопол, почели да продају пиво по вишим ценама. Стога је администрација у Београду морала да поднесе извештај о томе зашто су Аврахам и Јаков Кепиш продавали пиво у дворструким бачвама изнад одобрених 36 крајцара. Пиварски рат, међутим, није се смирио. Пиварски еснаф је Београду доставио допис о томе да зет пиварског мајстора Рајтера из неког места недалеко од Будима, који је повезан са Кепишем, не испоручује обећаних 5.000 мерава слада и какве сметње сви пивари царске пиваре у Београду праве, па и Јевреји који је држе у закупу. Браћа Кепиши нису били чистих руку ни у другим стварима. Средином фебруара 1725, примерице, принц Александар известио је Беч да је двојици старатеља неке имовине одобрио егзекуцију против двојице Кепиша због утужених 8.000 форинти.⁵⁷

За београдском управом повео се и генерал Мерси, гувернер у Темишвару. Он је 5. марта 1725. одобрио да се емисар кога су београдски мајстори пивари послали поводом уговора закљученог са Кепишима ухапси и да никако не буде пуштен на слободу; предложио је да се убудуће код давања закупа хришћанима у стварима о којима размишљају Јевреји добро осмотре услови, тј. да ли одговарају намени. Средином новембра 1725. администрација Србије је одлучила, због давања под закуп печења ракије и варења пива а у вези са спецификацијом београдских Јевреја, да се њихови захтеви за бонификацијом услова због трошкова репарације кућа које поседују у Београду, не прихвате; трошкови се нису односили на ракију, него на куће које су они раније држали, а које су ионако процењене ниско; стога је решено да ће они морати да плате већу своту. Кепиши су комбиновали да знатно прошире пословање, али је Аврахам заборавио да дугове најпре треба измирити; пошто није отплатио примљени материјал и остао дужан велики износ од 20.000 форинти, управа у Београду дала је налог да се он ухапси. Хришћанским пиварима у Београду одобрено је да могу отворити пиваре тек крајем новембра наредне године; ствар је одуговлачена, јер није било одлучено како ће бити ликвидирани Кепишеви дугови. Кепиш је, међутим, и даље, можда захваљујући миту, уживао подршку ру-

ководилаца администрације у Србији. На пример, у новембру 1727. Марули је обавестио Дворско ратно веће да би, према његовом мишљењу, требало нешто прогледати кроз прсте Кепишу у погледу закупа пиваре и разлога који су раније достављени. Када није успела акција са монополизацијом алкохола, Кепиш се првих дана августа 1727. обратио молбом истој управи у Београду у погледу добијене аренде на грађевинску делатност, молећи да се закупнина нешто смањи.⁵⁸

Кепиш је 1728. отворио нову пивару и био је спреман да појача њену производњу, увећа персонал, укључујући и пиваре хришћане; остало је да се уреди цена пива, јер се очекивао долазак у Београд шест батаљона војника у мају, за које је требало обезбедити довољно јевтиног пива. Средином марта функционер управе Маарули је у 18 тачака дао образложење у вези са целом афером око Кепишевог пиварства, полазећи од тога да је поступак према пиварима хришћанима био коректан, а да је закуп уступљен по закону; поменуо је и неки меморијал Јеврејина Лазара Хиршла у вези с предметом. Судар је опет настао са пиваром Лаутербахером. Било је више поверилаца који су се јављали да од браће Кепиш, као дужника, наплате своја потраживања. Кредитори Аврахама и Јакова Кепиша солидарно су предложили шестогодишњи мораторијум за њихове дугове. Аврахам је, поред тога, остао дужан администрацији Србије 9.000 форинти, а поред тога није исплатио ни 2.927 форинти и 30 крајцара благајни службе соли за примљено дрво. Аврахам је, међутим, у априлу 1728. године умро. Одмах је наређена инвентура његове имовине и нотирање пријава његових поверилаца, односно дугова. Послови нису били чисти ни са лиферантима креветских реквизиата за војску, што је требало да испоруче славонском ратном надкоморнику у Петроварадину и Осијеку.⁵⁹

Не само браћа Кепиш, него ни други Јевреји нису могли да се окане намера да отварају пиваре. Једна таква налазила се у заоставштини Лазара Хиршла, но у оставинској маси имао је потраживања барон Шмидлин. У новембру 1731. констатовано је да је наслеђе одговорно за штете вариоцима, као и у случају Кепиша. Штавише, наследници Хиршла су показали претензије и на Кепишеву оставштину.

Понекад су Јевреји добијали ракију да би набавили намирнице. Општина Дунаавског града уступила је Јеврејима ракију за набавку соли из Мурмуреша; принц Александар упозорио је магистрат да није поступљено на регуларан начин, јер је посао препуштен без

услова понуде. Јеврејин Шпиц је испоручио велику количину брашна (1.236, 75 центи), но оно према увиђају суда није било употребљиво за људску исхрану, па је гувернер наредио да се оно јавно баци у реку. Постојала је и понуда Аврахама Кепиша да исплати дугове који су остали иза смрти двојице умрлих Јевреја, Јакова Волфа и Давида Левела, ако му буду препуштени сви постојећи ефективи покојника, међу којима се налазило и једно потраживање од генерала Одвајера на 3.000 форинти; јавни тужилац је дао негативно мишљење у вези с тим. Јавио се и Одвајер, који је постаавио питање зашто је Волфу исплаћено 1.000 форинти.⁶⁰ Дакле, веза не-солидних пословних актера Јевреја и подмитљивих окупацијских функционера!

Питање закупа пиваре и ракициница није се постављало тридесетих година у окупацијском Београду, али су постојале извесне рефлексије на стање до 1731. године. Администрација у Србији установила је (али тек 1739) да је пивара коју су држали Јевреји пре изградње властите пивоваре подигао руководиоца аустријске управе Марули, који је очигледно повлађивао Кепишима; један од војних заповедника им је уступао по сто хвати горивног дрва. У јулу 1733. Јицхак Хиршл и Лев Кепиш поднели су окупацијској администрацији меморијал, којим су тражили владареву протекцију за њихову пивару и пецару ракије, што су подигли у Београду. Градећи пивару, Кепиш је неке цигле и други грађевни материјал уступио градитељима утврђења, али је доцније за то тражио повољнији третман. Наследници Лазара Хиршла тврдили су (у јулу 1736) да је Кепиш Лазару оставио пецару за капитал који је Лазар унео у посао. Пиво и ракију су и касније производили и Јевреји (Јицхак Хиршл и Лев Кепиш) и хришћани (нарочито мајстор Лаутербахер, 1738. већ покојни), а ерар је из те фабрикации извлачио годишњи доходак од 9.000 форинти, не дајући им право да бесплатно секу гору. Јеврејска пивара није радила већ у пролеће 1738, него се налазила под стражом.⁶¹

Јевреји ни тридесетих година нису били прави трговци, него више војни лиферанти, фабриканти алкохола, финансијери-закупници и дућанције-ситничари.⁶² Они су знали вредност банатских житарица, али ни ту нису предузимали чисто трговачке подухвате, као на пример Дубровчани, мада су се ови већ одбили од пословања у Подунављу. Брашно и житарице извозили су само изузетно, рецимо родне 1735. године.⁶³ У лицитацији за слање 20.000 центи брашна и 20.000, а потом 30.000 мерава јечма и овса учествовали су и беог-

радски становници Јозеф Тил и Јицхаак Хиршл, за које се веровало да ће се, удружени, јавити као потписници контракта, положити кауцију и предати скробну храну транспорту провијантског официра Оливера. Месец дана касније окупацијска управа из Београда јавила је Бечу да су Тил и Хиршл већ отпремили 165.000 мерава овса и јечма на захтев царске армије у Ломбардији, али да траже кредит како би обавили испоруку даљих уговорених количина, и то у замашном износу од 30.000 фунти, уз 6.600 фунти, што је требало додати за већ испоручено банатско брашно у транзиту.⁶⁴

Јевреји су се и тридесетих година бавили извозом бакра из Баната преко Србије у Босну. „Фактор“ Макс Хиршл, сходно уговору који је имао са Дворском комором, извозио је бакар из Баната преко Црне Баре. Дворска комора тражила је извештај од команде у Србији и Темишварском Банату о транспорту метала зато што је на турским границама владала зараза. У марту 1731. дозвољено је Јеврејима да извезу банатски бакар и у Цариград, према одобрењу издатом им још три године раније. Турски Јевреји Аврахам Вита Данон, Јицхак Сабах и Јицхак Бардо имали су нерашчишћене рачуне са Томом Лихтенталом поводом једне испоруке бакра који је обавио Марко Хиршл; одговор Лихтентала проследио је Марули Дворском ратном већу; Лихтентал је обавестио тројицу турских Јевреја о некоректности београдског Хиршла, који је био прави виновник за насталу штету од 2297 форинти и 30 крајцара.⁶⁵ Поред београдских Јевреја, који су правили злоупотребе, било је и правих кријумчара сребра из Рудника. Наиме, у новембру 1732. четири поданика дистрикта у Руднику жалило се окупацијској управи на рудничког оберкнеза у вези с наплатом 30 форинти глобе од шверцера који су обављали недозвољену трговину између окупиране Србије и Турске на сектору око Чачка; жалиоци су наводили да су имали свој депозит у руднику Graffofze. Било је и нелегалног уношења соли, али у томе нису суделовали Јевреји.⁶⁶

Београдски Јевреји нису се занимали робом која се могла извозити из Турске, већ лиферацијама и монополима. То су више чинили турских Јевреји, који су још и почетком 1737, када је већ настао рат између Аустрије и Отоманског царства, с времена на време допремали на аустријску границу памука и друге робе, уосталом као и Грци. И поред рата, извесни турски трговци стизали су, не само у Србију, већ и у Банат. Такав је био турски Јеврејин Давид, који је у августу 1737. боравио у Темишвару, где се налазио са купљеном робом. И Јермени су довозили текстилне сировине, на пример Пири

је из Приштине дотерао 12 товара вуне у контумаце у Параћину и Прњавору, као и један Грк.⁶⁷

Лиферације београдских Јевреја тридесетих година односиле су се искључиво на војску. За Ахарона Хиршла и „Раца“ Јурка Рој-да, који су довозили дрво у Београд путном исправом Јакова Мојзеса, тешкоће су настале када је од њих затражена царина. Каса за изградњу тврђаве је, ипак, компензирала плаћене дажбине са 621 форинту и 19 крајцара. У пролеће 1739. Шеломо Маир уговорио је допрему 9.000 хвати дрва за београдску тврђаву. Ахарон Хиршл је довезао дрво за београдске фортификације, али је одмах упутио принцу Александру Виртембершком молбу да се побољшају услови закупа за пивару и тако исплате дугови кредиторима породице Хиршл. Са радном снагом за истовар и пренос дрва на градилишту није било тешкоћа: гувернер принц је просто наложио да се дигне стотина сељака из приграничних сремских села. Принц Александар је, ипак, проследио негативно мишљење пуковника Доксата у вези са захтевом Хиршла за бонификацију услова код довожења дрва.⁶⁸ Као и раније, београдски Јевреји радо су преузимали лиферовање креветске постељине за војничке спаваонице. Окупацијска управа је (у децембру 1738) закључила погодбу са Шемуелом Маиром и компанијонима о испоруци креветских прибора; 6.000 форинти требало је изузети из своте за изградњу утврђења. Маршал Валис се споразумео са Маиром и ортацима о набавци 30.000 комада »Böther«-а за београдски гарнизон. Маир се договорио и о испоруци 1.000 ћебади, која су имала да послуже за двојицу у постељи, у који је посао уведен и београдски мојсијевац Шлезингер. Иначе, Маиров ранији уговор о вуненим покривачима био је тежак 20.000 фунти, у децембру 1738. Маир је имао да из горње Угарске допреми команди у Славонији 5.000 ћебади. Сефард Маир је уговорио да ћебад прими у будимском контумацу и да их без задржавања у карантину превезе у Београд. Маиров договор са Валисом предвиђао је и 8.000 креветских комплета, али је постојала и лиферација самих кревета. У априлу 1739. Маир је захтевао од београдске администрације чак 24.000 форинти из оставинске масе штабног официра Доксата, свакако за рачун сличних испорука. За постељски инвентар Маир је требало да преда 3.000 лаката платна. Карактеристика јеврејских лиферација била је у томе што су закључене ставке доводили у везу са другим пословима, мада су и они били строго дефинисани. Шлезингер је испоручио креветски прибор према уговору који је власт закључила са Маиром, и то на властити ризик, али је одмах затражио да, уз

коморски пасош, набави и 10.000 мерава пшенице, зоби и јечма. Контракт о испоруци „тврде“ хране закључен је (у мају 1736) са Јицхаком Левијем, Давидом Маиром и Јицхаком Хиршлом. На позив армије из Италије (дакле мимо лицитације) Јицхак Хиршл је преузео да шаље „тврду“ храну из Београда.⁶⁹

Иако је група београдских Јевреја представљала изразите капиталистичке предузимаче, међу њима било је примера нерегулисаних дужничких односа. Такви су случајеви нарочито избијали код наслеђа. Кредитори умрлог брата Јосефа Мојзеса притегли су Мојзеса. Београдски трговац Хумл као цесионар (=екзекутор у утери вању дугова) Јевреја Шимона поставио је захтев на 450 форинти у заоставштини умрлог Аврахама Кепиша. Наследници Лазара Хиршла претендовали су на новац Јакова Кепиша, па је затражено мишљење уреда о подељивању правде, који је образовао судску парницу; надајући се да ће добити спор, Хиршови су тражили антиципацију облигација за половину тужбе, пошто су већ стекли статус Кепишевих поверилаца. Јаков Кепиш правио је велике послове: за неисплаћену разлику за рад занатлија на београдској тврђави требало му је исплатити 40.000 форинти. И неки трећи су од браће Аврахама Кепиша потраживали своту од 666 форинти. Хиршови су захтевали секвестар имовине Кепишових за износ од 10.000 форинти. Међутим, и Ахарон Хиршл је „заборавио“ да доплати 61 форинту, после уплате од 319 форинти; од наследника капетана Томазиша. Велики лиферант Ш. Маир претендовао је у оставштини пуковника Доксата на 7.486 форинти и 30 крајцара, подневши две ненаплаћене менице. Као цесионар Баумана, он је притеснио благајну београдских фортификација за 1.249 форинти и 20 крајцара за бечко вино које је продао гарнизонском лекару.⁷⁰

Занатлије Јевреји у Београду 1717—39. године били су ретки, али их је било; они су сировину обрађивали на „јеврејски начин“.⁷¹ Није било ни ситних зеленаша, који су живели од повишене камате. Нису забележена задуживања ни црквених достојанственика или општина код београдских мојсијеваца. У Србији, која је остала под турском влашћу, било је случајева да су се владике и свештеници, посебно за оправке цркава, задуживали код Јевреја зеленаша и примерице нишких, којима су се придружили неки македонски Јевреји (1728, 1732, 1734).⁷²

Сефарди су у економском смислу били јачи, него њихова немачка браћа. Њима је припадао и велики лиферант Шеломо Маир.

Међу досељеницима Ашкеназима имућни су били: браћа Кепиш (који су прешли из Темишвара), многобројни чланови фамилије Хиршл, Јицхак Мојзес, Јаков Френкл, угледни лиферант Шлезингер и неки други, док је за остале један функционер окупацијске управе рекао да су банкрот и да их ваља отерати. Код турских Јевреја (код којих је такође било Ашкеназа) богатих је било неколико, а остали су своју имовину могли понети на леђима. Банкрот је, као што је речено, настао и код врло продорних Кепиша у вези с монополом на производњу и продају пива; када су (26. октобра 1730) предали кључеве своје пиваре, њихова је пасива износила чак 137.201, а актива 119.506 форинти; пословни обрт је, ипак, био завидан. Године 1734, на протест београдских житеља против Јицхака Хиршла и Јицхака Кепиша, Јеврејима је забрањена свака трговина и само су могли трговати сами између себе. Забрана се није могла дуго одржати, јер већ следеће године, када је Аустрија ушла у рат за пољски престо, једини лиферанти који су из Србије испоручивали жито војсци у Италији били су Јевреји.⁷³ Један руководиоца аустријске администрације у Србији рекао је (1739) за „Раце“, Јевреје, Влахе, Цигане и њима сличне да се крећу по земљи са својом робом без пасоша и да представљају олош (Gesindel). Он је препоручио да само они трговци који објаве списак своје робе, намирница и другог могу куповати у аустријским земљама производе и могу силазити на југ, у Београд.⁷⁴

Међу београдским Сефардима избио је 1724. године раздор, па су образована два табора. Богатији шпански Јевреји били су спремни да се прикључе ашкенаској општини, док је већина Сефарда сиромашнијег стања остала уз рабина Морену. Када се у свађу умешала и цивилна власт, рабин Морену, мада је био за измирење, напустио је Београд и отишао у Јерусалим, а из Цариграда је приспео нови рабин, Леви Јерушалми. Ни после тога сукоба размирице нису престале.⁷⁵ Ашкенази су у Београду стекли већ 1720. године толико снаге да су могли довести за свог рабина врло ученог човека; то је био Волф Јофе Маргалиот (Шлезингер) (+ 1727).⁷⁶

Најутицајнији мојсијевац за време аустријске окупације Србије био је Шеломо Опенхајмер Сис, финансијер гувернера Александра Виртембершког. Сис је увек умео да нађе новчана средства за свог господара, стално оскудног у новцу. Али је зато Сис могао трговати државним звањима, правдом и додељивањем трговачких монопола; ванредне издатке које је имао са принцом Александром компензирао је закупима пореских дажбина. Када је Александар Виртем-

бершки умро, регенство наследника принчевих оптужило је Сиса и он је осуђен на смрт. Други велики зајмодавац гувернера Србије био је бечки Јеврејин Самсон Вертхајмер. За позајмице новца принц Александар је сву плату коју је примао као намесник окупиране Србије био приморан да уступи на шест година Вертхајмеру, јер је овај исплатио све његове многобројне дугове; забрану на принчеву плату одобрило је и Дворско ратно веће.⁷⁷ У то време постојале су три врло маркантне личности међу престоничким Јеврејима — Шемуел Опенхајмер (1630—1703), Самсон Вертхајмер (1658—1724) и барон Диего д'Аквилар. Прва двојица су дошла у Беч из Вормса и представљали су дворске „факторе“. Вертхајмер је располагао милионима гултена и 1703. године стекао титулу „оберхоффактора“. Д' Аквилар је припадао сефардској општини Беча, која је образована 1718. године, а међу првим породицама које су се из Турске доселиле у „царствујући гррад Беч“ били су породица Комондо из Цариграда, Ахарон Нисим, Нафтали Ашкенази, Ахарон Шемуел Нисим, Јехуда Амар и други.⁷⁸ Свој утицај не само поменуто тројица великих у Бечу него и многи утицајни Јевреји у Београду могли су постићи не само захваљујући свом богатству и иницијативности, него свакако, и чланству у утицајним друштвеним организацијама затвореног типа које су се управо у то време почеле образовати по европским метрополама.

У Београду и Србији било је значајно и присуство турских трговаца Јевреја. Иако је у Пожаревцу закључен посебан трговински споразум, окупаторска власт није помагала, већ је ометала турске поданике. Они су плаћали царину, не само при увозу производа у Србију, него и на граници Дунавске Монархије, при одношењу робе у друге крајеве хабсбуршких покрајина, као да прелазе у подручје друге државе; враћајући се у Турску, нису могли понети златан новац.⁷⁹ У августу 1728. транзит преко Србије био је отворен и за цариградске мојсијевце. За двојицу њих, Ардитија и Валентина, требало је уредити пасош за промет преко Србије. У вези с тим гувернер окупацијске администрације наредио је претрес ствари неког грчког трговца и код њега су нађена писма на турском језику и пасош за путовање у Цариград и Смирну, што је све имало везе са Шеломом Ардитијем, а у ствар је био умешан београдски Турчин Омер-ага. Одлазак Ардитија из Београда за Царриград био је отежан зато што није поседовао пасош Дворског ратног већа. Новој двојици турских Јевреја, Даниелу Јосефу и Меиру Давиду, намесник Виртемберг је сам (у фебруару 1729) издао путне исправе, по-

зивајући се на рескрипт Дворског ратног већа; они су тражили транзит за Напуљ; остало је, међутим, нерешено питање печата ратне канцеларије. Неки њихов пакет био је примљен за отпремање у султанову престоницу, али није решено питање њиховог карантина. У децембру 1729. године регистрован је у Београду и боравак персијских трговаца; они су захтевали истеривање правице према неким немачким трговцима. Код пасошких формалности није било јасно да ли је пасош довољан докуменат за Турке и Јевреје који су собом носили и оружје.⁸⁰

Посебне тешкоће настајале су када су турски Јевреји износили из Монархије и Србије драгоцености (скупе наките, драго камење и слично). Првих дана јула 1732. требало је да крене из Београда Јонас Јаков, пуномоћник Јосефа Натана и Шемуела Тубаба, са драгоценостима које су припадале Даниелу Јосефу. Најпре му је одређена двострука царина, па је платио 169 форинти. Пакет са драгуљима и накитима налазио се као депозит у поседу окупацијске управе. Ова га даље није пуштала, него је Дворском ратном већу послала извештај са упитом како да се поступи. Драгоцености су и даље држане у Београду, из Беча није стизало упутство како да се депозит третира, а власник вредности је у међувремену умро.⁸¹

У фебруару 1735. Портин „фактор“ Нафтали посредовао је да пољски коњички капетан Фаринађи исплати регална права султану на Босфору и татарског хана са Крима. Наредног месеца у метрополу на ставама Саве и Дунава приспео је Нафтали да би својим газдама начинио извештај о спору са пољским официром.⁸² Нафтали је, разуме се, био турски Јеврејин.

Проблем становања Јевреја у Београду није дуго био решен.⁸³ У другој половини 1723. и у пролеће 1724. године донесено је више решења у вези са стамбеним и култним објектима мојсијеваца и хришћана не-Немаца у вароши. Јеврејима, Јерменима и Србима није одобрено да своје храмове подижу изван града, него им је саопштено да ће им у оквиру насеља бити одобрено место за изградњу богомоље. Крајем септембра 1723. администрација у Србији разматрала је питање о хану у коме су Јевреји дотад становали, па је донела одлуку да им се Јени-хан остави и даље на уживању, уз износ дотадашње дажбине. Тај хан је аустријска управа називала Великим; он није доносио више користи од уговорених 1.200 форинти. Због потреба изградње утврђења испред тврђавног комплекса на Калемегдану могао је хан (пре марта године 1724) бити порушен с осталим зградама. Поред тога, Дворском ратном већу поднесен је

извештај о судији немачких Јевреја у 13 тачака. У марту 1724. јавили су се и становници немачке народности који су, у више наврата, и раније молили да се уреди варош, да се занатима доделе повластице и да се затим обави одвајање Немаца од Јермена, Јевреја и Срба. У јулу 1724. склопљен је уговор између Елије Флајшмана и његовог компањона са двојицом градских саветника о уступању велике куће или тзв. Дома Ашкеназа у Дугој улици.⁸⁴ У мају 1773, у вези са уступањем Јеврејског дома и стамбених зграда уреду за изградњу фортификација, београдски Јевреји упутили су окупацијској управи један меморијал тражећи да им се, у име накнаде у Немачкој вароши, ближе Дунава, додели једна улица. Јеврејски двор и куће Јевреја су предате претпоследњег дана маја. У последњој декади децембра те године мојсијевци су тражили да им се одобри да израде сводове у радњама и на здањима са улице, јер су такви сводови постојали у предатом дому.⁸⁵

Није забележено да су заразе јаче покосиле јеврејски живаљ тридесетих година. Године 1730. косила је нека заразна болест, а 1738. куга у Београду. Само за две недеље исусовци су тада сахранили 220 особа.⁸⁶ Дубровачки конзул из Цариграда Лука Кирико јавио је у новембру 1738. Дубровнику о куги у балканским земљама уопште, а 2. априла 1739. да је црна смрт у Београду начинила праву пустош. Чума је сметала Османлијама да опседну Београд, док су се царевци одржавали захваљујући санитарним мерама.⁸⁷

Без обзира на језичке разлике, традиције и обичаје дневног живота некадашњег завичаја, Јевреји су се добро очували као професионална заједница, мада нису организацијски били јединствени. Када се радило о општим јеврејским интересима, окупацијска управа је извештавала да је представку подносило целокупно јеврејство. Према обавештењу београдског бискупа Ватикану (1738), Београд је имао 9.500 становника: 6.000 Срба и 500 Јевреја, док су остали били Немци, Јермени, Грци—Цинцари и други.⁸⁸ Јевреји су се, дакле, знатно увећали бројно захваљујући толерантном спровођењу смерница од стране принца Александра Виртембершког и његових подмитљивих сарадника. Увећавање није било природно, повећаним наталитетом, него механичко, досељавањем са стране, нарочито из хабсбуршких земаља. Крајем аустријске окупације Србије мојсијевци су чинили 5,37% београдске популације — као никад дотад и никад будуће. Већину међу њима су, без сумње, сачињавали они који су говорили немачким јидиш језиком, а њих је било и из Пољске.

Ашкенази и Шефарди имали су одвојене општине, свака са својим рабином. Синагога је, према бискуповој релацији, била само једна. Није јасно ни чијом протекцијом су је саградили, јер ни Аустрија, као ни Турска, није допуштала грађење јудаистичких богомоља; можда је обновљена каква ранија синагога. Обе општине имале су заједничку касапницу (шахтерај). Уз ашкенаског рабина Левија, који је дуже времена био на том положају, старешине ашкенаске општине, опет више година, био је Шимон Франко, а сефардске Давид Маир. Према мировном уговору склопљеном у Пожаревцу, турски Јевреји уживали су у поседу трговачког пословања извесне привилегије.⁸⁹ Општинске старешине мојсијеваца у Београду нигде се не бележе као „конзули“, него је забележен (1724) само „судија“ немачких Јевреја. Такве судије помињу се у Темишвару 1773. и 1736. године. Ти прваци убирали су у Темишвару таксу толеранције и остале дажбине у договору са локалним властима; темишварске „судије“ су сакупљале те пореске обавезе и у Карансебешу, Оршави, Новој Паланци, Белој Цркви, Вршцу, па и у непосредној близини Београда — у Панчеву. „Судије“ су се бринуле и о свакодневном животу својих истоверника, решавали мање спорове, прихватили су њихове молбе и жалбе и прослеђивали их на решење надлежним органима.⁹⁰ По свему судећи, јеврејске „судије“ у Београду су имале нешто сужени делокруг овлашћења, јер се сакупљање јеврејских дажбина давало у закуп на лицитацији, а државни судови су уредовали чак и код мањих дугова.

Иако Јевреји нису били једино писмено становништво у Београду, они су свакако били најписменији житељи града. Деца су у раном узрасту предавана на описмењавање рабину или посебном учитељу, који их је учио и елементима хебрејског језика. Београдски мојсијевци су писали и на свом говорном, шпанско-португалском и немачком језику. Понекад су упућивали представке аустријским властима на српском језику и ћирилицом.⁹¹ Аустријанци су имали оправданих разлога на крају своје власти у Србији да зазиру од те велике писмености јеврејских поданика, с обзиром да су они политички нагињали Османлијама, који су их боље третирали, па су својим писменим порукама обавештавали Турке о општим и војним приликама у Београду. Стога је, према наређењу војних команди у Темишвару, уведена пракса да се отварају и цензуришу сва писма Турака, Јевреја и Срба; подношен је извештај вишим инстанцама о томе о којој се материји расправља у преписци.⁹²

Без обзира што је окупацијска управа била изразито католичка и што су у њој исусовци водили прву реч у питању култа иноверника, Аустријанци се нису могли похвалити неким прозелитским успесима у току своје 22-годишње владавине. Католичка пропаганда могла је забележити само покрштавање једне Јеврејке (1729); кумовао је барон Шмидлин, а обреду је присуствовао и сам намесник, принц Александар.⁹³ Очигледно су у проверавању много више успеха имали Турци својим општим помирљивијим држањем према Израелићанима. Београдски Јевреји су се у извесном смислу сами држали по страни, тако да се на дужности тумача у главном коморском уреду у Београду (од 1718) налазио Михаило Захариас, бивши јерменски трговац из Будима.⁹⁴

У научним радовима о животу Јевреја у дијаспори обавезно се говори о рабинима и о њиховој делатности на ширењу теолошке литературе. Ашкенаски рабин у Београду 1720—27. године био је Волф (Бењамин Зив) Јофе Маргалиот (Шлезингер) 1657—1727). Он се не помиње у објављеним делима, него је само несазнатљивим путевима у Мантову стигла диплома о његовом постављењу за духовног вођу заједнице београдских немачких мојсијеваца. Његов дед био је „дворски Јеврејин“, а отац један од првака бечке јеврејске општине. Оца су му убили (1683) пољски војници при депортовању у Николсбург. Он сам, у својој 13. години, био је очевидац присилног исељавања својих истоверника из Беча. Живео је неко време у Николсбургу (Микулов), а у 1685. у Ајзенштату (Железно, у области тзв. Водених Хрвата). Године 1716. цар Карло VI доделио је Волфу и његовом брату „заштитно писмо“ за њихове посебне заслуге за домовину, чиме им је омогућено да се настане широм Угарске с изузетком краљевских слободних градова и осталих насеља где је било забрањено насељавање мојсијеваца.⁹⁵ Године 1720. позван је Волф на дужност главног рабина ашкенаске заједнице у Београду. На дипломи, написаној у Београду, у мају 1720, налазе се потписи око десет угледника те општине, али није извесно да ли су сви они ефективно боравили у Београду. Први од потписника је Леви, син покојног Јицхака, раније у Јерусалиму (касније рабин Леви Јерушалми). За њим следе: Моше бен Волф Софер (из Прага), Симон бар Јешаја (из Николсбурга), Јехуда бар Јаир Сегал Хоровиц, Нета бар Цви Хирш и други. У повељи се износи негативна констатација о ашкенаској заједници у Београду, где су се „мењале светлост и тама и свако чини што му драго те сваки вуле на своју страну“. Изабрани народ је остао као стадо без пастира, па су се обратили Волфу да им постане ста-

решина, рабин и судија, док се поства обавезује да ће му се покоравати и извршавати његове налоге.⁹⁶

Уз Волфа Маргалиота деловао је као помоћни рабин и поменути Леви Јерушалми. Он је крајем 1728. године одржао проповед у сефардској синагоги, у којој је рекао да је бесплатно давао сефардској браћи у расколу (од 1724) савете о томе шта је по верским законима дозвољено а шта забрањено, али да убудуће неће моћи опслуживати обе заједнице. Дан касније састала се цела сефардска заједница, па је послала специјалног изасланика у Софију са задатком да оданде доведе рабина Гершона Халевија. Овај је прихватио позив и пошао на пут, али је у Нишу убеђен да остане у том граду. Опет су се састали београдски Сефарми, па су Јерушалмија (уз плату) изабрали за свог рабина. Леви Јерушалми се добро сналазио у локалним размирицама, јер су разлике постојале већ у обредима. Било је доста мешовитих, ашкенаско-сефардских бракова, али када би се брачни другови разишли, јављале су се трзавице и међу њиховим заједницама. Педантан рабин знао је и хебрејски, и пиринејски „ладино“ и северњачки „јидиш“, па је представке преводио; ако на неко питање није био сигуран како да одговори, слао га је у Ајзенштат, познатом рабину Меиру, односно рабину Моши Бенвенистију у Цариград или рабинима у Солун. Леви Јерушалми написао је и обелоданио књигу „Бен Авот Халеви“. Године 1739. повукао се са аустријском војском из Београда и населио се у Темишвару. Из књиге респонзи рабина Меира из Ајзенштата сазнаје се понешто о питању (бр. 40) из Београда поводом убиства неког београдског Јеврејина у бањи на Тимоку (Сврљишкој?) почетком 1737. године.⁹⁷

Аустрија је била присиљена да се у позно лето 1739. године повуче преко Саве и Дунава и да врати Турцима Београд. Са царском војском евакуисали су се и насељени Немци и Ашкенази, али и многи шпански Јевреји. Старог отоманског господара дочекало је у београдској вароши свега 45 турских Јевреја у својој махали (изнад варошке скеле, која је водила у село Борчу) и свега осам Срба.⁹⁸ Неки јеврејски исељеници на путу за Темишвар зауставили су се у Панчеву и ту настанили, одржавајући везе са главном насеобином у великом граду на Бегеју.⁹⁹ Многи Ашкенази и неки Сефарди су одмах прешли у Темишвар, неки су у тај град дошли прешавши најпре у Земун, а неки су се разместили по мањим банатским местима (Нова Паланка, Оршава, Карансебеш), прихватајући се штављења и прераде коже, који су набављали преко Дунава

у балканским областима.¹⁰⁰ Неки Јајер задржавао се час у Сегедину а час у Темишвару, па је пре пада Београда наложено да се лиши слободе и спроведе у Београд на истрагу. Београдски Ашкенази и Сефарди и по насељавању у Темишвару сепарирали су се међу собом.¹⁰¹ Највећи део београдских мојсијеваца најпре се склонио у Земун, да би одатле у повећим групама прешао у Нови Сад, па и у Осијек.¹⁰² Око 20, претежно ашкенаских, фамилија задржало се и настанило у Земуну.¹⁰³ Уз јеврејске трговчиће и занатлије населили су се у Новом Саду и неки Цинцари; први њихов помен у званичним записницима је из године 1746.¹⁰⁴ Са њима су дошли и многи Срби, Јермени и Грци.¹⁰⁵

Мировни уговор потписан је 7, а предаја Београда обављена је 18. септембра 1739. Аустријанци су стекли пуну слободу трговине, као западњаци.¹⁰⁶

НАПОМЕНЕ

1. М. Мирч, „Јевреји на Балканском Полуострву и у старој српској држави до доласка Турака“, Јеврејски алманах, 1957—58, Београд, 1958, 52; И. Шланг, „Јевреји у Београду“, Београд, 1926, 512.

2. Ч. Мијатовић је изнео занимљиво мишљење да је Београд у XII веку почео да служи трговини „Швапског савеза“ као посредник у његовом промету са метрополлом на Босфору; роба би се слала лабама из Регенсбурга до Београда, где би се претоваривала на караване (Ч. Мијатовић, „Историја трговине“, Београд, 1893, 129, 98, 141).

3. *Encyclopaedia judaica*, т. IV, Јерусалем, 1971, 420—21 („Белграде“). — Теза о доласку Јевреја у Београд из Италије тешко је одржива, а занемарује се византијски период београдског јеврејства.

4. И. Шланг, н. д., 14; М. Franko, »Essai sur l'histoire des Israelits de l'empire ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours«, Paris, 1897, 24.

5. *Magyar-zsidó okleveltár, kötet I*, Budapest, 1903; к. IV, Budapest, 1938, passim; Б. Храбак, „Дубровачки трговци у османлијском делу Паноније до 1570. године“, Зборник Матице српске, 30, Нови Сад, 1984, 8.

6. F. Babinger, »Mehmed der Eroberer und seine Zeit«, München, 1953, 123; И. Шланг, н. д., 15.

7. *Italo-judaica: Gli Ebrei in Italia tra Rinascimento ed età barocca*, Roma, 1986, 46 (Šlomo Simonzon).

8. Б. Храбак, „Дубровачки трговци у Смедереву у доба Османлија“, *Анали Завода ЈАЗУ у Дубровнику*, XVII (1979); исти, „Исламизација краљевачког, чачанског, ужичког и рудничког краја 1475—1575“, *Наша прошлост*, I н. с, Краљево, 1986, 28; исти, „Дубровачки трговци у Ужицу средином и у другој половини 16. века“, *Ужички зборник IV*, Т. Ужице, 1975, 77.

9. S. Dubnow, *Die Geschichte des jüdischen Volkes in der Neuzeit*, B. VI, Berlin, 1927, 49.

10. Б. Храбак, „Јевреји у Београду до краја XVII века“, *Годишњак града Београда*, XVIII (1971), 23.

11. М. А. Epstein, *Ottoman Jewish Communities*, Freiburg, 1980, 179.
12. X. Шабановић, „Турски извори за историју Београда“, Београд, 1964, 460.
13. Историја народа Југославије, књ. II, Београд, 1960, 91; X. Шабановић, „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године“, *Годишњак града Београда*, XVII (1970), 22.
14. I. Sopron, *Monographie von Semlin und Umgebung*, Semlin, 1890, 203.
15. О пословним напресима вид.: Б. Храбак, „Јевреји у Београду“, 25—42.

I

1. А. Бејтић, „Јеврејска настанба у Сарајеву“, *Споменица 400 година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину 1566—1966*, Сарајево, 1966, 24—5.
2. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten in der vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen*, Wien, 1854, 29; Веселиновић, „Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века“, Нови Сад, 1960, 76; Исти, „Занатлије и трговци по Војводини крајем XVII и првих година XVIII века“, *Зборник за друштвене науке Матице српске*, 13—14, Нови Сад, 1956, 120.
3. З. Левнтал. Јосиф Ибн Данон из Београда, *Јеврејски алманах*, 1959—60, Београд, 1960, 60, 59; И. Шланг, н. д, 46—9.
4. P. Ricaut—G. Sagredo, *Der Neueröffneten Ottomanischen Pforten*, Augsburg II. 1701, 464.
5. К. Протић, „Одломци из историје Београда — Београд 1688 године“, *Годишњица Николе Чупића*, V, Београд, 1883, 170, 171.
6. L. Fratti, *Il viaggio da Venezia a Costantinopoli del conte Luigi Ferdinando Marsigli*, *Nuovo archivio veneto*, vol. VIII, Venezia, 1904, 512—13.
7. A. Benetti, *Viaggio a Costantinopoli di Giovanni Battista Donado, senatore veneto l'anno 1680*, Venezia, 1688, lib. I, 153—4.
8. Ј. Радонић, „Дубровачка акта и повеље“, књ. IV, св. 1, Београд, 1941, 429 (Цариград, 10. августа 1688).
9. И. Шланг, н. д, 49, 50.
10. Хисторијски архив у Дубровнику (у даљем тексту: ХАД), Див. фор. СХХII, 103' — 105' од 30. IV 1688.
11. К. Протић, „Одломци: 1688“, 180. — О борбама око Београда вид. старију немачку литературу: Chr. Herchenbahn, *Die Belagerung von Belgrad unter der Auführung des Prinzen Euden*, Wien; *Geschichte der Stadt und Festung Belgrad von ältesten bis auf die jetzigen Zeiten*, Frankfurt—Leipzig 1790; *Vollständige Geschichte von der Belagerung und Einnehmens der Festung durch...* Laudon, Prag 1790.
12. К. Протић, н. н, 181.
13. З. Левнтал. Јосиф Ибн Данон из Београда, *Јеврејски алманах*, 1959—60, Београд, 1960, 60, 59; И. Шланг, н. д, 46—9.
14. С. Пецињачки, „Два документа о Београду и његовој околини из 1689—1690. године“, *Годишњак града Београда*, XXIV, Београд, 1977, 25—6.
15. *Istoria e descrizione della città di Belgrado*, 16; J. J. Schudt *Jüdische Merckwürdigkeiten*, B. IV, Frankfurt—Leipzig, 1714, caput VI, 6, S. 141.
16. H. Graetz, *Geschichte der Juden*, B. X, Leipzig, 1897, 310; Ж. Лебл, „Плима и слом“, Београд, 1991, 148 и 151.
17. Z. Levntal, *Josef Ibn Danon*, 61—2; И. Шланг, н. д, 38—40. — У конвоју робља било је и 300 Туркиња (I. Sopron, н. д, 226).
18. Турцима је као доказ солидарности при избављању из ропства послужило откупљивање јеврејских сужања после масакра у Пољској и Украјини (1648—1650) и за време устанка Богдана Хмельничког; 3.000 Јевреја које су Козаци и Татари спровели на Крим, откупила је јеврејска општина у Цариграду уз помоћ јеврејских заједница широм Европе (D. Kaufmann, *David Carcassoni et le rachat par la Communauté de Constantinople des Juifs faits prisonniers durant la persécution de Chmielnicky*, *Revue de Études Juives* XXV, Paris, 1892, 202—16).
19. И. Шланг, н. д, 39.

20. Ж. Лебл, „Духовни вођи београдског јеврејства“, Београд, с. д. (необјављен рукопис, стр. 16).
21. Еврејски извори за општествено-икономическо развитае на балканските земи през XVII век, т. II, Софија, 1960, 319; Ж. Лебл, „Плима“, 158, 161.
22. Еврејски извори II, 429—30. — Издавачи претпостављају да је реч о Белој Паланци.
23. Еврејски извори II, 311—12.
24. ХАД, Проц. нот. LXIII, 35—5' од 8. II 1689.
25. ХАД, Див. фор. СХХII, 269—96 од 17. II 1689.
26. ХАД, Див. фор. СХХIII, 533' (3. VI 1688), 53' — 4 (3. VI 1689).
27. ХАД, Див. фор. СХХIV, 80, 80' (1691).
28. С. Гавриловић — И. Јакшић, „Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века“, књ. I, Београд, 1987, 105—6 (у даљем тексту: ИСУ).
29. ХАД, Див. фор. СХХХ, 100—0' од 24. IV 1698.
30. Ж. Лебл, „Плима“, 148.
31. Гавриловић—Јакшић, ИСУ II (1990), 119—20 и 441, 270—1, 396, 572—3.
32. ХАД, Исписи Бр. Трухелке, II—1, № 19, Дубровник, 18. X 1688.
33. Ј. Радонић, н. д, књ. IV, св. I, Београд, 1941, 429 (Цариград, 10. VIII 1688).
34. ХАД, Див. цанц. ССХVI, 62—3' од 20. V 1688.
35. Degl'Istoria delle cose veneziane, i quali hanno scritte per publico decreto, tomo decimo, che comprende L'Istoria della Repubblica veneta di Michele Foscarini, Venezia, 1722, 325.

II

1. Еврејски извори II, 429—30.
2. Д. Бурџић—Замоло, „Стара јеврејска четврт и јеврејска улица у Београду“, Јеврејски алманах 1965—1967, Београд, 1967, 44. — Није било боље ни са другим трговцима. Исаку Јерменину била је потребна изричита дозвола владиног писма да уђе у своју кућу коју је држао за време Турака (С. Пешњачки, „Два документа“, 24).
3. Гавриловић; Јакшић, ИСУ I, 89, 73, 75, 147, 176, 182, 183, 184.
4. J. Nouzille, Histoire de frontières. L'Autriche et l'Europe ottoman, Paris, 1991, 150.
5. Р. Веселиновић, „Опсада Београда 1693“, Годишњак града Београда XX, Београд, 1973, 44.
6. И. Шланг, н. д., 50.
7. Гавриловић—Јакшић, ИСУ I, 211, 73, 75, 48, 67.
- 7а. G. Carletio. Il Ghetto veneziano nel '700 attraverso i catastici, Roma, 1981.
8. Исто, 172, 160 и 169, 200, 211.
9. Исто, 268—9.
10. Архив Македоније, Битољски сицили, књ. LVII, стр. 63 (податак коришћен преко регеста).
11. С. Гавриловић, „Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века“, Београд, 1989, 47—8.
12. A. Galanté, Turcs et Juifs, Istanbul, 1932, 14 (prema Hurmuzakiju). — О трговачким одредбама закљученим са карловачким миром види: D. No-radounghian, Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman, t. III, Paris—Leipzig—Neuchâtel, 189, čl. 14.
13. Ј. Радонић, „Дубровачка акта и повеље“, књ. IV, св. 2, Београд, 1942, 509; В. Винавер, „Дубровник и Турска у XVIII веку“, Београд, 1960, 5.
14. С. Траљић, „Трговина Босне и Херцеговине с лукама Далмације и Дубровника у XVII и XVIII столећу“, Поморски зборник поводом 20-годишњице дана морнарице, 1942—1962, Загреб, 1962, 367.
15. В. Винавер, „О Јеврејима у Дубровнику у XVIII веку“, Јеврејски алманах 1959—1960, Београд, 1960, 74; ХАД, Проц. цанц. LXV, 269' од 15. IX 1710. — Кћери су биле: Сара, Тудиња, Бланка и Естер; оне су поставиле за свог пуномоћника брата Аврахама, сина Јицхакова (исто).

16. ХАД, Летт. Лев. LXVIII, 74—4' (23. IV 1709), 134—5 (14. VIII 1710).
17. Б. Храбак, „Јевреји у Београду до краја XVII века“, Годишњак града Београда, XVIII (1971), 143.
18. Р. Тричковић, „Београдски пашалук“ (необјављена докторска дисертација), 225.
19. Исто, 240.
20. Thaly Kálmán, Dunátúli hadjárat 1707 ben Hadtörténelmi tanulmány I, Századok, Budapest, 1879, 297.
21. Ј. Радонић, „Дубровачка акта и повеље“, књ. V, Београд, 1951, 96; Б. Храбак, „Јевреји у Београду“, 43.
22. М. Јачов, „Списи тајног ватиканског архива XVI—XVIII века“, Београд, 1983, 19.
23. Споменик СКА 66, 188. — Јевреји су продирали свуда, и у Угарској и у аустријским земљама; чак и једном Јеврејину у Егеру, где је био конфиниран, дуговао је и гроф Борбе Бранковић (Ј. Радонић, „Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку“, књ. I, Нови Сад, 1909, 219 (Егер, 1. I 1712).
24. Г. Станојевић, „Београд у вријеме аустријско-турског рата 1716—1719. године“, Војноисторијски гласник бр. 4/1972, 140.
25. F. Grisellini, Geschichte des temeswarer Banats in Briefen, I Theil, Wien, 1780, 141.
26. Н. Wolf, Zur Geschichte der Juden im Banat 1716—1876, Temesvar 1940; Moriz Löwy, Skizzen zur Geschichte der Juden im Temeswar bis zum Jahre 1865, Seged, 1890.
27. ХАД, Див. фор. CXLII, 138—8' од 14. IV 1717.
28. ХАЗд, Dicali e terminazioni X, 16—6' од 14. VIII 1717.
29. К. Протић, „Одломци из историје Београда: Београд 1717“, Годишњица Николе Чупића VII, Београд, 1885, 313.

III

1. Histoire du prince Eugen de Savoye, t. V, Vienne, 1790, 104—5, 111.
2. Д. Бојанић, Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област“, Београд, 1974, 19, 148; Б. Храбак, „Царина и баждарина у северној Србији на промет са Угарском и балканским областима (до краја XVI века)“, Зборник радова Народног музеја у Чачку XIX (1989), 21.
3. J. Nouzille, н. д., 166; Д. Ј. Поповић, „Београд кроз векове“, 79 (процена: једва 50 породица са можда 250 чланова).
4. Драг. Павловић, „Аустријска владавина“, 103.
5. М. Rado—J. Mayor, „Историја новосадских Јевреја“, Нови Сад, 1930, 15.
6. Д. Ј. Поповић, „Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718—1739)“, Београд, 1950, 181, 183.
7. Д. Бурић—Замоло, „Београд као оријентална варош под Турцима 1521—1807“, Београд, 1977, 94.
8. Д. Ј. Поповић, „Грађа за историју Београда од 1717—1739“, Споменик СКА 78, Београд, 1935, passim.
9. Д. Бурић—Замоло, „Стара јеврејска четврт и Јеврејска улица у Београду“, Јеврејски алманах, 1965—1967, Београд, 1967, 47.
10. Д. Бурић—Замоло, „Београд“, 92. — Лишена је резона тврдња да су Јевреји „становали ван вароши“ (Вл. Миленковић, „Важни моменти у економском развоју Београда до XIX века“, Југословенски дневник, Суботица, 15. XII 1932, 1—2).
11. Д. Бурић—Замоло, „Београд“, 149.
12. Д. Ј. Поповић, „Србија и Београд“, 189, 176, 175.
13. Л. Белал, „Јевреји у Земуну за време војне границе“, Јеврејски алманах 1957—1958, Београд, 1958, 59.
14. М. Rado—J. Mayor, „Историја“, 24.

15. Official (Johann) Langer, *Serbien unter der kaiserischen Regierung 1717—1739*. Mitteilungen des k. k. Kriegsarchiv, Neue Folge, B. III, Wien, 1889, 169 (сл. 8).
16. Д. Ј. Поповић, „Грађа за историју Београд од 1717—1739“, Споменик СКА, 78, Београд, 1975; Д. Бурић—Замоло, „Београд“, 115.
17. Д. Бурић—Замоло, „Јеврејски амам у Београду“, Јеврејски алманах 1968—1970, Београд, 1970, 187—200.
18. М. Митровић, „Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу (1717—1740)“, Споменик СХХХ, Одељење историјских наука, 6, Београд, 1988 (у даљем тексту: ПСПДРС), 115 (новембра 1725), 133 (18. VII 1727).
19. Ж. Шкаламера—М. Поповић, „Нови подаци са плана Београда из 1683“, Годишњак града Београда, XXIII, Београд, 1970, 49—50, 50.
20. Ј. Борђевић, „Београд у XVIII веку“, Београдске општинске новине 1930/I, 305. Ауторова тврдња да сви Јевреји нису имали синагогу није тачна; то се може прихватити једино кад је реч о Ашкеназима, како је у тексту и речено.
21. М. Целебџић, „Занимљиви цртежи неких београдских грађевина у Одељењу историјских планова Народног музеја у Будимпешти“, Годишњак града Београда XXI, Београд, 1974, 179 (бр. 19).
22. Драг. Павловић, „Аустријска владавина“, 102—3.
23. Гласник Српског ученог друштва VI/II одељење, 381, Београд (1726); К. П. Костић, Споменик СКА, 66, Београд, 1926, 66, 189.
24. Драг. Павловић, Глас СКА 64, 19; Д. Ј. Поповић, „Срби у Банату до краја XVIII века“, Београд, 1955, 54.
25. Д. Ј. Поповић, „Велика сеоба Срба 1690“, Београд, 1954, 333.
26. Official Langer, n. n., 202.
27. Исто, 169.
28. М. Петровић, „Финансије и установе обновљене Србије“, књ. I, Београд, 1897, 40 и 44 (3951 фор. и 21 кр.; 3882 фор. и 21 кр.; 760 форинти).
29. ПСПДРС, 27, 18, 21, 24.
30. G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationales de l'Empire Ottoman*, t. I, Paris—Leipzig—Neuchâtel, 1897, 221—2 (чл. 2), 223 (чл. 1), 225 (чл. 9), 226 (чл. 19).
31. Драг. Павловић, „Пожаревачки мир (1718)“, Нови Сад, 1901, 138.
32. С. Гавриловић, „Прилог историји трговине и миграције Балкан—Поднонавље XVIII и XIX столећа“, Београд, 1969, 6.
33. М. Петровић, „Финансије“, I, 37—8.
34. М. Костић, „Из социјално-економске историје Срба у XVII и XVIII веку“, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. I, Нови Сад, 1956, 36.
35. A. Wolf, *Österreich unter Maria Theresia, Josef II und Leopold II 1740—1792*, Berlin, 1883, 67—8.
36. ПСПДРС 95 (13 и 27. V 1719).
37. Исто, 98 (октобра 1724), 106 (27. IX 1724), 107 (31. X 1724), 109 (фебруара 1725), 116 (9. I 1725: имовина Волфа и Лева).
38. М. Петровић, „Финансије“, I, 37, 38. — Године 1689. за време прве аустријске окупације, из Влашке и са других страна пристизале су велике количине соли мимо државних солана, чиме је царинској служби причињена знатна штета (С. Пецињачки, „Два документа о Београду и његовој околини из 1689—1690. године“, Годишњак града Београда, XXIV, Београд, 1977, 24—5.
39. С. Гавриловић, „Грађа о балканским трговцима у Угарској XVIII века — Царинарнице и контумаци“, књ. II (рукопис), царинарница Митровица.
40. Д. Ј. Поповић, „Србија и Београд“, 253, 91.
41. ХАД, *Sanitas I*, 181 и 186, 73' (17. VI 1722).
42. М. Митровић, „Јевреји у Банату (1716—1739)“, Зборник за историју Матице српске, 28, Нови Сад, 45—6.
43. Исто, 55. — Јевреји и другде у јужној Угарској лиферовали су и касније аустријској војсци житарице, на пример у Суботици (Д. Јелић, „Кратак преглед историје суботичких Јевреја и њиховог доприноса развоју града“, Зборник Јеврејског историјског музеја, V, Београд, 1987, 10.

44. ПСПДРС, 111.
45. S. Jordan, *Der kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat in 18. Jahrhundert*, Wien 1967, 38—9.
46. М. Митровић, „Јевреји у Банату“, 47—8 — С. Јордан (н. д. 50) претпоставља да није реч о великим количинама, јер је за Цариград одобравана испорука 300—400 центи.
47. Н. v. Srbik, *Die staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I bis Maria Theresia*, Wien, 1907, 401.
48. М. Костић, „Из наше социјал-економске историје почетка XVIII века“, Зборник за друштвене науке Матице српске, 13—14, Нови Сад, 1950, 105—7.
49. Х. в. Србик, н. д. 402, 410; В. Винавер, „Крај дубровачке трговине на Балкану“, Историјски гласник бр. 1/1956, 26.
50. С. Гавриловић, „Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века“, Београд, 1989, 49, 51.
51. М. Митровић, „Јевреји у Банату“, 45—6.
52. Исто, 46.
53. ПСПДРС, 122 (јун 1726), 125 (19. VI 1726), 131 (октобар 1727), 131 (децембар 1727), 134 (8. XI 1727).
- 53а. Исто, 156 (13. IV 1729), 158 (7. XII 1729), 160 (марта 1739), 163 (августа 1730), 167 (23. III 1730), 168 (5. VI 1730).
54. Исто, 173 и 174 (августа 1731), 178 (новембра 1731), 179 (7. III 1731).
55. Драг. Павловић, „Аустријска владавина“, 30, 61.
56. Ј. Ландер, н. н. 202; Д. Ј. Половић, „Србија и Београд“, 176. — Јевреји су при печењу ракије у Цариграду у лето 1729. изазвали велики пожар, који је уништио четвртину султанове престонице (Историјски архив у Котору, УПМ, XLVIII, фол. 534 од 24. IX 1729 — вест из Будве).
57. ПСПДРС 94 (март 1724), 97 (јуна 1724), 98 (септембра 1724), 99 (новембра 1724), 102 (15. III 1724), 103 (26. IV 1724), 103 (6. V 1724), 106 (7. X 1724), 107 (14. X 1724), 107 (18. X 1724), 109 (марта 1725), 111 (априла 1725), 112 (маја 1725), 113 (јуна 1725), 117 (15. II 1725), 110 (априла 1725: представка браће Кепиш, против управника стоваришта у Београду).
58. Исто, 117 (5. III 1725), 120 (14. X 1725), 120 (17. XI 1725), 126 (27. XI 1726), 131 (новембра 1727), 133 (6. августа 1727).
59. Исто, 140 (6. II 1728), 136 (марта 1728), 137 (априла 1728), 139 (28. I 1728), 144 (21. IV 1728), 145 (5. I 1728: материјал за грађење пиваре), 146 (6. V 1728), 146 (26. V 1728: разлог негативног пословног биланса).
60. Исто, 64 (августа 1721), 74 (септембра 1722), 80 (28. X 1722), 11 (10. II 1722).
61. ПСПДРС 343 (6. V 1739), 207 (8. VII 1733), 249 (8. I 1739), 267 (јула 1736), 326 (16. VI 1728).
62. S. Mayor, *Wiener Juden*, 230.
63. Д. Ј. Поповић, „Србија и Београд“, 92.
64. ПСПДРС 255 (29. VI 1735), 238 (јула 1735), 242 (3. августа 1735), 257 (10. VIII 1735).
65. Исто, 177 (новембра 1731), 198 (априла 1733), 203 (13. III 1733).
66. С. Пецињачки, „Различити подаци из 1732—1733. године о коморским насељима рудничког дистрикта“, Зборник радова Народног музеја у Чачку, VI (1975), 70—71, 72.
67. ПСПДРС 298 (20. II 1737), 301 (17. VIII 1737), 273 (децембра 1736), 280 (28. XI и 29. XII 1736).
68. Исто, 195 (14. XI 1732), 198 (фебруара 1733), 200 (новембра 1733), 202 (18. II 1733), 207 (27. VI 1733), 357 (априла 1740).
69. Исто, 318 (децембра 1738), 330 (13. XII и 28. XII 1738), 332 и 331 (фебруара и јануара 1739), 317 (децембра 1738), 339 (17. I 1739), 334 (марта 1739), 342 (2. IV и 15. IV 1739), 357 (октобра 1740), 332 (фебруара 1739), 276 (12. V 1736), 305 (јануара 1738).
70. Исто, 180 (3. VIII 1731), 202 (18. II 1734), 205 (28. IV 1733), 215 (септембра 1734), 236 (маја 1735), 248 (новембра 1735), 250 (19. II 1735), 259 (23. XI 1735), 233 (априла 1735), 297 (18. I 1737), 220 (26. I 1734), 227 (31. VIII 1734), 328 (3. IX 1738), 346 (25. VIII 1739).

71. Д. Ј. Поповић, „Србија и Београд“, 253.
72. Исто, 92.
73. Исто, 93.
74. ПСПДРС 346 (18. VII 1739).
75. Д. Ј. Поповић, „Србија и Београд“, 97.
76. Исто, 98.
77. Исто, 96, 95.
78. S. Mayer, *Die Wiener Juden 1700—1900*, Wien—Berlin, 1917, 81, 97; L. Bato, *Die Juden im alten Wien*, Wien, 1928, 57, 72; Kaufmann, *Samson Wertheimer, der Oberhoffactor und Landesrabbiner und seine Kinder*, Wien, 1888, 8.
79. Драг. Павловић, Глас СКА LXIV, 21.
80. Драг. Павловић, Глас LXIV, 118. — О првим персијским трговцима који су преко Србије стизали у Дубровник вид.: Б. Храбак, „Трговина Персијанаца преко Дубровника у XVI веку“, Зборник Филозофског факултета у Београду. V/1, Београд, 1960, 257—67.
81. ПСПДРС 192 (4. VII 1732), 202 (20. II 1733).
82. Исто, 232 (фeбруара 1735), 251 (3. II 1735).
83. К. Протић, „Одломци из историје Београда: Београд 1718—1739“, *Годишњаца Николе Чупића*, VIII, Београд, 1886, 305.
84. ПСПДРС 340 (фeбруара 1739), 333 (марта 1739), 344 (13. V 1739).
85. Исто, 198, 206, 210.
86. Д. Ј. Поповић, „Србија и Београд“, 206.
87. ХАД, АСММ, XVIII с., № 3164/VII (28. XI 1738); № 3764/XIV (2. IV 1739); № 3168/XVI (17. V 1739).
88. М. Јачов, „Списи тајног ватиканског архива XVI—XVII века“, Београд, 1983, 280.
89. Д. Ј. Поповић, „Србија и Београд“, 189.
90. М. Митровић, „Јевреји у Банату“, 54.
91. Д. Ј. Поповић, „Србија и Београд“, 190.
92. ПСПДРС 360 (августа 1740).
93. Д. Ј. Поповић, „Србија и Београд“, 120.
94. С. Пецињачки, „Неколико података о аустријској краљевини у Србији од 1731. до 1736. године“, Зборник радова Народног музеја у Чачку, X, Чачак, 1979, 101.
95. В. Wachstein, *Die Inschriften des alten Juden friedhofes in Wien*, B. I, Wien—Leipzig, 1917, 160.
96. Ж. Лебл, „Духовни вођи београдског јеврејства“ (рукопис у Јеврејском музеју у Београду), стр. 17.
97. Исто, 19—20, 21; И. Шланг, н. д., 56, 59.
98. Р. Тричковић, „Београдска тврђава и варош 1739—1789. године“, *Годишњак града Београда*, XX, Београд, 1972, 62.
99. С. Милекер, „Историја града Панчева“, Панчево, 1929, 35.
100. М. Митровић, „Јевреји у Банату“, 55, 57; *Sopron*, н. д., 301; ПСПДРС 349.
101. ПСПДРС 350, 351. — О Јеврејима Темишвара види: М. Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden iz Temesvar bis zum Jahre 1865*, Seged, 1890.
102. Д. Ј. Поповић, „Србија и Београд“, 390; *Sopron*, н. д., 301.
103. Архив града Београда, Земунски магистрат, фасц. I, № 5; Ј. Челап, „Јевреји у Земуну за време границе“, *Јеврејски алманах*, 1957—1958, Београд, 1958, 59.
104. Ј. Челап, н. н., 60; М. Rado—J. Mayor, »Istorija novosadskih Jevreja«, Novi Sad, 1930, 18.
105. М. Чобанска, З. Голубовић, Ж. Куманов, „Нови Сад у рату и револуцији“, књ. I, Нови Сад, 1978, 11.
106. G. Noradpungian, н. д., I, 244, 245, 248.

LES JUIFS DANS LE NORD DE LA SERBIE ENTRE 1688 ET 1739

En se fondant sur les documents d'archives autrichiens publiés et sur ceux de Dubrovnik qui n'ont pas été publiés, ainsi que sur la littérature autrichienne plus ou moins ancienne, l'auteur traite le destin des Juifs à Belgrade depuis 1688 (année où la ville fut envahie par les Habsbourg) jusqu'à 1739, date à laquelle les Turcs occupèrent de nouveau cette ville. Dans ce demi-siècle on peut distinguer trois périodes: celle de 1688—90 où les Autrichiens régnèrent sur Belgrade, celle de 1690—1717, où les Turcs rétablirent leur domination et celle de 1717—1739, où les Autrichiens restaurèrent leur règne en Serbie. Au cours des deux premières années d'occupation autrichienne, la majorité des Juifs belgradois ayant été déportée à Osijek et à Nikolsburg (Moravie), ils étaient peu nombreux à Belgrade. Avec le retour des Turcs, une partie des Juifs déportés regagnèrent cette ville. D'autre part, il y en avait aussi qui quittèrent les villes ottomanes pour Belgrade où la conjoncture était favorable aux affaires. Dans ces années — là les rapports avec Dubrovnik furent rétablis et certains personnages, stimulés par les Français, secondaient financièrement les plans politiques de Ferencz et de Rakoczy.

La majeure partie de la présente étude est consacrée à la situation matérielle des Juifs sous la seconde occupation de la Serbie par les Autrichiens. Il y avait à cette époque à Belgrade deux communautés juives distinctes, ayant chacune son rabbin: les Séfarades de langue espagnole et les Achkénazes qui parlaient allemand. Les Séfarades, qui étaient aborigènes, jouissaient de certains privilèges sur la base du traité signé à Požarevac (Passarowitz).

L'auteur du présent texte décrit d'abord leur installation dans les hans et leurs déplacements, pour exposer ensuite dans le détail leur activité économique. Dans le commerce il leur fallait lutter contre la sérieuse concurrence des Serbes et des Zinzars, voire des Arméniens qui profitaient de la possibilité d'acheter de la liane et du coton dans le Kossovo et dans d'autres régions balkaniques qui étaient sous la domination ottomane. Les commerçants juifs tenaient le plus souvent des épiceries: ils exportaient des épices qu'ils se procuraient en Turquie et importaient des marchandises vendues aux foires d'Osijek et d'autres villes hongroises, en atteignant même Presbourg; ils apportaient en Serbie du textile de Moravie et de Silésie, du vin et du tabac, ainsi que des ouvrages de passementerie d'Allemagne. A Belgrade même, les Juifs préféraient prendre à loyer des fabriques de bière et de raki et s'en assurer le monopole. Ils produisaient des boissons alcooliques dans d'autres pays aussi. Les marchands de gros exportaient des céréales, de la farine et le cuivre du Bannat. L'activité de fournisseurs militaires était un travail encore plus lucratif: ils livraient à l'armée en Italie, mais aussi à la forteresse de Belgrade, du bois, des couvertures, des draps de lit, des produits artisanaux. Ces fournitures et ces monopoles étaient accaparés par un groupe de 6 à 7 capitalistes, parmi lesquels les frères Köppisch, les membres de la famille des Hirsches et le Séfarade Schelomo Meir étaient les plus connus. Les autres Juifs n'étaient que de petits commerçants ruinés, des artisans et les pauvres hères qui pouvaient porter tout leur avoir sur leurs épaules. Alors que les autorités favorisaient les Köppisch qui étaient originaires de Vienne et d'autres qui finançaient ceux-ci, elles acceptaient le reste des Juifs comme un mal nécessaire et les considéraient comme des gens méprisables qu'il fallait empêcher de s'enrichir en les accablant d'impôts et de droits de douane. Le nombre de Juifs ne laissait pas d'augmenter. Leurs rabbins s'occupaient de problèmes théologiques et juridiques. En 1724 il se produisit une scission parmi les Séfarades, si bien le rabbin fut relevé de ses fonctions. Pour les besoins du culte il existait une boucherie spéciale et des cimetières à part. Les séfarades réussirent à rénover leur synagogue. Il y avait aussi des écoles juives.

Bogumil Hrabak

СЛАВИЦА ВУЈОВИЋ И МАРИНА ЛУКИЋ—ЦВЕТИЋ

ЦРКВА У ГОРАЧИЋИМА

— Проблеми заштите и статичке санације —

СЛАВИЦА ВУЈОВИЋ
МАРИНА ЛУКИЋ—ЦВЕТИЋ
УУ 36000 Краљево
Регионални завод за
заштиту споменика културе

UDK 726.5

УВОД — ИСТОРИЈАТ

Црква посвећена Рођењу Пресвете Богородице налази се у Горачићима, једном од највећих села у Драгачеву. Село се простире на падинама планине Јелице, која је Горачићима и граница са севера. Црква је смештена на тремеђи овог села и суседних Губереваца и Живице. У црквеној порти, поред цркве као централног објекта, налазе се и звоник масивне дрвене конструкције и већи број крајпуташа са богатим текстовима, уз западну ограду порте. Старији мештани памте да је са источне стране цркве било смештено двадесетак катава — собраница, саграђених од брвана, где се народ сакупљао и славио велике црквене празнике: Ускрс, Петровдан и Малу Госпојину.¹ Терен око цркве је тада био готово заравњен, а до пута се простирала шума.

Изградња цркве започета је 1807. и завршена након три године, 1810.² Приликом посете Горачићима 1828, Јоаким Вујић је записао следеће: „У овом селу находи се једна мала мирска црква, која је била зидана лета 1807. за време серпског вожда Г. Петровића, а титори и приложници ове цркве били су чест. г. Јоан и Лука Кнежевићи, пароси, купно с народом. Храм цркве јест Рождество пресвјатија Богородици. Ова црква држи један мали воћњак и ливаду на гробљу и за овај грунт плаћа Турчину спахији за годину главницу по 6 гроша и један пар чарапа“.³

Ктитори цркве, Лука и Јован Кнежевић, припадници су породице Кнежевић из Властелица, која је у дугом низу генерација давала свештенике. За властеличку породицу Кнежевић сачувано је предање да је у том селу „још од Косова“ и да су из те фамилије бивали кнезови и пре доласка Турака.⁴ Док о Лукином животу не знамо готово ништа, о другом ктитору, Јовану, познати су нам основни подаци. Сахрањен је уз саму олтарску апсиду цркве, а на споменику од белог мермера, у облику крста, исклесан је следећи натпис: „Здје почивае раб божи свјашћенојереј Јован Савић началник храма Рождества свјатије Богородици. Храм соврши на 1810 а престаи се на 1813 лето марта 27“. Презиме Савић, Јован је добио по оцу Сави, тако да је овим двојним презименом била ближе одређена његова породична грана. Знамо да је учествовао и у обнови порушене гучке цркве у Драгачици, заједно са протама Милутином Илићем и Павлом Николићем, 1797. године.⁵ Јован Савић—Кнежевић налази се на списку учесника српских устанака од 1804. до 1815. године. Вредна је пажње чињеница да су у борбама за ослобођење Србије од Турака учествовала чак тридесеттројица житеља Горачића, на челу са Новаком Бошковићем—Петковићем, хајдучким харамбашом и војводом драгачевским.⁶ Поред ктитора горачићке цркве, устаницима су се прикључила и још двојица свештеника: Давид Милићевић—Петковић и Димитрије Недељковић—Јањић. Предвођен угледним првацима, народ је тих устаничких година кренуо да се, поред успеха на бојном пољу, докаже и у културно-просветним, духовним и стваралачким областима. Турци су још 1793. и 1794. године донели нове фермане, чији је саставни део била и уредба о слободном подизању и обнављању цркава и манастира; међутим, прва жива грађитељска активност десила се у току и после Првог српског устанка. У широј околини Горачића обновљене су или наново изграђене цркве у манастиру Стјеник 1802, у Прилипцу 1806. и у Тијању 1810.

године.⁷ Каква су била та времена, најтачније говори чињеница да је невелико здање горачићке цркве грађено пуне три године.

Црква је 1856. године добила припрату са звоником.⁸ Почев од 1830. године, када је кнез Милош поново увео обавезу звоњења, цркве и манастирски комплекси широм Србије дограђивани су или су добили дрвене или зидане звонике.⁹ Тако је 1850. дозидана припрата са звоником уз цркву Св. Тројице под Овчаром,¹⁰ што се десило 1846. године и са црквом жежевичког манастира.¹¹ Познато нам је да су у том периоду пароси у Горачићима били последња двојица свештеника из ктиторске породице Кнежевић, Илија и Павле, са којима се угасила вековна породична традиција давања свештеника. Од 1887. службу у Горачићима отпочео је Арсеније Ђендић и био је парох ове цркве све до своје смрти 1927. године.¹² Крај века је био веома буран у Горачићима. „Крвави Горачић“, како је сам народ назвао догађаје из 1893. године, постао је пример борбе за општинску самоуправу и својеврстан симбол отпора тиранији сваке врсте.¹³ Подржавајући Радикалну странку, сеоске власти су одбиле да врате обележје власти, што је од њих тражила либерална влада преко оружаних власти и том приликом је војска убила 18 сељака, а ранила 30. У знак захвалности за пале жртве против тираније, у цркви су, на бочним зидовима наоса, уграђене две мермерне плоче. На плочи на јужном зиду уклесан је следећи текст: „У овом божијем храму саградише темпло и украсише светим иконама успомену погинулих и рањених у Горачићу 20. фебруара 1893. године пријатељи њихови као узоритим грађанима и синовима православне вере год 1903 септембра 8“. На другој плочи су уписана имена погинулих и рањених у крвавим окршајима. Као што је записано на плочи, те 1903. године урађене су нове иконе, рад сликара Душана Обреновића из Крагујевца, а могуће и нови иконостас. Није нам поуздано познато шта је, том приликом, још урађено на објекту. Крајем XIX века црква је већ знатно оштећена услед дејства клизишта. Надаље, све до данашњег доба учињени су, и чине се, напори да се оштећења на цркви санирају и онемогући рад клизишта, о чему ће бити посебно речи.

ДЕСКРИПТИВНА АНАЛИЗА АРХИТЕКТУРЕ ЦРКВЕ, РЕЗУЛТАТИ ИСПИТИВАЊА

Црква посвећена Рођењу Богородице у Горачићима је једнобродна грађевина са основом у облику слободног крста; има наос, олтарски простор и припрату. Наос сачињавају западни травеј, пот-

куполни простор са правоугаоним певницама. Олтарски простор са стоји се од узаног источног травеја, у коме је смештена часна трпеза, и олтарске апсиде су издужене полукружне основе. У зидовима апсиде налазе се две лучно засведене нише, које имају функцију ђаконикона и проскомидије.

Горња зидана конструкција објекта није усаглашена са основом у делу куполног ансамбла. Купола је на пандантифима. Има тамбур, унутра кружне основе, а споља осмостран. Калота куполе није правилног облика, него је само њен плићи сегмент. Прозори на тамбуру куполе смештени су по један на средини сваке странице, с тим што су два накнадно зазидана. Куполу носе четири лука саграђена над пиластрима. Међутим, пиласстри не носе коцкасто постоље тамбура, него је оно потпуно независан елемент, ослоњен на сводове певница. Спољно лице тамбура је у равни зидова наоса. Између коцкастог постоља и зида тамбура налази се, највероватније, међупростор испуњен трпанцем, јер је ширина те масе око 1,50 м, а просечна ширина зидова је око 75 цм. Остали делови храма засвођени су полуобличастим сводовима.

Припрата има два нивоа. Дозиђивање је изведено тако што су зидови припрате половином своје ширине, а у дужини од 1,90 м, обухватили бочне зидове наоса. Доњи ниво засведен је крстатим сводом, док су бочни простори засведени полуобличастим сводом.

Спољни изглед цркве у Горачићима карактерише витка купола, која се издиже над двоводним кровним масама. Равне фасаде храма завршавају се континуираним кровним венцем од тесаника сиге. На јужним и северним фасадним површинама издваја се дозидана припрата, која са својим пропорцијама и начином обраде чини јединствену и складну целину храма. Из равни западне фасаде централно се издваја, у целој висини, улазна партија. Изнад портала налази се лучно засведена плитка ниша са аплицираном каменом ружом. Камена пластика портала је скромна, али вредна пажње, с обзиром на време настанка. Портал и прозори на тамбуру куполе доприносе лепом изгледу цркве. Оквир око врата на северној певници има благо преломљени лук у темену. Дрвена врата су замењена металним у новије време. Од прозора на храму највреднији су по својој обради и детаљима они на тамбуру куполе, који се међусобно разликују по плитко клесаној орнаментици на белом мермеру. Са обе стране прозора налазе се по две плитке, лучно засведене нише. Прозори на апсиди и јужној певници малих су димензија и карактеристичне

обrade, док су прозори у бочним зидовима наоса потпуно неприме- рени архитектури и пропорцијским односима отвора и маса цркве.

Црква у Горачићима зидана је од ломљеног и притесаног ка- мена, са пажљиво обрађеним тесаницима на угловима објекта. Сви сводови и купола зидани су од бигра. Приликом зидања коришћена је и опека, али она, углавном, указује на презиђивање и интервен- ције приликом статичке санације објекта. Судаћи по стању након обијања малтера, по уклесаним симболима на понеком тесанику и уписаним годинама и потписима мајстора, могуће је закључити да црква није првобитно ни била малтерисана. Оно што је урађено у жућкастом пешчару, урађено је веома брижљиво и вешто — портал, амвон, часна трпеза и други детаљи.

Анализирајући стилске карактеристике грађевине Радомир Ста- нић записао је следеће: „Примењујући у целини предложак, често понављан у средњовековној прошлости, са принципима и елементима конструкције, просторног склопа и пластичних облика остварених код српских грађевина XII и XIII века, мајстор који је градио ову цркву консеквентно је подржавао чист византијско-рашки концепт. Једино пластично обрађене транзене на прозорима куполе, на начин како то раде клесари украшавајући надгробне споменике, одају градитеља са схватањима из XIX века, јер би се по основним одликама храма мајстор могао идентификовати са градитељем из знатно старијих вре- мена, без обзира на неке мање неспретности, испољене при облико- вању неких делова грађевине, карактеристичне за позније време. Има се утисак да се горачићки мајстор инспирисао црквом манасти- ра св. Тројице на Овчару, при чему је услед скромнијих материјал- них могућности, неке облике поједноставио, а богатство пластичне обраде узора свео на знатно мању меру.“¹⁴

План цркве у Горачићима је сажет и упрошћен у односу на свој угледни образац. Знатна одступања постоје код олтарског де- ла, који није развијен и једнаке ширине као трансепт, односно пев- ница. Источни и западни зидови певница су шири од осталих, чиме је смањен певнички простор, а да за то не постоје конструктивни разлози. Начин преношења оптерећења са куполе на зидове исти је као код манастирског храма, где је већ претходно дошло до одсту- пања од старијих узора рашке школе. Самим тим је логично што је, дошло до даље недоследности у конструктивном систему објекта. У пропорцијским односима висина унутрашњег простора и самих маса објекта, горачићка црква не ствара осећај висине и просторности. Она је сва у човековом мерилу, а улаз у ниску припрату, чак побуђује

и осећај скучености. Међутим, гледајући у целини објекат кроз начин осмишљавања простора и бројне архитектонске детаље осећа се јасна нит везе између ова два, по времену подизања далека, али по удаљености и духу градитељства, блиска објекта.

ИКОНОПИС

Црква Рођења Богородичиног у Горачићима има иконостас из 1903. године. Натпис се налази на икони „Молитва о чаши“, изнад двери које воде у ђаконикон: „Приложи цркви Горачићкој Душан Обреновић живописац из Крагујевца 1903. године“.

Иконостас се састоји од царских двери, на којима су представљене „Благовести“, лево Арханђел Гаврило, а десно Богородица. На надвратнику је „Тајна вечера“. Поред двери су престоње иконе: Богородица са малим Христом и Исус Христос. На дверима које воде у проскомидију представљен је Архиђакон Стефан, а на дверима које воде у ђаконикон је Арханђел Михаило. На надвратнику, изнад Архиђакона Стефана, је „Рођење Богородице“ са посветом: „Приложи цркви Горачићкој Веселин Милекић трговац и народни посланик из Чачка 1903“. На надвратнику, изнад Арханђела Михаила, је композиција „Моление о чаши“ и наведена посвета аутора, вероватно боема, јер се ова парабола не слика на иконостасу, а ако би и била одабрана, место јој је на парапетној плочи. У следећем реду су композиције: „Поклоњење пастира“, „Св. Тројица“ и „Крштење“, док су у мањим пољима два светитеља, представљена као стојеће фигуре, који се сада не могу идентификовати. На врху је крст са „Распећем“, а у медаљонима су Богородица и Св. Јован, који заједно чине „Деизис“.

Иако је радио почетком века, о сликару Душану Обреновићу из Крагујевца нема података. Види се да је то био образован сликар, који је раскинуо са византијском традицијом, и без обзира што је то иконостас, неоптерећен прошлосту, слика на један модеран, реалистички начин, са пуно боје и широким потезом. Анатомија је беспрекорна, драперија прати покрет. Фигуре су више световне личности. Богородица из „Благовести“ је лепа, млада жена, са лаганом белом тканином пребаченом преко главе, која обавија врат. Док прима вест, од Арханђела Гаврила, очи су јој склопљене. Богородица на престолу није владарка, већ брижна мајка, која је загрлила своје дете, наслонила му главу на образ и гледа у њега, уместо ка вер-

ницима. Христос на престолу је пре обичан смртник, него цар. Отворено јеванђеље које држи у руци, а окренуто је посматрачу, нема исписан текст. Такође, у Христовом нимбу није уписан крст. Архиђакон Стефан је насликан са брадом и јако подсећа на Христа, што се никако иконографски не уклапа. „Тајна вечера“ је препуна напетости, учесници устају и гестикулирају, док се Христос намрштен и строг налактио, тако да читава скупина пре подсећа на загрејано кафанско друштво, спремно на тучу, него на смерне апостоле. „Рођење Богородице“ у овом случају је жанр сцена, а најнеобичнија је фигура Јосифа, који клечи у Богородичином кревету. „Поклоњење пастира“ је врло драматична композиција, са јаким контрастима светла и таме. У средини је бели убрус, са новорођенчетом, чије крајеве држи Богородица. Иза ње провирује Јосиф, док се пастири чудних физиономија нагињу ка детету. Светлост је концентрисана у центру и зрачи од Христа и белине убруса ка свим лицима. Огромна композиција „Све. Тројице“ доминира. Бог-Отац, строгог и немилосрдног изгледа, са дугом белом косом и брадом, седи са сином на престолу и држи жезло и сфаирос, док је у Христовој руци огроман крст са Голготе. „Крштење“ је занимљиво јер се, уместо у светој реци Јордану, оно дешава у дивном пејзажу, са водом препуном расцветалих љубичастих перуника и архитектуром у позадини.

Без обзира на иконографске недостатке и непознавање ерминеје, ово је врло занимљиво и квалитетно сликарство, само што је у пићању сликар који ради другачију тематику и иконе му очигледно нису главна преокупација.

Иконостас је масиван, складних пропорција и савршено се уклапа у простор. Резба је богата, али не претерано китњаста. Стубићи су витки, са малим позлаћеним капителима које образују листови акантуса. На парпетима, испод престоних икона, у правоугаоном пољу, оивиченом уском лајсном, у дуборезу је изведен флорални мотив, у облику четворолиста, са испупченим пупољком у средини. Престоне иконе се завршавају лучно, а површину изнад допуњава перфорирана резба. У средини је ваза са стопом „кантарос“, из које симетрично полазе две вреже савијајући се у волуте. Мотив увијених и испреплитаних врежа понавља се на царским и бочним дверима, али све је изведено елегантно, са мером, без претрпаности и са доста међупростора. Између икона, у горњем реду, су правоугаона поља, испуњена лозама, са вазом у средини.

Неке иконе су рађене на дрвету, а неке на лиму. Оне на дрвету имају туткално-кредну подлогу. Нимбови светитеља су позла-

ћени. Иконостас је запрљан чађи, нарочито у горњим зонама, тако да се Распеће једва назире. На појединим местима је бојени слој отпао, а на саставима су туткало и кушаџи попустили и расушили се, па се дрво размакло. Резба је на појединим местима поломљена, али је главни проблем црвоточина. Нарочито су угрожене „Царске двери“ и икона „Св. Тројство“. На одећи Арханђела Гаврила, где је отпао бојени слој, види се да је дрво добило сунђерасту структуру и претворило се у најситнији прах. Иконостас треба што хитније конзервирати, јер су га ксилофагни инсекти озбиљно угрозили.

ДОСАДАШЊИ РАДОВИ И ПРЕДЛОГ ЗАШТИТЕ И СТАТИЧКЕ САНАЦИЈЕ

Као што рекосмо, црква је крајем XIX века била знатно оштећена. О томе сведоче три дописа Епархијског духовног суда православне епархије жичке, сачувана у црквеној архиви. Први је упућен начелнику среза драгачевског 25. јула 1897. године, у коме се каже да је тај суд писао начелству окружном да упути инжењера да цркву премери и предрачун о оправци сачини. План је у међувремену урађен и упућен на одобрење министру грађевина у мају 1898. године. Предрачунска вредност радова од 1.211,63 динара била је очито веома висока, па је, судећи по допису суда од 18. децембра 1899. године, тражена могућност да новац који недостаје буде надомештен убирањем приреза од грађана.

Године 1929. црква је затворена због тога што је била „препрсла“. Тада је наново покренута иницијатива да се црква оправи, али је из начелства среза ужичког 27. марта 1933. године стигао одговор да се црква мора зидати нова, из темеља и на другој локацији. Инжењер Гордић и техничар Мајкић, који су цркву прегледали и снимили 1931. године, проценили су да је она склона паду, а уз то да је плитко фундирана на клизавом земљишту. Изградња те нове цркве коштала би, према њиховој процени до 150.000 динара, уз претпоставку да грађани „привуку“ материјал потребан за грађење. Међутим, цркви није било суђено да буде порушена; опет је недостајало новца, а могуће је да се народ и свештенство нису слагали са таквим мишљењем начелства. Одлучено је да се црква оправи, а да се пројектовање и надзор повере инжењеру Исидору Јанићу из Чачка, на основу његове понуде и исцрпног извештаја. Јанић је ис-

питивао узроке појаве дубоких пукотина на сводовима и зидовима цркве и утврдио је да је састав земљишта веома неповољан и да је објекат постављен на једном пешчаном сочиву, притешњеном са две стране масама масне глине. При набубравању глине бочни потисци скупљају зидове, док се код сушних година ови услед скупљања глиених маса размичу и долази до пуцања сводова. Закључено је да клизање целог земљишта иде у правцу исток-запад, у правцу подужне осовине храма, које знатно помаже проток подземне воде кроз његову пешчану подлогу. У пројекту је предвиђено просушивање оближњег терена помоћу вештачких дренажних канала око објекта, обухватање објекта споља једним армиранобетонским прстеном и уклањање камених сводова и израда серклажа у висини венца. Пројекат није у целости изведен. Имали смо прилику да разговарамо са старином Огњеном Варагићем из Криваче, мајстором, који је са Срећком Икодиновићем из Гуче, ортачки добио посао на извођењу санације цркве у Горачићима 1933. године. Податке из разговора о томе шта је урађено употпунили смо прегледом сачуваних, уредно вођених, рачуна и, наравно, анализом самог објекта. Поред изведене дренаже, црква је са спољне стране опасана армиранобетонским прстеном. Уместо серклажа у висини венца и измене сводне конструкције припрате, како је предвиђено у пројекту, изведене су бројне челичне затеге, које су потом у ентеријеру обложене бетоном. Црква је утегнута затегама у оба правца, уз сагласност пројектанта и Варагић тврди да су предузетим радовима успели да отклоне одступања зидова од вертикале. Судећи по броју набављене цигле (4000 комада), тада је делимично президана јужна певница, а и преобликовани су венци. Део крова је препокривен фалцованим црепом, уместо ћерамиде.

Црква је наново оштећена, активирањем старог клизишта, 1980. године. Степен оштећења на цркви, а посебно на новој црквеној кући, био је веома велики. Завод за заштиту споменика културе из Краљева је у два наврата ангажовао одговарајуће стручњаке да дају своје мишљење о начину санације цркве, односно самог терена захваћеног клизиштем. Године 1982. проф. др М. Димитријевић из Београда констатовао је да је читав објекат слегао према југозападу и да није више у вертикали, али и да величина померања није таква да би било неопходно враћање у првобитни положај. Након три године, извештај о клизишту у селу Горачићи начинио је др Р. Лазаревић из Београда. По његовом мишљењу, плато на коме лежи црква понашао се 1980. године као целина, највероватније захва-

љујући дренажу око цркве, из 1933. године. Анализирајући само земљиште, он је истакао да су на том простору клизишта нормална, законита појава, али су њихов интензитет и учесталост у зависности од људског рода, који је у случају Горачића дао пресудан допринос (изградња већег броја објеката без регулисане канализационе мреже, асфалтирање пута и слично). Да би се клизиште смирило, предложио је да се, пре грађевинских радова на санацији цркве, изradi сеоска канализација, захвати атмосферска вода, поправи тротоар око цркве, отворе клизишне депресије на клизном телу у црквеном дворишту и изгради нови дренажни канал око цркве, приближном трагом из 1933. године.

Сви наведени подаци о предузетим радовима, експертизе стручњака, као и увид у статичко конструктивно стање цркве, послужили су као подлога за израду пројекта статичке санације објекта, који је начинио М. Димитријевић, професор Архитектонског факултета у Београду. Предложено је решење којим би се повећала статичка отпорност цркве у целини, као мера против даљег већег слегања и нагињања. Тим решењем се не отклањају узроци слегања и нагињања, али је процењено да би санација земљишта, уз обимне истражне геотехничке радове захтевала знатна материјална средства, која се објективно не могу обезбедити у садашњем тренутку.

Као решење се предлаже постављање армиранобетонских плоча са гредама по ободу, које улазе у зидове цркве (темељне зидове). С обзиром на знатну висинску разлику између пода апсиде и улаза у цркву (ица 120 цм), подне плоче се постављају степенасто (каскадно), при чему се разлика у нивоима појединих плоча савладава степеницама унутар отвора за врата или у основи лука. Задржавају се утеге од челика, изведене 1933. године, с тим што се, из функционалних разлога, пресеца утега у луку између припрате и наоса и анкерује се у зид. Такође је испоштован и постојећи тротоар од армираног бетона, изведен по пројекту инжењера Јанића, а оштећења у виду прелома на споју прстена и плоче би се санирала постављањем камених плоча на слоју цементног малтера, са прописаним падом.

Упоредо са пројектом статичке санације, израђен је и пројекат конзерваторско-рестаураторских радова¹⁵ на цркви Рођења Пресвете Богородице, који као полазну основу има очување аутентичности и вредности овог споменика културе. Црква је у свом трајању од 180 година доживела различите мање или веће градитељске активности, а најважнија је била она из 1856. године, када је дограђена припрата,

складно укомпонована уз првобитно здање. Остали радови, посебно они из 1933. године, нису битније утицали на промену аутентичне архитектуре, па је могуће, уз реконструкцију елемената грађевине са применом одговарајућих материјала и начином њихове обраде, цркви вратити изглед који је имала половином XIX века. Пројектом је предвиђено обијање малтера са унутрашњих површина цркве, ињектирање пукотина и малтерисање појачаним кречним малтером свих зидних и сводних површина. Прозори на бочним странама наоса се смањују и добивају карактеристичан облик — као отвори на јужној певници и апсиди. Кровни венци, такође треба да промене облик и начин обраде, тако што им се уклања надзидани део са опекама, а изводи се венац од камених плоча. Кровни покривачи се и замењују ћерамидом, утопљеном у малтер или на дашчану подлогу са хидроизолацијом. Малтер на спољним површинама цркве справља се према посебној рецептури и има водоотпорна својства. Олуци се уклањају и не предвиђа се уградња нових. Под у цркви, као и обрада тротоара изводе се од камених плоча на малтерној подлози. Улазна врата и врата на северној певници, као и прозори, израђују се од дрвета.

Опрема простора требало би да буде обрађена посебном студијом, са детаљним цртежима црквеног мобилијара, урађеној према стилским аналозијама намештаја истог периода, певнице, сточића за целивајућу икону и владичанског престола. Горионик за свеће је неопходан као део мобилијара. Из његове функције произлази потреба да се горионик изради од металне конструкције, обложене лимом, а из естетских разлога око конструкције би требало израдити маску од дрвета, која би била усаглашена у обради и мотивима са осталим новопројектованим намештајем у цркви.

Постојеће вођење инсталација неодговарајуће је, па је неопходно да се ово решење сагледа у целини. У сарадњи са стручним сарадницима, који су радили на пројекту и валоризацији, треба израдити пројекат електроинсталација јаке струке и громобрана како би се на најбољи начин осветљењем презентовали елементи архитектуре и иконостас.

Црквена порта такође захтева предузимање одређених радова, пре свега промену дрвене оgrade, уређење приступних стаза, уклањање дрвећа из непосредне близине цркве. Посебан проблем представља презентација крајпуташа.

ОПИС И ПРЕДЛОГ ЗАШТИТЕ КРАЈПУТАША

Као што имена на спомен-плочи у цркви подсећају на учеснике Горачићке буне, тако и споменици у порти, „постројени“ попут војника, говоре о ратницима Горачића и Губереваца, који су страдали у: Смедереву, Крупњу, Степојевцима, Бресном Пољу, Скадру, Драчу, Ђустендилу, Албанији, на острву Виду, или су подлегли ранама у ваљевској, ужичкој, милановачкој или енглеским болницама. Међу њима се налази и „нова генерација“ крајпуташа, подигнута младима из тих села, страдалим на Сремском фронту. Сваки белег је сведок свог времена, а клесар из народа длетом и чекићем, својим језиком, на њима пише историју. Подаци су прецизни и тачни: име и презиме, село, године, род, чета, позив и пук, затим следи тачан датум и место погибије и на крају имена родитеља и рођака који су споменик подигли. Циљ борбе и храбра погибија су да „освете Косово“, „за свету мисао отаџбине“, „величину отаџбине“, „жртву велике Србије“, „светињу“, „веру и слободу своје отаџбине борећи се са Бугарима крвопилцима. Они позивају путника намерника да каже „бог да му душу прости“, да се подсети на рат, застане или запали свећу. Ту је понека тужбалица, жалост за мајком, животом или младошћу: „Па тек ми младос у напредак пође а конач смрти и судбине дође те и ја моје тело не сложик овде збогом роде ја одок одакле се више вратити нећу“. По старом српском веровању, које има још даље корене, споменик је кућа у коју се усељава душа.¹⁶ Да она не би лутала, без обзира где војник погине, родитељи или рођаци, крај пута (отуда и назив крајпуташа), у дворишту, на имању или поред цркве подижу ово знамење.

Драгачевски крај је познат по својим гробљима, крајпуташима и мајсторима-каменоресцима. Пешчар, кога има у изобиљу, мекан је и идеалан за урезивање најразличитијих мотива, ликова и текстова. Споменици поред горачићке цркве не спадају у најрепрезентативније. Представе ликова су изостале. То су стубови правоугаоне основе, који се завршавају крстом, у подножју имају стопу, а на врху „капу“. У крсту је уклесано распеће са Христовим иницијалима, или разлистали крст, а у плиткој ниши уоквиреној лозицама, цвећем, розетама или срцима је текст, који прелази бочно на десну страну, а затим на полеђину, где се завршава. Позади се клеше крст са ступом или чираци са угашеним свећама. По дну су редовно приказане кићанке, као што се завршавају барјаци. На левој страни по правилу су уклесани: пушка, реденик, нож, понегде џепни сат и ме-

даља или војничка чутура. Међу војничким стварима, на једном споменику је сачувано стакло, вероватно од огледала.

Међу овим споменицима налази се и новији облик пирамиде, која је од истог или нешто тврђег камена, са задржаним обимним текстовима, који иду напред и позади, а ређе и са стране. Карактеристично је да су сви били бојени,¹⁷ свако слово, реч, орнамент и позадина. Доминира плава, оранж, жута, црна и бела боја, која је, на жалост, остала у траговима, тако да се лепота и шаренило могу само наслутити.

Драгачевски пешчар је осетљив камен и под утицајем влаге трули као дрво, претварајући се у ситан прах. Натписи су почели да отпадају, текстови се тешко ишчитавају и једини начин њихове заштите је постављање надстрешнице.¹⁸

НАПОМЕНЕ

1. О томе нам је причао Димитрије Плазинић из Губереваца.
2. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, прва књига, Београд, 1901; М. Д. Протић, „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 1940, 30—32; Р. Станић, „Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка“, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, 5—49; Исти, „Градитељска делатност за време Хаџи-Продана Глигоријевића у Западној Србији“, Зборник радова Народног музеја XIX, Чачак, 1990, 53—66.
3. Ј. Вујић, нав. дело, 208.
4. Д. Павловић, „Средњовековне жупе у западном Поморављу“, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1981, 51—73; Р. М. Маринковић, „Јеличке легенде“, Чачак, 1978, 28.
5. Р. Станић, „Градитељска делатност за време Хаџи-Продана Глигоријевића у Западној Србији“, 55.
6. Д. Павловић, „Учесници српских устанака од 1804. до 1815. године из Рудничке и Пожешке нахије“, Зборник радова Народног музеја, XX, Чачак, 1990, 115—132.
7. Р. Станић, „Градитељска делатност за време Хаџи-Продана Глигоријевића у Западној Србији“, 55—58.
8. М. Д. Протић, нав. дело, 31.
9. Доградња звоника уз постојеће црквене грађевине била је одраз нових градитељских тенденција. У четвртој деценији XIX века већ су грађене нове цркве са звоником — кулом на западној страни. Готово по правилу, те цркве нису биле осмишљене у духу традиције, већ је подржаван стил грађења из крајева северно од Београда.
10. Дограђени звоник пред припратом је порушен око 1870. године; М. Чанак—Медић, „Манастир Тројица под Овчаром“, „Рашка баштина“, 1, Краљево, 1975, 82.
11. М. Шупут, „Споменици српског црквеног градитељства XVI—XVII века“, Београд, 1991, 97, са старијом литературом.
12. Арсеније Бендић је био родом из Губереваца. „Био је помало занесенак, књигољубац и добар говорник“, Р. М. Маринковић, „Споменици жртвама горачићке буне“, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак, 1973, 113.

13. Д. Тодоровић, „Горачићка буна 1893“, Чачак, 1965; Група аутора (Р. М. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић) „Драгачево“, Чачак—Лучани, 1981, 35—38.

14. Р. Станић, „Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка“, 24.

15. Пројекат је урађен 1991. у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву, а његови аутори су уједно и аутори овог рада. Радове на снимању и истраживању финансирао је Фонд за културу општине Лучани.

16. „Народно ликовно изражавање у Србији“, Београд, 1970, 39.

17. Н. Пантелић, „Ликовне одлике српских надгробних споменика“, Београд, 11.

18. Такво је решење у Гучи. „Надгробни споменици Драгачева“, Краљево, 1984.

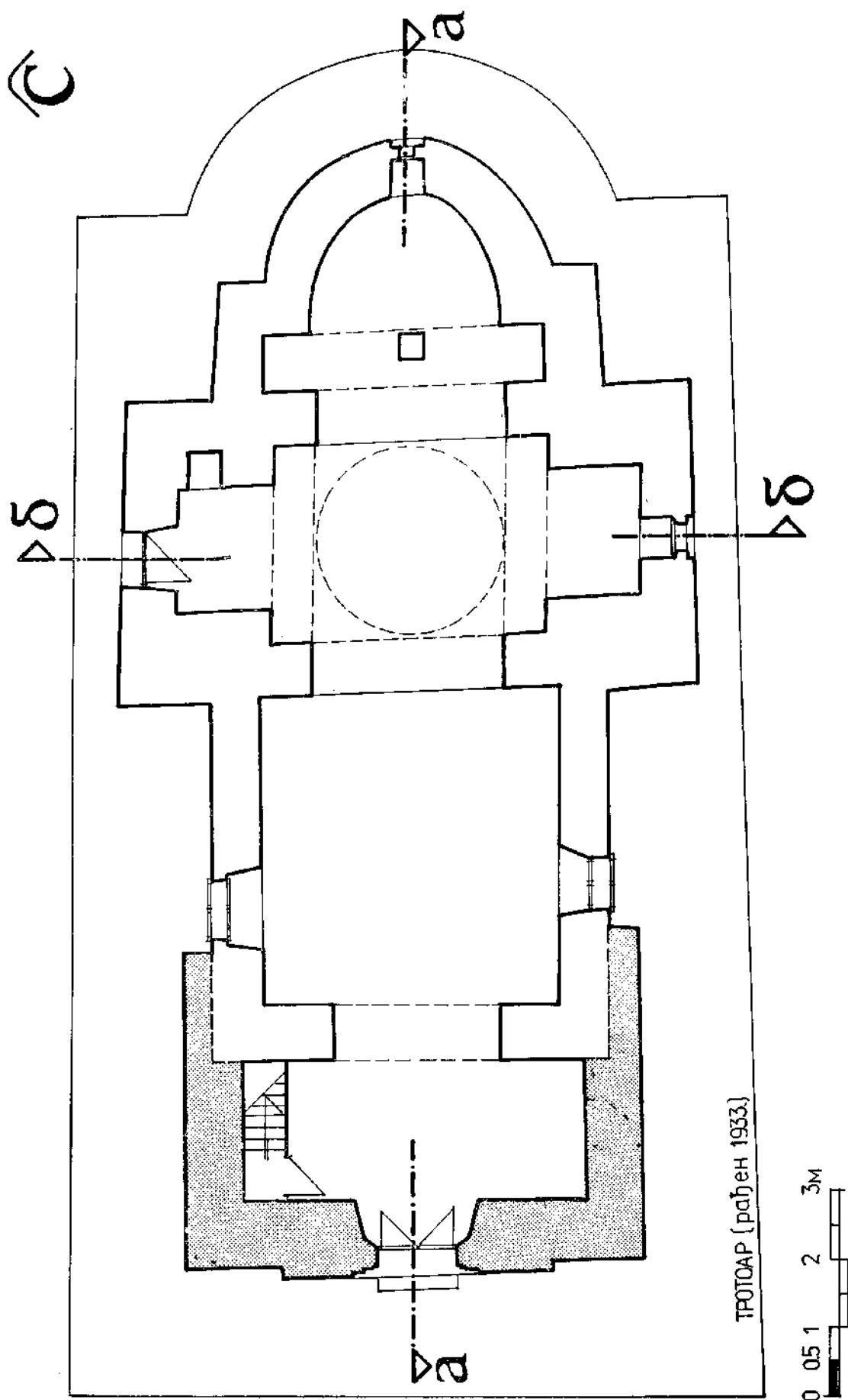
EGLISE DE GORATCHITCHI

Problèmes de la protection et des améliorations de la statique.

La construction de l'église de Goračići (région de Dragatchevo, Serbie occidentale) fut achevée en 1810, ce dont témoigne l'épithaphe figurant sur le monument funéraire d'un des ktitors de l'église, le prêtre Iovan Savitch qui appartenait à la famille des Knejevitch. En 1856 l'église fut agrandie: on lui ajouta un narthex et un clocher. Les constructeurs de l'église avaient pris pour modèle une vieille église bâtie sur le mont d'Ovtchar et qui faisait partie du monastère de la Sainte—Trinité. C'est une des raisons pour lesquelles l'église de Goratchitchi se range parmi les plus beaux édifices sacrés construits au cours de la Première insurrection serbe. Son iconostase, exécutée en 1903 est due à Douchan Obrénovitch, peintre de Kragouievatz.

Vers la fin du XIXe siècle l'église fut gravement endommagée, si bien qu'en 1929 elle dut être fermée: ses murs étaient crevassés. Des réparations partielles furent effectuées en 1933. L'église fut de nouveau endommagée en 1982 par un glissement de terrain. Alors l'Institut pour la protection des monuments culturels de Kraliévo fit appel à des experts qui établirent un projet d'améliorations de la statique de l'édifice, mais aussi celui des travaux de restauration et de conservation. Toutes ces questions sont traitées dans le présent texte.

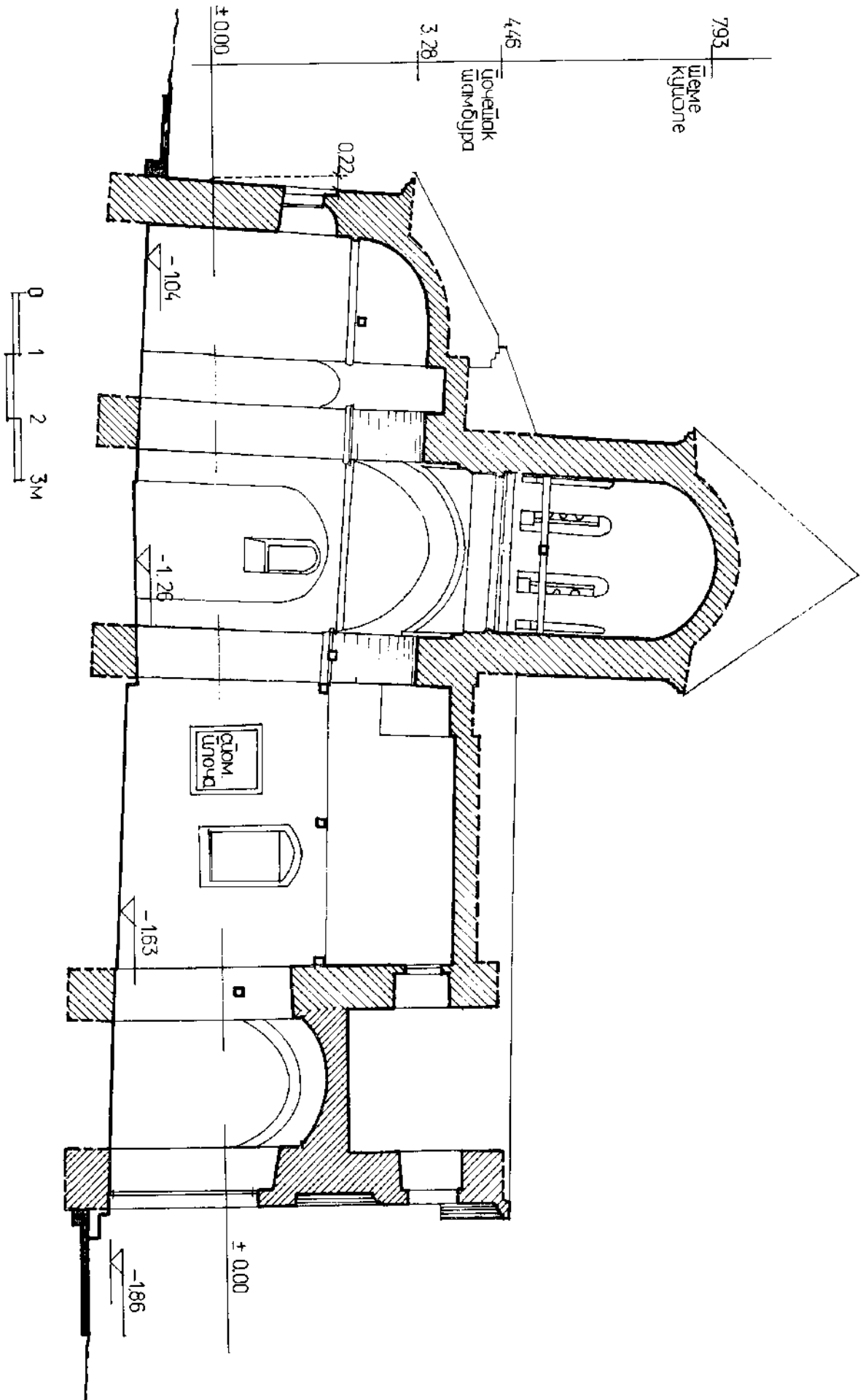
Slavica Vujović
Marina Lukić—Cvetić

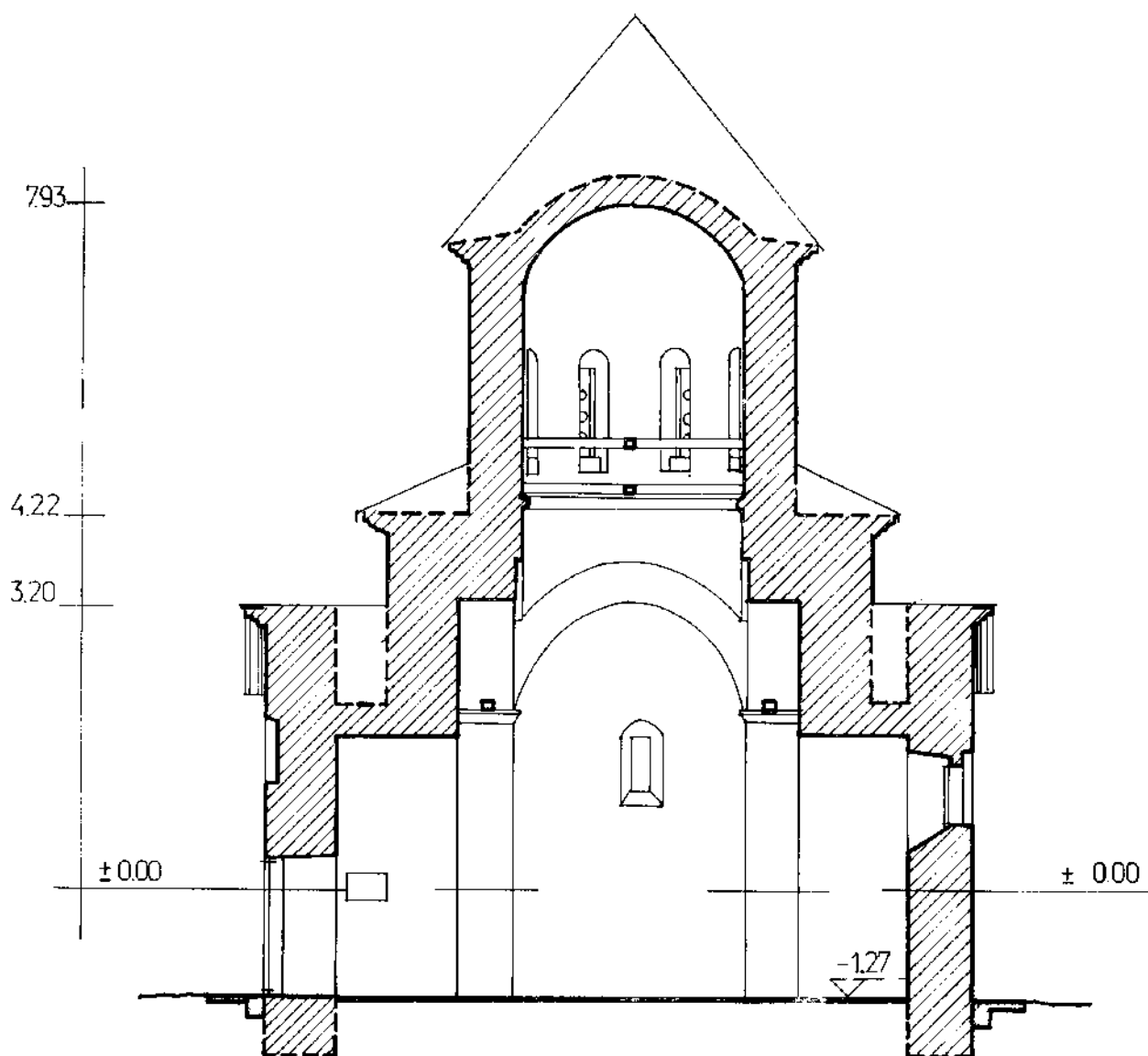
Сл. 1 Основа цркве
Plan de l'église

ПРОТОПАР (рађен 1933.)

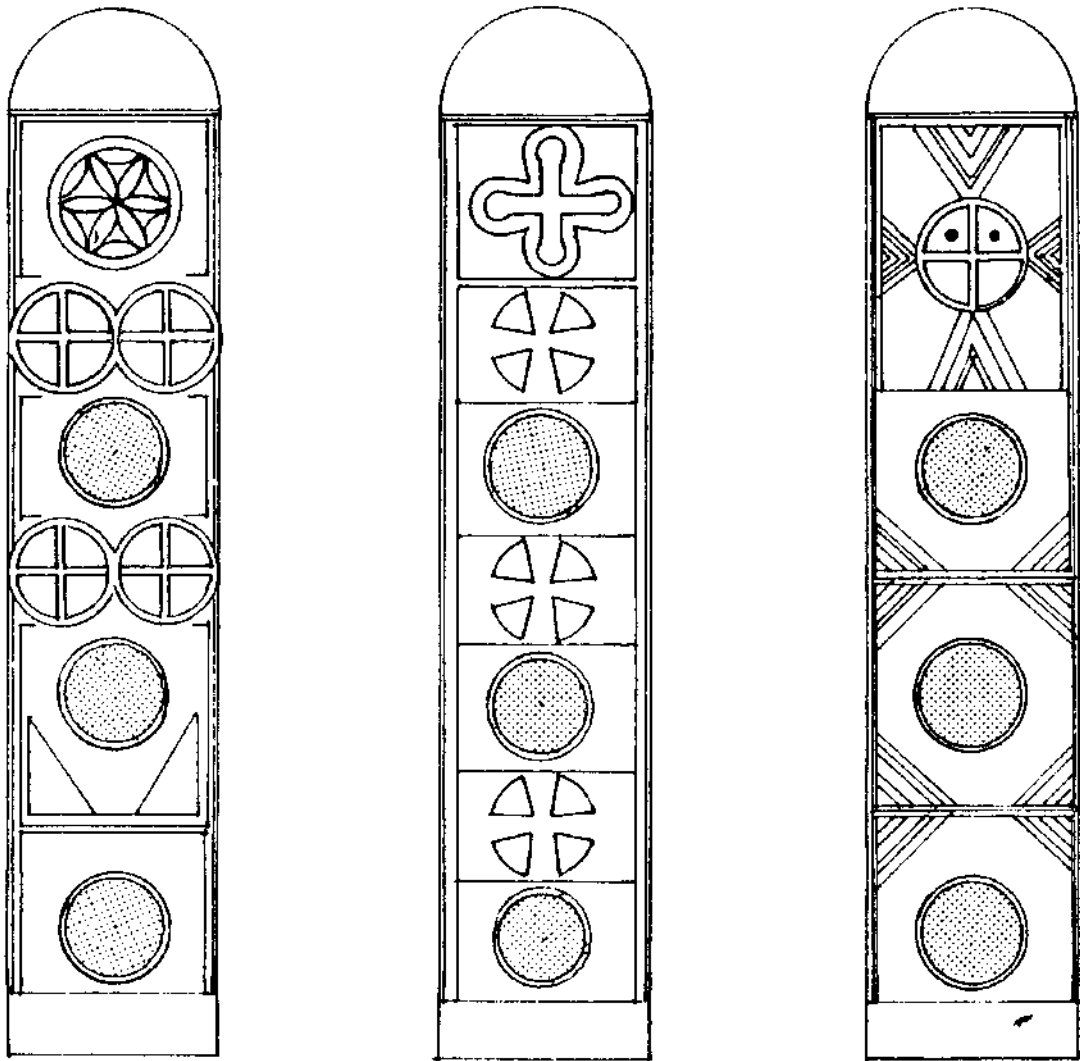

Ср. 2 Иредек а-а
Coupe a-a

Сл. 3 Пресек б-б
Сорре b-b

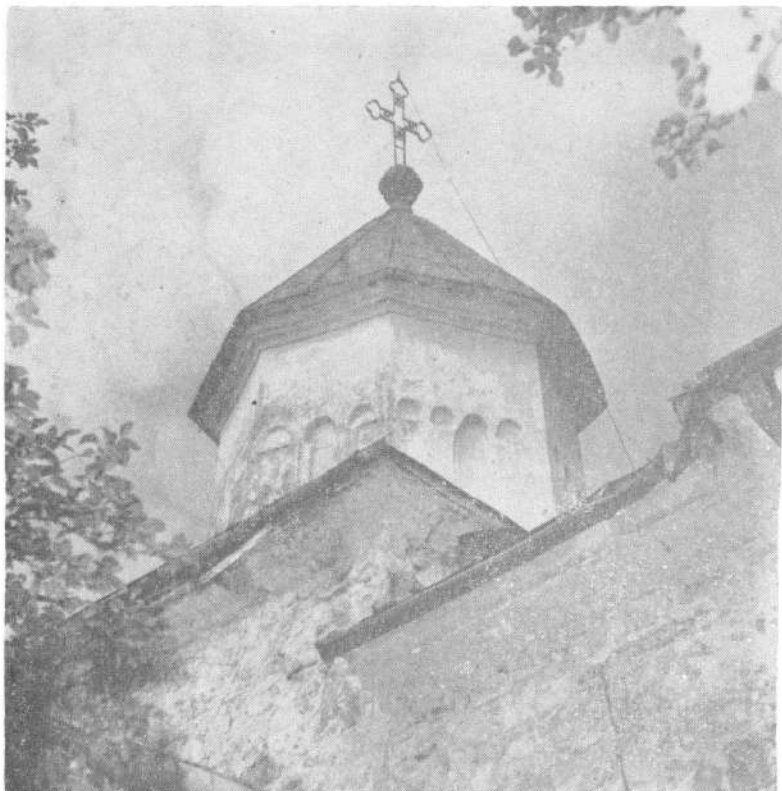
Сл. 4 Прозори на тамбуру
Fenêtres du tambour

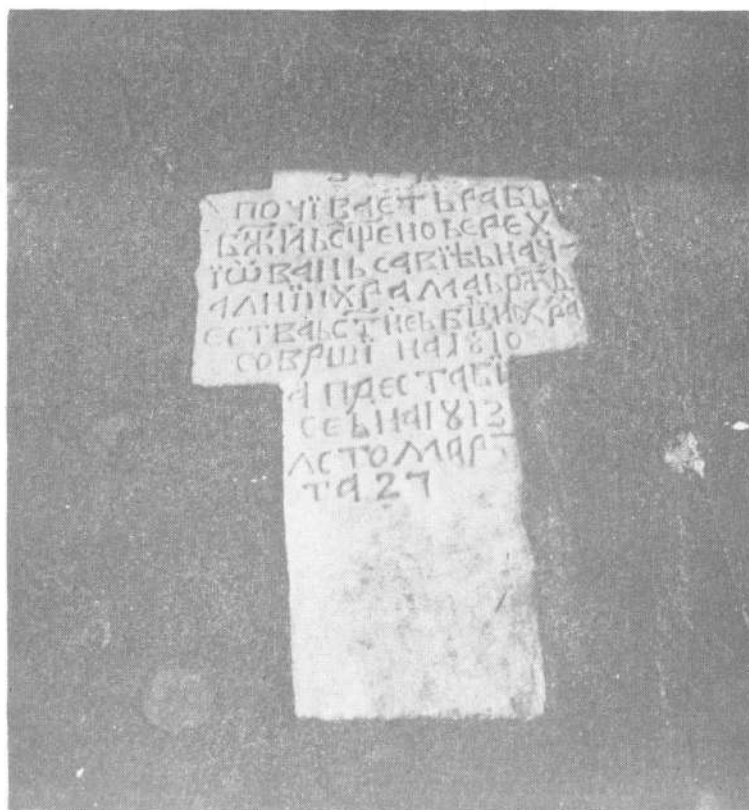
Сл. 5 Западна фасада
Façade occidentale

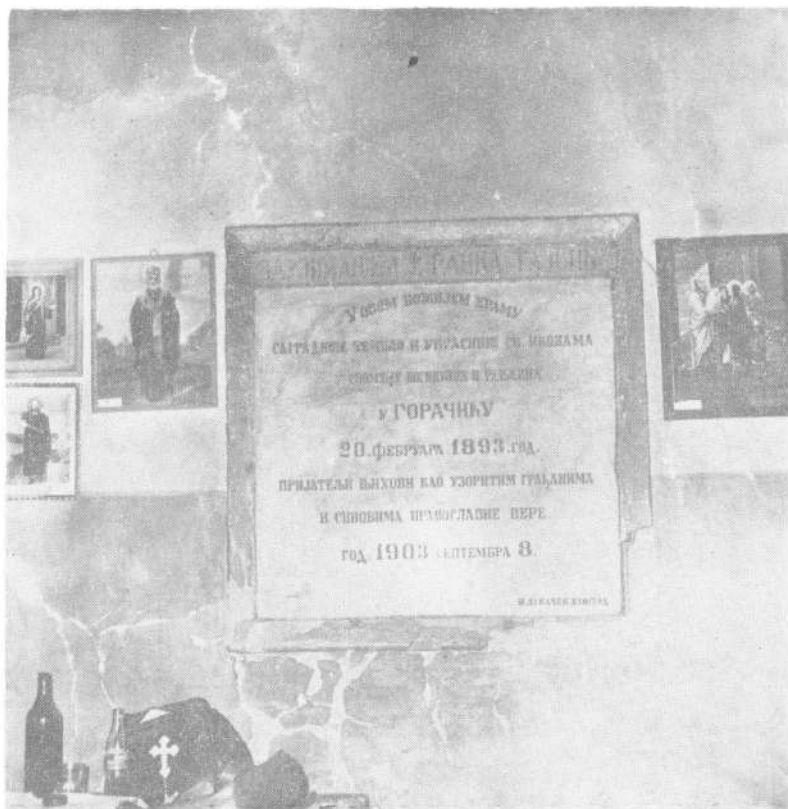
Сл. 6 Источна фасада
Façade orientale

Сл. 7 Детаљ јужне фасаде са погледом на куполни ансамбл, стање након обијања малтера
 Façade méridionale et coupole, état après l'élimination du mortier.
 détail

Сл. 8 Надгробни споменик ктитора цркве Јована Савића-Кнежевића
 Monument funéraire de Iovan Savitch-Knejevitch, ktitor de l'église

Сл. 9 Спомен плоча погинулим и
рањеним у Горачићкој бунџи на
јужном зиду наоса
Plaque commémorative sur le mur
mériđional du naos à la mémoire des
combattants tués et blessés dans le
soulèvement de Goratchitchi

Сл. 10 Детаљ иконостаса, царске
двери
Porte royale, détail de l'icônostase

Сл. 11 Амвон првобитног пода
Ambon du sol originel

Сл. 12 Крајпуташ уз западни зид
црквене порте
Pierre funéraire du bord du che-
mun, contre l'enceinte occidentale de
l'église

КОВИЉКА ЛЕТИЋ

**ОСНОВНА МУШКА ШКОЛА У ЧАЧКУ ОД ОСНИВАЊА
ДО 1912 ГОДИНЕ**

КОВИЉКА ЛЕТИЋ
YU 11000 Београд
Расинска 9

UDK 373.3/4 „19“

По Вуку Караџићу, у Србији пре Првог српског устанка не беше ни у сто села једне школе, због чега су они који су желели да буду попови или калуђери, учили по манастирима — код калуђера или по селима — код попова. „За више какве науке“ није се ни знало.

У манастирима су ђаци више слуговали, него учили. Чували су козе, овце, свиње. Садили и плевили лук. Ишли уз плуг. Купили сено и шљиве. И радили све друге њивско-пољске послове. Тек у зиму, пошто би ујутру донели дрва и почистили собе, скупили би се у каквој соби да их калуђер учи читању. Међутим, све што би у зиму научили, у лето су — забављени пословима — заборављали. Понеки ни после пет година нису знали да читају.

Крајем XVIII и почетком XIX века у манастирима су учили многи познати људи: Вук Караџић — у Трноши, Милентије Ник-

шић — у Студеници, Милентије Павловић — у Враћевшници. Нићифор Максимовић — у Светој Тројици и Никољу (овчарско-кабларски манастири) . . .

Ни поповско учење није било много боље од манастирског. И поповима су ђаци морали тежаклучити да би нешто научили и потом се запопили, што је, онда, била жеља сваког ђака, „јер у Србији у то време није било другог господства осим да будеш кнез, поп или калуђер“.¹

У неким већим варошима, попут Београда, Карановца (данашње Краљево), Лознице, Пожаревца, Неготина и Чачка, постојале су и пре Првог српског устанка школе, које су издржавали ђачки родитељи. У чачанску школу људи из околине доводили су своју децу и плаћали месечно учитељу (мађистру) да их учи.

Пошто није било буквара, калуђер, поп и мађистар су писали ђаку шта ће учити. И кад ђак написано научи, пише му се, за даље учење, нешто друго. Ово се звало „учење из рукописа“. Учило се, вели Вук, и из некаквог „врлетног московског буквара“, који је ретко савлађиван и најчешће се одустајало због немогућности да се из њега ишта научи. Сваки ђак је своју „задаћу“ наглас учио и, због велике вике, ништа се није могло разабрати. Кад је који ђак научио бекавицу (срицање) из рукописа или буквара, морао је да узме часловац, па кад и њега изучи и прочита неколико пута — узимао је псалтир; пошто и њега изучи и прочита неколико пута, такав ђак је изучио „сву књигу“ и „могао је бити, ако је хтео, поп, калуђер, мађистар, прота, архимандрит; а ако је имао новаца, и — владика.“²

У народним песмама, помиње се и самоучка писменост. То су они, каже надаље Вук, „који нијесу нигдје ни код кога ма ни један дан учили па опет прилично знаду и читати и писати“. Кнез Васа Поповић, рођен 1777. године у Бершићима (нахија рудничка), „научио је писати и читати самоучки, идући за стоком и пишући по оним белим печуркама што ничу по кладама“. То што је Васа Поповић писао по печуркама, доказ је колика је била оскудица у средствима за учење.

„За владања Црног Ђорђија, биле су постављене школе готово по свим варошима и градовима, а и по ђекојим селима“. О раду школе у Чачку за време Првог српског устанка сазнајемо из Карађорђевог писма, упућеног 15. фебруара 1809. у Чачак. У њему се, поред осталог, каже: „Што сте за обучавање младежи примили понуду и жељу настојашчег учитеља Вашег то сте добро учинили, јер је и то потреба велика, а и полза ће бити таква, надамо се“.³

Године 1815. помињу се само школе у Беотраду, Јагодини и Остружници. Наредних година почело је отварање школа по варошима и по селима, али у малом броју.

У јуну 1819. године за обор-кнеза нахије пожешке постављен је Васа Поповић, брат од ујака кнегиње Љубице. За време његовог кнезовања Чачак је прилично напредовао. Поповић је помогао да се у овој вароши насели већи број занатлија, да се развије трговина. За себе је, овде, подигао конак, сличан кнез-Милошевом двору у Пожаревцу, „само мањи“. Подигао је зграду за магистрат. Његовом заузимаљивошћу отворена је основна школа, „о којој се он највише старао“. У њој је 1821. године учитељевао неки Драги, који се, „споречкао“ са грађанима, „и чаршија је искала да га дигну из ове вароши“. Потом, 12. јуна 1822. кнез Милош Обреновић јавља Васи Поповићу, нахијском старешини у Чачку, да „не налази за добро да се запопи учитељ Мојсило због своје луде жене, због које бй народу на подсмеј“.⁴

Нешто више података о основној школи у Чачку пружа Јоаким Вујић у својим „Путешествијима по Србији“ 1826. године. Вујић каже да је у Чачку „нашао учитеља Ђорђија са 30 ученика. Школа се налазила на путу од старе цркве ка вароши“. Наредне, 1827. године у чачанској школи се заучитељио Теодор Живковић, рођен у Бодиграју (Славонија), који је изучио обичне српске и немачке милитарске школе у Бесарији. Био је доброг владања, „због чега је обшество желело и молило да он код ње и даље остане“. Учитељевао је у Чачку пуних 14 година — до 1841.

Тек две деценије после ослобођења од Турака учињени су први озбиљнији кораци на уређењу школског система у Србији. Најпре је 1836. установљено звање „директора свију школа“, које је поверено Петру Радовановићу. Две године доцније донета су два значајна документа: „Назначеније учебни предмета“ и „Настављеније учитељима“. Био је то први наставни програм и прво методско упутство учитељима. Програмом је предвиђено да се у „нормалним“ (основним) школама изучавају: верска настава, основи писмености, граматика, вежбање у писменим саставима, све четири рачунске радње „у рачунској радњи како с целим бројевима тако и са разломцима“, правило тројно и потом народна историја. Наставни план није одређивао број часова појединих наставних предмета, него је само речено „да учитељи морају три сата пре и три сата после подне с децом „у школи се забавити“.

Основне школе су се звале „нормалне“. Делила се на млађу и старију класу. Свака класа трајала је две године. У прву годину млађе класе могла су се уписати деца са навршених седам година. У првој години млађе класе ђаци су учили: молитву, азбуку, читање из буквара, писање „цели речи“ и „бројање у глави“. У другој: читање из часловца или читанке, писање речи и бројева, све четири рачунске радње, свештена историја и мали катихизис и утврђивање молитви. У старијој нормалној класи у првој години се учио: катихизис, псалтир, рачунске радње чистих („ненаречених“) бројева и српска граматика. У другој години предвиђено је обнављање целог катихизиса, читање псалтира и других „општеполезних књига“, штампаних „гражданским писменима“, диктат, рачунске радње и просто правило тројно, граматика, историја „од почетка до деспота српски“ и црквено појање.⁵

Када је 1836. Петар Радовановић посетио све школе, у извештају Правитељству просвештенија написао је да су у чачанском округу радиле само две: у Чачку и Самаили.

Чачанска „правитељствена“ школа, млађа класа, имала је 69 ученика, које је учио Теодор Живковић са платом од 100 талира годишње. Две године доцније ова школа имала је и старију класу. Иако беше правитељствена, није имала ни најнужнија потребна училила. О томе сведочи Стефан Стефановић — Тенка, који је, по завршеном испиту у овој школи, писао магистрату чачанском: „У две школе (млађа и старија класа) ни астала, ни столица, без чега учитељи бити не могу. Табла на којој су ученици рачунали необојадисана, шта више у једној школи деца седе и уче на земљи, јер нема скамија“.⁶ Чачанска основна школа имала је два учитеља. Млађу класу учио је новопостављени Јосиф Поповић, који и ни после пола године службе није примио ништа од плате, због чега се жалио Попечитељству просвештенија и захтевао да му се, „од било које стране“, одреди 100 талира годишње и да му се досадашњи рад исплати, иначе ће децу распустити и „други начин живљења себи тражити“. Добивши само 60 талира, Поповић је убрзо напустио учитељство и засвештенио се. Његов настављач је Радоје Јовановић, свршени богослов, родом из Топонице, округ крагујевачки. Ни Теодор Живковић, учитељ старије класе, није био задовољан платом, јер му је она смањена са 150 на 100 талира. Тих 150 талира одређено је Живојину Керечком, наставнику новоосноване полугимназије у Чачку. Стога ће попечитељ просвештенија обавестити учитеља Живковића „да није само њему плата смањена него и другима, где су главне

школе установљене, и зато нека се од тог потраживања примири у стрпљенију до даљег расположења...⁷ Међутим, након две године (1840) кнез Михаило је донео одлуку „да се ни једна општинска школа не издржава правитељственим трошком од идућег Ђурђевдана него да се саме општине старају о издржавању својих школа“.⁸

Ученици старије класе су, према „трудољубљу и способностима“, сврставани на „превасходне“ и „прву класу“, а ученици млађе класе на „часловце“, „старије букварце“ и „млађе букварце“. Имамо и спискове тих ученика из јула 1841. године.⁹ Ученици старије класе од превасходних бејаху: Милан Радивојевић из Чачка (12 година), од татора Милоша Ташића; Георгије Цветковић из Чачка (13 година), син Цветка, ужара слабоимовног; Сава Петронијевић из Чачка (11 година), син Панте, сарача добростојећег, Василије Спасојевић из Чачка (12 година), син Спасоја, меанције добростојећег; Вук Кандић из Чачка (12 година), син мајке Виде, удовице сиротне, и Богдан Јоксић из Врбаве, син Глигорија, трговца доброимовног. Прва класа: Вујица Михајловић из Чачка (12 година), брат Луке, добростојећег; Димитрије Перишић из Чачка (13 година), син Ангелине, сиротне удовице; Јосиф Протић из Негришора (14 година), протин благодејанац; Матеј Јанковић из Прислонице (13 година), син Јанка, земљоделца добростојећег; Милош Ружић из Негришора (14 година), син Николе, земљоделца добростојећег; Радован Глигоријевић из Гуче (14 година); син Глигорија, земљоделца средњака, и Сава Мићовић из Чачка (13 година), син Митре, сиротне. Ученици млађе класе: од часловаца превасходних беше 10 и прве класе 10 (две девојчице), старијих буквараца превасходних 12 (четири девојчице) и прве класе осам и млађих буквараца превасходних није било а прве класе 11 (две девојчице).

Наредне школске године учитељ Радоје Јовановић послао је Попечитељству просвештенија списак ученика, који су, од те године, разврстани по разредима.¹⁰ Првака је било 21, другака 15 и трећака 11. Највише их је из Чачка — 29. Њихови родитељу су занатлије (терзија, берберин, самарџија, анџија, екменџија, абација, ћурџија, кафеџија, дрводелатељ, терзиџија, чаругџија и ужар). Већина их је средњестојећих и добростојећих. Само десетак родитеља земљоделаца, из околних села, већином доброимовних, слало је децу у школу. Јован Обреновић школовао је Димитрија Јоксића из Врбаве (округ крагујевачки).

Почетком школске 1842/43. године за учитеље чачанске школе дошли су: Јевтимије Грабовски (уместо Теодора Живковића, који је

после четрнаестогодишњег учитељевања, отишао из Чачка), и Стефан Поповић (уместо Радоја Јовановића, који је отишао за учитеља у Брусницу). Грабовски је родом из Ирига (Срем). Завршио је нормалну класу у месту рођења, нормалне три класе на немачком у Сремској Митровици, граматикалне четири класе на латинском и два „теченија“ математичких наука на немачком у Винковцима, две године богословије у Сремским Карловцима. Знао је, поред српског, немачки и руски. Учитељевао је 18 година на матерњем, српском језику, стекавши, не само теоретско, него и практично искуство. За време војда Карађорђа био је подофицир при руском војинству зато што је знао српски језик.¹¹ Након двогодишњег учитељства у чачанској основној школи молио је попечитељство просвештенија да га постави на упражњено место професора прве граматикалне класе у Чачанској полугимназији, што му није удовољено па је, убрзо, отишао из Чачка. Заменио га је Стефан Поповић, учитељ млађег разреда (I и II), свршени богослов, родом из Вујетинаца, округ руднички, коме ово беше прво учитељевање.¹² Учитељ млађег разреда, са 40 ученика, био је Јевтимије Јовановић, Чачанин, са изученим првим разредом гимназије и богословијом у Београду, с годишњом платом од 90 талира. Учитељ старијег разреда, са 24 ученика, примао је 150 талира плате годишње.

Чачанска основна школа беше смештена у истој згради са Полугимназијом. Зграда се налазила код цркве. Иако добра, она је била тескобна за обе школе, због чега је чачанска општина молила Попечитељство просвештенија да учини „да се полугимназија исели из овог општинског здања.“¹³

Поповић и Јовановић су кратко учитељевали у Чачку. После њих променило се неколико учитеља. У другој половини пете деценије заучитељили су се Стеван Миросављевић и Радивоје Тодоровић.¹⁴

После седам година учитељевања у Чачку Стеван Миросављевић је, „по молби“ (јер је оболео од плућне болести), премештен у Београд, а заменио га је Адам Обрадовић, бивши професор Крагујевачке гимназије.¹⁵ Обрадовић је очекивао да ће убрзо наћи место професора у Чачанској гимназији, али је остао у чачанској основној школи две године и потом био премештен у Београд, а његов настављач беше Радивоје Теодоровић, учитељ млађих разреда чачанске основне школе. Новопостављени учитељ Лазар Тодосијевић, родом из Крагујевца, учиће млађе разреде чачанске основне школе.

Када је број ученика ових разреда (I и II) нарастао на 88 „ти разреда су од првог новембра 1864. раздвојени и постављен још један (трећи) учитељ.“¹⁶ Долазећи учитељ првачића, Сима Церовић, Ужичанин, постављен је „на привремено“. Лазар Тодосијевић ће учити другаче и бити ђакон чачанске цркве, од које је примао 50 талира плате годишње.

Чачанска општина је, за смештај првачића (учионицу) и за један учитељски стан, „узела под закуп кућу пок. Петра Стојановића — Београдчића, која је, као и сав Чачак, у време поплаве (кад се Морава излије) била плављена и свуда околу стварале су се баре“. Ова кућа, у којој су учили најмлађи, била је стара и дотрајала, мрачна и мемљива, због чега су се деца разболевала. Четрдесет и два првака учило је у соби чија „дужина беше свега један, ширина два и по и висина један и по ват са три прозора четири шука висине“.¹⁷ У истој кући једна соба беше намењена за становање учитеља првачића — Радисава Таловића, рођеног у Брезни — „који је боловао од плућне болести и коме се здравље погоршало откако је почео да станује у овој неусловној кући“. Убрзо је Таловићу, због болести, одобрено двомесечно одсуство, за које време га је замењивала учитељица Драга Пешић. После дужег боловања учитељ Таловић је 29. августа 1871. умро од плућне болести. Наредне године и другаци су остали без свог учитеља, Лазара Тодосијевића, који је „рукоположен за свештеника цркве ваведењске и у дужност парохијску уведен априла 1872“.¹⁸ Од тада ће другаче учити Милован Петровић. Учитељица првака Драга Пешић ће, након годину дана, молити министру просвете за премештај из Чачка, „јер је ова варош нездрава“, писала је министру истичући „да су овде скоро све куће влажне и мемљиве, што је за здравље шкољиво, и због чега је једно дете изгубила“.¹⁹ Премештај није одобрен.

Међутим, кућа у којој су учили прваци убрзо је постала тескобна за све новоуписане, који су почели у већем броју да долазе из околних чачанских села (Паковраћа, Риђага, Парменца, Придворице, Јездине, Трнавe, Виљуше, Лознице, Кулиноваца, Атенице и неких засеока) која немају своје школе, али припадају чачанској школској општини. Од 166 првака њих 136 било је из околних села, а само 30 из Чачка. Школске 1873/74. чачанску четвороразредницу похађало је 217 ђака.²⁰ Да би се сместио тако велики број ученика, требало је обезбедити већу и подеснију зграду и за прваке, а, осим тога, поставити још и једног учитеља.

Кроз две године, међутим, почео је српско-турски рат и чачанска школа није радила. Када је, крајем августа 1877, министар војни тражио од министра просвете да се чачанска школа уступи за магацин хране, министар просвете ће му одговорити: „Не могу дозволити, да ученици, којих је велики број, и ову школску годину изгубе. Налазим да се у Чачку могу наћи и друге зграде за смештај хране јер је у вароши подоста већих кућа, на пример механа, које се по Закону о реквизицији могу заузети“.²¹

Убрзо је, међутим, чачанска школа узета за болницу и у ту сврху је служила до свршетка рата. Потом је наставила рад. Прваке је учио Радивоје Тодоровић, другаче — Живко Радаковић (дотадашњи учитељ Милован Петровић је умро), а трећаче и четвртаке — Јоксим Ст. Марковић, који је, након годину дана, премештен у Горњи Милановац, а на његово место је дошао Љубисав Јовановић. И учитељ Радаковић се, због грудоболности, после годину дана, морао вратити у Миоковце. Његов настављач, Сима Аћимовић, дотадашњи грачачки учитељ, такође није дуго остао у Чачку. Због смрти два своја брата, молио је министра за премештај у Грачац „а ако му се то не удовољи“, писао је министру просвете, „ принуђен је да напусти Чачак и оде у здравије место“. Враћен је у Грачац, а у Чачак је послат Васа Поповић, дотадашњи студенички учитељ.

У Чачку је 1874. године Удружење учитеља (бројило је 69 чланова) основало сталан фонд за потпомагање сиромашних ђака да се школују.²² Био је то, први фонд, са таквом наменом у Србији.

Када је, на крају школске 1881/82, надзорник Аћим Пивљаковић, директор Ужичке реалке, посетио основне школе у чачанском округу, послао је извештај министру просвете и у њему назначио да „од двадесет школских зграда (колико их је у овом округу) само су три зиданице (од потпуно тврдог материјала) и нарочито за школу подизане и по плану удешене: јежевичка, студеничка и краљевачка. Све остале, или су бивше општинске суднице (таквих беше највише), скрпљене од дасака и ћерпича „на двоје, на троје и по нужди за школу употребљене“ (са ситним оправкама и доправкама), или су нарочито за школу одавно направљене, али ју је мајстор од ока градио“ (такве школске зграде су: грачачка, гучка, каонска, врдилска, прилипачка и рашка), или су то некадашњи тзв. конаци среских власти, или појединих личности (као што су: негришорска, тијањска, чачанска и заблаћка).²³ Захваљујући Пивљаковићевом извештају, сазнајемо доста, о свакој школи посебно. За чачанску Пивљаковић каже: „Два разреда су смештена у гимназијско здање а сви остали

у тзв. владичином конаку. Што год је од стамболске вештине и фантазије у архитектури, то је овде у маломе претстављено и нацртано. Скоро сав конак трепти у самом џеферу. Изрези по таванима, вратима, прозорима, чардацима и „кјосковима“ живе су слике најлепших летњих „ђулистана“. Заиста с поносом заслужује име „владичиног конака“ — али, разуме се, само донде, док је владика ту са неколико калуђера живео. Данас пак, где то исто место заузимају 150 жупана, мора се сасвим нешто друго видети. Држим да ни сви мириси читаве једне апотеке не би могли сада довести ваздух у оно стање своје природне каквоће у коме је био када се владика туда шетао“.²⁴ Тако је изгледао конак у коме су учили основци пошто је владика Нићифор Максимовић отишао из Чачка. Чачанима је, без обзира на то што су се истрошили око градње гимназијске зграде, надзорник Пивљаковић поручивао да дечицу извуку одавде што пре, „преча је кошуља од фрака и каква вајда од гимназије кад ни десети део ученика не дође до гимназије јер не сачува здравље“ — упозоравао је Пивљаковић.

На испиту у чачанској школи те школске године (1881/82) Радивоје Тодоровић, учитељ 61 првака (уписало их се 74), постигао је врло добар успех, а Васа Поповић, учитељ 58 другака (уписало их се 62), одличан успех. Одличан успех постигли су: Димитрије Марковић са 25 трећака (уписало их се 28) и Љубисав Јовановић са 13 четвртака (уписало их се 21).

За наставу у чачанским школама Пивљаковић каже да је могла бити доста успешнија да су деци, осим буквара и читанке, све остале књиге „узете из шака“ и омогућено им да уче слушајући учитељева предавања. „А да овако мислим“, каже овај надзорник, „навело ме то што сам при прегледу основних школа у чачанском округу свуда нашао да су ђаци показали далеко бољи успех из оних наука (познавање домовине и света, познавање човека, чување здравља, природне науке, историја светска, граматика и рачуница) за које немају својих „ручних“ књига“. Из предмета црквена историја, катихизис, физички и математички земљопис, српска историја и других, за које су постојале „ручне“ књиге (које су садржавале „питања“ и „одговоре“), пошто су каквоћом своје израде и методом јако ограничавале учитеља у самосталности, и „најбољи учитељ такорећи нехотично је улетао у сферу механизма“.²⁵

Крајем школске 1882/83. надзорник Димитрије Милићевић, професор Ваљевске гимназије, прегледао је основне школе у чачанском округу и министру просвете послао „Општи“ и „Посебан део“ извештаја.

У „Општем делу“ Милићевић пише како су наставници предавали поједине предмете. Из науке хришћанске, у неким школама су се просто бубала правила“, без икаквог разумевања, а у многим, где се што год разумело, ђаци су недовољно знали; најмање је школа у којима је све учињено да би се постигао добар успех. Из српског језика повише ђака показало је једва добар успех, „чему је узрок“, каже Милићевић, „неразумевање — не разумеју гласове, слоге и нарочито речи“. И у правопису се прилично грешило. Многи ђаци, уместо да са разумевањем причају, напамет су говорили о прочитаном. Рачун је разнолико предаван. Неки су наставници радили више на усменом, неки на писменом, а неки нису имали довољно успеха ни у једном ни у другом. Поједини наставници су врло мало, или нимало, давали задатке из обичног живота. „Што је најгоре“, каже Милићевић, „доста наставника не разуме ни најобичније ствари из овог предмета“. Из историје прилично деце зна да својим речима прича појединости из прошлости, само што су наставници „у васпитном смислу недовољно утицали на своје ученике“.²⁶

У „Посебном делу“ Милићевић казује о раду учитеља и учитељица. Тако за чачанске учитеље Јована Протића (I разред I одељење), Радивоја Тодоровића (I разред II одељење) и Љубисава Јовановића (IV разред) каже да су постигли врло добар успех, а за Васу Поповића (II разред) — да је одличан. Поповић, по Милићевићевом мишљењу, „заслужује да буде учитељ III и IV разреда док би Љубисав Јовановић и Димитрије Марковић (учитељ III разреда), уместо бављења агитацијом, требали више радити на свом напретку“.²⁷

О понашању учитеља Љубисава Јовановића писао је министру просвете у октобру 1883. начелник чачанског округа К. Радовановић. „Дознао сам“, каже, „да је данас у Чачку Љубисав Јовановић, учитељ трећака и четвртака, гледајући како оџачар чисти оџак на школи, причао ђацима да је тај оџачар бољи и поштенији од краља, краљевих министара и владика јер он, оџачар, зарађује свој хлеб мучећи се, док краљ и великаши гуле народ, на рачун народног зноја одају по свили и кадиви, возе се у каруцама, проводе се. Због свега тога владари нису потребни народу“. Начелник Радовановић је осудио учитеља Јовановића, јер, каже, „улива мржњу према владаоци и влади, проповеда социјална и комунистичка начела која су штетна за децу и народ и противна постојећој форми владавине у српској држави. На тај начин учитељ је увредио Његово Величанство због чега сам наредио да се позове неколико ђака IV разреда и о томе се испитају, пошто других сведока није било. Испитани су:

Милан Николић, син пок. судије окружног суда, Стеван Милетић, син трговца, Милорад Туцаковић, син практиканта канцеларије среза трнавског, Владимир Јеремић, син терзије, и сви су потврдили моје наводе“. Учитељ Јовановић није признао да је све ово рекао, „нето га“, каже, „оцачар молио да измоли децу да га не дирају при мимоходу на улици, а да је он, учитељ, саветовао децу да се не треба никоме смејати зато што је гарав и прљав“. Министар просвете је учитеља Јовановића казнио губитком двомесечне плате (годишња плата му је била 1050 динара).²⁸

У Чачку је школске 1883/84. требало да почне рад продужна школа, али, због малог броја ученика (три дечака и три девојчице), она није отворена. Претходне школске године четврти разред завршила су само 26 ученика, од којих се 14 уписало у гимназију, а они други, из околних чачанских села, остали су код својих кућа.²⁹

Чачанска основна школа још увек није имала своју зграду. Два одељења првог разреда мушке школе и женска школа смештена су у „општинској кући“ од тврде грађе, двоспратној. На доњем спрату били су: учионице оба одељења првог разреда мушке школе и два учитељска стана, а на горњем — обе учионице женске школе и стан за учитељицу. Други, трећи и четврти разред основне мушке школе био је смештен у гимназијској згради. Велики број ученика из околних села походио је чачанску школу, због чега су учионице биле претесне да приме све. Чачанска општина је од родитеља деце из села наплаћивала осам динара на име школовања, а оне ученике чији родитељи нису могли да плате — исписивала из школе. О овоме је Коста М. Недић, управитељ чачанских основних школа, обавестио министра просвете и црквених послова и предложио „да се са отпуштањем ученика престане јер штети напретку наставе“.³⁰ Чачанску основну школу похађали су: 236 ученика и 134 ученице.

Из извештаја надзорника Косте Ђ. Николића за школску 1889/90. сазнајемо да су основна мушка школа и први и други разред основне женске школе, због великог броја ученика, смештени у старој згради Окружног начелства, која уопште не одговара за школу — учионице су тесне, ниске и недовољно осветљене.

Села у јездинској политичкој општини (Јездина, Бељина, Паковраће, Придворица, Риђаге и Међувршје) нису припадала ни једној школској општини. Из њих је почетком 1889. године чачанску основну школу походило преко 80 ученика, „које су сами родитељи и стараоци довели у школу без уписа који се код њих никако и не врши“.³¹

Села јездинске политичке општине су на збору грађана одбила да приступе чачанској школској општини. Одлучила су да сама за себе саставе школску општину и саграде школу на средокраћи ових шест села. Јездинска општина је закупила кућу (Фердинанда Крена из Чачка) у Бељини и привремено у њој отворила школу.

До 1895. године чачанска села Атеница, Трнава, Лозница и Кулиновци слала су децу у чачанску основну школу, а школарину су избегавала да плаћају. Због тога је чачанска општина „како лањске тако и прошлих година наређивала учитељима и учитељицама да нове ђаке из ових села не примају а старе истерају“. Ово је натерало та села да на заједничком збору 1895. године одлуче да подигну школу у Атеници.

Окружни начелник је известио министра просвете „да се за општине атеничку и паковраћку отвори привремена школа у Чачку у згради у коју су ове општине за ту целу набавиле. Школа ће се звати атеничка“.

Надзорник Михаило Живковић, професор Чачанске гимназије, задужен да прегледа школе у Чачку, љубићком и драгачевском срезу, на крају школске 1896/97, писао је, у свом извештају, о стању наставе и наставних средстава, о школским зградама и тешкоћама у школском раду.

„Наставници су највише пажње обраћали на српски језик и рачун“, пише Живковић, „и у тим предметима су постизали најбољи успех“. Историју, веронауку и земљопис су наставници предавали „са довољно труда, али сви нису имали довољно вештине и успеха“. Црквено и световно певање се добро предавало само у оним школама у којима наставници ову вештину добро знају. За наставу из јествастенице школе нису имале ни најпотребнијих минерала. Цртање је предавано без икаквог успеха — ученици су само копирани, па и то без успеха.

За школске зграде Живковић каже „да уопште нису добре“. „Најгора је у Чачку, затим у љубићком па тек у драгачевском срезу. У љубићком срезу једино у Брђанима и Остри су добре школске зграде“.³²

„Продужних школа не беше нигде у овом крају“, извештавао је Живковић. Да је настава у овој врсти школе повезивана и богата учењем ручног рада и другим пословима у пољопривреди — оне би биле отворене.³³ Тако, на пример, „радничку школу“ у Чачку деца су радо похађала и родитељи су их још радије слали у њу, јер су се деца у овој школи учила да раде и привређују. Сељак

није прихватио да му дете после завршене ниже основне школе настави продужну и одвоји се од пољопривредног посла. Тек школске 1899/900. године отворене су продужне школе у Миоковцима, Брђанима, Трнави и Чачку.

У Чачку је у продужну школу уписано: 16 ученика и 21 ученица. Учило се средом после подне и четвртком цео дан. Ученицама је предаван женски ручни рад. Недељом и светачним данима ученици су одлазили у цркву, а после тога им је тумачено Јеванђеље и вежбано певање световних и црквених песама.

О учитељима чачанских основних школа Живковић каже: „Кад се помислим у каквим приликама се налазе учитељи морам рећи да су ревносни радници, да су предани свом послу“.

Једна од великих сметњи у настави била је честа промена учитеља. У скоро свакој школи у којој је дугогодишње учитељевано учитељи су се показали као добри предавачи и били пример својој околини.

У основној мушкој школи у Чачку школске 1898/99 учитељевали су: Панта Симић, Нинко Цветојевић и Александар Ђерамилац. Сви су ревносно вршили своју дужност, а квалитетом рада одликовали су се Цветојевић и Ђерамилац.

Стара зграда код чачанске цркве, у којој се налазила основна мушка школа, била је веома неподесна, са учионицама ниским и тескобним.

Чачаак је од 1. јула 1890. до 31. децембра 1902. био седиште чачанског и рудничког округа, који су спојени у једно управно подручје. Руднички школски округ са седиштем у Чачку обухватао је срезове: драгачевски, жички, студенички, трнавски, љубићки, таковски и качерски.

Школске 1900/901. надзорник Миша Петровић, професор Чачанске гимназије, известио је министра просвете да је чачанска општина нашла двоспратну приватну зграду (у којој је, на доњем спрату, била столарска радионица), на чијем је горњем спрату смештена основна школа, а у дворришту су били приватни станови, који су издавани под закуп кројачима и радничкој школи. Стари владин конак са мрачним собама (учионицама) постао је сасвим трошан и у њему није више било никаквих услова за наставу. Доктор Сајферт, општински лекар у Чачку, „по наредби општинског суда у Чачку прегледао је основну школу и такође нашао да деца уче у малим, ниским собицама у којима је једва могло да стане 15—20 ђака а у њима је учило више од 50“. Пошто је у околини Чачка

(Љубић) владао шарлах и осим тога време је било влажно, „моја је дужност“, обавештавао је доктор Сајферт, „да јавим да деци у овој школској згради прети велика опасност по здравље па препоручујем општини да ту трошну зградицу затвори“.³⁴ Због тога ће надзорник Петровић (29. јула 1901) предложити министру просвете и црквених послова да се основна школа у Чачку затвори, због неусловности.

У децембру 1903. године заступник управитеља чачанске школе Нинко Цветојевић одржао је састанак учитељског већа, коме су присуствовали сви наставници и наставнице чачанске основне мушке и женске школе и на коме се разговарало о здравственим приликама у школи. Већина наставника и наставница жалила се да су на часовима главоболни и да их „хвата несвестица“. То се, у још већој мери, дешавало и ученицима. Како и не би када је учионица првог разреда, са 58 ученика, пространа 22,7 м² (61,4 м³), другог и трећег један, са 65 ученика, пространа 30,8 м² (82,7 м³) и трећег два и четвртог, са 58 ученика, пространа 30,0 м² (76,5 м³). Према овоме, на сваког ученика просечно је долазило 1,3 м³, а по Закону је требало најмање 2,8 м³.³⁵

Већ неколико година чачанска општина се припремала да сагради нову школску зграду. На њен захтев, министар грађевина је 20. маја 1902. одобрио да се грађење повери фирми Кнежевић и Радовановић по цени од 74.600 динара.

Школа је саграђена за непуне две године. О томе је Аћим Пивљаковић 23. фебруара 1904. известио министра просвете и црквених послова: „Данас је овдашња народна школа пресељена у нову школску зграду која је освећена јутрос у девет часова“.³⁶

Нова школа у Чачку била је планска и лепа. Имала је десет пространих и видних учионица, а требало их је да буде више с обзиром на пораст броја ученика. „Међутим, и овде су лични интереси“, писао је Пивљаковић министру просвете, „били испред општинских“.

Те, школске 1903/904. у новој школи било је 200 ученика и 187 ученица.

Чачанска основна школа (мушка и женска) прославила је стогодишњицу Првог српског устанка 9. маја 1904. излетом у Лазовића парк, који је у непосредној близини града. Пред полазак на излет, наставници су дали кратко објашњење ученицима о значају и циљу прославе. У Лазовића парку говорило се о значају Првог српског устанка, рецитоване су и певане патриотске песме.³⁷

У Чачку је постојао фонд сиромашних ученика (за основну школу и гимназију), који је 1904. године располагао са 17.500 динара.³⁸

Једна од сметњи у школском раду и настави биле су заразне болести, због којих су ђаци често отпуштани по месец и више дана. Боловало се од богиња, шуге, великог кашља, шарлаха, дифтерије, трбушног тифуса. Доста ученика је умирало од тих болести. Разлози ширења заразних болести били су незнање родитеља и небрига власти. Пошто је ширење заразних болести учестало, окружни начелник у Чачку издао је наредбу 1903. године да се свака окужена кућа изолује, да сахране буду без целивања и да се лекари знатно више залажу на сузбијању болести.

У трнавском школском срезу школске 1907/908. радило је осам сеоских школа и једна градска — у Чачку.

На конференцији учитеља основних школа трнавског школског среза, која је одржана у Заблаћу, 27. јуна 1908. године, наставници су донели веома важне закључке: да се школски прирез одвоји од општинског — како не би био коришћен за друге, ваншколске потребе (због чега су неке школе престајале привремено да раде, а неке и затваране), да се уведе стални надзор у основним школама, да се програми појединих предмета тако сачине како би школе постале расадници писмености у народу, да се неуредном похађању наставе „стане једном на пут“ и да се досадашњи начин оцењивања учитељског рада укине, јер о учитељевој оцени разговарају и ђаци, па, уколико је она слаба, учитељу пада ауторитет.

Трнавски школски срез је школске 1911/1912. имао осам школа (сеоских) са 840 ученика и 93 ученице, а градска основна школа у Чачку (мушка и женска), која је припадала овом школском срезу — 210 ученика и 182 ученице.³⁹ Наставници основне мушке школе били су: Петар Михаиловић, Тихомир Константиновић, Нинко Цветојевић и Савко Филиповић (управитељ и члан Окружног школског одбора). Ови одлични наставници су предавачи у Чачку непрекидно од 1905. године (Нинко Цветојевић од 1898).

СПИСАК УЧИТЕЉА

1. Теодор Живковић (1827—1841)
2. Јосиф ПОПОВИЋ (1839)
3. Радован Теодоровић (1839)
4. Радоје Јовановић (1840)
5. Јевтимије Грабовски (1842—1844)
6. Стефан Поповић (1845—1847)
7. Јевтимије Јовановић (1845—1847)
8. Петар Средојевић (1852)
9. Лука Петровић (1852)
10. Стефан Костић (1853)
11. Јован Југовић (1853—1855)
12. Светозар Борђевић (1856)
13. Милош Ружичић (1856)
14. Стефан Миросављевић (1857—1862)
15. Радивоје Теодоровић (1857—1870)
16. Матија Мартић (1862—1863)
17. Адам Обрадовић (1863—1864)
18. Сима Церовић (1865—1866)
19. Лазар Тодоровић (1865—1870)
20. Милован Петровић (1871—1878)
21. Радисав Таловић (1871)
22. Лазар Тодосијевић (1871—1872)
23. Драга Пешић (1872—1877)
24. Радивоје Тодоровић (1873—1887)
25. Јоксим Марковић (1878—1879)
26. Живко Радаковић (1879—1880)
27. Димитрије Марковић (1880—1890)
28. Љубисав Јовановић (1881—1884)
29. Сима Аћимовић (1881)
30. Васа Поповић (1882—1890)
31. Јован Протић (1883—1890)
32. Гавро Перовић (1885—1886)
34. Михаило Станојевић (1887)
33. Драгутин Аџемовић (1887)
35. Коста Недић (1888—1890)
36. Савко Филиповић (1888—1890)
37. Јован Протић (1890—1898)
38. Савко Филиповић (1890—1896)
39. Коста Недић (1890—1892)
40. Милева Церовић (1891)
41. Васа Поповић (1890—1894)
42. Димитрије Марковић (1890—1892)
43. Милица Филиповић (1892)
44. Љубисав Јовановић (1892)
45. Драга Цветковић (1893)
46. Косара Цветковић (1893)
47. Војин Љешевић (1894)
48. Тихомир Константиновић (1894—1897)
49. Милева Шкрљић (1894)
50. Симо Аћимовић (1895—1897)
51. Панто Симић (1895—1900)
52. Михаило Милошевић (1896—1899)
53. Срећко Бурић (1897)
54. Младен Марковић (1897)
55. Нино Цветојевић (1898—1912)
56. Александар Берамилац (1899—1903)
57. Тихомир Константиновић (1900—1912)
58. Петар Михаиловић (1905—1912)
59. Савко Филиповић (1905—1912)

НАПОМЕНЕ

1. Тихомир Р. Борђевић, „Из Србије кнеза Милоша“, библиотека „Баштина“, стр. 6.
2. Вук Ст. Караџић, „Српски рјечник“, код „школа“.
3. Драгомир Поповић, „Споменица Чачанске реалне гимназије 1837—1937“, — одељак „Чачак у прошлости“, Чачак, 1938, стр. 25.
4. Архив Србије, Кнежева канцеларија, Дел. прог. 1822.
5. „Гласник Српског ученог друштва“, књ. XXIV, стр. 8—10.
6. Живојин Борђевић, „Школе у Србији 1700—1850“, Београд, 1935, стр. 46—47.
7. Архив Србије, Министарство просвете Србије, 1839 — Н. 43.
8. Сборник закона и уредаба, II.
9. Архив Србије, Министарство просвете Србије, Ф. 2, 41, 1841. (у даљем тексту АС, МПС).
10. АС, МПС, 1 — 41 — 842.
11. АС, МПС, 1 — 91 — 842.
12. АС, МПС, исто.
13. АС, МПС, 5 — 22 — 845.
14. АС, МПС, 3 — 101 — 859.
15. АС, МПС, 12 — 2 — 858.
16. АС, МПС, 7 — 1026 — 864.
17. АС, МПС, 8 — 1766 — 868.
18. АС, МПС, 6 — 8 — 872.
19. АС, МПС, 6 — 29 — 872.
20. АС, МПС, 10 — 227 — 873.
21. АС, МПС, 9 — 123 — 877.
22. АС, МПС, 4 — 596 — 874.
23. АС, МПС, 34 — 4144 — 882.
24. Исто.
25. Исто.
26. АС, МПС, 19 — 106 — 883.
27. Исто.
28. АС, МПС, 37 — 50 — 883.
29. АС, МПС, 38 — 22 — 883.
30. АС, МПС, 16 — 343 — 887.
31. АС, МПС, 16 — 229 — 888.
32. АС, МПС, 19 — 1 — 896.
33. Исто.
34. АС, МПС, 24 — 124 — 898.
35. Исто.
36. АС, МПС, 6 — 109 — 904.
37. Исто.
38. АС, МПС, 59 — 16 — 904.
39. АС, МПС, 23 — 147 — 912.
40. Архив Србије, Државни шематизам, 1852—1912, округ чачански.

ÉCOLE PRIMAIRE DE GARÇONS A TCHATCHAK DEPUIS SA FONDATION JUSQU'A L'ANNÉE 1912

Dans certaines villes de Serbie, plus ou moins grandes, telles que Belgrade, Karanovatz (actuellement Kraliévo), Loznitza, Négotine, Passarovitz et Tchatchak il y avait des écoles même avant la Première insurrection serbe. Ces écoles étaient financées par les parents des élèves; l'école de Tchatchak était fréquentée par des élèves des environs aussi, dont les parents payaient un instituteur tous les mois.

« Sous le règne de Karageorges des écoles furent établies dans presque toutes les villes et même dans certains villages ». Une lettre envoyée par Karageorges à Tchatchak le 15 février 1808 nous informe du fonctionnement de l'école de cette ville. Il y était dit entre autres: « Vous avez bien fait d'avoir accepté l'offre et satisfait le désir de votre instituteur d'instruire les jeunes, car cela aussi est très nécessaire et sera aussi, nous l'espérons, très utile ».

En juin 1819, Vassa Popovitch, cousin de la princesse Lioubitza fut nommé chef de la nahie de Pojéga. Sous son administration la ville de Tchatchak fit des progrès considérables. Popovitch attira dans cette ville de nombreux artisans et stimula l'essor du commerce. Grâce à son initiative et à ses efforts fut fondée l'école élémentaire « dont il s'occupa le plus ». En 1821, l'instituteur de cette école se brouilla avec les citoyens de Tchatchak et ceux-ci demandèrent qu'il fût éloigné de cette ville. Un peu plus tard, le 12 juin 1822, le prince Miloch écrivit à Vassa Popovitch, chef de nahie, qu' « il ne trouvait pas bon que l'instituteur Moissilo fût ordonné prêtre, à cause de sa femme écervelée qui ferait de lui un objet de risée ».

Dans ses « Voyages à travers la Serbie », l'écrivain Joachim Vouitch donnait, en 1826, un peu plus de détails sur cette école. Il disait qu'il avait trouvé à Tchatchak un instituteur qui s'appelait Georges avec 30 élèves et que l'école se trouvait dans la rue qui menait de l'ancienne église vers la ville.

Lorsque, en 1836, Pierre Radovagovitch, responsable des écoles élémentaires de Serbie visita toutes les écoles, il nota dans son rapport que dans l'arrondissement de Tchatchak il n'y en avait que deux qui fonctionnaient: celle de Tchatchak et celle de Samaïla. L'école d'État de Tchatchak comptait 69 élèves, instruits par l'instituteur Théodore Jivkovitch qui recevait cent écus par an.

Le bâtiment réservé aux écoliers les plus jeunes était vieux et délabré, obscur et humide, ce qui faisait que les enfants tombaient souvent malades.

Vers les années 80 du XIXe siècle deux classes étaient installées dans le bâtiment du lycée et deux à l'évêché, qui était plus ou moins à l'abandon. L'école élémentaire de garçons était fréquentée par 236 élèves.

Le rapport de Kosta D. Nikolitch, inspecteur de l'enseignement primaire pour l'année scolaire 1889/90, nous apprend que l'école primaire de garçons et les deux premières classes de l'école de filles, à cause du très grand nombre d'élèves, étaient installées dans l'ancien bâtiment de la Préfecture qui se prêtait mal aux besoins de l'enseignement: les salles de classe étaient petites, aux plafonds bas et insuffisamment éclairées.

Ce n'est qu'en 1904 qu'un nouveau bâtiment scolaire fut construit à Tchatchak. Son architecture satisfaisait les critères pédagogiques et esthétiques.

Au cours de l'année scolaire 1903/1904 l'École élémentaire de garçons de Tchatchak comptait 200 élèves. Ce nombre n'augmenta que légèrement au cours de l'année scolaire 1911/1912, pour ne s'élever qu'à 210 enfants.

Koviljka Letić

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

**ЈЕЗИК ВУКА КАРАЦИЋА У „ОПИСАНИЈУ СРПСКИ
НАМАСТИРА“**

РАДОЈКО НИКОЛИЋ
УУ 32000 Чачак
Пигова 6

УДК 808.81 /:62 (497.11)

У спису „Почетак описанија српски намастира“ Вук Караџић је описао овчарско-кабларске манастире, и, осим њих, Савинац и Вујан. У овим остацима „једини чувара и стубова нашег закона“, он је, поред осталог, тражио старе књиге, натписе и потписе из којих би могло шта било засветлити „у тамошњој историји нашег народа“. У овом веома значајном културно-историјском описанију забележена је и чувена реченица, која је до дана данашњег важила као непрекидно опомињући прекор за све наше друштвене, политичке, културне и просветне посленике који недовољно знају или се стиде културно-историјских вредности домаћег очинског прага. Та опомена, коју је сневесељени Вук жалостивно и готово подвизујући изустео равно пре 172 лета, гласи: „А ми још не знамо, ни у својој кући шта имамо!“

Но, овај спис, настао 1820, а објављен у забавнику „Даница“ за 1826. годину, значајан је по Вуковом језику, о коме ће и бити речи

у овом раду. У маленом тексту, сталом на нешто више од једанаест страница, Вук ће исказати све богатство свог, и народног, говора.

Намера нам је да сагледамо каквим је језиком зборио реформатор из Тршића само док је описивао овчарско-кабларска светилишта, па је пажња усмерена на тзв. феноменолошки обухват, односно на посматрање и промишљање једино оног што је у поменутом спису „пред оком“. Али, из овог језичког огледа истовремено ће се у великој мери открити и тројака Вукова жеља: да искаже на каквом се месту манастири налазе, шта се зна о њиховом настанку и шта у њима има од старих рукописа.

I

Започнимо речничким благом. Већ сам наслов указује на постојање једног застарелог језичког слоја (описаније, намастир), а тих ће слојева у Вуковом говору, осим основног народног, бити још три. Византијско-грчки, црквенословенски и турски.

Кренимо од горске, сељачке речи и најпре обратимо пажњу на изразе *кажу* и *приповиједа се*, које је Вук често користио пошто је највећи део текста засновао на казивању и приповедању калуђера и попова. На право значење глагола *приповедати* указао је већ на самом почетку увода, у коме каже да је желео да опише шта се о појединим манастирима „зна, или приповиједа“. Дакле, за приповедање остаје само оно што се не зна, непоуздане претпоставке, у које се уплиће игра маште, а о ономе што је мање-више познато, о томе се *казује* и *вели*. Друкчије речено, за оно што је стварно или што се у ближој прошлости могло збити — *кажу*, а ако је реч о нечему даљем, непроверљивијем и мање вероватном — *приповиједа се*. Вук је, додуше недовољно изричито, читаоцу благовремено скренуо пажњу да различито степенује истинитост појединих казивања. *Кажу*: да је пре Хаџи-Атанасија у Никољу био архимандрит хаџи-Ђорђије; да су у пећини изнад Преображења живели посници; да је пре двадесетак година Ваведење обновио неки калуђер Вујовић из Трнаве; да многи бацају паре у извор Савинац, итд. *А приповиједа се* да је Јовање некад било као лавра; да је у неприступачној пећини Турчиновцу био збег за време Турака; да се из Сретења дуго бранило од Татара; да је некакав слуга светог Саве и његовог оца Симеуна зидао цркву чачанску; да је свети Сава чудотворном штаком из камена извео воду Савинац. . .

Разлика између употребе глагола *казати* и *приповедати* (*се*) најбоље се види из следећег примера: „... и *кажу* да је (један старац од Бањалуке настањен у Преображењу — примедба РН) неколике зиме зимовао у некој стијени више манастира Трнаве и *приповиједа* како су га ђаволи ту гонили и били“. Сасвим је могуће да је старац из Босне проводио зиме у шупљој стени, али да су га у њој ђаволи терали и тукли, једино остаје у домену бајке и легенде.

Осим *кажу* и *приповиједа се*, Вук користи и изразе „казивали су ми“, „па ми казаше“, „по приповиједању“, „приповиједају“, „веле“, „говори се“. Све саме речи из усменог начина општења и сазнавања. Исказ *говори се* готово је, понекад, једнозначан са *приповиједа се*. „*Говори се*, да је овај намастир градио свети Саво и његов отац Симеун“ (мисли се на Ваведење).

*

Калуђерска обиталишта Вук назива као и народ и усмено песништво у његово доба: намастир. Под манастиром је подразумевао храм са пратећим грађевинама у којима живе монаси, док је сам храм називао црквом. Кад год описује изглед и величину појединог манастира, помиње цркву. За Никоље каже: „*Црквица* је мала и без кубета“. За Тројицу: „*Црква* је с кубетом“, а за Ваведење: „И овђе *црква* има кубе“, итд. Такође ће за манастирске зидове и двери рећи да су црквени („*По црквеном зиду*“, „*На црквеним вратима*“, „*Више врата црквени*“). Војвода Мутап је измолван „на цркви“ манастира Вујна. Да ли је богомоља црква или манастир, зависи живе ли у њој попови или калуђери. Зато ће Вук за тек изграђену цркву на Савинцу записати: „Оће ли Савинац бити *калуђерски намастир*, или само *поповска црква*, то се још не зна.“

Иначе, Вук саме манастире не именује народски, већ по староставном старокалендарском обичају: Преображеније, Благовештеније, Сретеније, Вазнесеније, Ваведеније. Још се није био осмелио да скраћивањем црквенословенског наставка *ије* мења традиционалне називе светиња и убрзава им развучен изговор. А остали манастири, који су за народ средњег, за њега су женског рода: Никоља, Јовања, Тројица. Свакако стога што се по религијском хришћанском уверењу сматрало да црква и манастири имају сестринску и мајчинску улогу.

Вук је обалу реке називао *бријегом*. Никоље, Јовање, Преображење и Благовештење налазе се „на лијевом *бријегу*“, а Ваведење „на десном *бријегу*“ Мораве, док је Савинац „на лијевом *бријегу* ри-

јеке Дичине“. Само ће једном поменути обалу, при чему ће мислити на најдужу дуљницу земље, ону која модификује воду. Према Ваведену „на самој *обали* Мораве“ стоје остаци неких старих зидина. Једном ће бријег имати значење у данашњем смислу — брег, брдашце. Више Благовештења „на *бријегу*“ имају некакве зидине.

Тако је Вук називао манастире и речне обале, а кад је хтео да именује неку особу с којом се први пут сусреће, употребљавао је израз *по имену*, док му је при помену географских појмова — на језику био исказ *зове се*. У Преображењу живи калуђер „*по имену* Исаије“, а у Благовештењу игуман „*по имену* Данило“. Поред Турчиновца је извор „*који се зове* света вода“, у Морави испод Благовештења — велики камен „*који се зове* Мосна стијена“, код Сретења је долина „*која се зове* мала Корона“, а изнад ње један затаванак „*зове се* велика Корона“. Итд. Није ли овакав начин именовања и називања особена и добро знана потреба сеоског човека да све сачим успостави први додир савлада давањем одређеног назива. То је оно народско кад се сусретне путник намерник, па се, да би се с њега скинула тајна „*туђег странца*“ и с њим опријатељило, упита: како ти је име или како се зовеш?

*

Видесмо да Вук обале одређује као десну и леву, а никада према странама света. Код њега нема ни југа ни севера, иако је био у најпогоднијој прилици да оба ова правца означе бар неколико пута пошто се сви овчарско-кабларски манастири налазе или на јужној или на северној страни Мораве, односно на северној падини Овчара а јужној Каблара. Такође ће и делове манастира одређивати по правцу лево—десно од улаза: „на *лијевој* страни“ женске цркве; „на *лијевој* страни од цркве“; „на цркви споља с *десне* стране“. Посебан је изузетак што је једном поменуо јужни правац рекавши да се манастир Вујан налази „у гори Вујну (с *јужне* стране)“. Овде већ није ни могао казати ни десно ни лево јер велика пространост планине не трпи такво уско положајно одређивање.

И остали положаји манастира нису означени правцима света, већ њиховим међусобним просторно-предеоним односом. Један познатији или већ претходно поменути манастир или земљописни појам служи као основни полазни оријентир према коме се одређује „*где је што*“. Тако је Јоване „*ниже* Никоље“, Преображење „*више* Никоље“, а Благовештење „*више* Преображенија“. Положај осталих ма-

настира обележен је према планинама или текућим водама уз које се налазе. Тројица је „*накрај Овчара... под самим вром*“, Сретење „*у једном долу увр Овчара према Турчиновцу*“, Савинац „*близу планине Рожња*“, Вазнесење „*увр једнога потока*“, Ваведење — „*од Чачка идући уз Мораву*“. А све су овчарске тачке, посматране с кабларске стране, „*с ону страну*“ и „*испријеко*“ Мораве.

Као велики реалист, Вук је истински одмеравао збиљске раздаљине и односе предмета у свом видном пољу, али је и сва остала мерења сводио на самог човека, односно на себе као посматрача, чиме је и у практично-опажајном смислу потврдио Протагорину мисао да је човек заиста мера свих ствари. Удаљеност је мерио временом потребним да се до одређеног циља стигне људским ходом. Никоље је „*око три сата од Чачка*“, Јовање „*око по сата ниже Никоље*“, Преображење „*око по сата више Никоље*“, Благовештење „*око по сата више Преображенија*“. Како је и колико корака у пешачењу потрошио, тако је и исказивао дужину пређених растојања. Мање размаке одмеравао је стопама, педљима, прстима и аршинима. Од краја до краја преображењских певница је „*18 стопа*“; у Благовештењу је надгробна плоча владике кир-Софонија „*двije педи и два прста широка, а око два аршина и по дугачка*“. Тежину је процењивао теретом који човек може да понесе на плећкама — товаром („*товар вина*“, „*товар жита*“). У његово доба у Србији још није отпочело „отчовечавање“ мера, па се у народном говору није знало за метар, килограм и литар, већ једино за аршин, који је и сам био одмерен према човеку, јер му је основно значење: раздаљина од врхова ручних прстију до рамена. Вук ће и умрети, а неће никад изустити тзв. објективне, од човековог доживљаја одвојене, европске мерне инструменте.

*

Неке су Вукове речи имале друкчију улогу него данас, неким су стара значења избледела или померена, док су се извесне, због потпуне или делимичне застарелости, изобичајиле или, пак, усталиле у западној варијанти нашег језика. Посмотримо све те речи природном склопу говора.

Кад је говорио о ликовима светаца и еванђелиста, Вук се служио речима *образ* и *изобразити* (изобразити значи израдити, представити лик изглед, „слику“). На манастирском печату у Никољу изрезани су *образи* светог Николе, Христа и Мајке Божије, а на еван-

ђељу су златом на пергаменту украшени образи четири еванђелиста. На једном су никољском еванђељу „*изображена* сва четири јеванђелиста“, а на корици другог је „у сриједи *изображено* ваведеније“. Израз *изображен* пристајао је само уз свеце, док је за лик војводе Лазара Мутапа на зиду манастира Вујна боље одговарала реч *измолван*.

Занимљиво је кад и како се Вук користи изразом *особито*, посебно стога што се он у нашем савременом саобраћајном говору готово потпуно изгубио. Овај прилог скоро увек има значење исказа *нарочито*. Око Тројице има воћа, „*особито* јабука“; камење је у зидовима Тројице, „*особито* изнутра“, врло лепо срезано; шаре на једном еванђељу у Никољу су прекрасне бојама „(*особито* плавом)“; на извор Савинац сваке недеље долази мноштво народа, „*особито* жена и ђевојака“. Но, реч *особито* је задобила смисао прилога *лично* у примеру кад се каже да је кнез Милош „*особито*“ поклонио Никољу воденицу на Каменици у Пријевору. У једном случају *особит* значи одвојен, засебан. У Ваведењу нема „*особите* проскомидије“.

Реч *зашто* имала је улогу узрочног везника *јер*, што се добро види из следећих примера. До Никоља се тешко може доћи „*зашто* се преко Мораве, или, управо рећи, преко камењака, само пјешнице иде“. Манастир Благовештење није сиромашнији од Никоља „*зашто* и он има нурију, и мало земље и стоке“. Говорено је да се Брусница премести на Савинац „*зашто* је Брусница врло у тјескоби и на незгодну мјесту за варош“.

Иза глагола у одрицању Вук је обичајио да уместо „искључног“ везника *осим* употреби предлог *до* у заједници са неким другим предлогом или везником, како би појачанијим „изузимањем“ постигао убедљивије казивање. Описујући околинду Никоља, рећи ће да се ништа не види „*до* пред собом Морава“ и да се с коњем не може манастиру друкчије прићи „*до* уз Мораву“. У Никољу нема „*до* само двојица“ калуђера, а у Преображењу „*до* само једна мала кућица“.

Уместо неодређене заменице неки, Вук је употребљавао заменицу *некакави*. Да ли је то чинио зато што је оно *некакав* на извештан начин одређеније у смислу што истовремено упућује и на каквоћу нечега непознатог, невиђеног, несигурног? „Ђаче *некакво*“ је запалило никољску цркву, изнад Јовања су зидине од „*некакве* куле“, а више Благовештења „*некакве* зидине“. Један старац из манастира Преображења провео је неколико зима „у *некаквој* стијени“ у Трнави, „*некакав* калуђер је поновио Ваведење, итд. А кад је хтео

да означи нешто што је разноврсно и различито, то је чинио заменицом *којекакав*. У Тројици је, у две велике књижевине, нашао „бе-сједе *којекаке*“; јеромонах Никифор је око Сретења сејао и „поврћа *којекака*“; Милан Обреновић је обновио Вујан уз помоћ „још *које-каки* титора“.

Прилично је речи које су данас унеколико измениле значења, или су оређале, или, пак, као онесавремене одгурнуте у језичку старину. То су: *рогаљ* (ћошак, шиљак), *потреба* (корист), *рђаван* (равница), *кључ* (врутак, врело), *закон* (вера), *бјежан* (бегунци), *жеђа* (жеђ), *посник* (испосник), *пед* (педаљ), *постање* (постанак), *утећи* (побећи), *поновити* (обновити), *обладати* (овладати), *обијати* (крунити кукуруз), *испријека* (попреко, са стране), *изнајприје* (најпре, с почетка), *пониже* (мало ниже), *издрти* (поцепати) . . .

Неколико су речи из Вуковог говора ишчезле из источне, а усталиле се само у западној варијанти нашега језика: славенски, ужитак, точка, каков, таков, особито, сриједа (средина), а прилично их је које се у савременим речницима бележе као застареле. Такве су, на пример, *затаванак* (зараванак), *отачанство* (отаѢбина), *књижество* (књижевност), *Талијанска* (Италија), *чатити* (читати). Неколико их је, иако се у речницима не означавају застарелим, уистину древног звука: *Србљи*, *Србљак*, *благо* (новац), *труд* (напор), *појати* (певати), *негда* (некад), *ласно* (лако), *састраг* (позади), *прошавши* (прошли), *двери*. Такође су застаревању подлегле и речи са паразитским наставком: такођер и даклем.

*

Све до сада поменуте речи и изрази су из дубине народног сељачког језгра, од којих је тек покоја с нешто избледеле славеносербске боје. Али, у Вуковом говору је прилично позајмљеница из туђих језика и култура. Има их из црквене и рускословенске старине — оне махом означавају духовне и мислене појаве, а које ново језичко осећање још није имало снаге да смени: *опстојателство*, *описаније*, *писанија*, *удивљеније*, *насилије*, *посљедован*, *полезно*, *двери*. Ту су и речи из византијско-грчког богословља које се односе на називе манастирских просторија, књига и житеља: *ћелија*, *проскомидија*, *олтар*, *трпеза*, *литургија*, *нурија*, *триод*, *јеванђелије*, *минеј*, *псалтир*, *пергамент*, *јеромонах*, *ђакон*, *калуђер*, *игуман*, *архимандрит*, *поп*, *ктитор*. За њих, као за стручне изразе, Вук није могао наћи народне замене и оне су и до данас остале као благо нашег језика. Је-

дино ће за калуђера једном рећи *духовник*, а за попа *свештеник*. Ту је, затим, и доста турских назива, највише оних који означавају грађевине и њихове делове: диванана, конак, џамија, кат, кубе, пенџер, перваз, а онда оних које упућују на окрутно отоманско управљање: пашалук, арачлија, зулум, јењичар, читлук, беглук, берат. Другом турском владавином ове су се речи биле дубоко утиснуле у народни говор, па им није тражено надомештање домаћим изразима. Поменимо, најзад, и неколике речи из западноевропских, поглавито романских, језика: порта, штампа, романтически, моловати, с напоменом да израз „романтически“ код Вука искључиво значи живописан-леп, а везује се само за изглед предела.

*
* *
*

Цео текст Вук је написао јужним, и/јекавским наречјем, којим су говорили његови преци и он сам. Али је веома загонетно зашто је једино реч *човек* изговарао и писао екавицом! Шест пута је употребио ову реч, већином у „узречицама“ којима је исказивао неку претпоставку или могућност која би се, иначе, прикладно могла изрећи безличним изразом „рекло би се“. Ликови светог Николе, Христа и Богородице на никољском печату од бакра тако су грубо израђени „да би рекао *човек*, да је резано на дрвету“. Судећи по црквеном зиду тројичком „рекао би *човек* да није давно зидано“. На обали Мораве поред Ваведења су остаци старих зидина „да би рекао *човек*, да је био мост преко Мораве“.

Сходно начелу да треба писати како се говори, Вук је тако дословно и поступао. А он је говорио чисто „ерцеговачки“, како су бседили сељаци западне Србије, потомци досељених херцеговачких катунара и бачијара. Зато му је и правопис „народни“. Нема нигде слова *х* (које ће у азбуку увести тек 1836), па читамо: наија, неотице, артија, Ристос, Ерцеговина, гра, рабро, иљада, њиов, дуовник, Аранђел Мијаило, спаија, итд. Само га је у страним, грчким, речима сачувао (у којима се, иначе, и чуо и изговарао): јеромонах, архимандрит, епархија.

Такође је доследно примењивао некњижевно „јужно“ јотовање (које се по селима од Мораве до Зете и Требишњице и данас чује), па казује и записује: ђе, овђе, онђе, негђе, нигђе, ђешто, ђекоји, какогођ; неђеља, ђеца, ђевојка, пошљетак, опушћео, ђели, саљева...

И још је неколико занимљивих гласовних одлика. У прилогу *много* Вук ће увек употребљавати глас *л*, па ће казивати „много бијели листа“, „много времена“, „на много мјеста“, „млоштво народа“. У неколико трпних придева, уместо очекиваног *н*, наставак је *т* (молват, назиђиват, писат). У калуђерским именима меша *ф* и *в*, па изговара: Никифор, Неовит. Глас *м* замењивао је са *в* у речи тавница. *В* је редовно изостављано у упитно-односним заменицама у косим падежима: на *каку* мјесту, *којекака* поврћа, *каке* ћелије, *каки* натписа. За цркву чачанску рећи ће да је *чачачка*, јер је он овај придев изводио од именице Чачак, а не од Чачанин.

II

Већ се из досадашњег излагања осетило да поједине речи, макар с данашњег језичког осећања, саме за себе имају извесну литеарну снагу. Зато је, осим о чистом речничком благу, истовремено потребно говорити и о његовој стилистичко-естетичкој вредности, јер многе Вукове речи, нарочито ако су „уметнички“ уплетене међу своје сусетке, задобијају посебнију књижевну изражајност. Здружене у епитетске целине и реченичке обрте, оне, заједно с њима, изискују засебну пажњу.

С обзиром да је Вукова намера била да опише „и на *каку* мјесту“ се налазе манастири, очекивало се да ће то постизати сликовитим епитетима и описним предикатима. Он то и чини, али веома умерено и без икакве китњатости, јер му то као трезвеном проматрачу није ни било у намери. Зато су му описи сасвим реалистични свеједно да ли њима слика изглед места на којима су манастири, или саме манастирске храмове и књиге и слова у њима. Мало је трага од неког пренесеног, метафорског, дакле, и субјективног значења. Никоље је „у *неисказаној* врлети и тјескоби“, до њега се долази „*тијесним* и *страшним* путем“, околу њега су „*негђе голе*“ стене. Благовештење је „на *поузвишеном* затаванку и врло на *лијепу* и *отворену* мјесту“, Тројица на „*приличну*“, а Савинац на „*романтическом* мјесту“. Око прозора на Јовању стоји „*мајсторски изрезано* и *ишарано* камење“, у Преображењу је надгробна плоча „од *тврда* *бијела* *камена*“. Иначе, Јовање и Вознесење су *пусти*, што је значило да у њима нема ни калуђера, ни попа, ни ђака. За Сreteње и Вујан рекао је да су *мали*. Један лист библије у Сreteњу је *подеран*, штака светог Саве је *чудотворна*, код Вујна је гроб *знатнога* војводе Лазара Мутапа.

Естетско вредовање онога што је видео Вук ће чинити епитетима *леп* и *ружан*. Сретење је „на *лијепу* мјесту“, Јовање „на *лијепом* затаванку“, Тројица — „*лијеп* намастир“, у Благовештењу је надгробна плоча с „*лијепим* минејским словима“. Лепоту манастира исказивао је и описним предикатом. Благовештењска црква је *лепша* од осталих (осим јовањске), а чачанска од ваведењске. Пред Тројицом и Сретењем је „*лијеп*а вода за пиће“. Овде се смисао придева *леп* изједначава са значењем придева *добар*, као и у примеру „*лијеп*о парче земље“ које је кнез Милош поклонио Никољу. У ова случаја не мисли се ни на какву леполикост воде и земљишта, већ на њихову ваљаност, односно „доброст“ — питкост и плодност. Означена је и лепота писања слова и резања камена. Писмо је изрезано „доста *лијеп*о“, а камење „врло *лијеп*о“. Изузетнија допадљивост исказивана је, данас већ изобичајеним, епитетом *прекрасан*. Еванђеље у Никољу је са „до удивљенија *прекрасним*“ шарама и гранама, а црква Савинац је „*прекрасна*“. А оно што је лоше, неизгледно и нескладно, ружно је. Слова су „тако *ружна*“ да се не зна шта је, запис је с „*ружним*“ или „*поружним*“ словима, зид је „*ружан*“, а црква „*ружно*“ сазидана.

У вези с епитетским одређењима, занимљиво је да је Вук титулисао кнеза Милоша како је то чинио народ, а не како је било уобичајено у административним актима из нахијско-кнежинских канцеларија. Док је у чиновничко-управним документима Милош био сијатељство и високоблагородни, милостивиј, всемилостивејшиј и сијатељејшиј књаз, за Вука је он *свијетли*, *честити*, *милостиви* кнез и господар од Србије. У то време, пет година по устанку, господар Милош још увек није ни народу ни Вуку показао свој прави самодржачки образ, па га они тако патријархално, снисходљиво и подворнички узвишавају.

Служећи се поређењима, Вуку није био циљ да остварује неке посебније књижевне слике, већ да што једноставније и јасније искаже оштрину својих запажања. Отуда му ни поређења нису богзна шта изворна и сликовита, али су изванредно одсечна и реалистична. За свеж изглед писма у еванђељу и камена у манастирском зиду рећи ће да су „*као јуче*“ настали. Једно еванђеље у Никољу је тако чисто и ново „*као да је јуче писано*“, а камење се око прозора на Јовању бели „*као да је јуче сјечено*“. Первази и писмо, све је једнако „*као да је штамп*а“ (Никоље). Велику сличност слова у појединим књигама означавао је изразима: „*као да је једна рука писала*“ и „*готово као да је једном руком писано*“. Лепо обрађено

зидно камење у Тројици срезано је „као од сира“, а савиначка црква „као гођ да је од сира“. И остала поређења су слична. Стари зид Преображења је ружан „као да су прву цркву сами калуђери зидали“, а тврда и бела плоча за олтаром је „као од бјелутка“. По камењу у Дичини код Савинца понеке су рупе „као стопе човечије и различни други животиња“.

Иако му је то било од узгредног наума, Вук је, као добар писац, местимично постигао високе књижевне домете. Историја нашег народа је *тамом прекривена*, а манастири су једини *чувари и стубови нашег закона*. У Мораву се с диванане никољског конака „*може плунути*“. Човек равничар који се упути страшним путем ка Никољу „*мора често смрт погледати*“, а ако би посрнуо с путање, *не би му ни кост с кошћу до Мораве дошла*“. По приповедању, у Никољу се „*никад... није ватра гасила*“. Старац из Босне се скита по манастирима „*да спасе душу своју*“. Једна жена из збега у Турчиновцу месила је хлеб кад су наишли Турци, *па потегне оним тијестом Турчина у очи, те га тако збуди и отисне низа стијене*“. У порти Тројице имају две велике куће, „*али су обатаљене, и готове пасти*“. Јеромонах Никифор је *окрчио* мало земље око Тројице, „*те под мотику сије мало кукуруза и поврћа којекака*“. Чачанска црква је неколико пута „*и турчена и крштена*“.

Наводећи шта је све нашао и видео у манастирима, Вук је био принуђен да извесне речи, изразе и реченичке обрте понавља више пута, што му је овде—онде у начин казивања унело незанимљиву једноликост. Тако му је најчешћа реч *има* (чак 33 пута), а затим *стоји* (21). *Има* око манастира зидина, извора, стена, нурија, воћа, стоке, а у њима: калуђера, ђакона, ђачади, јеванђеља, минеја, слова, потписа, надгробних плоча, итд. А *стоји* много штошта написано у манастирским књигама и изрезано у камену. Такође је врло честа временска одредница *сад* (16). Вук хоће, за разлику од оног што је некад било и постојало, да каже шта је сад (у тренутку његове посете) од тога остало. *Сад* у манастиру живи толико и толико калуђера и ђачади; *сад* се ту познају зидине; *сад* је кнез Милош поклонио Никољу воденицу; *сад* се на младу недељу људи умивају на Савијој води поред Турчиновца, итд. Ова понављања нису чињена из неких стилских разлога, већ су исход саме поновичне теме — манастир, па опет манастир. (Зна се да стил не зависи само од писца, него и од природе предмета о ком се пише).

III

Из целог „Описанија српски намастира“ промаља се доказ да је Вук Караџић поникао са сеоских утрина и трла. Сељаци су му у грло утиснули одсечну и јасну реч, једнаку са њиховим постојањем и пословањем, истоветну са биљем и животињама којим су и дању и ноћу били окружени. Зато тршићки реформатор збори као златоусти пастири и орачи и кад казује о ономе што је неписменим сточарима и земљоделима од искуства и ума далеко. Слова у еванђељима пореди с оним што је сељаку сваким даном на оку: са сошицама, рачвама и реповима домаће ситне стоке. Слово ч је „као сошица једнаки и округли рачава (У), а ћ је тако исто, само што су му рачве окренуте доље, и више рачава превучено мало (Г)“. Слова глагоље и рци (односно г и р) су „заковрчена репа“. Беспрекорно истесани каменови у манастирским зидовима срезани су као од сира“. У првој половини XIX века у ивицу стесан камен једино се могао поредити с кришком тврдог сира, јер ничему другом с чим је србијански сељак у то време долазио у додир није био сличан. Тако је Вук простонародним језиком приближавао и чинио јаснијим своја запажања и најобичајнијем човеку из народа.

Кад данас проматрамо говор Вука Караџића којим је пре 172 године описао овчарско-кабларска светилишта, лако увиђамо да се он њиме, и кад је казивао о уже стручним областима, служио нимало се не удаљавајући од народног извора. Од страних речи припомагао се само онима које су од старина мање-више биле срасле са домаћим говорним ткивом, а нове је туђице избегавао да између себе и читалаца не би разастирао измаглицу неспоразумевања. Колико је Вуково говорење било блиско најпростијем пучком слушаоцу, најбоље се може видети ако га упоредимо са оним како је о истим манастирима готово у исто време (1828) говорио Јоаким Вујић у свом „Путешествију по Србији“. Као противник Вукове језичке реформе, Вујић је писао славеносербским, па му многи израз ни најразборитијем сељанину није био доступан. Јер, он је казивао: *предверије, сохраније, нешчатије, преношченије, обдержавати, уничтожити, ополчити*. А ту су и речи: *измежду, прежде, немошчни, убо, јербо, весма, чрез, прочи, грунт...*

Вук ни за тренутак није губио из вида да је права матерња реч прави „хранитељ народа“. Зато је добро да се, по ко зна који пут, подсетимо на његово и забринуто и прекорно опомињање да ми још не знамо „*ни у својој кући шта имамо*“. А поред непроцењени-

вог културно-историјског и градитељско-уметничког блага у васцелој Србији, као и у духовничкој овчарско-кабларској сутјесци, имамо још увек свој жуборави горски језик, од кога се, на жалост, све више и све брже одмичемо у туђи, чак и онда када се својим људима, у свом дому, о својим истинама, у своје име, обраћамо. Велики Вук тако није чинио, већ нам је и овим малим текстом, насталим у сном давном кнез-милошевском добу, оставио голем наук и за садашњост и за будућност; да народу и о ономе што зна и о ономе што не зна зборимо речима које зна. Да му и о непознатим световима причамо познатим гласом.

ЛИТЕРАТУРА

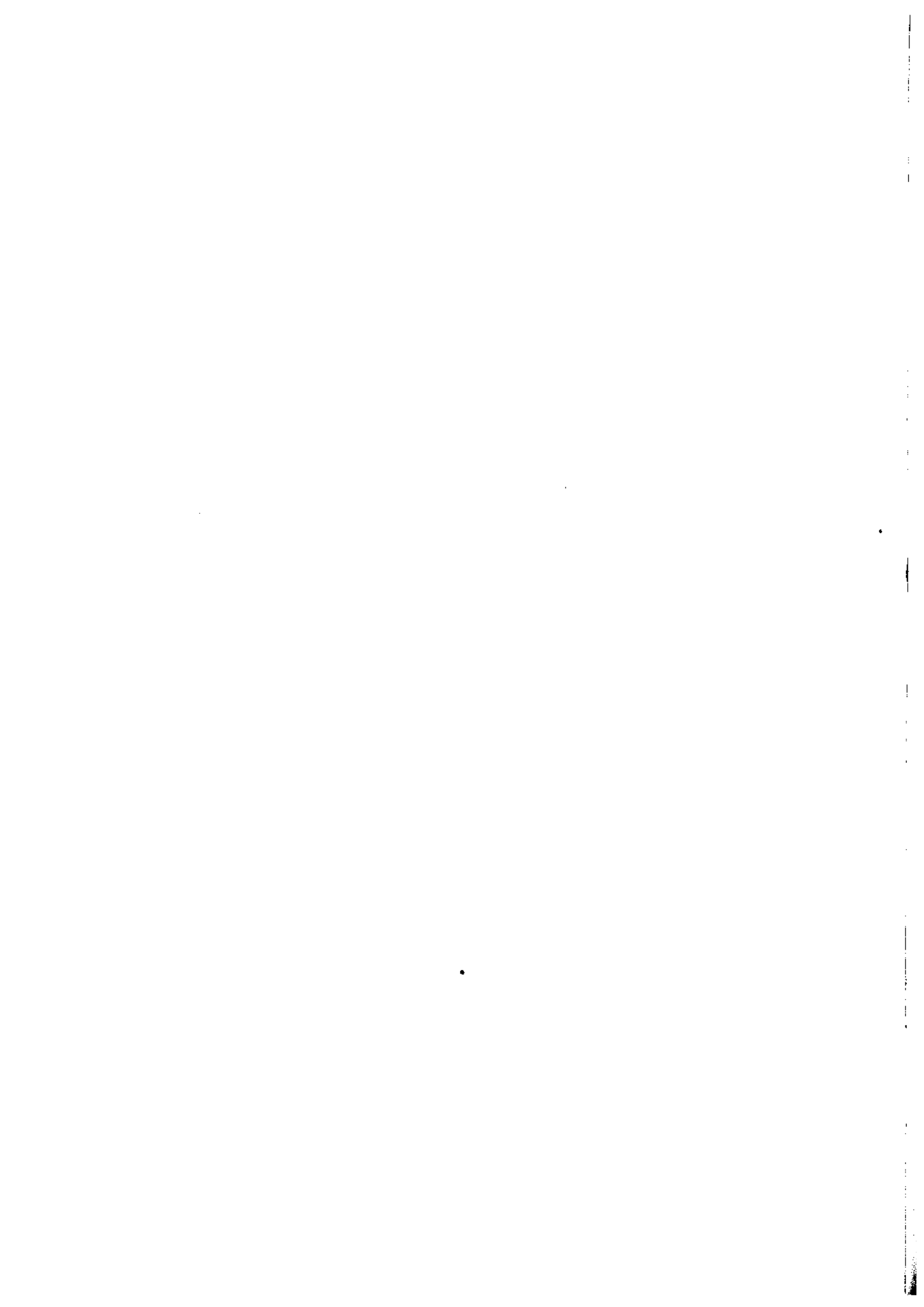
1. Вук Караџић, „Почетак описанија српски намастира“, („Даница“, Забавник за годину 1826, Беч).
2. Јоаким Вујић, „Путешествије по Србији“, Београд, СКЗ, 1901.

LA LANGUE DE VOUK KARADJITCH DANS »POCETAK OPISANIJA SRPSKI NAMASTIRA«

(Premier essai de description des monastères serbes)

Dans le présent article l'auteur analyse la langue de Vouk Karadjitch dans son écrit intitulé »Premier essai de description des monastères serbes«. L'objet principal de l'auteur a été de signaler les caractéristiques linguistiques, stylistiques et esthétiques de la manière dont Vouk parlait de l'histoire, de l'emplacement, de l'aspect et de l'importance des monastères situés dans les montagnes d'Ovtchar et de Kablar et des livres qu'il y avait trouvés. Tout en soulignant la richesse du vocabulaire nettement populaire, l'auteur du présent article a signalé aussi les mots empruntés au turc et au grec, ainsi que ceux de source slave, employés en russe et dans la langue de l'Église serbe. En outre, l'auteur a analysé les procédés du style de Vouk Karadjitch qui a souvent une haute valeur littéraire (épithètes, comparaisons, répétitions, descriptions pittoresques). Ce faisant, il a mis en relief la triple intention de Vouk: faire connaître les emplacements des monastères en question, les données relatives à leur fondation et les manuscrits anciens qui y sont coservés.

Radojko Nikolić

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

**ПРОИЗВОДИ ТРАДИЦИОНАЛНИХ ЗАНАТА
НА ВАШАРУ У ЧАЧКУ**

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 394.6 (497.11)

Ово саопштење обухвата податке сабране 1973, 1974. и 1991. године на два вашара у Чачку, који се традиционално одржавају у пролеће 14. маја, на Јереминдан, и у јесен, 11. септембра, на Св. Јована. По временском трајању, великом броју учесника из чачанског краја и западне Србије, и по разноврсности производа који се на њима продају, јесењи Јовањски вашар свакако има већи економски и друштвени значај од пролећног.

Циљ нам је да се овим саопштењем покаже колико је становништво, углавном сеоско, у време нашег првог снимања, и истраживања, 1973. и 1974, значи пре осамнаест година, било оријентисано да у свакодневном животу користи производе традиционалних заната и колике су потребе села данас за њима.

Пре саопштавања тих података, дајемо кратак историјски развој панађура, односно вашара у Србији и самом Чачку у XIX веку,

са освртом на то шта је све, и под каквим условима, продавано на панађурима у Чачку.

Панађури¹ су први пут у ослобођеној Србији озакоњени доношењем Уредбе о држању панађура 13. јула 1839. Уредбом су потврђени већ постојећи и уведени нови панађури у 17 тадашњих округа. Објашњен је и циљ панађура: „Да би сваки Србин потребе своје у неко извесно време лакше набављати, а своје ствари удобније продавати могао; да би општим састајањем и купаца и продаваца дух трговачки међу народом развио и трговина процветала, опредељује се: да се по свим окружиама Србије панађури заведу, и сваке године по једанпут држе“.² За чачански округ панађур је установљен у Карановцу (данашњем Краљеву).

На новоустановљеним панађурима продавани су: стока, пољопривредни производи и израђевине домаћих занатлија. Производи страних занатлија и трговачка роба нису могли да буду продавани по свим панађурима, па су Уредбом предвиђене две категорије. У прву су спадали панађури на којима су продавани домаћи („отечествени“) производи и стока и они су трајали три дана. У другу категорију разврстани су панађури који су одржавани пет дана, а на њима су продавани домаћи производи, али и инострани еспап.³

Доношењем Уредбе 1839. године трговина је оживела, па су власти принуђене да врше измене у врстама — категоризацији панађура. Тако су тродневни претварани у петодневне, док су за неке панађуре измењени датуми одржавања, а у многим новим административним центрима установљени су и нови. Једним таквим решењем Министарства унутрашњих дела 7. јула 1859. установљен је и панађур у Чачку. Био је то тродневни марвени панађур, који је одржаван на Ђурђевдан.⁴ Поред Ђурђевданског, у Чачку је одржаван и Госпојински панађур. О томе до када су ови панађури одржавани и када су установљени данашњи вашари, нема сачуваних података.

У организовању панађура важну улогу имали су: локација, величина и приступачност простора на коме је одржаван, па су ти услови прописани Уредбом: „Ради боље удобности и за купце и за продавце, и ради лакшег предохраненија сваког непоредка, кој се на панађурима могу догодити, одредит' ће надлежно Окружно Началничество по преслушанију мненија Срезског Началника и надлежне општине, место, на коме ће се гди панађури свагда држати“.⁵ На основу сачуване скице плана Чачка из 1891. године може се закључити да је ондашње вашариште било на простору данашњег парка на Тргу Ђуре Салаја (сада најужи центар града). Како је по-

сле 1945. године насеље почело да се шири, тај је простор 1954. претворен у зелену површину, а вашариште премештено у Љубић, где је и данас.

Шта је све продавано на новооснованим панађурима у Чачку, сазнајемо из извештаја Начелства окружја чачанског о сточном панађуру одржаном на велику Госпојину 18. августа 1865:

„1. Панађур је овај тродневниј марвениј био и као на таковоме није имало ни једног дућана страног еспапа.

2. Дућана је било 9 у којима су занатлије своје рукоделине и продавци своје еспапе продавали и то I класе 2 и III класе 7; 2). меана је било 19 и то: I класе 7. II класе 8 и III класе 4; 3). 30. узети места, 9 кола на којима је доведен производ на продају, 61 товар и 10 кола с којима је пиће крчено.

3. Од живе стоке продавано је 203 матори говеди, међу којима је највише волова било, 1 теле, 30 матори коња и кобила, 1 ждребе, 1 свиња, 2 овце и 17 јагњади.

4. Стока у трећој точки именовата продавана је на овом панађуру на пар...

5. Од отечествени производа продавали су се као еспап казанџијскиј, ткачкиј, опанчарскиј, ковачкиј, мутавџијскиј, кујунџијскиј, туфекџијскиј, ужарскиј, бисакџијскиј и кожа говеђи суви. Рана на продају доношена, као а) пшеница 60—70, б) кукуруз 55—60, в) овас 35—40, г) јечам 40—50 гр. чарш. на сто ока; дуван од 16—20, вино и ракија од 2—3 гр. чар. на оку и крчено сено од 25—30 гр. чар. на кола и то средњи товар.

6. На овоме је панађуру мање стоке него пред прошлог продавано, а то зато, што је мало купаца било.

7. Продавци су са живом стоком највише из Окружија ужичког, рудничког, ваљевског, крушевачког, црноречког и чачанског били, а са производима ово земаљским, чачанског, рудничког, крушевачког, ужичког, јагодинског и црноречког. Купци пак били су из Окружија ужичког, рудничког, крушевачког, црноречког и чачанског“.⁶

Ни на панађуру одржаном 23, 24. и 25. априла 1869. у Чачку „није било ни једнога дућана са страним еспапом, осим само што су двојица Турака из Фоче у два дућана обичне ножиће продавали“.⁷ Вероватно ова роба и ти продавци у том тренутку нису били конкуренти, па је њихово присуство на панађуру само констатовано. Касније, са интензивнијим развојем трговине, домаће занатлије и трговци, да би заштитили своје интересе, принуђени су да од власти траже доношење закона о укидању мешовитих панађура, односно

забрани увоза и продаје стране робе на панађурима, као и забрану продаје занатских производа донесених из других вароши Србије. Ево једног таквог захтева:

„Старешински одбор свију еснафа за Руднички округ, на молбу више еснафа занатлиског и трговачког реда у Чачку, предложио је 1899. године да се на панађурима забрани продаја одела кројачког, абаџиског, терзиског заната, обуће, опанака, столарских израђевина, лимарске, казанџиске и сарачке робе, продаја разне ситне робе и мирисавих сапуна из Аустро-Угарске и Турске, јер таква роба већином је лошег квалитета те се прода по ниској цени на штету добрих занатлија и трговаца“.⁸

Молбе и захтеви за увођење новог закона стизали су од свих удружених еснафа и трговаца широм Србије. Коначно, 1. априла 1902. усвојен је Закон о панађурима и недељним пазарним данима. Тим законом издат је пропис којим се регулише шта се све на панађурима може продавати:

„1. Стока и производи сточарски, као и производи пољске привреде (земљораднички, шумарски, воћарски, пчеларски итд.); 2) Пиће, храна људска и сточна. За прекршај овог прописа предвиђена је новчана казна од 50 динара и уклањање са панађура, а у случају опирања казна од 50 до 100 динара и уклањање са панађура силом власти. Ранији обичај да се на панађурима одржавају панораме, циркуси, комедије, вртешке, коцкарске радње и сл. законом је укинут... Сви ови прописи важили су и за недељне пазарне дане, који су могли бити само у варошима и варошицама“.⁹

Доношење закона о укидању мешовитих панађура одговарало је богатим варошким трговцима и занатлијама. Изазвало је велико незадовољство код сељаштва, које се, углавном, снабдевало на њима, као и оних трговаца и занатлија који су од мешовитих панађура имали користи. Ово се, нарочито, односило на ситне занатлије, које су своју егзистенцију одржавале путујући и продајући своје производе по варошима широм Србије. Због тога је, упркос строгим казнама, било кршења закона и сукоба власти са занатлијама и трговцима, све док је овај закон важио.

Интензивнији развој унутрашњег тржишта, индустрије и трговине у првим деценијама XX века утицали су на смањивање економске функције вашара, мада су они и даље остали главно тржиште многих производа потребних локалном становништву, нарочито сеоском.

Структура производа који су продавани на вашарима у Чачку 1973, 1974. и 1991. године врло је разнолика и променљива. Поред традиционалних занатских израђевина, производа домаће радиности, индустријске и увезене робе, хране и пића, на сваком је продавана и ситна стока.

На вашарима у Чачку стоку су продавала приватна лица, а куповале, сем приватника, за тов и даљу продају, још и кланице из Сјенице, Новог Пазара, Краљева, Панчева. . . Запажени су и купци из Босне. Стока је продавана на одређеном месту — рејону вашаришта. Ту, поред сточног рејона, продавана је и сточна храна (кукуруз, сено).

Стока је на вашар дотоњена на колима или пешнице, а данас у приколицама које вуку трактори или аутомобили, а и камионима. Долазило се увече ради заузимања „бољег места“, или изјутра, на сам дан вашара. Ако се стизало увече, спавало се у колима „под ведрим небом“, како многи кажу, а данас — нешто удобније, у кабинама камиона и аутомобилима.

Анкетом која је вршена на вашарима 1973. и 1974. године установили смо да је тада стока знатно слабије продавана, упркос ниским ценама, што је код већине продаваца изазвало незадовољство, па су се многи, као Милорад Дамњановић из села Шарана код Горњег Милановца, зарицали да „њихова нога и рог никада више неће доћи на чачански вашар“. Било је и других сличних изјава. Ни ове, 1991. године ситуација се није много променила. Понуда крупне стоке била је велика, продаја слаба, а и купаца са стране мање, сем једног камионџије из Босне.

Од традиционалних занатских производа на вашарима одржаним у Чачку 1973. и 1974. године продаване су израђевине ужара, сарача, опанчара, обућара, кројача, народног и савременог одела, столара, качара, колара, грнчара и лимара, као и производи домаће народне радиности: корпе и баштенске гарнитуре од прућа, салаши (плетени од прућа), бучуци, резана грађа, дрвене ограде, мале и велике капије, стубе, дрвене виле и грабуље, затим „уређена“ вуна, откане серцаде, ћилими, извезена и исхеклана миљеа, „труковане“ мустре, гоблени, затим: луч, катран, креч, метле „прућаре“. Од нових производа највише је било украсних и практичних предмета од пластичних маса, фабричког посуђа, конфекције (домаће и увозне). Ове, 1991. године на вашару је доминирала конфекција увезена из Турске и Италије (нарочито „тексас“ одећа), али и обућа, спортске патике, затим радио и видео техника.

Произвођачи и продавци занатских израђевина били су са подручја чачанске, лучанске, ужичке и горњомилановачке општине, као и из југоисточних делова Србије, а продавци конфекције, индустријских и пластичних производа — из читаве Србије. У 1991. години као масовне учеснике вашара у Чачку, поред занатлија са Златибора, запазили смо и продавце из Пољске и СССР-а, који продају све и свашта, по знатно нижим ценама, како кажу „за неколико чрвених“.

На вашарима у Чачку 1973. и 1974. године у групи традиционалних занатских производа најбројнији су били ужарски и грнчарски. По традицији, мајстори ужари су родом из околине Лесковца, из села Доње Јајне. Многи од њих више од двадесет година живе и раде ван свог родног места (Владимир Крстић у Чачку, Божидар Костић у Пожеги, Радомир Петровић у Трстенику). Већина је овај занат научила од очева и дедова. Своје ужарске производе (конопце свих врста, вреније и уларе од природног и синтетичког влакна), сем по вашарима Србије, продају и у радњама где живе. На вашару одржаном 14. маја 1991, на Јереминдан, број продаваца ужарских производа је, као и свих других производа традиционалних заната, смањен, а и продаја је била врло слаба.

У рејону одређеном за продају грнчарије у 1973. и 1974. години доминирали су неглеђосани производи мајстора лончара из села Злакусе код Ужица. У непрекидном низу изложени су земљани лонци свих врста, величина и намена, од најмањих са ручкама и поклопцима до тзв. „свадбарских“, украшени налепљеним декорисаним обручима—тракама и урезаним таласастим линијама, косим и вертикалним зарезима. Поред лонаца, продаване су мале и велике пржурље — „леке“, које се подмећу испод ражња, затим таве, шерпе са ручкама и поклопцима. На вашару 1991. г. су била само три мајстора из Злакусе, али, и поред мање понуде и ниских цена, продаја је била врло слаба.

Поред производа златиборских лончара, на вашарима су своју робу продавали и чачански грнчари. Нудили су: саксије, бардаке, крчаге, ћасе, кадионице, хранилице за пилад, украсне вазе и друге декоративне предмете.

Сем ужарских и грнчарских, у 1973. и 1974. години веома бројни су били дрводељски производи, изложени у рејону за продају столарије. Груписани по врсти робе, продавани су производи професионалних занатлија, али и израђевине самоуких сеоских мајстора, који се занатским пословима баве у слободном времену у оквиру кућне

радиности, као допунског занимања. Професионалне занатлије, махом са села из околине Чачка и Горњег Милановца, столари—тракслери и колари—ковачи, на вашарима у Чачку, највише су продавали столарију: врата и прозоре, затим делове намештаја: столове, столице са и без наслона, кревете, полице, чивилуке, као и кола са канатама, кола бојена (шарана) без каната, и само канате. За разлику од професионалних занатлија, самоуке дрводеље нудиле су једноставније производе, потребне сеоском становништву: дрвену грађу, дрвене ограде, велике и мале капије, дрвене виле и грабуље, држалице за алатке, салаше од летвица или плетене од врбовог пружа (чувени мајстори самоучари из Рогаче у Драгачеву). Слика вашара из 1991. године нешто је другачија. Од дрводељских израђевина највише је било вила и грабуља, затим мердевина и дрвених ограда, док је столарских производа (врата и прозора) било само на једном месту.

Производи још једног традиционалног заната нашли су се на вашарима 1973, 1974. и 1991. године. То су рукотворине сеоских мајстора пинтера из села Засаља код Ужичке Пожеге и из села са Златибора. Најједноставнијим пинтерским алаткама од јове, црвене врбе и тополе они праве карлице, грударе, качице и чабрице, у којима се припрема, чува и износи на тржиште „бели мрс“. Бурад, већа и мања, направљена од дудовог дрвета, такође су продавана на вашарима.

Непосредно уз пинтерске производе продавали су се бучуци, већи и мањи, корпе, сита, истно покућство од дрвета, украсни предмети, сувенири (минијатурне копије традиционалног сеоског покућства, које израђује Миломир Николић из Рибашевине на Златибору.

Мајстор „бучучар“ Боривоје Радивојевић из Рудника вештину израда бучука научио је од оца. Бучуке продаје, сем на вашарима, још и пијачним данима у Руднику, Тополи и Горњем Милановцу.

Корпар Рајица Живановић из села Прислонице, као самоучар, израдом корпи бавио се од раног детињства. Корпе разног облика, величине и намене плете од врбовог пружа. Украшава их љуштењем коре и бојењем. На вашару 1991. године корпе је продавао његов син, који је наставио да се бави овим допунским занимањем.

Поред мајстора из породице Живановић, на овогодишњем вашару најбројнији су били корпари из села Врбе код Краљева. Они су, сем свим врсти корпи, највише нудили баштенске гарнитуре од пружа, двоседе, троседе, од дечјих гарнитура и играчака. Њихови производи су на овогодишњем вашару и највише продавани.

Сита, дрвене кашике, варјаче, заструге, чивилуке, вретена, метле... углавном су продавали Роми из околине Трстеника.

Сарачке производе, коњску опрему и бичеве, затим кајишеве, футроле за пиштоље, ножеве, новчанике, чак и папуче и опанке, продавали су мајстори из околине Смедерева, Пожаревца, Обреновца и Ужица. До ове године били су задовољни продајом.

Обућарско-опанчарских производа на вашарима 1973. и 1974. године било је врло мало — на само две тезгице. Опанке, мушке, женске и дечје, са кајишевима и нови, модерни „опанак мокасину“, као и папуче од скаја, женске ташне, торбе, кијешеве и дечије сандале продавали су мајстори из Пожаревца и Обреновца. Опанчари и обућари из Чачка нису своју робу продавали на вашарима, већ у својим дућанима и на закупљеним тезгама на чачанској пијаци. На вашару 1991. године опанчарско-обућарских производа је било знатно више и са ширег подручја Србије, из Азање, Пожаревца, Ужица.

Абацијско-терзијских производа није било на вашарима, али су зато доминирале кројачке израђевине: мушке панталоне, сакои од штофова, али и по које шајкане и чојане панталоне са напustom (на „брич“), затим бунде од јагњећег крзна и непромочивог платна и шајкаче.

После вашара одржаног у Чачку 14. маја 1991, може се констатовати да је понуда производа традиционалних заната у поређењу са 1973. и 1974. годином, знатно смањена, а такође и — потражња за њима. Наиме, иако су се на вашару нашли производи неких старих заната потребних села, слабо су продавани. Кажу занатлије „да је ова криза почела још 1988—1989. године и да се све мање исплати ићи на вашаре“, мада верују да ће јесењи вашар бити бољи. Познато је, а и логично, да су јесењи вашари богатији. Куповна моћ сељака је тада већа, пошто је летина скинута и продата и новац обезбеђен за набавку пољопривредних алатки и помагала.

Поред економске кризе, на пад понуде и потражње традиционалних занатских производа свакако је утицао савремен начин живота и индустријализовано привређивање на селу (употреба савремене механизације).

Продајом на вашару 1991. године једино су били задовољни мајстори „корпари“ из села Врбе код Краљева који су нудили корпе свих облика, величина и намена, као и баштенске гарнитуре од прућа. Поред „корпара“, на вашару су најбројнији били и највећи продајни простор заузимали продавци индустријске и конфекцијске робе. Доминирала је продаја тексас-одеће, одеће произведене у бу-

тицима, трикотаже и рубља (увезених из Турске), затим бижутерије, украсних предмета од пластичних маса, радио и видео-технике. Ову, као и шверцовану робу, углавном су продавали Роми.

На вашару су, поред продаје разноврсне робе, доминирале и бројне забаве. Највећи део забавног живота организован је, под шатрама, распоређеним са обе стране главне улице вашаришта. Уз специјалитете са роштиља и разна печења и пића, госте су забављале познате „звезде“ новокомпоноване музике. Деца и млађи посетиоци забављали су се на вртешкама, у „кући смешних огледала“, „бурету смрти“, на стрелишту, на аутодромима са електричним аутомобилима, разним видео играма. . .

*
* *
*

После свега чини се да вашари у Чачку, последњих година своју привредну функцију, коју су имали као основу, постепено губе, а све више добијају на друштвено-забавном значају. Данас се на вашаре првенствено иде ради забаве, и то у поподневним и вечерњим часовима, а куповина производа традиционалних заната и робе друге врсте обавља се у преподневним сатима, када се често чује из међусобног разговора познатика: „Идем (или био сам) на вашар да набавим држалицу за косу, грабуље и виле, свадбарски лонац, качицу и чабрицу“. И, слично. Ово казује да ће вашари и даље остати главно место за продају многих производа традиционалних заната и домаће радиности, потребних сеоском становништву у свакодневном животу.

НАПОМЕНЕ

1. Панаџур — ура м (грч) вашар, тур. рапауџ — вашар, грч. рапенџион. А. Шкаљић, „Турцизми у српскохрватском језику“, Сарајево, 1979, 509.
2. Уредба о држању панаџура, Зборник закона и уредаба у Књажевству Србије, I, Београд, 1839, 87.
3. Зборник закона, I, 88.
4. Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србије, XII, Београд, 1859, 57, 58.
5. Зборник закона, I, 88.
6. Др Б. Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1865“, Чачак, 1968, 767, 768.
7. Исто, 1866—1915, Чачак, 1969, 124.
8. Н. Вучо, „Распадање еснафа у Србији“, I, Београд, 1954, 309.
9. Н. Вучо, н. д. књ. I, 313.

PRODUITS DES MÉTIERS TRADITIONNELS A LA FOIRE
DE TCHATCHAK

Ce texte comprend les données recueillies en 1973, 1974 et 1991 aux foires de Tchatchak qui ont lieu traditionnellement deux fois par an au printemps, à la saint Jérémie (14. mai) et en automne, à la saint—Jean (11 septembre). Le texte a pour but de démontrer dans quelle mesure la population, rurale pour la plupart, utilisait les produits des métiers traditionnels au cours des années 1973 et 1974 et quel est le niveau des besoins des paysans actuellement (en 1991) quant aux produits en question.

En plus des données comparées, l'auteur donne un bref aperçu du développement des foires en Serbie et à Tchatchak aux XIXe et XXe siècles.

La structure des produits vendus aux foires de Tchatchak en 1973, 1974 et 1991 était très variée et variable. C'est ainsi qu'à l'époque des recherches effectuées par l'auteur en 1973 et 1974, les produits prédominants étaient constitués par ceux des métiers traditionnels et par ceux qui étaient fabriqués à domicile, (produits des potiers, cordiers, bourreliers, tonneliers, menuisiers, cordonniers fabricant des opanques, vanniers), alors qu'en 1991 ils étaient beaucoup moins nombreux, ayant été remplacés par des produits industriels.

Malgré le mode moderne de vie et l'économie industrialisée, les campagnes continuent à avoir besoin de produits des métiers traditionnels, ce qui veut dire qu'à l'avenir aussi il faudra aller aux foires pour se les procurer.

Nevenka Bojović

Сл. 1. Улазак на вашариште на Јереминдан 14. маја 1991.
Entrée au champ de foire à la Saint — Jérémie le 14. mai 1991.

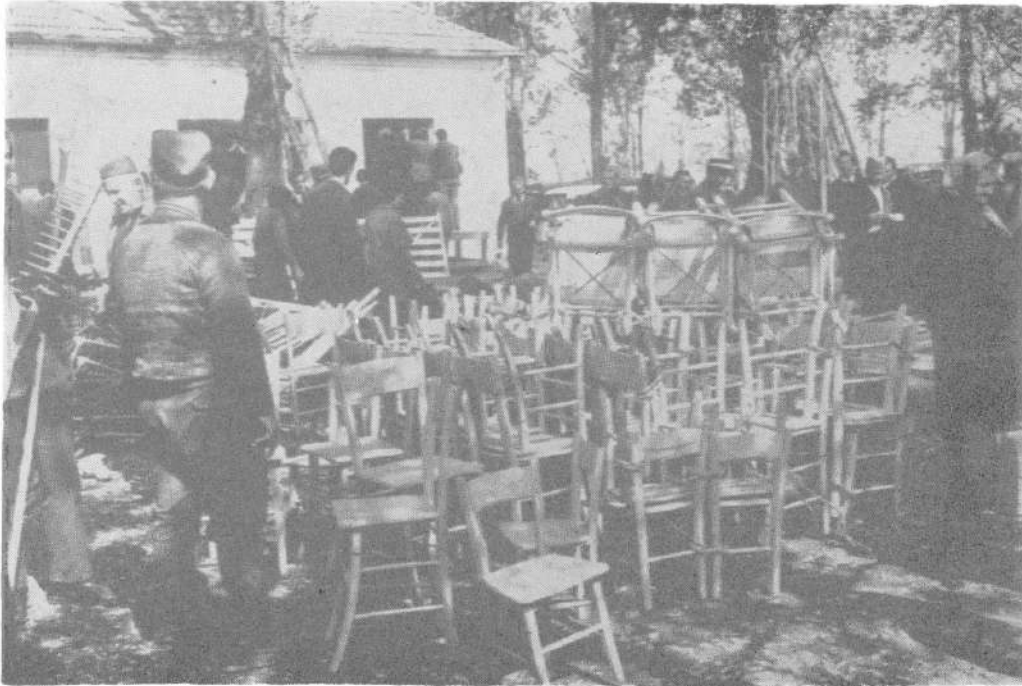
Сл. 2. Продаја играчака, производа од пластичних маса и конфекције на
вашару 14. маја 1991.
Vente de jouets, de produits en matière plastique et de confection à la foire
du 14. mai 1991.

Сл. 3. Продаја ситне стоке на јесењем, Јовањском вашару 1974.
Vente du petit bétail à la foire d'automne, à la Saint — Jean 1991.

Сл. 4. Вртешке на вашару 14. маја 1991.
Manèges à la foire du 14. mai 1991.

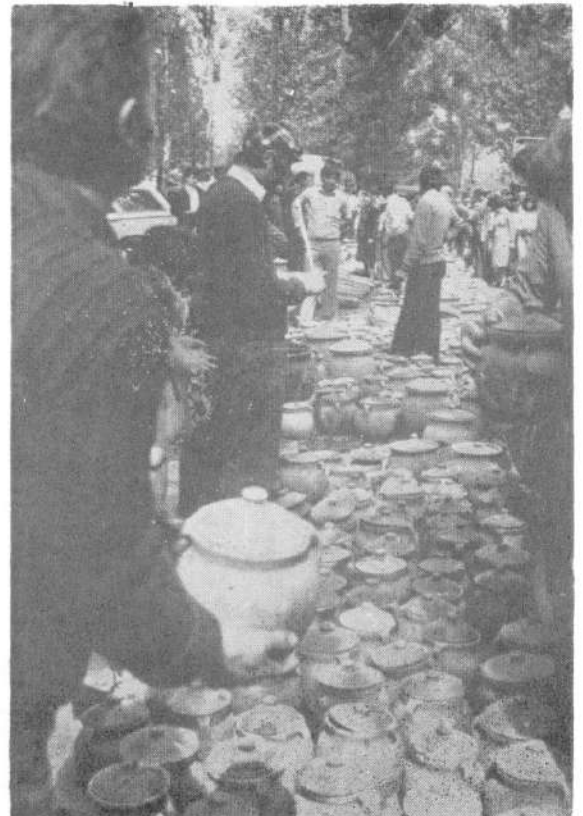
Сл. 5. Продаја производа самоуких дрводеља на вашару 1974.
Vente des produits confectionnés par des tailleurs en bois autodidactes à
la foire de 1974.

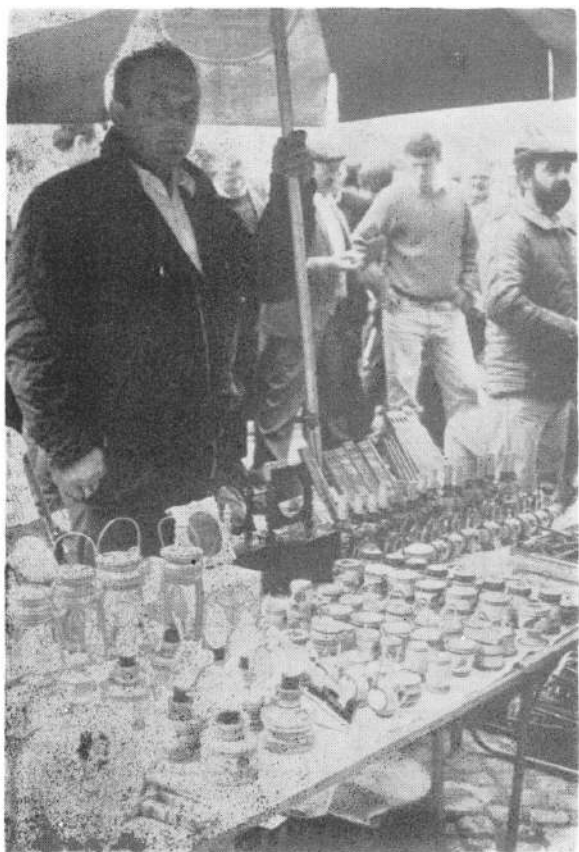
Сл. 6. Продаја дрвених вила, грабуља и држалица на Јованџан 1974.
Vente de tridents, râtaux et manches à la foire de la Saint — Jean de 1974

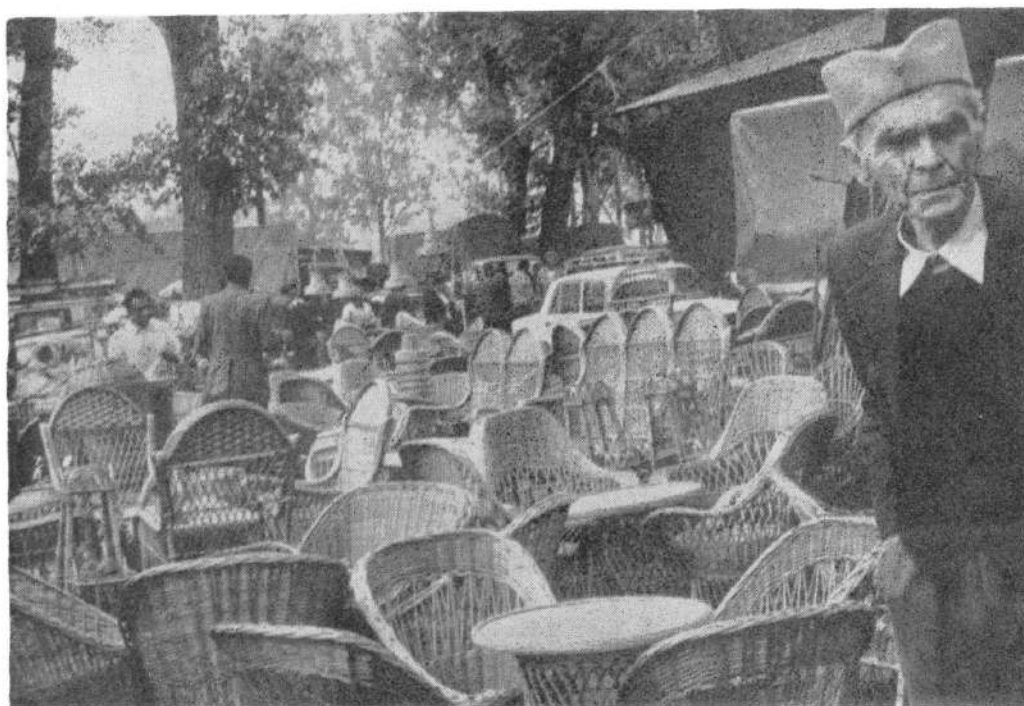
Сл. 7. Мајстор Д. Јовановић из Засеља код Ужица са својим дрводељским производима на Јовањском вашару 1973.
Artisan D. Iovanovitch de Zasselié, près d'Oujitzé, vendant ses produits à la foire de la Saint — Jean en 1974.

Сл. 8. Продаја грнчарских производа мајстора из Злакусе на Јовањском вашару 1974.
Vente des produits d'un potier de Zlakussa à la foire de la Saint — Jean en 1974.

Сл. 9. Мајстор М. Николић из Рибашевине код Ужица продаје своје сувенире на вашару на Јереминдан, 14. маја 1991.
L'artisan M. Nikolitch de Ribachevina, près d'Oujitzé vendant des souvenirs à la foire de la Saint — Jérémie, le 14. mai 1991.

Сл. 10. Продаја производа од врбовог прућа на вашару на Јереминдан 1991.
Vente des produits en osier à la foire de la Saint — Jérémie en 1991.

Сл. 11. Продаја ужарских производа на Јовањском вашару 1974.
Vente de corderie à la foire de la Saint — Jean en 1974.

Сл. 12. Продаја опанчарских производа на вашару на Јереминдан 1991.
Vente d'oranques à la foire de la Saint — Jérémie en 1991.

СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ—АШАНИН

КРШТЕЊЕ ДЕЦЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН
УО 32000 Чачак
Народни музеј

УДК 265.1 (497.11)

Крштење је прастари хришћански обред. Његови корени су веома дубоки, сежу чак у период пре појаве самог хришћанства. Генезу му треба тражити у самој људској, односно друштвеној заједници, територијално одвојеној у датом моменту. У одређеној, мањој или већој групацији, делимично или потпуно изолованој, и временски, и просторно, настојало се да се одређеним обредима, новорођеном члану заједнице, омогући улазак у друштвену групу којој припадају и сви њени старији чланови. Сви обреди који настоје да, одговарајућом симболиком, представе прелаз из једног у друго, ново стање у етнологији називамо обредима прелаза. Код хришћана тај прелазни облик је свакако онај везан за крштење, у коме јединка самим чином крштења прелази из једног у други друштвени статус, у свет крштених. Овим обредом појединац свечано и јавно улази у свет хришћанске религије, стичући, при том, нови друштвени и верски статус, чиме се потврђује његова припадност друштвеној групи родитеља.

У нашем народу се веровало да је свако новорођенче „нечисто“ и да га треба што пре крштењем очистити и ослободити од такозваних хтонских сила. Због тога, владало је мишљење, да некрштено дете, као „погано“, не треба љубити. У нашој народној традицији сматрало се да је некрштено дете, самим тим што је у власти злих, демонских сила, опасно по околину и да се од њега треба заштитити. Поред тога што је некрштено дете опасно по своју околину, и оно је по народном веровању, само изложено њеном негативном дејству, које може бити веома опасно, па чак, и кобно по живот детета. Тако се, у циљу обостране заштите, настојало да се што пре обави крштење детета. По свим хришћанским правилима, требало је дете крстити одмах по рођењу, а најкасније до четрдесетог дана живота. За крштење се углавном бирају недеља, неки већи празник, али не и слава.¹ Обично, време крштења зависи од физичке конституције и здравља самог детета. Уколико је дете слабијег здравља, или у породици у којој је рођено често умиру деца, настојано је да се дете што пре крсти, да се „уведе у веру“, па даље „како му Бог да“, јер крштењем дете из руку ђавола прелази у руке Бога. Сматра се за највећи грех да дете умре некрштено, јер се веровало да, у том случају, оно нема мира на „оном“ свету, да стално лута у виду некакве птице, наносећи зла својим родитељима, посебно својој мајци и другој малој деци. Она не могу видети „божијег лица“ и, по мишљењу Петра Ж. Петровића, она иду у „лимбо“, некакво мрачно место, или постају демони, „дрекавци“.² У чачанском и драгачевском крају за смрт некрштеног детета кажу да је — „лионуло“. Оно није сахрањивано у гробљу, већ негде иза некаквог плота или поред пута. Било је и случајева — а све у циљу да дете не умре некрштено — да се крштење обави на брзину, често без кума а и без свештеника.

Иако је Српска православна црква проповедала што раније крштење деце, често се догађало да дете остане некрштено и по неколико година. Узроци дугом одлагању крштења су многобројни. За практичан разлог можемо узети неспособност мајке да „ваљано“ дочека кума и припреми гозбу. Није редак случај да је некрштено дете чувано за крвни умир. Међутим, у нашем народу постоје дубљи корени везани за одлагање крштења деце. Имајући у виду велико наслеђе из паганских облика религије, који се неприметно али снажно преплићу кроз хришћанство, није ни чудо што се јавља противуречност на релацији да се дете што пре уведе у веру, или да се крштење што дуже одложи. Јер, како тврди Жарко Требјешанин, паганска тенденција одлагања крштења производ је веровања да је

дете сигурније и боље заштићено од демона док је „нечисто“ и блиско хтонским силама.³ Веровало се да дете боље напредује док је некрштено јер демони неће „ударити на свога“.

После Другог светског рата, захваљујући новим друштвеним односима, долази до наглог губљења и занемаривања народне традиције. У поплави општедруштвене атеизације, занемарени су сви религиозни обреди, међу којима и крштење деце. Но, имајући у виду дугу традицију, њене дубоке и снажне корене, као и потсвесно размишљање да постоји „нека сила која влада људима“, у последње време, а пре свега наглим јачањем националне свести и теолошке припадности, обред крштења добија на снази и значају. Тако, није редак случај да обреду крштења, данас, приступају и двадесетогодишњаци, па и старији. Било је случајева да се у чачанском крају у исто време крштавају и родитељи и њихова деца.

У обреду крштења главни субјекат је дете: уз обавезно посредство кума, као главног учесника, и свештеника, врши његово увођење у свет хришћанства. По правилима Српске православне цркве, кум мора да буде мушкарац и венчани кум родитеља чије се дете крсти. Кумство је наследно са оца на сина, дакле мушком линијом. Изузетно, уколико нема мушких наследника, право на наслеђе кумства стичу и жене, односно кћери. Кумство се необично цени и поштује, кум је неприкосновена личност — и у ритуалима, и у свакодневном животу.

Само кумство, као стара народна установа, старије је од хришћанства. Санкционишући стари облик кумства, црква му је дала ново хришћанско обележје. Назив кум био је познат свим Словенима. У писаним изворима помиње се крајем IX века, за време Петра Гојниковића, одмах по примању хришћанства.⁴ И Веселин Чајкановић је установу кумства сматрао веома старом и доводио је у везу са прехришћанским периодом. То је најстарије вештачко сродство. У прошлости је код наших народа било распрострањено веровање да је кум „већи од оца, он може да прокуне, његову клетву бог прима пре очеве и материне“. Кумство се сматра за светињу, а кум за свеца. Од његове воље зависи породични и домаћи напредак. Чак се верује да је кум предодређен и послан од Бога. Пред кумом је скидана капа, дочекиван је на коленима и љубљен у прса, према срцу.⁵ Куму је за столом посвећивано почасно место. Вођена је посебна брига да међу кумовима не дође до неке замерке, а да би се то избегло — настојано је да кумови не буду из истог села. Тако у нашем народу постоји изрека: „Жен’ се из близо, куми из далеко“.

Чак се водило рачуна да се не пролази преко кумове земље — да се не би случајно нанела ни најмања штета куму, јер све што њему припада — свето је и не сме се газити.

Кумови се без великог разлога нису смели мењати. Један од тих разлога је велика удаљеност кума. У случају смрти, када стари нема наследника, тражи се нови кум. Ако у некој породици умиру деца или се, пак, рађају само женска, по нашој народној традицији, обичај је да се кум промени, јер се веровало да је то „до кума“. У том случају тражен је опроштај од старог кума, а када он одобри — може се слободно тражити нови. Сматра се за велики грех узимање новог кума без одобрења старог. То, као увреда нанета куму, спада у највеће грехе које овоземаљски човек чини у знању или у незнању. Наш народ неку породичну трагедију, веома често, готово увек доводи у везу са променом кумства без кумовог одобрења.

У трагању за новим кумом веома често у литератури се среће такозвано кумство на раскрсници. Најчешће, када се у некој породици деца „не држе“, узме се новорођенче, стави се на раскрсницу, а онај ко га први нађе — постаје кум детету. Овакав вид кумства још се назива кумство на срећу. Одбијање кумства сматрало се великим грехом. Чак је и један од чланова Грбаљског законика предвиђао одређену казну за „одметника од Бога и светог Јована“.

Вук Караџић је забележио један значајан обичај у нашем народу, а то је када убица моли противника за опроштај и при том жели да му он буде кум. Овај обичај је имао дубоки социјални значај и веома важну практичну примену. Тиме је обезбеђиван трајни мир између зараћених страна и дотадашњи непријатељи постајали су искрени пријатељи.

Многи етнологзи су крштење деце сматрали мокрим кумством, јер у самом обреду крштења најважнији чин јесте купање детета, чиме се симболизује очишћење душе и тела детета. Поред овог, постоји и такозвано суво кумство, у које спада венчање и шишано или стрижено кумство. Веселин Чајкановић је шишано и крштено кумство изједначавао, полазећи од тога да им је циљ заједнички. Разлика између ова два кумства је у томе што је шишано старије. Натко Нодило је сматрао да шишано кумство води порекло из прехришћанског периода. Шишано и крштено кумство представља једну врсту иницијације, увођење детета у одређени ритуал, у породицу и домаће култове.⁶ Овај обред, као важан чинилац, прати давање имена детету. Православна црква је обред првог шишања детета, који је био познат Словенима у својој прапостојбини, и свим балкан-

ским народима, а пре свега Грцима, укључила у обред крштења. Л. Нидерле прво шишање детета доводи у везу са приношењем жртве душама предака, као и са хигијенским разлозима.⁷

И поред тога што је црква прихватила и у обред самог крштења неприметно уткала неке елементе стријбе, само хришћанство је прогањало ову друштвену појаву.⁸

Није ретка појава кумства из нужде. Разлози су многобројни: сиромаштво — када се за кума узима неки рођак, коме се не морају давати дарови; кумство на брзину — када се за кума узима било ко, па чак и припадник друге верске заједнице: „Ој Турчине, за невољу куме“.

Као у српској народној традицији уопште, и у обичајима чачанског краја одмах по рођењу детета иде се у цркву по „водицу“. Тада свештеник одреди име детету, онако како „ладне на водици“. То име дете носи до крштења, када добија друго име, које ће носити до краја живота. Некада детету остане име које је добило на водици, мада у већини случајева кум даје детету ново име по својој жељи. Обично, дете је добијало име неког свог претка, тим пре ако су га красиле лепе особине и врлине, или по дану и празнику на који је дете рођено. Дете се са водицом донетом из цркве купа наредних 40 дана.

Сам чин крштења почиње позивањем кума. Најчешће кума зову дететов отац или деда, односно домаћин куће, који куму носе поклон, углавном погачу и чутуру ракије, која је обавезно отворена и окићена цвећем и пешкиром. Домаћин одмах каже куму зашто је дошао и, пошто се изљубе и честитају, седну да наздраве. При том, могле су се чути здравице, које изговарају кум или кумашин (отац или деда дететов), а све са истом поруком и жељом — да кумство буде срећно и дуговечно, да новорођенче буде срећно у животу, да се ожени или уда, да се кумство настави и да буде трајно и нераскидиво. Наводимо једну здравицу из села Зеока (Драгачево):

„Час добри, помози Боже,
сретан дан, сретно кумство,
дуговечно, нераскидиво,
сретна оба кумовска дома,
сретно новорођенче,
да га у име Бога крстимо,
да буде здраво, весело,
да порасте на милост и понос
својих родитеља и предака“.

На ову здравицу сви присутни одговарају: „Дај Боже“ и настављају да пију. Углавном, пије се из чутуре, коју је домаћин донео. Обичај је да на поласку кум доточи ракије у чутуру — како би пуна била враћена дететовом дому.

Крштење се може обавити у кући и у цркви. То је свечани чин и празник за домаћинство. Раније је дете до цркве носила „бабица“ или нека рођака. Мајка не учествује у обреду крштења. Обично се за то време она бави неким магиским радњама, све у циљу боље среће и лепше будућности детета. Док се новорођенче у току крштења свечано купа, мајка ради онај посао којим би она желела да се дете бави када порасте. Најчешће, то су писање и читање — да би било умно и учено. Сматра се да обред крштења мора бити изведен тачно по пропису; у противном, и најмања грешка могла би бити веома неповољна и кобна по судбину детета. Кум мора тачно и разговетно изговарати одређене речи везане за овај обред. Да би детету коса била коврцава, у чачанској околини сматра се да је потребно да кум засуче рукаве док држи дете. Иначе, дете се после свечаног купања и миропомазања умога у бело платно, које је кум донео специјално за ту намену. Од тог платна детету се шије кошуља.

Непосредно пре, за време и после крштења детета, постоји низ паганских прописа и табуа, који су у овом веома битном, па чак и најважнијем хришћанском чину, нашли своје место и примену. Тако постоји веровање да се платно у коме се држи дете не сме уквасити, да се после крштења у цркви не треба враћати истим путем — како би се заварао пут демонима и злим силама. Дете је после крштења појено вином — да би било здраво и румено. У жељи да се утиче на каснија детиња интересовања, у чачанским селима постојао је обичај да се после крштења женско дете ставља за разбој — да би знало добро да тка, а мушко у јасле — да би, када одрасте, било добар сточар. Приликом крштења верује се да је добро ако дете плаче; биће доброг здравља и дуго ће живети.

После крштења мајка дететова припрема богату гозбу — да би се, на што свечанији начин, прославило његово крштење, чиме оно постаје пуноправан члан породице. С обзиром да се крштење обавља пре подне, када дан напредује, свечани ручак је после подне. На ручку су кум, најближа родбина и пријатељи. Главни чин на ручку јесте ритуално и свечано објављивање имена детета од стране кума. Постојало је веровање да се пре ручка не сме казати име детета. Посебно опасним се сматрало да родитељи „пре времена“ сазнају име

детета. Обичај је да се у капу детета ставља новац, који постаје његова својина. Овим присутни плаћају да би сазнали име детета. Раније је име детета зависило искључиво од кумовог избора. Обично се гледало да име буде „примерено“ детету и његовој фамилији. У примитивним људским срединама веровало се да је име део особе која га носи. Кад се урекне нечије име, у исто време може бити уречен његов сопственик.⁹ Зато се право име крило и нерадо говорило странцима.

Име, као обележје једне особе, трајна је ознака којом се једно лице за цео живот разликује од других. Добијањем имена дете стиче статус људске јединке и постаје легитиман члан друштва.

Кум обично даје име детету по дану или празнику на који је рођено или по именима предака из фамилије. Често, име је имало задатак магијске заштите новорођенчета од злих сила. Када се у некој кући деца „не држе“, новорођенчету се даје неко апотропејско име, са циљем да стане даље умирање деце.¹⁰ Исту улогу имају и магијска и ружна имена — да одагнају и преваре зле силе.

Данас се о имену детета договарају кум и родитељи; најчешће име детета бирају сами родитељи. И даље се, позивајући се на народну изреку: „Бог на небу, кум на земљи“, у чачанском крају куму указују посебну част и поштовање. Кумство се наслеђује, мада није редак случај да се узимају нови кумови. Углавном, бирају се добри другови и пријатељи са факултета или радног места. Међутим, у последњих неколико година, услед наглог развоја религијских осећања и припадности, многе породице траже старе, већ заборављене кумове, са жељом да се кумство обнови и настави. Кум који венчава родитеље, он и крштава њихову децу и све будуће генерације које ће доћи. Постоји мишљење да је право кумство оно засновано тек после трећег крштења.

Породица чије је дете крштено, а пре свега његова мајка, припрема богат дар куму и свим члановима кумовског дома. За разлику од ранијег времена, када су за дар или бошчалук (како се у овим крајевима зове), припремани производи домаће радиности, данас се куму поклањају индустријски производи. Најчешће, то су: ћебе, кошуља, ткаанине — обавезно непаран број. Осталим члановима кумове породице поклања се по једна „биљега“.

Гозба, припремљена поводом крштења детета, веома је богата и разноврсна. Спремају се јела као за свадбу и славу. За време ручка присутни гости, а кум пре свега, испијали су здравице за срећу

и здравље детета. Пиће, као и само дете дизали су се што више у вис, симболишући тако његов раст и напредак.

На дан крштења родитељи детета прилажу цркви дарове. Раније су то били пољопривредни и занатски производи, а сада, углавном, новац.

На основу црквених прописа, деца се не крштавају за време некрштених дана (од Божића до Крстовдана), у време поста и задушне недеље. Међутим, ова се правила само делимично поштују.

Имајући у виду патријархално схватање — да се у брак ступа првенствено ради деце, није ни чудно што највећи број обичаја, почев од венчања, преко рођења до крштења, симболише срећу и сваки напредак детета. Обреду крштења придаје се највећи хришћански карактер; тада јединка постаје чланом њене верске заједнице. Иако чисто хришћански обред, сам чин крштења, као и стање непосредно пре и после тога, имају дубоки пагански карактер. Стога се може рећи да су обред крштења и институција кумства, као заштитник домаћег култа, старији од хришћанства и да његови корени сежу све до самог почетка друштвене организације живота. Самим чином свечаног уласка јединке у друштвену групу симболише се, обредом иницијације, његова припадност хришћанској религији.

НАПОМЕНЕ

1. Требјешанин, Жарко, „Представа о детету у српској култури“, Београд, 1990, стр. 128.
2. Петровић, Петар, Ж., „Живот и обичаји народни у Грџи“, СЕЗ, књ. XXVI, Београд, 1948, 259.
3. Требјешанин, Жарко, наведено дело, 130.
4. Кулишић, Шпиро, Петровић, Петар, Ж., Пантелић, Никола, „Српски митолошки речник“, Београд, 1970, 187.
5. Исто, 188.
6. Влаховић, Петар, „Обичаји веровања и празноверице народа Југославије“, Београд, 1972, 25.
7. Исто, 25.
8. Антонијевић, Драгослав, „Алексиначко Поморавље“, СЕЗ, књ. LXXXIII, Београд, 1970, 133.
9. Николић—Стојанчевић, Видосава, „Врањско Поморавље“, СЕЗ, књ. LXXXVI, Београд, 1974.
10. Требјешанин, Жарко, наведено дело, 136.

Најтоплије се захваљујем казивачима: Славу и Мири Николић из села Зеока и Горгини Брадонић из Љубића.

СКРАБЕНИЦЕ

СЕЗ — Српски етнографски зборник

BAPTÊME DES ENFANTS DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK

L'administration du baptême remonte à des temps très anciens, précédant l'apparition du christianisme. Ce rite vise à symboliser le passage d'un état social et religieux à un autre. Le baptême introduit un individu dans le monde de la religion chrétienne. Dans la population serbe on cherchait à donner le baptême à un enfant aussi tôt que possible, afin de le laver du péché originel et de le délivrer des forces maléfiques. Selon les règles chrétiennes, il fallait baptiser l'enfant quarante jours après la naissance au plus tard, mais il arrivait que l'enfant reste privé de baptême pendant plusieurs années et même encore plus longtemps.

Dans la cérémonie de baptême le rôle principal est tenu par le parrain en tant que représentant et protecteur du culte de la famille.

Le parrainage est héréditaire et on ne change pas de parrain sans grande nécessité et sans l'accord du parrain lui-même. Le baptême peut être administré à l'église ou à domicile. C'est une solennité et une fête pour la famille. Le baptême est réglé par toute une série de prescriptions païennes et soumis à des tabous, strictement observés dans notre culture populaire traditionnelle. Après le baptême un repas d'apparat est offert au parrain et aux conviés, cousins et amis, au cours duquel le parrain communique solennellement le prénom de l'enfant. De riches cadeaux sont remis au parrain et à sa famille par la maîtresse de maison. Le jour de baptême les parents de l'enfant donnent des présents à l'église locale aussi.

Snežana Šaponjić—Ašanin

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

СТАНОВНИШТВО БАЛУГЕ (ЗАБЛАЊКЕ), БАЊИЦЕ И ГОРИЧАНА

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Радиште Поштића 8

UDK 312.95 (497.11)

УВОДНА ОБЈАШЊЕЊА

У неколико претходних свезака овог годишњака публиковали смо сазнања до којих смо дошли проучавајући порекло становника трнавских села општине Чачак (од гребена планине Јелице до десне обале Западне Мораве). При том смо консултовали расположива документа (истина оскудна), литературу, протоколе крштених, венчаних и умрлих, епитафе са споменика на гробљима и сведочења најстаријих памћеника. Аутор ових радова учествовао је, и тиме, у реализацији пројекта „Етнографска истраживања општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“.¹

У овој свесци објављујемо податке о пореклу становништва Балуге (заблање), Бањице и Горичана. То је тема којом се, колико је познато, нико целовитије није бавио. Чак ни хроничар општине Жежевица, којој је раније припадало село Бањица.²

За поједине родове подаци нису најпрецизнији. Јер, чак ни њихови припадници, врло често, мало — или нимало! — знају ко су и одакле су. Једино им је, међутим, заједничко: сви су досељенички. Нису комплетни ни подаци о одсељавању из ових села, али других, сем ових које доносимо, једноставно нема.

БАЛУГА (ЗАБЛАЋКА)

Милисав Кудузовић иначе Гојковић рођен е у селу Гучи. Поживи 31. г. а умре у Балуги 15. маја у 1866 г...

Сеоско гробље

Северно од пута Чачак—Краљево, па до обале Западне Мораве, простире се село Балуга (заблаћка). Ово „заблаћка“ увек се истиче због тога што је Балуга дуго била у саставу општине Заблаће. Употреба се и одредница „трнавска“, што је потврда припадништва некадашњем трнавском срезу. Даље према северу, на левој обали Западне Мораве, село је Балуга (прељинска), коју називају и „љубићка“ због тога што је припадала некадашњем љубићком срезу. Народна предање каже да се ради о једном селу — баштини браће Вучете и Караце (Караче). Они су своју баштину поделили, а то је у XIX веку учинила и Западна Морава пробијајући ново корито. Вучетина Балуга остала је на десној, а Карачина — на левој обали реке.¹ Иначе, кроз Вучетину Балугу протиче река Карача, а у Карачиној Балуги мањи поток мештани називају Карачица.

Северну границу села, према другој Балуги и Станчићима, чини Западна Морава. На истоку је село Вапа, на југу села Жежевица и Виљуша, на југозападу села Виљуша и Трнава, а на западу село Трнава.

Да је Балуга старо насеље, сведочи податак који каже да је, под именом Карача, са 12 домова, осам табија (неожењеним одраслим мушкарцима) и теклићем, пописана у турским царским дефтерима 1476. године.² У каснијим пописима нема овог насеља — све до под крај XVI века.³

Године 1820/21. Балуга је имала 25 кућа, 28 ожењених и 55 арачких глава.⁴ Наредне године ове су бројке унеколико увећане.⁵ При попису становништва 1890. године у селу су евидентирана 163 житеља (у 30 домаћинстава). Попис из 1981. године показује да су у Балуги живела 732 становника у 197 домова.⁶

Балуга има неколико потеса карактеристичних назива. Трсине —Рупавице су тако назване по рупама у којима расту трске. Жежевички кључ је на ушћу Караче у Западну Мораву: ту вода „кључа“, прави вртлоге. Цигерија је тамо где је земљиште посно („цигерња-ча“). Није јасно порекло топонима Маква. Шурдиловина је бивше имање некадашњег окружног начелника Шурдиловића. Растоке, у којима се вода „растаче“, многи називају и Жабовац (по надимку неког Стевановића). У Жежевичком кључу је Лукњача, потес са земљиштем погодним за гајење лука. У близини је Орашац, место на коме су расли ораси.

Три потока протичу кроз село. Стара Карача је према Вапи, Ботуња је у западној, а Карача протиче источним делом села. По легенди, обе Караче чувају успомену, својим називом, на једног од браће која су засновала село. Није јасно порекло назива Ботуња.

Становништво Балуге у целини је досељеничко. Старих родова је мало. Досељавања и даље трају.

ЂОРИЋИ (13 к, Лучиндан) су досељени са ушћа Буне у Неретву средином XVIII века. Довела их је, кажу, нека Марија Ђорија. Она је (или неко њен), била ћорава, па отуда и презиме овог рода, које се јавља у документима кроз читав XIX и у XX веку.⁷ После Другог светског рата Ђорићи су образовали три своја домаћинства и у Чачку.⁸

ДОЛОВЦИ (9 к, Никољдан) су досељени из Долова (?) под крај XVIII века. Презименом чувају успомену на завичај. Са овим презименом јављају се одмах после Другог српског устанка, а један од њих, Јован, пописан је 1828. године као војник.⁹ Нема података да су се негде селили.

ВУКОСАВИЋИ (3 к, Ђурђевдан) су насељеници у Балуги од пре Првог српског устанка. Приспели су однекуд из Црне Горе. Презименом чувају успомену на неког претка Вукосава. Надимак им је Грошовци, што може да упути и на место из кога су приспели у овај део Србије.

МАРИЋИ (5 к, Никољдан) су највероватније 1814. године стигли из Лисе (Драгачево). Њихово презиме упућује на женско име Мара. Ни они нису мењали презиме у XIX веку.¹⁰ Од 1944. године један Марић живи у Енглеској, а после 1950. образовали су три домаћинства у Чачку и једно у Краљеву.

ЈОВАНОВИЋИ (2 к, Јовањдан, 20. јануар) су највероватније стигли 1809. године из Санџака, мада они сами истичу своје црно-

горско порекло. Презиме им је изведено из имена неког претка Јована.

ВУЛОВИЋИ—РБИНЕ (2 к, Ђурђевдан) су давни досељеници, али се не зна откуда. Истина, ово презиме (од имена претка Вула) јавља се доста касно у матичним књигама, а није познато оно старије.¹¹

МОЈСИЛОВИЋИ (6 к, Јовањдан, 20. јануар) су дошли после 1850. године из Љепојевића у Санцаку. Ово потврђују и матице, које кажу да је 1927. године у Балуги умрла Љубица Мојсиловић (70), рођена у Љепојевићима.¹² Од имена претка Мојсила образовано им је презиме.

НИКОЛИЋИ (1 к, Никољдан) су после 1850. дошли из Прислонице (Чачак). Матице кажу да је овде 1896. године умро Симо Николић (60), рођен у Прислоници.¹³ На неког претка Николу упућује њихово породично име.

ВУКОСАВЉЕВИЋИ (2 к, Лучиндан) су некако у исто време приспели из Љепојевића (иначе су Никшићи). Матице сведоче да је овде 1888. умро Малиша (23), а 1893. године Станиша, обојица рођени у Љепојевићима.¹⁴ Презиме им је изведено из имена претка Вукосава.

РАДОВАНОВИЋИ (1 к, Јовањдан) и ПЕТРОНИЈЕВИЋИ (4 к, Јовањдан, 20. јануар) један су род — пореклом из Пријевора (Чачак), где су стигли из Плава у Црној Гори. Досељени су у Балугу после 1850. године. Документа 1853. помињу Пантелију Радовановића. Матице кажу да је 1886. умро Стојан Радовановић (рођен 1836), пореклом из Љубића, а 1890. Лазар Петронијевић, рођен у Пријевору.¹⁵ На претке Радована и Петронија упућују њихова презимена.

ПОПОВИЋИ (4 к, Ђурђевдан) су после 1880. године досељени из Старог Влаха. Изгледа — не сви одједном. Матице бележе, примерице, да је 1893. умро Миле (5), рођен у селу Крстачи, 1902 — Миладин (22), рођен у Старој Србији, а 1907 — Сава (18), рођен у Белом Пољу.¹⁶ По свој прилици, њихови преци били су свештеници — отуда им „поповско“ презиме. После 1950. године образовали су једно домаћинство и у Чачку.

ТОМИЋИ (3 к, Ђурђевдан) су после 1870. године стигли из Високе код Ариља. Матице кажу да је 1906. овде умро Јован Томић (62), рођен у Високој. Презименом чувају успомену на неког претка Тома. За време Другог светског рата један Томић се настанио у суседној Вапи.

БОШКОВИЋИ (1 к, Лазарева субота) су 1880. године дошли из Премеће (Чачак). Презиме су добили од имена претка Бошка, за кога не знају када је живео.

ЖИВКОВИЋИ I (1 к, Ђурђевдан) су 1885. године досељени из Српског Итебеја. Отуда им и надимак Швабе. Године 1907. венчао се у Балуги Жива (18), а 1932. умро је Јоцо (74), рођени у Српском Итебеју.¹⁸ Ова се породица, која носи презиме изведено од имена неког претка Живка, после 1980. године готово у целини преселила у суседну Трnavу.

ЈАКОВЉЕВИЋИ I (7 к, Ђурђевдан): Влајко се 1895. године, прешавши из суседне Вапе, привенчао у Ђориће. Презиме им је изведено из имена претка Јакова Драговића, који се у Вапу доселио средином XIX века из Драгачева (вероватно из села Рогаче, где Драговића и данас има).¹⁹ После 1945. године образовали су по једно домаћинство и у Чачку, Краљево и Аустрији.

СТЕВАНОВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) су дошли пред Први светски рат из Горачића (Драгачево). Презименом чувају успомену на претка Стевана који се у Горачиће доселио у XVIII веку са Калипоља (Јавор).²⁰ Једно њихово домаћинство од 1960. године постоји и у Мршинцима (Чачак).

АЛБИЋИ (3 к, Ђурђевдан) су дошли 1900. године из Бањице (Чачак), а даљим пореклом су са простора Скадар — Бока Которска. Није јасно порекло овог презимена, мада је „талијанско“.

ПАУНОВИЋИ (25 к, Никољдан) су у више наврата после 1900. године постизали из Брезове (Ивањица) на раније купљена имања. Матице сведоче да су 1918. у Балуги умрли Гвозден (30) и Никола (60), рођени у Брезови. Касније, 1926. године умро је и Лука, рођен 1904. у Брезови.^{20a} Занимљиво је да матице „знају“ и за податак да је овде 1907. године умро Лука Пауновић (27), рођен у оближњој Виљуши.²¹ После Другог светског рата Пауновићи су образовали четири домаћинства у Чачку, а по једно у Виљуши, Слатини и Крагујевцу. На неког претка Пауна упућује презиме овог рода.

МАЈСТОРОВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су после 1900. године прешли из суседне Вапе (у коју су давно досељени из Брезовица на планини Јелици). Потомци су неког мајстора Милоша ковача, па им отуда „мајсторско“ презиме.²²

ВУЧИЋЕВИЋИ (4 к, Ђурђевдан) су дошлаци из Трешњевице (Драгачево). Стигли су почетком XX века. Потомци су неког хајдука Бистра, па им отуда и надимак Бистровци. Презименом чувају успомену на претка Вучића. Занимљива је и појединост да појединци

тврде како су они најстарији род у селу, да су потомци оног Вучете који је засновао Вучетину Балугу. За такву тврдњу, међутим, нема поузданих доказа.

ВУЛИЋЕВИЋИ (4 к, Петковдан) су стигли пред Први светски рат из околине Сјенице; они, бар, тако тврде. Међутим, ово се догодило раније: међу онима који су у 1868. години дали прилог за подизање цркве у Заблаћу помиње се и Радосав Вулићевић.²³ Њихово презиме упућује на име неког претка Вулића.

ТОРОМАНИ (1 к, Ђурђевдан) су досељени пред Први светски рат из Горње Горевнице (Чачак). Није јасно порекло овог презимена. После 1955. године образовали су по једно домаћинство и у Ракови (Чачак) и завичајној Горњој Горевници.

РУЖИЧИЋИ (5 к, Ђурђевдан) су дошли на окупљено имање из Горачића (Драгачево). Матице сведоче да се 1919. овде венчао Савко Ружичић, рођен у Горачићима, а 1931. умро је Марко (25), такође рођен у Горачићима.²⁴ Презиме им је изведено из имена Ружице, жене која их је из околине Никшића (иначе су Кучи) довела у Драгачево. После 1950. године образовали су по једно домаћинство и у Трнави (Чачак) и Чачку.

ШЕКЕЉИЋИ (4 к, Никољдан): Миливоје је дошао из Брезове (Ивањица) после Првог светског рата на имање које је купио од Панта Главоњића из Горачића (Драгачево).²⁵ Презиме овог рода образовано је од некаквог надимка; по њиховом тумачењу реч „шекеља“ значи потрчко, онај који свуда лако стиже.

РАДОСАВЉЕВИЋИ (3 к, Лучиндан) су после 1930. године прешли из суседне Вапе; иначе су Никшићи. Презиме им је образовано од имена неког претка Радосава.

СТИШОВИЋИ (7 к, Ђурђиц) су из моравичког краја (Ивањица). Матице памте да је овде 1933. године умро Миодраг (33), рођен у Брезови (Ивањица).²⁶ Презиме им је образовано од некаквог надимка. По једно домаћинство засновали су и у Чачку и Крагујевцу.

КАЛУШЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су пре Првог светског рата приспели из Међуречја (Ивањица). Презиме им је образовано од надимка.

ИКЕНИЋИ (3 к, Никољдан) су 1912. године дошли из Бањице (Чачак). Порекло презимена овог рода ваља тражити у речи икона, што може да упути на некакво поповско или калуђерско занимање, или, пак, на побожност и поштење овог рода.

ДРОБЊАКОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су 1925. године такође дошли из Бањице (Чачак). Дробњац су, па им отуда овакво презиме.

СТАНОВНИШТВО БАЛУГЕ (ЗАБЛАВКЕ), БАЊИЦЕ И ГОРИЧАНА

ЈАКОВЉЕВИЋИ II (2 к, Ђурђевдан) су дошљаци из старовлашке Сивчине. Досељени су после 1925. године са овим презименом, које упућује на неког претка Јакова.

ЂОКИЋИ (1 к, Ђурђиц) су такође из моравичког краја (Ивањица), одакле су приспели 1930. године. Презиме им је образовано од имена неког претка Ђока.

ЂУМУРОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су 1931. године пристигли из Гуче (Драгачево). Преци су им били Ђумураши — отуда им овакво презиме.

ВУЛОВИЋИ II (1 к, Аранђеловдан) су у Балугу стигли из Брезове (Ивањица) 1941. године. Презименом чувају успомену на претка Вула.

СТЕВАНОВИЋИ II (1 к, Стевањдан) су на завршетку Другог светског рата приспели из Ивањице. Од претка Стевана добили су презиме. Једно домаћинство имају и у Београду.

После 1950. године досељено је у Балугу више родова, чија презимена чувају успомену на претке, надимке, занимања:

ИЛИЋИ (5 к, Аранђеловдан) су дошли из Котраже (Драгачево).

КУРЂУБИЋИ (3 к, Аранђеловдан) су из Брезове (Ивањица),

СТРАЊАНЧЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су из Губереваца (Драгачево),

ДРАМЛИЋИ (1 к) су дошли из Виљуше (Чачак) на Мојсиловића имање,

СТАМБОЛИЋИ (2 к, Стевањдан) су из Брезове (Ивањица),

ТОДОСИЈЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су из Трнавe (Чачак),

МАРКОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су из Дeвића (Ивањица),

ЖИВКОВИЋИ II (1 к, Лучиндан) су из Трнавe (Чачак),

ДМИТРИЋИ (1 к, Ђурђиц) су из Белог Камена (Драгачево),

БОРИСАВЉЕВИЋИ (1 к) су из моравичког краја (Ивањица),

НИКЕТИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су из Брезове (Ивањица),

РОЗГИЋИ (1 к, Лучиндан) су из Осонице код Ивањице,

ВУЈАШЕВИЋИ (4 к, Ђурђевдан) су из Брезове (Ивањица),

БАКОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су из Вучака (Ивањица).

ЈОВАНОВИЋИ—МАКАЊЕ (1 к, Никољдан) су из Брезове (Ивањица),

ЈОКСИЋИ (1 к, Никољдан) су из Жежевице (Чачак),

ДИМИТРИЈЕВИЋИ (1 к, Дмитровдан) су из Куманице (Ивањица),

ЛАЗАРЕВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су из Турице (Драгачево),

МИРКОВИЋИ (1 к, Јовањдан, 20. јануар) су из Бањице (Чачак),

БОРОВИЋИ (3 к, Ђурђевдан) су из Бањице (Чачак),

БАТАКОВИЋИ (3 к, Аранђеловдан) су из Брезове (Ивањица),

КАТИЋИ (1 к, Никољдан) су из Ивањице,

СТЕВАНОВИЋИ III (1 к, Аранђеловдан) су из Брезове (Ивањица),

СТЕВАНОВИЋИ IV (1 к, Стевањдан) су из Виљуше (Чачак),

АЛЕКСАНДРИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су из Доње Горевнице (Чачак),

ВРАТОЊИЋИ (1 к, Никољдан) су из Лисе (Драгачево), а дошли су из Западне Немачке.

Документа, нарочито матичне књиге, помињу и неке друге родове којих више нема у Балуги (изумрли су, одсељени, или променили презиме). Разни споменици и пописи — такође. Тако на једном споменику у гробљу пише да је 1866. године умро Милисав КУДУЗОВИЋ (31), „иначе ГОЈКОВИЋ“, рођен у селу Гучи (Драгачево). Године 1853. помињу се у документима Милорад ВАРНИЦА и Милован КОСТИЋ. Из околине Сјенице били су досељени МАРИНОВИЋИ, иначе Никшићи пореклом. Матице „знају“ 1843. године за Павела СТЕФАНОВИЋА, 1845 — за Нешка ПЕТРОВИЋА, 1850 — за Милосава ПОПАДИЋА, 1852 — за Михаила ПАВЛОВИЋА, 1853 — за Димитрија ЈЕРЕМИЋА, 1854 — за Радована ПУЗИЋА, 1855 — за Панта ЏАЦИЋА, 1856 — за Вуксана КРКОВИЋА, 1860 — за Милоша МИЛОСАВЉЕВИЋА, 1862 — за Јована ШУКИЋА (досељеног из драгачевских Горачића), 1864 — за Вучету ДОШЉАКА (КНЕЖЕВИЋА). Ту су и стари ЖИВКОВИЋИ. Године 1908. умро је Миливоје ТРИФУНОВИЋ (2), рођен у Косатици код Пријепоља. Нешто раније, 1898. године, умро је Самуило ПЕТРОВИЋ (28) рођен у Радељеву код Ивањице, 1910 — Аксентије ЦВЕТКОВИЋ (22), рођен у Смедереву, и Драгутин ПЕРОШЕВИЋ, рођен у Старој Србији, 1912 — Јован ПЕРОШЕВИЋ, рођен у Љепојевићима, али и Милун КНЕЖЕВИЋ (28), рођен у Новом Пазару, 1922 — Раденко ПЕРИШИЋ (23), рођен у драгачевским Горачићима, 1938 — Рајица ЦИЦОВИЋ (12), рођен у Душковцима код Ужичке Пожеге.²⁷ Има и неких имена и презимена која могу да упуте на претке појединих родова: као, примера ради, када 1842. године матице помињу Вучића АЛЕКСИЋА, који, можда, може да буде предак ВУЧИЋЕВИЋА.²⁸

БАЊИЦА

Вечниј споменик Панту Ђорђевићу из Бањице рођеног 27 јула 1843. г. у селу Бјелуши среза ариљског окр[уга] ужичког... који се са својом фамилијом у 1862. г. доселио у село Бањицу...

Погинуо, као ратник, 1876. године

На северним падинама планине Јелице и у њеном подножју налази се село Бањица. Северно је Виљуша, источно и југоисточно — Јежевица, јужно и југозападно — драгачевски Горачићи и северозападно — Трнава.

Легенде кажу да је село добило име по звању банице Иконије, супруге бана Милутина, српског великаша из доба Цара Душана, који је на потесу Бановина имао двор и своје винограде. Те винограде помиње епска песма, у којој се каже како бан Милутин, одлазећи у неки ратни поход, саветује баницу Иконију да му копа девет винограда — у Бањици и у Атеници, у Лозници и у Паковраћу.¹ На тог великаша подсећа у Градина у Бањици. Иначе, остали потеси добили су називе по људима: Јањевац, Нешковића брдо, Иконића брдо, Адамов гроб и Мишов гроб, или по нечему што је људска рука створила: Светиња и Стублина, или по животињама: Лисичјак, или по биљкама и природним облицима: Шупље букве, Стјеник, Клен, Раскрснице, Криж, Бања, Парлог, Саставци. Слично је и са водама: Светиња, Стјеничка река, Ђорави поток, Бања, Јањевац, Бањички поток, Лисичјак.

Бањица се убраја у стара насеља. Помиње се 1476. године у турском катастарском попису. Село се тада налазило у кнежини кнеза Ђурђа, сина Радиша, који је у њему и живео. Овај Ђурађ имао је брата Вукача и синове Радивоја и Вукашина. Под његовим старешинством налазило се 16 кућа ратаја са 22 одрасла мушкараца. Они су живели, не само у Бањици, већ и у Петковици (данас Петница), Градцу (данас Рајац), Заблатју (данас Заблаће), Вали и Вилуци (данас Виљуша). У самој Бањици тада је пописано осам ратајских кућа са 11 одраслих мушкараца, али и 24 влашке куће са 37 пунолетних мушких глава. Године 1528. помињу се два села — Горња и Доња Бањица. Обе су биле насељене власима. Године 1572. у Горњој Бањици пописано је шест рајинских кућа (на шест баштина), које су спахији плаћале 1.026 акчи (аспри) дажбина, а у Доњој Бањици — две рајинске куће (на две баштине) и два чифлука, с тим што су обавезе према спахији износиле 546 акчи.²

Нешто касније Горња Бањица добиће назив Острушат[и]. Није јасно порекло овог топонима (ако, наравно, не упућује на реч оштро, оштре стене).

Године 1820/21. Бањица је имала 15 кућа, 19 ожењених и 46 арачких глава, а Острушати 12 кућа, 15 ожењених и 42 арачке главе.³ У наредним годинама Бањица и Острушати су заједно пописивани, али са оба назива.⁴ Међутим, од 1827. па све до средине XIX века то су била два посебна села.⁵ Занимљива је појединост да надгробници из XIX века помињу, као посебно место, и Баре: „Становника супруга Андрије Тимотијевића из Бара поживи 32 г. умре 23 Септ[ембра] 1861. г. . .“⁶

На далеку прошлост подсећају и две богомоље — манастир Стјеник (који се помиње и као Истник) у поткриљу планине Јелице и „под Бањицом црква Жежевица“, која је, иначе, у бањичком атару. Обе богомоље су саграђене, по свему судећи, пре XIV века — пре боја на Косову 1389. године. У једном запису на старој црквеној књизи каже се да је манастир — црква Жежевица саграђена у доба Цара Душана, а за манастир Стјеник „знају“ и турски царски дефтери.⁷

Покојници се сахрањују у два гробља — Бањичко и Вуколића. Сеоска слава (обетина) је на други дан Духова (Тројице).

Иако остаци материјалне културе и ретка документа, па и народна епика, говоре о далекој прошлости села, данашње становништво Бањице у целини је дошљачко.

Најстарији бањички родови „пали“ су на данашње баштине под крај XVIII века.

ЂОРЂЕВИЋИ (5 к), БОРОВИЋИ (2 к), НЕШКОВИЋИ (7 к), ЈЕЛЕСИЈЕВИЋИ (9 к), ВИДОЈЕВИЋИ (2 к), СИМОВИЋИ (7 к) и вероватно ИКОНИЋИ (6 к) су, по свој прилици, један род. Сви славе Никољдан. Дошли су у време Кочине крајине из Косатице код Пријепоља.⁸ Истог су порекла, кажу, и НИКОЛИЋИ (1 к), мада славе Аранђеловдан.

ЂОРЂЕВИЋИ приповедају и да су стигли „од Јавора“, али не кажу кога, да су дошли у Острушат (на Ђорђевића косу), где су убили неког Турчина, па побегли у Баре изнад манастира Стјеник, одакле су се после Другог српског устанка вратили. На претка Ђорђа упућује њихово презиме. После Другог светског рата образовали су три домаћинства у Трнави (Чачак), два у Чачку и једно у Пожеги (ужичкој).⁹ Занимљива је појединост да се Ђорђевићи јављају, као досељеници, и касније — Панто Ђорђевић, досељен из Бјелуше код Ариља, погинуо је у „јаворском“ рату 1876. године, али његових по-

томака више нема у Бањици; није јасно шта се са њима догодило (имао је, иначе, потомака).¹⁰

БОРОВИЋИ су потомци Борисава Мунигузице, који се помиње у једном документу из 1845. године.¹¹ Од његовог надимка Боро образовано им је презиме. (Ваља знати да Мунигуза има у Белој Реци, златиборској). После Другог светског рата настанили су се и у чачанској Трнави (3 к), Београду (1 к), Крушевцу (1 к) и Чачку (2 к).

НЕСКОВИЋИ су потомци неког Нешка, од чијег им је имена образовано презиме. После 1955. године формирали су домаћинства и у Чачку, чачанској Трнави, Скопљу и Београду.

НИКОЛИЋИ су потомци Николе Мунигузице, који се, такође, помиње 1845. године¹² остављајући своје име као корен презимену својих потомака. После 1950. године настанили су се (по једно домаћинство) и у Чачку и Сједињеним Америчким Државама.

ЈЕЛЕСИЈЕВИЋИ су потомци неког Јелесија, за кога не знају када је живео. Пре Другог светског рата настанили су се и у чачанској Вапи (1 к), а касније — у Чачку (3 к), Београду (1 к) и чачанској Трнави.¹³

ВИДОЈЕВИЋИ су потомци Видоја Стефановића, који се помиње у једном документу 1845. године.¹⁴ На његово име упућује и њихово презиме. После 1955. образовали су два домаћинства и у Чачку.

СИМОВИЋИ су вероватно потомци Сима бежанца, који је унесен у тевтер чибука 1824. године као власник оваца и коза.¹⁵ На име тог бежанца подсећа и њихово презиме.

ИКЕНИЋИ су добили презиме од имена неке жене Иконије или од речи икона. После Другог светског рата настанили су се и у Ријечи (1 к), Београду (1 к), чачанској Атеници (2 к), Чачку (3 к), Ваљеву (1 к) и Љигу (1 к).

РАДОВАНОВИЋИ (10 к), МИЛОВАНОВИЋИ (3 к) и ВУКОЛИЋИ (2 к) су потомци дошљака из црногорских брда Радована, Милована и Вукеле, на чија имена упућују и њихова презимена. Славе Алемпијевдан. Досељени су вероватно 1809. године.¹⁶ Није јасно да ли им је старо презиме Трпутлић, како су неки Миловановићи унесени у тевтер чибука, као власници ситне стоке, 1824. године.¹⁷

РАДОВАНОВИЋИ су после Другог светског рата настањени и у више других места — у чачанским селима Трнава (3 к), Виљуша (1 к), и Атеница (2 к), у Чачку (3 к) и Тивту (1 к).

МИЛОВАНОВИЋИ су после 1950. године образовали више домаћинстава ван Бањице: Чачак (4 к), Брезна код Горњег Милановца (1 к) и у чачанским селима Трнави (3 к) и Атеници (2 к).

ВУКОЛИЋИ презименом чувају успомену на претка Вуколу. Има их и у драгачевским Горачићима, а после Другог светског рата настанили су се и у Чачку (2 к) и Банатском Карловцу (1 к).¹⁸

СТОВРАЗИ (5 к, Јовањдан — 20. јануар) су из драгачевских Миросаљаца. Овде је стигао, под крај XVIII века, Милован, чукундеда Љубише Стоврага (1919).¹⁹ Пописивани су и као Стовраговићи. Презиме им је образовано од некаквог надимка. Од 1954. године две куће имају и у Чачку.

АЛЕКСИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су потомци Алексе Стевановића — Мајсторовића, који се помиње и 1845. године.²⁰ Има га и у тевтеру чибука 1824. године.²¹ Он се помиње и на једном споменику у гробљу: „Рабе Боже: Цмил[а]не: ћер Алексе из Острушата престависе 29: Априлија: 20 1834“.²¹ Син његов већ има ново презиме: Миливоје Алексић из Острушата умро је 1849. године.²² Он је од очевог имена образовао презиме. Иначе, неки Алексићи настанили су се после 1955. године и у више других места — Чачак (3 к), Пирот (1 к), Шабац (1 к) и чачанска Трнава (1 к).

МИРКОВИЋИ (3 к, Јовањдан — 20. јануар) су после 1815. године дошли из Косатице код Пријепоља. Потомци су Мирка Синђелића — име овог досељеника чува њихово презиме. Као Синђелићи дуго су пописивани. Тако на сеоском гробљу чита се са споменика: „Мила жена Саве Синђелића од вамилије Мирковића из Бањице поживи 31 г. умрије 1853“.²³ Те године преминула је и њена кћерка Круна Синђелић.²⁴ Неки од њих тврде да су, долазећи из Косатице, најпре живели у моравичком селу Братљеву. По два домаћинства — тамо образована после 1960. године — имају и у Чачку и чачанској Атеници.

ЈОВАНОВИЋИ (5 к, Никољдан) су стигли из црногорских Брда вероватно 1809. године као Хаџићи.²⁵ Можда су и потомци Јована мутавције, увршћеног 1824. године у чибучки тевтер.²⁶ Успомену на њега чувају својим презименом. После Другог светског рата неки су се настанили и у Чачку (3 к) и Београду (1 к).

РАЈИЋИ (16 к, Ђурђиц) су нешто раније добили из драгачевске Гуче. На неког претка Раја подсећа њихово презиме. Неки су се касније доселили, такође из Гуче, а данас славе исту славу: потомци су Миша Рајића, по коме се назива и један до на планини Јелици. После 1960. године један Рајић настанио се и у чачанској Атеници.

ДРОБЊАЦИ (2 к, Ђурђевдан) су вероватно 1809. године настанили у Бањици. Презиме им је родовско. Раније је било дуже —

Дробњаковићи. По једно домаћинство, засновано тамо после 1955. године, имају и у Чачку, суседној Виљуши и у Банату.

СТОЈИЋИ (5 к, Томиндан) су давни доселци, незнано откуда. Презиме им је образовано од имена Стоја. После Другог светског рата засновали су три домаћинства у Чачку, а по једно у Сједињеним Америчким Државама и чачанским селима Трнава и Атеница.

ПОПОВИЋИ I (3 к, Никољдан) су стара свештеничка породица, пристигла из правца Санцака; ово сведочи и само презиме. У Чачку имају једно домаћинство.

ДАВИДОВИЋИ (5 к, Никољдан) су око 1840. године прешли из драгачевских Горачића. Најпре Коста, који је умро бездетан, па на његово имање — Љубомир, који је преминуо 1892.²⁷ Придружио му се Драгић. Старије презиме им је Ковачевић, а ново је од имена претка Давида ковача, који је умро у Горачићима 1849. године.²⁸

ПЕТРОВИЋИ (2 к, Никољдан) су давни досељеници из правца Драгачева. Презименом чувају успомену на претка Петра. Пре Другог светског рата један Петровић настанио се и у Чачку.

ЗАРИЋИ (2 к, Никољдан) су домазети у Иконићима. Дошли су из Заблаћа (Чачак) 1893. године. Од скраћеног имена претка Зарије образовано је презиме овог рода. У Чачку имају једно своје домаћинство.

ВАСИЛИЋИ (2 к, Јовањдан — 20. јануар) су око 1830. године прешли из драгачевских Горачића; други кажу да су из старовлашког краја (Челице—Кућани—Ојковица). Од имена неког претка образовано им је презиме. Уочи Другог светског рата неки су прешли у суседну Виљушу, а касније су засновали домаћинства и у другим местима: Чачак (2 к), чачанска Трнава (5 к) и чачански Кулиновци (1 к).²⁹

АЛБИЋИ (3 к, Ђурђевдан) су средином XIX века дошли из драгачевске Живице. Реч је о довоцима у Василиће. Сматрају да су иначе, давни дошљаци из околине Скадра или Боке, на што упућује и њихово презиме. У суседној Трнави има их у шест кућа, где су се настањивали и пре 1940. године.³⁰

ПЕТРОНИЈЕВИЋИ (1 к, Ђурђиц) су досељени из моравичког Старог Влаха — можда из села Рокци.³¹ Једно домаћинство имају и у Подгорици. Презименом чувају успомену на претка Петронија.

КРЛОВИЋИ (1 к, Никољдан) су после 1875. године дошли из чачанске Атенице. Презиме овог рода упућује на некакав надимак. (Старији облик био је Керловић). После 1960. године засновали су по једно домаћинство и у Београду и Новом Саду.

ПРЕЛИЋИ (1 к, Јовањдан — 20. јануар) су из околине Нове Вароши дошли средином XIX века. Протокол умрлих сведочи да је у Бањици 1868. преминуо Радован, рођен у Дунишићима. Свештеник је у протоколу ово посебно нагласио: „Досељен из турске области села Дунишића“.³² Није јасно порекло презимена овог рода.

ВУЈОВИЋИ (3 к, Ђурђевдан) су 1876. дошли из Ровина — Смиљевац у моравичком Старом Влаху. Матице кажу да је овде 1887. преминуо Милан Вујовић, рођен у Горачићима (Драгачево).³³ Иначе, и горачићки Вујовићи су из Смиљевца. Презименом чувају успомену на претка Вуја. После 1920. године неки су прешли у суседну Трnavу, а други, нешто касније, и у Чачак и чачанску Атеницу (по једно домаћинство).

ЂОКОВИЋИ (6 к, Никољдан) су пребегари од 1876. године из ариљског краја: протокол умрлих каже да је овде преминуо 1888. Милисав (38), рођен у Бјелуши; две године касније и Љубисав (56), такође рођен у ариљској Бјелуши.³⁴ На неког претка Ђока подсећа њихово презиме. Једно домаћинство имају у Београду.

ПАРЕЗАНОВИЋИ (10 к, Дмитровдан) су некако у исто време добегли из Смиљевца (Ивањица). Неки и раније, али нису засновали стално домаћинство. Презиме им је родовско. После Првог светског рата једно домаћинство засновали су у драгачевским Горачићима.

РЕЧЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су после 1875. године стигли, када и у суседну Жежевицу, из Сугубина или Дујака у Санцаку. Презиме им је изведено из некаквог надимка.

СЕНИЋИ (1 к, Никољдан) су Драгачевци. Протокол умрлих каже да је у Бањици 1887. године преминуо Обрад Сенић, рођен у Грабу.³⁵ Од женског имена Сенија — Сена добили су презиме. Једно њихово домаћинство постоји и у Чачку.

СТЕВАНОВИЋИ (3 к, Јовањдан — 20. јануар) су из правца Драгачева стигли некако у исто време. Презименом чувају успомену на претка Стевана. Два домаћинства имају у Чачку, а по једно у Овчар Бањи, Заблаћу и Атеници.

ТОМАНИЋИ (1 к, Јовањдан — 20. јануар) су у исто време приспели из моравичких Прилика. Нека жена Томанија оставила им је име у њиховом презимену. Једно домаћинство имају и у Чачку.

СТОЈАНОВИЋИ (1 к, Никољдан) су домазети у Ђоковићима: пре Првог светског рата дошао је Божо из драгачевских Горачића. Презименом чувају успомену на претка Стојана. Једно домаћинство имају и у Бору.

РАДОСАВЧЕВИЋИ (2 к, Никољдан) су, такође, прешлаци из Горачића, одакле су стигли у исто време. И њихово презиме упућује на неког претка. По једно домаћинство образовали су и у Чачку, Сарајеву и чачанској Виљуши.

МАРИЋИ (4 к, Аранђеловдан) су дошлаци из Балуге (заблаћке). Придошлице су од 1905. године. Од женског имена Мара остало им је презиме. Има их и у Чачку (1 к).

МАТОВИЋИ (2 к, Ђурђиц) су у исто време прешли из суседне Трнавe. Презименом се сећају претка Мата. По два домаћинства имају и у Чачку и суседној Жежевици.

КРСТИЋИ (1 к, Никољдан) су из суседне Жежевице, одакле се Захарије после 1920. године призетио у Ђоковиће. На претка Крсту подсећа њихово презиме. Има их и у чачанској Атеници (1 к).

КОВАЧЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су придошлице из оближње чачанске Премеће, у коју су дошли из драгачевске Виче. Неко од предака био им је ковач, па отуда „мајсторско“ презиме овом роду. Једно домаћинство имају и у Чачку.

ЈОВАШЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су после Првог светског рата дошли из чачанске Прељине у Икониће. На некакав надимак упућује њихово презиме. По једно домаћинство засновали су и у Чачку, Краљеву и Крагујевцу.

СРЕТЕНОВИЋИ (1к, Ђурђевдан) су домазети у Миловановићима — Младен је прешао из суседне Жежевице после Првог светског рата. Презименом се сећају неког претка Сретена. Једно њихово домаћинство постоји и у драгачевској Вичи.

ЖИВКОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су некако у исто време призећени у Симовиће — прешлаци су из суседне Трнавe. Од имена Живко образовано им је презиме. По једно домаћинство имају у Трнави и Чачку.

ШВАБИЋИ (1 к, Никољдан) су прешлаци из оближњег Рајца, одакле су стигли после 1925. године. Повратници су из Војводине, на што упућује и њихово „швапско“ презиме. У Чачку и Атеници имају по једно домаћинство.

ПАВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) су некако у исто време прешли из Рајца. На претка Паву подсећа њихово презиме. Једно домаћинство засновали су и у суседној Трнави.

ДУКИЋИ (1 к, Алемпијевдан) су 1950. године стигли из Самаила код Краљева. Презименом чувају успомену на претка Дуку. По једно домаћинство имају и у Краљеву и Чачку.

МИЈУШКОВИЋИ (1 к, Јовањдан) су 1965. године досељени из моравичких Дајића. Презименом се сећају претка Мијушка. По једно домаћинство имају и у Чачку и Атеници.

ПОПОВИЋИ II (1 к, Никољдан) су из Ивањице. Неко од предака био им је свештеник, па отуда овакво презиме.

МИХАИЛОВИЋИ (1 к, Никољдан) су пре педесетак година стигли из околине Ивањице — село Опаљеник. Презименом чувају усмену на претка Михаила. Једно домаћинство засновали су и у Београду.³⁶

Документа из XIX века помињу и низ других бањичких родова, којих више нема у селу. У тевтер чибука 1824. године унесени су, поред осталих: СТАНИЧИЋИ, ДУГАЧКИ, ПОВРЕНИ, ЈОЛОВИЋИ, МАРКОВИЋИ, МАРИЧЕВИЋИ, КРЕЈЕ, СТАНИЋИ, КРМАНЦИ, МАСЛО, ПУДАРИ И ИГЊАТОВИЋИ.³⁷ Касније се помињу: МАРИНКОВИЋИ, БОРИСАВЉЕВИЋИ, ТЕРЗИЋИ, ПАЈОВИЋИ, МИЛОШЕВИЋИ, ЂОРЂЕВИЋИ (родом из околине Ариља), КНЕЖЕВИЋИ, РАВРЕНОВИЋИ, МИТРОВИЋИ, МУНИГУЗИ[ЦЕ], СТАМЕНИЋИ, МАЈСТОРОВИЋИ, ПОПОВИЋИ (из Радаљева код Ивањице), ПОПОВИЋИ II (родом из Атенице) и ПОПОВИЋИ III (родом из моравичке Сивчине). Ту су и ТИМОТИЈЕВИЋИ, пореклом из Ојковице.³⁸ Попис имовине и лица из 1863. године помиње и ове родове: ВУЧЕТОВИЋИ, ТРИПКОВИЋИ (одсељени у Атеницу), ПОПАДИЋИ, ПУЗИЋИ, МИЛОВИЋИ, ТОДОРОВИЋИ, ТОМАШЕВИЋИ, ФИЛИПОВИЋИ, ГЛАВОЊЕ—ГЛАВОЊИЋИ (пореклом из драгачевских Горачића) и ПЕТКОВИЋИ.³⁹ На једном споменику чита се и овакав епитаф: „Овде почива раб божиј Никола АРН[АУТОВИЋ] ТЕРЗИЋ от села Острушата. Поживе 62 год: умре 9. Декемвра 1848. г. Писа Радосав Чикириз из Ртију“.⁴⁰

Уочљиво је да се становништво Бањице углавном не обнавља новим досељеницима, а број житеља овог трнавског села, које је дуго улазило у састав општине јежевичке, смањује се после Другог светског рата.

ГОРИЧАНИ

Овај спомен показује име храброг ратоборца Зака Попадића из села Буђева среза сјеничког...

Горичани, погинуо 1916. на фронту Василије Ђерман... рођен у селу Медовине општ. Ерчеге срез Моравички а доселио се у село Горичане...

Умро 1938. године

Северно од пута Чачак—Слатина—Краљево, па према Западној Морави стере се равничарско село Горичани. Морава га опасује и са североистока (преко је Катрга), источно су Бапско Поље и Самаиле (општина Краљево), јужно — Качулице, а западно — Мршинци.

Горичани су, судећи по легендама, епици и документима, старо село. Име је, кажу, добило по горком диму након паљевине цркве Иваје, коју су Турци, долазећи у ове крајеве, запалили пуну сватова. Из тог времена народна песма помиње кнеза Ивана из Горичана, чији су се двори налазили код цркве Иваје и воде Криваје.¹ Још једну цркву спалили су Турци у Горичанима, ону подигнуту крајем XVIII века, на Цветковића потесу: страдала је у време Хаџи-Проданове буне 1814. године.²

Сем Цветковића потеса, и неки други делови села упућују на људе, бар својим именима: Пенгића потес, Петровски потес и Трћани (по досељеницима из Трћа-Смиљевца у моравичком крају); неки на људске творевине (Црквиште), трећи на природне облике (Ада и Јошка бара — по јовама). На људе упућују и воде — река Сеничава и Чоковац (Качулички поток).³

Покојници се сахрањују у четири гробља, међу којима је, судећи по бројним старим споменицима (неки и без епитафа), најстарије Николића.

Сеоска обетина је Бели четвртак (после Тројица).

Најстарији помен Горичана је из 1476. године. Село се тада налазило у нахији Маглич и имало је 17 кућа. Године 1516. овде је пописано шест кућа раје, које су припадале тимару посаде Маглича на Ибру, али је ту живела и група влаха. Године 1528. Горичани су припадали пожешкој нахији: у 18 влашких кућа, сем домаћина, живело је још 38 пунолетних мушкараца. Године 1558. житељи осам кућа (и шесторица нежењених) плаћали су 623 акчи дажбина, а 1595 — 299 акчи на ситну рогату стоку.⁴

Не располажемо документима о Горичанима у XVII и XVIII веку. Касније се неки горичански Николићи помињу као учесници Карађорђевог устаанка. Село је 1820/21. припадало пожешкој нахији, а имало је 20 кућа, 24 ожењене и 60 арачких глава.⁵ Ускоро је ушло у трнавски срез, у коме ће се налазити до иза Другог светског рата. Са Качулицама, често и Бапским Пољем, Горичани су дуго сачињавали једну општину, која је називана горичанском или качуличком.⁶

Становништво села у целини је досељеничко. Најстарији родови стигли су — они који и данас баштине имања — у XVIII веку.

АРНАУТОВИЋИ (1 к, Томиндан) су дошли из „Арнаутлука“ у другој половини XVIII века. Ово сведочи и њихово презиме. Уселилац је био отац Мила Арнаутина, пописаног 1822. године као власника ситне стоке.⁷ После Другог светског рата образовали су по једно домаћинство и у Краљеву и Нишу.⁸

БУРОЈЕВИЋИ (14 к, Никољдан) су досељени преко Старог Влаха (из моравичких Ерчега), али су пореклом из Брда црногорских. Није јасно порекло овог презимена, које понекад употребљавају и у скраћеном облику — Буровић или Буревић. Изгледа да је пред Карађорђеву крајину овде стигао Јован Буројевић.⁹ После 1950. године неки су се настанили и у Сплиту и Карловцу (по једно домаћинство).

БЕЛОПАВЛИЋИ (15 к, Петковдан) су потомци придошлица из истоименог црногорског племена (што потврђује и само презиме). Досељавали су се у више наврата — најстарији концем XVIII века, неки и после Другог српског устанка, када се помињу и у околним селима. Неки су прешли после Другог светског рата из чачанске Петнице, али знају да су род са старијим Белопавлићима. Двојица Белопавлића настанили су се после 1950. године у Београду, а по један у Чачку и Пули.

БЕЖАНИЋИ (12 к, Ђурђевдан) су под крај XVIII века пребегли из Старог Влаха (неки су се задржали у драгачевским Властелицама). Да су бежанци, из ко зна којих разлога, потврђује презиме овог рода. У Чачку су после Другог светског рата образовали четири, а у суседним Самаилама и Загребу по једно домаћинство.

МИЛОШЕВИЋИ (2 к, Св. Јован Крститељ) су давни доселци незнано откуда. Имали су другачије презиме, ново упућује на неког претка Милоша. Многи их убрајају у најстарији род горичански. Након 1960. године формирали су по једно домаћинство и у Чачку и Београду.

СТЕВАНОВИЋИ I (12 к, Ђурђевдан) су потомци Стевана Дучанина, досељеног 1809. године из Старог Влаха, где је стигао из „арнаутских предела“. Од свог имена он је потомцима наденуо презиме. После Другог светског рата настанили су се и у Београду (4 к), Краљеву (1 к) и суседној Катрги (1 к).

НИКОЛИЋИ (19 к, Никољдан) су приспели у ово село пред Први српски устанак, вероватно из Трћа (Смиљевца, села у моравичком крају). На ово упућује и потес Трћани, који делом баштине. Неки од њих имали су презиме Словић. Најстарији споменици (крсташи од студеничког мермера, неки без икаквог текста) управо на

Николића гробљу припадају овом роду. Сретен и Новак Николић учествовали су у Карађорђевој устанку.¹⁰ Презименом чувају успомену на претка Николу, за кога не знају када је живео. Занимљива је појединост да нису пописани као власници ситне стоке у чибучком тевтеру за 1822. годину. Неодрживо је казивање неких припадника овог рода да су из Смиљевца приспели после 1850. године: раније се помињу у документима.¹¹ После 1955. године образовали су домаћинства и у Чачку (4 к) и Краљеву (3 к).

ПЕТРОВИЋИ—МОМЧИЛОВИЋИ (14 к, Алемпијевдан) су потомци неког Карађорђевог момка, који се овде настанио око 1810. године. На претке Петра и Момчила упућују оба њихова презимена. Године 1863. неки су имали прво, неки — друго презиме. Има их, настањених после Другог светског рата, и у Београду (3 к) и Краљеву (1 к).

МИЛОРАДОВИЋИ (1 к, Петровдан) су давни дошљаци, незнано откуда. Презименом чувају успомену на претка Милорада.

ЦВЕТКОВИЋИ (7 к, Ђурђиц) су досељени после Другог српског устанка вероватно из моравичке Маскове. На претка Цветка упућује њихово презиме. Након Другог светског рата образовали су по једно домаћинство и у Београду, Скопљу, Сремској Митровици и Сједињеним Америчким Државама.

ПАУНОВИЋИ (1 к, Лучиндан) су после 1845. дошли из чачанске Балуге (заблање). Од имена претка Пауна остало им је презиме. Иначе, даљим пореклом су из моравичке Брезове.

ЈОВАНОВИЋИ I (1 к, Јовањдан — 20. јануар) су прешлаци из суседне Катрге. Ово сведочи и податак да је у Горичанима 1915. умро Јован Јовановић (72), рођен у Катрги.¹² Од мушког имена Јован образовано им је презиме. Једно домаћинство имају и у Чачку: засновано је после 1955. године.

СТАНОЈЕВИЋИ (2 к, Јовањдан — 20. јануар) су прешлаци из суседних Самаила од средине XIX века. Презименом чувају успомену на претка Станоја.

ПЕРИШИЋИ I (2 к, Стевањдан) су некако у исто време пресељени из суседних Качулица. Презименом се сећају претка Перише, за кога не знају када је живео. После Другог светског рата један Перишић настанио се у Осијеку.

ПЕРИШИЋИ II (1 к, Ђурђевдан) су из краљевачких Врдила. Ово сведоче и протоколи умрлих: 1889. овде је умро Лазар Перишић, рођен 1867. у Врдилима. Од имена претка Перише остало им је презиме.

БЛАГОЈЕВИЋИ—ЂУРЧИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су приспели из Трћа—Смиљевца у моравичком крају после 1840. године. Презимена су им изведена од имена и занимања претка Благоја Ђурчије. Баштине потес Трћани, тако назван услед њиховог порекла. Једно домаћинство, засновано после Другог светског рата, имају и у Чачку.

БЕШЕВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) су у више наврата стизали из чачанске Премеће: једни после 1830, други након Другог светског рата. Неки су привремено живели и у заблаћкој Балуги. Није јасно порекло овог презимена. После 1950. основали су једно домаћинство и у Краљеву.

БАЈОВИЋИ (4 к, Лучиндан) су пребеглице са Јавора из времена „јаворског“ рата 1876. Презименом чувају успомену на претка Баја, који је „од Никшића“. По једно домаћинство засновали су после 1950. и у Чачку и Ваљеву.

ВУКОВИЋИ (2 к, Лучиндан) су у исто време добегли са Јавора. Такође су, даљим пореклом, Никшићи. Од имена претка Вука образовано им је презиме. Има их и у Крагујевцу (1 к, заснована после 1960. године).

ВЕСКОВИЋИ (1 к, Ђурђиц): Аврам дошао из суседних Качулица 1880. У Качулице су добегли 1809. из околине Сјенице. На претка Веска упућује њихово презиме. Једно домаћинство имају и у Чачку (засновано после Другог светског рата).

ГЛИШОВИЋИ (4 к, Никољдан) су добегли 1876. са Јавора. Презименом чувају успомену на претка Глиша.

ЈЕЗДИМИРОВИЋИ (3 к, Јовањдан — 20. јануар) су од 1880. преселци из суседне Катрге. Презименом се сећају претка Јездимира.

МАЈСТОРОВИЋИ (3 к, Михољдан) су у више наврата стизали из чачанске Петнице. Неки после 1850, други касније. Матице кажу да је 1911. овде умро Војислав Мајсторовић (30), рођен у Петници.¹³ Иначе, даљим пореклом су из Брезовица на планини Јелици. На претка Милоша ковача упућује њихово „мајсторско“ презиме.¹⁴

ПОПОВИЋИ I (11 к, Јелесијевдан) кажу да су овде стигли 1876. из Равне Горе јаворске и да су даљим пореклом Никшићи. По свој прилици, досељавање се збило раније — после 1855. Неко од предака био је свештеник, па отуда овакво презиме овог рода. Старо презиме им је Читаковић. После 1960. године засновали су по једно домаћинство и у Београду и чачанским Жаочанима.

РАДИСАВЧЕВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су прешлаци из суседних Качулица. Уселили су се у Ђурчиће где се призетио Љубо Ради-

савчевић под крај XIX века. На претка Радисава упућује њихово презиме. У овој кући, као домазет, живи од пре 25 година, Раде ТЕШИЋ, родом из Поповића код Краљева.

РАДОВАНОВИЋИ (1 к, Ђурђиц) су призећени у Цветковиће пре 40 година. Иначе су из Катрге, одакле су неки раније досељени, па изумрли: 1908. овде је умро Јаћим, рођен 1884. у суседној Катрги. На претка Радована упућује њихово презиме.

ТАНАСИЈЕВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су после 1860. дошли у Горичане из Шушура код Сјенице. Протокол умрлих каже да је овде 1901. преминуо Милија Танасијевић (60), рођен у Шушурама.¹⁶ Презименом чувају успомену на претка Танасија. После Другог светског рата засновали су једно домаћинство и у Чачку.

ЂЕРИМАНИ—ЋИРИМАНИ (2 к, Томиндан) су уселци из моравичких Медовина. Ово потврђује и епитаф са споменика Василију Ђериману, који је умро 1938. у 65. години: „Рођен у селу Медовине општ. Ерчеге срез Моравички, а доселио се у село Горичане“,¹⁷ заједно са братом Новаком. Није јасно порекло презимена овог рода.

ЧАЛУКОВИЋИ (1 к, Јовањдан — 20. јануар): Петар је дошао из Премеће и умро 1887.¹⁸ Касније се уселио Радован, потом и неки други — такође из Премеће. Ипак, остали су на једном домаћинству. Није јасно порекло њиховог презимена.

ШУНДЕРИЋИ (2 к, Никољдан) су такође из чачанске Премеће, али су уселили нешто раније. Не знају да протумаче порекло свог презимена. Пре три деценије засновали су једно домаћинство и у Бапском Пољу (Краљево).

СИМОВИЋИ (3 к, Ђурђевдан): Михаило се 1910. године призе-тио у Благојевиће—Ђурчиће долазећи из чачанске Бањице. Презименом чувају успомену на претка Сима.

ТОДОСИЈЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су пред Први светски рат досељени из чачанске Трнавe, али су већ изумрли. На претка Тодосија упућује њихово презиме.

ДИМИТРИЈЕВИЋИ (10 к, Ваведење) су у више наврата стизали у Горичане. Први — средином XIX века, незнано откуда. Неко каже — из околине Крагујевца, што није поуздано. Од имена претка Димитрија образовано им је презиме.

ПОПАДИЋИ (2 к, Томиндан) су Старовласи. Пасторци су у Ћириманима. На једном споменику читамо: „Овај спомен показује краброг ратоборца Зека Попадића из села Буђева среза сјеничког...“ — који је погинуо 1916. године на Солунском фронту.¹⁹ Поповско презиме упућује на занимање неког претка.

ЈАНИЋИ (5 к, Јовањдан — 20. јануар) су домазети из краљевачких Врдила у Мајсторовићима. Од неког имена изведено је презиме овог рода. После 1950. засновали су по једно домаћинство и у Краљеву и Крагујевцу.

ЂУРЂЕВИЋИ (1 к, Михољдан) су из краљевачке Обрве призећени у Бежаниће из Мрсаћа, који су у Горичанима имали земљу, на коју су се населили. На претка Ђурђа упућује њихово презиме.

ГАВРИЛОВИЋИ (1 к, Ђурђиц) су из суседних Самаила. Протокол умрлих каже да је 1911. године овде преминуо Димитрије, рођен у Самаилама.²⁰ Презименом се сећају претка Гаврила, за кога не знају када је, и где, живео.

БУНАРЦИЋИ (2 к, Стевањдан) су доселци од почетка XX века из краљевачке Буковице. Неко од њихових предака копао је бунаре, па отуда и овакво презиме роду.

БАБИЋИ (3 к, Никољдан): Петар се преко Драгачева доселио, у време Првог светског рата, у старе Бабиће. Од речи баба изведено је ово презиме. После 1950. настанили су се и у Чачку (2 к), Краљеву (1 к), Београду (1 к) и Пули (1 к).

БАБОВИЋИ (1 к, Александровдан) живе на имању Трандуповића, којих више нема. Њихово порекло сведочи податак из протокола умрлих, који каже да је у Горичанима 1911. умро Илија (32), рођен у „Старој Србији“.²¹ Од речи бабо образовано им је презиме.

ВЕСКОВИЋИ II (1 к, Ђурђиц): Ранко Мајсторовић из Брезовица усињен је у Весковићима, чије је презиме узео.

ГРУЈИЧИЋИ (1 к, Ђурђевдан): Радивоје је из Милочаја (Краљево) дошао 1938. На претка Грујицу упућује презиме овог рода. Има их и у Нишу (1 к).

ДАБОВИЋИ (4 к, Никољдан) су после 1920. досељени из Старог Влаха. Једни су из Мочиоца, други из Брекова, трећи из Пресеке.²² Садашњи су углавном Брековци. Ни сами не могу да протумаке порекло свог презимена.

ЛУКОВИЋИ (1 к, Ђурђиц): Владислав је дошао из Мрсаћа (Краљево) 1932. Сматра се да су Драгачевци пореклом. Презименом чувају успомену на претка Луку. Има их и у Краљеву (1 к).

МИЛАДИНОВИЋИ (3 к, Ђурђиц): Миломир се после Првог светског рата призетио у Буројевиће долазећи из Ласца. Презименом се сећају претка Миладина.

ТРНАВЦИ (1 к, Никољдан): Рако се из суседне Катрге призетио у Николиће. Вероватно су даљим пореклом из чачанске Трнавe (или неке друге Трнавe), на шта упућује и њихово презиме.

НОВАКОВИЋИ (2 к, Петковдан) су Роми, приспели 1936. из суседне Катрге, а пореклом су из чачанске Остре. На неког претка Новака упућује њихово презиме.

МАЉКОВИЋИ (1 к, Јовањдан — 20. јануар): Милош је 1938. године дошао из Лике. На неко име упућује ово презиме. Једно домаћинство имају и у Краљеву.

ДЕЛИЋИ (3 к, Ђурђиц) су се у више наврата досељавали из Липнице чачанске. Неки веома давно, у XIX веку. Од речи делија образовано им је презиме. Има их и у Чачку (2 к), Матарушкој Бањи (1 к) и Француској (1 к).

Сви остали родови досељени су после Другог светског рата. Презимена су им образована на уобичајен начин — од имена предака, занимања, надимака или подсећају на завичај:

КОЛАРЕВИЋИ (2 к, Јелесијевдан и Јовањдан — 20. јануар) су из Мрсаћа (Краљево) призећени у Поповиће и Николиће,

ВУЧИЋЕВИЋИ (1 к, Ваведење) су припузи из моравичког краја у Ковачевићима.

ПЕЈОВИЋИ (1 к, Лучиндан) су из чачанске Премеће,

АВРАМОВИЋИ (1 к, Стевањдан) — такође,

БОРИСАВЉЕВИЋИ (1 к, Стевањдан) — из Придворице (Дивићи) у моравичком крају,

БАРАЛИЋИ (1 к, Никољдан) — припузи из Мрчајеваца код Чачка у Божићевићима (има их и у Горици — Словенија).

ВЕСОВИЋИ (1 к, Симондан) — из Ласца (Краљево),

ВЛАСТЕЛИЦЕ (2 к, Врачеви) — из чачанског Рајца (Липнице),

ВАСИЉЕВИЋИ (1 к, Лучиндан) — из чачанске Петнице,

ДУКАНЦИ (1 к, Никољдан) — из Осонице код Ивањице,

ДРАШКОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) — призећени из Цветака код Краљева у Бешевиће,

ДРАМИЋАНИ (1 к, Стевањдан) — из Белог Поља,

ДРОБЊАЦИ (1 к, Ђурђевдан) — из села Чипаљи код Сјенице,

ЂУРАШЕВИЋИ (1 к, Никољдан) — из Осонице код Ивањице,

ИКЕНИЋИ (1 к, Никољдан) — припузи из чачанске Бањице,

ЈЕЧМЕНИЋИ (1 к, Ђурђевдан) — из драгачевских Губереваца,

ЈОВАНОВИЋИ II (1 к, Јовањдан — 20. јануар) — из Мрсаћа код Краљева (домазети у Станојевићима),

ЈОВАНОВИЋИ III (1 к, Ђурђиц) — из суседне Катрге,

КОРИЋАНЦИ (1 к, Аранђеловдан) — из Дуге Пољане,

КРСМАНОВИЋИ (1 к, Никољдан) — припузи у Николићима, досељени из краљевачке Годачице,

КРЕЈОВИЋИ (1 к, Ваведење) — призећени из Чајетине у Димитријевиће, али већ изумрли,

МИЛЕКИЋИ (1 к, Никољдан) — из чачанских Брезовица (има их и у Београду и у Чачку по једно домаћинство),

МИЈАТОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) — из суседних Самаила,

ПОПОВИЋИ II (1 к, Никољдан) — из суседних Самаила,

ПОЛЕКСИЋИ (1 к, Аранђеловдан) — из Гошева код Новог Пазара,

РУДИНЦИ (1 к, Лучиндан) — из краљевачке Толишнице,

СТЕВАНОВИЋИ II (1 к, Ђурђевдан) — из Осонице код Ивањице,

СТЕВАНОВИЋИ III (1 к- Јовањдан — 20. јануар) — из чачанске Петнице,

СТРУГАРЕВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) — из Лука код Ивањице,

СТАНИСАВЉЕВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) — из Ужица на мајчин род у Бежаниће,

ЂЕНДИЋИ (1 к, Ђурђевдан) — из драгачевских Губереваца,

ЧУКАНОВИЋИ (1 к, Никољдан) — из Ступа код Сјенице,

ЧЕКРЛИЋИ (1 к, Стевањдан) — са Косова,

ЂИРИЋИ (1 к) — из Ниша,

ТОЧИЛОВЦИ (1 к) — из Одвраћенице у моравичком крају,

БОЈОВИЋИ (1 к) — из Брезовица (Чачак),

МАТОВИЋИ (1 к, 29. новембар) — из чачанских Трбушана,

ЗЕЧЕВИЋИ (1 к, Ђурђевдан): Владе се из драгачевске Живице призетио у Јечмениће...

Досељавања у Горичане и даље трају.

Иначе, документа из XIX и XX века помињу и неке друге родове у овом селу. Тако се 1822. године као власници ситне стоке помињу: Томо (без презимена), Милосав РАДОЈЕВИЋ, Ђоко БОТОПИЋ, Јован из Прокопа, Арсеније ЗГУРО, Вучић СТАРО, Милован из Прокопа, Павле БОТОРИЋ,²³ уз Стефана ДУЧАНИНА и Димитрија КОВАЧА. Касније: БОТУРИ, МИКОВИЋИ, ДЛАЧИЋИ, СТАНКОВИЋИ, КАЛУШЕВИЋИ, ЈОВАНОВИЋИ (стари), БОРОЈЕВИЋИ (ако нису Буројевићи), ТАДИЋИ, БРАНИСАВЉЕВИЋИ, ГИРГОВИЋИ (можда најстарији Стевановићи), ТРЂАНИ (ако нису Ђурчићи), НОВАКОВИЋИ (Цигани), ПАЈОВИЋИ, РАНИСАВЉЕВИЋИ, ПЕЈОВИЋИ (пореклом Никшићи), ВАСИЉЕВИЋИ (стари, пореклом Никшићи), ТУТУНОВИЋИ, ЈЕВЂЕНИЈЕВИЋИ, ЂОКОВИЋИ, КАЧАРЕВИЋИ, ГОРИЧАНЦИ, ФИЛИПОВИЋИ, ВЕЛИМИРОВИЋИ, ЈЕЛЕСИЈЕВИЋИ, АНДРИЈЕВИЋИ, ЂУЛУМАРИ (којих данас има у ча-

чанској Горњој Третчи), РАДОЈКОВИЋИ, ЈЕВТОВИЋИ, СИНЂИЋИ, ТРАНДУПОВИЋИ, ЧИТАКОВИЋИ (данас Стевановићи П), КОВИЋИ.²⁴ Протоколи умрлих сведоче: 1897. преминуо је Јован МИЈАТОВИЋ—ПУПОВАЦ (75), рођен у Вичи (Драгачево); 1909 — Илија ПЕТРОВИЋ (60) „од Ниша“; 1894 — Раде ВЕЉКОВИЋ (18), рођен у Качулицама; 1904 — Драгутин САВИЋ (22), Циганин, рођен у Грачацу; 1910 — Станко СТОЈЧИЋ (26), рођен у Дејанима (?); 1932 — Миломир МАСЛОВАРИЋ, рођен 1903. у Приликама код Ивањице.²⁵ Ту су и неки други стари родови: ЈЕЛИЋИ, ИГЊАТОВИЋИ, МИЋИЋИ, ЂУРОВИЋИ, СТАНЧИЋИ, МИЛИНКОВИЋИ, МИЈАИЛОВИЋИ, ПАЈОВИЋИ, ТАДИЋИ, РАДОВИЋИ, БУЛИЋИ, МРШОВИЋИ, СЕКУЛИЋИ, БИОРЦИ, МОЈСИЛОВИЋИ, МИЛИВОЈЕВИЋИ и КИЈЕВЦИ, пописани 1863. године,²⁶ али неки од њих живе у Бапском Пољу, чији је један део, изгледа, улазио у атар Горичана.²⁷ (1991)

НАПОМЕНЕ

Уводна објашњења

1. Носилац пројекта био је Етнографски институт Српске академије наука и уметности (пре њега Етнографски музеј у Београду), а корисник Народни музеј у Чачку. Руководилац пројекта био је др Никола Пантелић.

2. Аутор хронике је др Младен Стефановић — рукопис се чува у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

Балуга (Заблаћка)

1. Казивања Драгана Ђорића, службеника из Чачка, и Видосава Ђорића, радника из Балуге. Њих двојица, посебно први, значајно су ми помогли у комплетирању ове грађе, па им се најтоплије захваљујем. При консултовању докумената, посебно исписа матица (протоколи крштених, венчаних и умрлих) велику помоћ пружио ми је и Мирослав Миле Мојсиловић, новинар и публициста из Чачка.

2. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, I, приредио Ахмед С. Аличић, Чачак, 1984.

3. Исто, III, Чачак, 1985.

4. Др Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац, 1815—1915“, I, Историјски архив, Чачак, 1968, стр. 46.

5. Исто, стр. 55.

6. Статистика Завода за друштвено планирање Скупштине општине у Чачку. Службеници ове установе пружали су ми сваку могућу помоћ при комплетирању података о селу, на чему им захваљујем.

7. Међуопштински историјски архив, Чачак, разна грађа у архиви Суда општине заблаћке.

8. Као под 1.

9. На овај податак указао ми је покојни Владимир Влајо Тошић из Мрчајеваца.

10. Матице умрлих у Међуопштинском историјском архиву у Чачку и Месној канцеларији у Заблаћу.
11. Исто.
12. Исто.
13. Исто.
14. Исто.
15. Исто.
16. Исто.
17. Исто.
18. Исто.
19. Разна документа у фонду Начелства округа чачанског у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
20. Казивања покојног Сретена Стевановића из Горачића (Драгачево), забележена 1968. године.
- 20а. Као под 10.
21. Исто.
22. Казивања покојног Александра Мајсторовића из Брезовица; Радован М. Маринковић, „Јеличке легенде“, „Чачански глас“, Чачак, 1977, стр. 150.
23. На овај документ скренуо је пажњу В. Тошић у књизи „Мрчајевци и околина“, Мрчајевци, 1978, стр. 204.
24. Као под 10.
27. Исто.
28. Исто. Иначе, при комплетирању података о одсељавању из Балуге велику помоћ пружио ми је Драган Борић, службеник из Чачка. На епитаф са споменика Кудузовићу скренуо ми је пажњу Радојко Николић, књижевник из Чачка. Занимљива је, иначе, појединост да Кудузовићи у селу Гучи не знају да су неки њихови сродници били одсељени у Балугу.

Бањица

1. Јеличко виногорје било је познато до иза Другог светског рата, са традицијом из средњег века.
2. Хазим Шабановић, „Период турске владавине“, часопис „Наша прошлост“, 1—2, Краљево, 1968, стр. 3.
3. Др Б. Перуничкић, н. д. I, стр. 119.
4. Исто, стр. 120 и даље.
5. Исто.
6. Епитаф ми је уступио Радојко Николић, књижевник из Чачка.
7. Књига се чува у цркви јежевичкој.
8. Подаци добијени од Милована Борђевића из Бањице — прибележени 3. октобра 1975. године. Тада ми је у проучавању порекла бањичких родова помогао и Мирослав Миле Мојсиловић, публицист и књижевник из Чачка.
9. Податке о одсељавању добио сам од Милована Борђевића, Мила Јовановића, Давида Давидовића, Момчила Давидовића, Љуба Давидовића и других мештана.
10. Епитаф је преписао Радојко Николић.
11. Податак добијен од поч. Владимира Влаја Тошића, истраживача из Мрчајевца.
12. Исто.
13. Као под 9, али и подаци добијени од Николе Јелесијевића.
14. Као под 11.
15. Препис у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
16. Као под 8.
17. Као под 15.
18. Податак добијен од Милоша Албића, земљорадника из Трнавe, пореклом из Бањице.
19. Казивања Љубице Стоврага из Бањице.
20. Као под 11.
21. Као под 10.
22. Исто.
23. Исто.

24. Исто.
25. Податак добијен од Мила Мовановића — забележен 1984. године.
26. Као под 15.
27. Протокол умрлих у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
28. Тренутно, овај споменик налази се у Музеју крајпуташа у Гучи.
29. Подаци добијени од Витомира Василића, архивисте из Кулиноваца.
30. Казивања Милоша Албића, земљорадника из Грнаве.
31. Ових Петронијевића има и у чачанским Жаочанима.
32. Као под 27.
33. Исто.
34. Исто.
35. Исто.
36. Казивања Момчила Давидовића (1901) из Бањице.
37. Као под 15.
38. Разна документа у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
39. Микрофилм у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
40. Епитаф забележио Радојко Николић.

Горичани

1. В. Тошић, н. д, одељак о црквама.
2. Исто, одељак о Хаџи-Продановој бунџи.
3. Аутор је у више наврата походио Горичане у циљу комплетирања података. Последњи пут 23. фебруара 1991. године, када су му саговорници били Ненад Николић (1931) и Обрад Николић (1937).
4. Др Хазим Шабановић, „Из прошлости насеља Краљева и околине под турском влашћу“, посебан отисак из двоброја (1—2) часописа „Наша прошлост“, Краљево, 1969, стр. 6—7.
5. Др Б. Перуничкић, н. д, I, стр. 46—55.
6. Податке комплетирао В. Тошић.
7. Тевтер чибукa публиковао је Радош Ж. Мацаревић у „Изворнику“ бр. 5 Међуопштинског историјског архива у Чачку, 1988.
8. Подаци о одсељавању из Горичана нису комплетни — односе се само на она после Другог светског рата.
9. Ни житељима Горичана није јасно да ли је правилније скраћено или продужено презиме.
10. Подаци добијени од поч. Владимира Тошића из Мрчајеваца.
11. Као под 3.
12. Међуопштински историјски архив у Чачку, збирка протокола умрлих.
13. Исто.
14. Податак добијен од Александра Мајсторовића из Брезовица.
15. Као под 12.
16. Исто.
17. Епитаф са споменика уступио ми је Радојко Николић, књижевник из Чачка.
18. Као под 12.
19. Као под 17.
20. Као под 12.
21. Исто.
22. Исто.
23. Као под 7.
24. Разна документа у Међуопштинском историјском архиву, посебно у фонду Начелства округа чачанског.
25. Као под 12.
26. Попис имовине и лица из 1863. године — препис у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
27. На ову чињеницу указали су ми Ненад Николић и Обрад Николић.

POPULATION DE BALUGA (DE ZABLATCHÉ), BAGNITZA ET GORITCHANI

Dans plusieurs numéros de la présente publication annuelle nous avons publié des données relatives à l'origine de la population de plus d'un village de la commune de Tchatchak, situés sur la rive gauche de la Zapadna Morava (Morava Occidentale).

Cette fois nous présentons les données qui concernent trois agglomérations rurales: Baluga (de Zablatché), Bagnitza et Goritchani).

En ayant recours aux différents documents, aux actes de l'état civil (de naissance, de mariage, de décès), aux épitaphes figurant sur les monuments funéraires, aux divers textes et aux témoignages des vieilles gens, nous avons pu établir que l'ensemble de la population des villages susmentionnés est constituée par des immigrants: depuis le milieu du XVIIIe siècle jusqu'à nos jours, ces immigrants arrivaient des régions de Dragatchévo, Stari Vlah, Sadjak, du Monténégro et d'Herzégovine. Aux données relatives à l'immigration ont été ajoutées ici celles qui se rapportent aux émigrés aussi, à ceux qui ont quitté ces villages, généralement pour les villes, dont surtout pour celle de Tchatchak.

Radovan M, Marinković

СИНИША ДИЛПARIЋ

РАШКОВИЋИ ИЗ ШТИТКОВА У ЈАВНОМ ЖИВОТУ ЗАВИЧАЈА

СИНИША ДИЛПARIЋ
УУ 32000 Чачак
Вељинска 6

UDK 392.3

Рашковић је, без сумње, једно од најстаријих наших презимена. У „Рјечнику из књижевних старина српских“ Ђуре Даничића помињу се писар Гргура Вукосаљића, Добрило Рашковић и војвода Милош Рашковић,¹ а др Јован Ердељановић и др Павле Радусиноввић пишу о Радичу Рашковићу, властелину из Цеклина.²

У овом раду није реч о пореклу презимена једног знаменитог рода, нити о покушају истраживања података о Рашковићима као братства истог корена. Циљ нам је да, још једном, скренемо пажњу проучавалаца прошлости на део Рашковића из села Штиткова у општини Нова Варош, који су у јавном животу завичаја имали истакнуто место.

О Рашковићима из Штиткова, боље рећи неким од њих, писали су, поводом расветљавања разних догађаја из прошлости: Вук Стефановић Караџић,³ Лазар Арсенијевић Баталака,⁴ Сима Милутиновић Сарајлија,⁵ др Мита Костић,⁶ Глиша Елезовић⁷ и многи други аутори. Сем књига, студија и чланака, и до данашњих дана допиру

и легенде о неким од Рашковића или о Рашковићима као истакнутом роду и водећој кући старовлашког и санџачког краја.

После 1963. године — у настојању да се прошлост прикаже као део живота предака и да нам се тако приближи — публикован је већи број монографија појединих већих насеља. Било би, не само занимљиво, већ и значајно, свестраније сагледати суштину излагања о нашим истакнутим предводницима у прошлости. Посебно ако су из истог рода. А, то је један од циљева овог рада, који се, у доброј мери, ослања на оне делове монографија које говоре о Рашковићима из Штиткова — превасходно уколико је њихова јавна делатност везана за завичај. Делатност Рашковића у Аустрији, Украјини, Русији, па и пределима преко Саве и Дунава — мада занимљива и веома значајна — није, у овом моменту, предмет нашег интересовања. Уосталом, о томе се више зна, о томе је више писано, него о ономе што су чинили у завичају.

Милован Ристић је, у својој богаато документованој књизи „Стари Влах“, посебно говорио о прошлости овог рода и појединим знаменитим личностима Рашковића из Штиткова. Није ово нимало случајно: њихово се порекло везује за Стари Влах. Текстове о Рашковићима Ристић дели у неколико тематских целина. Свака је за себе значајна, тим пре ако се зна да се ради о првом штиву после Другог светског рата из пера историчара посебне усмерености према завичају. Након уопштених записа о бератлијским кнезовима, као појави у далекој прошлости, долазе излагања о Рашковићима као учесницима у ратовима између Аустрије и Турске 1682/90, па 1737/39, онда о Рашковићима у Русији у другој половини XVIII века и посебно о Јовану и Максиму Рашковићима као учесницима у Првом српском устанку и борбама за ослобођење од турског јарма.

Милован Ристић као најстарију личност овог рода истиче патријарха Гаврила. Отуда и ми полазимо, у овом раду, од тог прво-свештеника. Позивајући се на Владимира Р. Петковића, Ристић каже: „Један од наследника Макаријевих, који је лично ишао у Русију, био је Гаврило I из породице Рашковића. Он је, као рашки митрополит, 1644. године обновио цркву у селу Ковиљу под Јавором, па је у њој и сам пробавио неко време... Гаврило је дошао на положај пећког патријарха после Пајсија; 1653. кренуо је за Русију и у Москву стигао 20. маја 1654...“ У повратку из Русије обешен је у Бруси.⁸

У првом броју Зборника радова Народног музеја у Чачку (1969) објављена је студија Радомира Станића о манастиру Кољу. У њој

се помиње патријарх Гаврило. Станић каже: „Последњи пећки патријарх Гаврило, родом из Штиткова код Нове Вароши из чувене и старе кнежевске породице Рашковића, обновио је манастир 1644. године и поклонио му четворојеванђеље“.⁹ У „Прилозима за историју градитељства у средњем Полимљу у XIX веку“ Вукоман Шалипуновић каже: „Црква у Штиткову подигнута је на месту где је био манастир који је подигао Гаврило Рашковић“.¹⁰ На Катићима је споменик са чијег се епитафа чита да је Павле Стојковић подигао тај „биљег“ како би поменуо имена најстаријих и најпознатијих припадника породице Рашковић.¹¹ У епитафу је на првом месту име патријарха Гаврила. У монографији „Нововарошки крај“ налази се и овакав податак: „Цркву у Штиткову, на реци Тисовици, помиње се 1655, сазидао је патријарх Гаврило Рашковић“.¹² Ако се све ово зна, онда је несумњиво да је гласовитост патријарха Гаврила утицала и на друштвени утицај и каријеру свих каснијих Рашковића — оних који у завичају повремено бораве или су у њему стално настањени.

Потпис хаџи Гаврила Рашковића

Освајачки походи Османлија после боја на Косову 1389. године, мада су повремено обустављани, нису прекидани — ишли су према Средњој Европи. Водили су преко Србије и народу су доносили само несреће. Ово је несумњиво утицало и на сеобе српског народа према северу: бежало се пред опасношћу, али је и тражен ослонац за борбе против насилника и освајача. Организовани отпор постепено је нестајао; уступао је место појединачним подухватима, које су предузимали хајдуци, ускоци и поједини аустријски команданти. У сукобима између Германа и Турака супарници су, неминовно, користили и услуге Срба — појединаца или група. Србима се чинило да им

аустријска војска може — као хришћанска — донети слободу, па су се и селили на просторе Аустрије. Такву наду гајили су и поједини Рашковићи.

У време ратова од 1683. па надаље документа помињу и неке Рашковиће. Наиме, синови Хаџи-Арсенија Рашковића — Јован, Мојсеј, Илија и Михаило — преселили су се преко Саве и Дунава, а у завичају се задржао Арсенијев брат Бартул Рашковић. За српски народ који је остао у свом крају посебно је значајан Мојсеј, пуковник српске милиције у време владавине аустријског цара Леополда I. Живот овог Рашковића био је испуњен борбама за ствар аустријског двора, али и одбрану градова у Славонији и поход према Косову 1689. године. У монографији Новог Пазара истиче се да су јединице под командом Мојсеја Рашковића код Сјенице 1689. године потукле један турски одред,¹³ док Страхиња Циврић у књизи „Моравички крај“ наводи да је кнез и пуковник Мојсије Рашковић у Срему подигао Шаренград и да је храбро бранио Осижек и друге градове.¹⁴ Неспорно је: Мојсије Рашковић имао је високи чин у аустријској војсци; учествовао је у борбама вођеним крајем XVII века око Сјенице, а све то доприносило је очувању националне свести нашег народа. Међу Србима су Рашковићи били познати, па је појава једног припадника тог рода на челу организоване хришћанске војне јединице, без обзира што је она туђинска, узбуркала народ. Јер, и служити туђину против постојећег окупатора, чинило се подвигом. И због тога је аустријски пуковник нашег имена и порекла имао успеха у подизању народа на устанак и у продирању дубоко на територију Отоманског царства.

Ни други велики рат између Аустрије и Турске није могао да прође а да се Рашковићи не појаве као предводници српског народа у западној Србији. Наиме, аустријски обор-капетан Станиша Марковић Млатишума писао је из Крагујевца 10. јула 1737. у Нову Варош Атанасију Рашковићу позивајући га да дигне народ на устанак. Позив није остао без одзива. Тада је позив истоврсне садржине упућен и патријарху Арсенију IV. Сама чињеница да се Млатишума обратио на исти начин и патријарху српском и Атанасију Рашковићу, довољно говори о тадашњем угледу Рашковића у поробљеној Србији. Српска милиција, на челу са Млатишумом, и српски устаници тада су заједничким акцијама успели да заузму Нови Пазар.¹⁵ У монографији „Нови Пазар“ истиче се да је са 1.500 људи Рашковић најпре ослободио Нову Варош. Није без значаја ни чињеница да је он био ожењен сестром српског патријарха Арсенија IV.¹⁶

Иначе, продор уједињених снага аустријске војске, Српске милиције и устаника из Старог Влаха у дубину територије турске државе праћен је пустошењима и жртвама. Заузимање Новог Пазара није прошло без сурових, радикалних мера према муслиманском становништву. И, када је турска војска потискивала аустријске снаге преко Саве и Дунава, уследила је и нова велика сеоба српског народа. Атанасије Рашковић напустио је завичај и прешао у Аустрију, где је, заједно са бројном породицом, дошао под заштиту аустријског цара. Његов син ће нешто касније постати капетан у Варадинском пуку. (У то време имао је само 20 година). Александар, син Атанасија Рашковића потом ће остварити значајну војничку каријеру, али у Стари Влах више није долазио у било ком својству. О свему томе, посебно о Атанасију Рашковићу, документовано је писао Вукоман Шалипуровић у „Златарским новостима“ 10. јула 1981.

После неуспешних покушаја да буду ослобођени поробљени крајеви Старе Србије и након сеобе Мојсија, па Атанасија Рашковића у Војводину, Рашковићи се ангажују и исцрпљују у настојањима да се њиховом роду призна првенство и осигурају права пресељених суграђана, права обећана од стране највиших аустријских достојанственика. Али, то, као и претходна одисеја српског народа од Пећи до Печуја, па даље до великих пространстава Русије — тема је за себе.

Сви истраживачи, али и сва предања о Рашковићима, истичу да је њихово порекло везано за село Штитково. Међутим, неки извори говоре и другачије. Милан Борисављевић (1858—1932), истакнути јавни радник и трговац из Нове Вароши, наводи, у својим казивањима, да се у Новој Вароши налазио „угледни конак Рашковића“ и да је један Рашковић имао кућу у селу Лепојевићима под планином Јавор.¹⁷ У монографији Ивањице бележи се и да је у Приликама, на Малој Моравици, постојао хан, уз кућу, једног Рашковића.¹⁸ Књижевник и истраживач Радојко Николић навео је у једном свом делу: „У порти цркве у Приликама има неколико надгробних плоча на којима је убележено да покојници потичу „от фамилије Рашковића““.¹⁹

Нису се сви Рашковићи преселили у Војводину са Мојсијем и Атанасијем. Њихови рођаци, можда и веома блиски, остали су да живе у Старом Влаху. Два неуспешна рата и две сеобе продужени су проблемима који су дочекали насељенике на аустријској територији, а управо та чињеница утицаће на буђење нада у далеку

Русију. Као и у време патријарха Гаврила Рашковића, Русија поново почиње да зрачи као ослонац коме се ваља усмерити.

У фебруару 1784. године, после састанка и саветовања народних првака у Новој Вароши, написано је писмо императору далеке земље Русије, у коме се вапије за ослобођење. Поред осталих, писмо је потписао обор-кнез Константин Рашковић, а однели су га, у Русију, Симеун Рашковић и Димитрије Јорговић.²⁰ Зна се и за једно писмо од 2. августа 1767. године, које је потписало шест кнезова у Новој Вароши; међу њима и кнез Аврам Рашковић.²¹ Оба документа, по оцени истраживача, сведочанство су слободарства народа тог дела Србије.²²

Наде патријарха Гаврила I и кнезова Константина, Аврама и Симеуна Рашковића да далека Русија може избавити (или макар олакшати невоље) српски народ, као и наде Мојсија и Атанасија Рашковића у Аустрију, нису биле без основа, али су — неоствариве. Оне су значајне као светлост у тами, али нису реалне због тога што је Османлијско царство било веома моћно.

Дуге године до и у току Првог српског устанка 1804. нису избрисале сећања на Рашковиће. Карађорђе је из Тополе 21. марта, односно 2. априла 1805. писао „Господар Јови, безрђан баши белградском, вручитска јему честно и незадржано, у Земун или где будет“.²³ Нићифор Нинковић, савременик и делимично учесник у Првом српском устанку, писао је да је лично у Београду 1809. године упознао Јована Рашковића и да је са њим био у Тополи код Карађорђа. Том приликом је Јован Рашковић добио „харугву“. Потом су отишли на планину Златар и учествовали у окршају у селу Косатици. После тога се Рашковић вратио у Београд.²⁴ О овом Рашковићу опширно је писао и Лазар Арсенијевић Баталака. Лично га је познавао и оценио као аристократу који лута по свету, троши што није његово, сарађује са Родофиникином и до краја живота упорно тражи познанства међу Старовлашанима оспоравајући звање свог блиског рођака Максима Рашковића. По Баталаки, Јован Рашковић је са Миланом и Милошем Обреновићем, био у опозицији према Карађорђу.²⁵ Милован Ристић Јована Рашковића описује као авантуриста, који се 1804. године нашао у Цариграду и био у турској служби, па је могао „помагати српску ствар“. Ристић наводи да је овај Рашковић сарађивао са грчким ослободилачким покретом, писао писма на све стране за помоћ породици, лутао по свету и умро у дубокој старости и беди 1849. године у Цариграду.²⁶

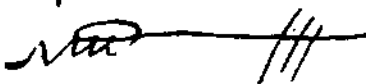
Односе Јована Рашковића и Руса у одређеној мери објашњава писмо команданта Војне команде команданту Генералне команде из Земуна од 24. маја 1809. По том извору је „господин Родофиникин неком Јовану Равићу, који се пре издавао за српског конзула и због тога дуго био у Једрену у затвору, дао 1.000 дуката да иде у Босну и да онде побуни против Турака тзв. Старе Влахе који су хришћани а многи су од њих спахије, те наводно уживају иста права као и Турци у Босни“.²⁷

Поново се Јован Рашковић помиње 3. јуна 1810. у извештају полицијског комесара магистрату поводом непријављеног турског поданика, иначе слуге „турског конзула Рашковића“.²⁸

Нићифор Нинковић је тврдио да је Јован Рашковић пре одласка у Тополу, па на Златар, у Београду сакупио 30 бећара и да је самог Нинковића ангажовао као писара. Очигледна је веза обавештења о новцу кога је овај Рашковић примио од Родофиникина и прикупљању бећара у Београду.

Осим претензија да му се призна првенство у односу на Максима Рашковића у Старом Влаху и чињенице да му се Карађорђе већ у првој години устанка обраћа, овај Рашковић није запажен као истакнутија личност свога рода-фамилије. Међутим, већ је истакнуто — уз чињеницу да је у критичним годинама био познат човек, да је забележено у документима како је живео у Турској, Русији, Аустрији и да није био војни старешина, нити ратник — да заслужи пажњу Јован Рашковић као једини припадник ове фамилије који покушава да се докаже у дипломатским пословима почетком XIX века. Ипак, Милован Ристић га карактерише као загонетну личност, као „један несимпатичан“ лик из ове породице.²⁹

К. Н. 916. Јован из Рашковић 1806

Потпис Јована Рашковића

И поред свега, без обзира на негативне оцене Лазара Арсенијевића Баталаке и Милована Ристића, Јован Рашковић није анониман; пре свега може се рећи да се ради о личности о којој недовољно знамо.

Ваља се подсетити и на ово: Јован Рашковић се помиње као учесник црквено-народне свечаности коју је 28. јуна 1690. организо-

вао у Београду патријарх Арсеније III Чарнојевић.³⁰ Јасно је да се ради о неком сроднику Јована Рашковића кога историјски извори помињу као Карађорђевог савременика.

Највише помињана, у историјским списима, личност из рода Рашковићи у Старом Влаху свакако је Максим. Нико није навео имена његових родитеља, годину рођења, да ли је био писмен (учио у неком манастиру или је самоук). Сачуване су легенде и народне песме о њему, а у казивању старих људи он се помиње као јунак и кавгација. За Симу Милутиновића Сарајлију он је дивотник — уздизао га је изнад свих савременика, чак и самог Карађорђа.³¹ Сарајлија је у „Трагедији српског господара и вожда Карађорђа“ опевао сусрет Максима Рашковића и Карађорђа Петровића приликом Вождовог преласка преко Дунава у Србију. Тај сусрет завршава се јадиковком Максима Рашковића:

„Све просто ти, али не просто једно,
Што узасе сад не узме мене,
Господару, та мој родитељу!
Бог би дао дас не кајем зато“.³²

Милан Ђ. Милићевић је, у свом „Поменику“, видно место дао Максиму Рашковићу. Каже да је био претња Турцима, да је ухапшен 1804. године, али и да је побегао из затвора, да се јуначки борио, да је постао војвода у Првом српском устанку, да је 1812. убио последњег Белобрковића из муслиманске противничке фамилије и да је због тога позван пред Врховни совјет на одговорност, да је затворен у Београду и да му је породица пресељена у Рипањ код Београда. Милићевић додаје да је Максим Рашковић „наскоро пуштен из тамнице и отишао на своје војводство“.³³

Нићифор Нинковић је сведочио да је присуствовао сусрету Јована Рашковића и Максима Рашковића, да је слушао Јованове жалбе на свога „братучеда“, при чему не пропушта да нагласи да је војвода Максим лично неустрашив.

У свим до сада публикованим књигама о прошлости Старог Влаха Максим Рашковић је незаобилазан. У свакој је приказан као храбар борац и неустрашив јунак. Ипак, и после ишчитавања тих књига схвати се да остаје још неколико недовољно познатих појединости, без којих се не стиче потпуна слика о овом истакнутом Рашковићу. Ни Милован Ристић, који је исцрпно писао о Максиму Рашковићу, и то са очигледним симпатијама, није све рекао о овој личности. Дубља истраживања и пуна истина о његовој улози и значају у историјским догађајима тога доба још увек ишчекују зна-

це. Једно је несумњиво: Максим Рашковић је један од најистакнутијих људи Старог Влаха.

Поред сукоба и борби против турских оружаних снага, поред његове суровости и личних обрачуна са муслиманима, Максим Рашковић познат је и по својим спорењима са Хаџи-Проданом Глигоријевићем. Да би их отклонио, морао је да интервенише и сам Карађорђе. Страхиња Циврић пише да је Максим Рашковић уступио део своје кнежине Хаџи-Продану; ради се о више села: Рашчићи, Шуме, Свештице, Лиса, Луке, Осоница, Придворица, Вионица, Остатија, Средња Река, Дајићи и „сва села до Ибра“.³⁴ У једној признаници, издатој Атанасију Рашковићу, као његова села набрајају се: Мочиоци, Куманица, Шареник, Церова, Сивчина, Опаљеник, Прилике, Комадине, Равна Гора, Глеђица и Горњи Берисави.³⁵ Наглашава се, при том, да је Максим Рашковић „имао хан и кућу ниже Прилика на Малој Моравици. Код њега је био у служби Нешко Недовић, отац владике Јање“.³⁶ Др Љубомир Ђурковић—Јакшић, пишући о пореклу Јоаникија Нешковића—Владике Јање, наводи да је Нешко Недовић 19 година служио као писар Косте Рашковића, а касније и код Максима Старовлаха.³⁷ Саветујући Максима Рашковића да лепо живи са Хаџи-Проданом Глигоријевићем „макар пет села да му је отео“, Карађорђе је настојао да уразуми старовлашке прваке, жељне господарења и богатства, не само војних овлашћења, која су имали.

Када говори о старим Рашковићима, Милан Борисављевић у два маха истиче парницу између Рашковића и Борисављевића око имања у Калипољу. Парница је вођена пред турским судовима. Рашковићи су ту парницу изгубили. То Максим Рашковић никада није заборавио. Борисављевић пише: „Због губитка те парнице Рашковићи су на Борисављевиће врло жучни били и доста су пањкали особито војвода Максим Рашковић код Карађорђа и осталих војвода“.³⁸

У монографијама Краљева, Новог Пазара, Ивањице, Пожеге, Ариља, Ужица, Нове Вароши... увек се истиче учешће Максима Рашковића у борбама против Турака у току Првог српског устанка на простору од Златибора до Новог Пазара. Свуда се апострофира његова одважност. Ово чине и аутори чланака о борбама у Старом Влаху од 1806. до 1809. године.

Новак Живковић помиње епску народну песму о учешћу Максима Рашковића у боју на Кукутници.³⁹ Међутим, Нинковић тврди да је у току тога боја разговарао са Максимом Рашковићем у кући његовог таста Грујице у драгачевском селу Рогачи испод планине Јелице.⁴⁰ Нинковићев податак заслужује коментар. Он, наиме, по-

миње Рашковићећу тазбину у Рогачи, при чему не наводи презиме таста Грујице, а један од потомака Рашковића, Комнен Калаитовић из Штиткова, више пута је причао Милану Радишићу, родом из Божетића, да је Максим Рашковић био ожењен „од Радишића, из засеока Звијерци“.⁴¹

Од када му је породица присилно пресељена у околину Београда, живот Максима Рашковића се из основе мења. Док је бора-вио у тамници, радио је што и остали кажњеници, а одлуком Совјета одузето му је звање војводе.⁴² Карађорђе је остао доследан наређењу да се Максим Рашковић не сме враћати у родни крај, али је у два маха писао Хаџи-Продану Глигоријевићу, па Авраму Лукићу наређујући да се момцима Максима Рашковића омогући купљење дугова и прегоњење стоке у Србију.⁴³

Нема поузданог одговора на питање како је Максим Рашковић дочекао пад Београда под турску управу по Карађорђевом бекству из Србије 1813. године. Не зна се да ли је био пуштен из тамнице у тим трагичним моментима. Једно је сигурно: по доласку Турака поново се обрео у тамници, где га је нашао Максим Евгеновић, аустријски поданик. Рашковић му је поверио да узме сребрно оружје од његове супруге у Земуну, а у случају нужде — да позајми новац од Паје Лисовића из Београда како би потплатио турске стражаре и избавио га. Евгеновић каже да је поступио по инструкцијама, предао је скупочено оружје и остале драгоцености Осману бимбаша да би овај инсценирао бекство затвореника и тако ослободио Максима Рашковића. Занимљива је оцена Османа бимбаше вредности оружја овог знаменитог Старовлашанина: „Нема ни у нашег везира лепшег оружја“.⁴⁴

Мада се у Милићевићевом „Поменику“ каже да се Максим Рашковић након суђења у Београду вратио на своје војводство, биће да се после тог догађаја није налазио у завичају, макар не са звањем војводе, пошто је тога звања лишен.

Иначе, после Другог српског устанка Максим Рашковић налазио се на дужности цариника у Раму на Дунаву. Овде се, према тврдњи Сарајлија, сусрео и са Карађорђем. То је онај сусрет о коме је певао Сима Милутиновић Сарајлија.

Неки аутори непоуздано описују држање Максима Рашковића после 1809. године. Они кажу да је на суђењу у Београду ослобођен и да се вратио „у родни крај и остао предводителъ Старолаха“.⁴⁵ Други, опет, без аргумената, пишу да се Рашковић након позива Карађорђевог уплашио и да је, „због веза са Мустафа бегом“, са породицом побегао у Босну, одакле је касније прешао у Аустрију.⁴⁶

Још је Прота Матија Ненадовић, пишући о кнезу Максиму Рашковићу, истакао његов сукоу са Белобрковићем у току примирја после успешних дејстава српских устаника на почетку „Карађорђево крајине“. Али, он је напоменуо да се не ради ни о чему другом до преступу, због тога су Карађорђе и Совјет, одржавајући реч дату Русима и Турцима, „морали Максима оковати“.⁴⁷

Није разјашњено ни време, нити, пак, место смрти Максима Рашковића. Нити се нешто зна о његовим потомцима и њиховој судбини. Милан Ђ. Милићевић каже да се обраћао „његовим најближим потомцима“ за које је дознао, али није успео да дође до ближих података о животу Максима Рашковића после 1817. године.⁴⁸ Последњи поуздан податак о њему сусреће се у писму кнеза Милоша Обреновића асећији нововарошком из августа 1824. године. У писму се каже: „Максиму Рашковићу из Јерушнице дозволи, као што је и прочим дозволио, који су из Старовлашке амо пребегли, земљу продати, коју му је Кадић за дуг узаптио, и да неби истог Максима за ништа узнемиравао, будући да је цар свима прошаста преступленија опростио“.⁴⁹

Очигледно је, дакле, да је Максим Рашковић имао много тешкоћа да би заштитио своје поседе и другу имовину, али и да наплати своја потраживања. Такође је знано да је до суђења 1812. године био истакнути народни првак, богат човек и утицајан војвода Старог Влаха. Напокон, крај живота дочекао је као мали чиновник примитивне администрације у време прве владавине Милоша Обреновића.

Вук Караџић забележио је део песме о боју на Кукутници, у којој певач жали за Максимом Старовлахом који премину „у питомој земљи Шумадији, код лијепа места Крагујевца у малену селу Јарушници“.⁵⁰ Милован Ристић прихвата овај податак о смрти Максима Рашковића, али се не позива на извор података.

До данашњег дана нема потпунијег родослова Рашковића, па ни података о потомцима било ког реда, који би омогућили дубљи и сигурнији приступ оцени утицаја на друштвене токове ове значајне фамилије у Старом Влаху, тиме и Санцаку и западној Србији из периода Карађорђевог похода према Босни и Новом Пазару.

После пропалог покушаја Хусеин-капетана Градашчевића да оствари своје амбиције и јачања утицаја Ејуп-паше Ферхатовића да уведен ове порезе „који су гори од турских“, појачан је терор над српским живљем у Санцаку, па се јавио отпор и од стране српског и од стране муслиманског становништва. Први пут долази до заје-

дничких напора да се спрече самовлашће и обест човека по коме се то време назива „Ејуп-пашине године зулума“. На Мрав пољу код Сјенице окупљени сељаци изабрали су 1837. године делегацију за достављање жалби и тужби великом везиру и самом султану. На путу за Цариград, код Пећи, делегација је ухваћена и затворена пошто су Ејуп-пашини људи на време открили намере народа. Сви делегати враћени су у Сјеницу, где се силни Ејуп-паша са њима обрачунао. У делегацији је био и „кнешчић“ Тимотије Рашковић, који је одмах погубљен. Заједно с њим, уморени су и Аврам Обућина из Божетића и Никола Матијевић из Вилова, а, на молбу Адем-паше Љаића, помиловани су поп Илија Церовић и Хамза Лакота. У Травник су спроведени Тимотије Борисављевић и учитељ Вараклајић, али се отуда никада нису вратили.⁵¹ Надимак „кнешчић“ уз име Тимотија Рашковића, употребљен као деминутив, свакако указује да је унеколико углед Рашковића у народу опао. Ипак, Тимотије Рашковић, и тим својим звањем, одржава континуитет утицаја ове породице међу Старовлашанима од XVII до средине XIX века. Чињеница да је он, разуме се са другим члановима делегације, заједно са Хамзом Лакотом из Сугубина, пошао на турски двор да тражи заштиту од зулума, довољно јасно показује социјално-друштвене интересе и православаца и муслимана да се заједнички заштите од намета својеглавих локалних турских старешина.

Милован Ристић налази да је после Максима Рашковића престао сваки политички утицај овог рода у Старом Влаху. Међутим, учешће Тимотија Рашковића на скупу народних првака на Мрав пољу код Сјенице 1837. године и његова смрт показују да је све до тада ово била у старовлашким просторима водећа породица, којој су сви признавали да је кнежевска.

Али, то није крај Рашковића.

На Јавору 1876. године, пошто је прота Милан Ђурић симболично отворио примитивну ограду на граници кнежевине Србије и царевине Турске, у напад је пошла српска војска. „Испред борбене колоне јахао је на коњу командант ударне групе Милован Рашковић“. После борбе и повлачења, „мртвом капетану Миловану Рашковићу Турци су отсекли главу“.⁵² Овај капетан рођен је 9. јуна 1828. у селу Пажићу у Црној Гори. Од 10. јуна 1876. као капетан II класе у бици на Калипољу командовао је Златиборским батаљоном I класе народне војске. Јасно је да се овде не ради о једном од потомака старих Рашковића из Старог Влаха, већ о човеку другог рода, али и истог породичког имена. Могло би се закључити да је Милован Раш-

ковић одређен да отпочне ратне операције и због свог презимена управо стога што је нада у ослобођење била велика и жеља Срба да у томе успеју симболизована овим избором, свакако и у знак сећања на борбу Рашковића из Штиткова за слободу.⁵³

Иначе, на скупштини народа у Ужицу 7. октобра 1875. године, одржаној ради објаве рата Турској и припремања устанка који би том рату дао праве импулсе, међу учесницима нема ни једног Рашковића из Штиткова. Ово никако није случајно — очигледан је доказ да они више немају значајнијег утицаја у свом крају; утицаја којим су се дичили до 1837. године.

Завршавајући своја излагања о Рашковићима, Милован Ристић каже: „Они пак Рашковићи који су овде [у Штиткову] остали зову се Калаити по неком недавнашњем надимку, али сви знају да су Рашковићи... Последњи од њих у Штиткову је био неки Илија Калаитовић, који нема мушког наследника“.⁵⁴

Надимак Калаит и презиме Калаитовић сусрећу се у документима од 1837. године. Наиме, Ђунисије Кока известио је 1. августа 1837. Јована Мићића да је „Ејуп паша кнеза Тимотија Калаитовића, пошто је посјекао, послао је своје пашајлије те му кућу похарали и још двије у истом селу поред оне куће све попалио“.⁵⁵ Начелник округа ужичког обавестио је 17. октобра 1855. Јована Ристића да је Јован Рашковић „у време битке на Суводолу код Сјенице био ћирица код Максима Калаита, онда бившег старешине Старовлашког из Штиткова“.⁵⁶ Довољно је уверљиво да је већ Максим Рашковић, некада називан Старовлах, означаван као Калаит, односно Калаитовић, да би се потврдило да су Калаитовићи заиста пореклом Рашковићи из Штиткова.⁵⁷

Из овога произилази обавеза да се, макар укратко, истражи улога Калаитовића у старовлашким догађајима после 1837. године.

У народу је сачувано предање да је један од Рашковића, у време некаквог паљења и пустошења Штиткова, остао жив захваљујући томе што је имао малу радионицу за калајисање судова, па су га Турци, забуном или, можда, свесно, због својих потреба, поштедели. Од тада Рашковићи имају надимак Калаит.⁵⁸

Године 1890. као учесник другог разреда основне школе у Штиткову забележен је Војо Калаитовић.⁵⁹

Преносећи казивања свога оца Мића и других људи, Милан Борисављевић каже: „Од Калаитовића један члан под именом Рашковић и Кнежчић населио је се у своме угледном конаку у Н[овој]

Вароши... Никола Крстин, такође од Калаитовића, живљаше у селу Лепојевићима“.⁶⁰

Калаитовићи су славили Светог Николу.⁶¹

У селу Голобеку у Јасеници постоје Рашковићи. У 19. књизи Српског етнографског зборника — насеља српских земаља уписано је у том селу 37 домаћинстава овог рода. Сви су славили Светог Николу, а по предању доселили су се са Косова.⁶² Дакле, нису из Штиткова, али им је иста слава као и Калаитовићима.

Готово сто година на јавној сцени Старог Влаха и Санцака није било Рашковића, нити Калаитовића.

Тек крајем 1941. године јавља се један потомак Калаитовића у вртлогу историјских збивања.

Др Душан Дрљача је 1962. године обавио теренска истраживања и, публикујући их, истакао: „У Штиткову живе Калаитовићи (славе Никољдан) за које се сматра да су директна лоза Немањића“.⁶³ Забележено је и ово: једини, а истовремено и задњи Калаитовић који се појавио у јавном животу био је Вук, син Комненов и брат Влатков. И отац и брат надживели су Вука. Обојица су били мирни и радни сељаци, без претензија да учествују у политичком животу и посебно без амбиција да се у ратним приликама покажу као људи који за себе желе неке предводничке улоге.⁶⁴ У народу су сматрани за мирне, сталожене и поштене људе. У току рата, причало се, обојица су се чудили ономе што њихов син и брат ради; осуђивали су га.

Врк Калаитовић, поручник Југословенске војске, активни официр на служби у Сарајеву, ожењен, отац двоје женске деце, вратио се по капитулацији Краљевине Југославије у родно место, у Штитково. Кратко време бавио се пољопривредним пословима на очевом имању. Потом је, на збору грађана, изабран за команданта одреда, спонтано формираног у лето 1941. године.

Овај рад није замишљен да се у њему изложи биографија тог у току Другог светског рата по злу познатог потомка Рашковића. Овај аутор и не располаже са нужним и свеобухватним подацима о Вуку Калаитовићу. Због тога указује само на оно што је о њему публиковано у историографским списима, у којима се говори о ратним, готово терористичким, поступцима овог команданта четничког одреда, а потом бригаде. Он је за кратко време прешао пут од активног официра до ратног злочинца, како се о њему пише до данас.

У монографијама Новог Пазара, Краљева, Ужица, Ариља, Нове Вароши, Пожеге и Рашке нема помена последњих Рашковића из

Штиткова. Истина, књига о нововарошком крају завршава се са 1941. годином. У хроници Ивањице забележено је: „Јаворски [Божидар] је са око 100 својих људи побегао и ставио се под заштиту четника Вука Калаитовића, бившег официра, родом из Штиткова, док је овај рекао партизанима да је отишао у Кушиће Пурићевим четницима“.⁶⁵

Овде ваља, најкраће, нешто рећи о Јаворском.

„Ново време“ је 18. марта 1942. објавило фотографију штаба Божидара Божа Ђосовића Јаворског и допис из Ивањице под насловом „Доћи ће и вама Божа Јаворски“. Ужичке „Вести“ су од 12. јуна до 11. септембра 1970. публиковале фељтон Милојка и Милана Ђоковића „Злочини војводе Божа Јаворског“. Наведен је и детаљ из дневника Јаворског: „Постигнут је споразум између мене и Немаца овако: да Немци предаду мени на расположење да судим пљачкаши-ма и да прогоним Турке са наше старе српске границе“.⁶⁷

Велики број аутора из Старог Влаха и Санцака у својим радовима помиње Вука Калаитовића и оцењује његове поступке у време рата, али — нико од њих не упушта се у његово порекло, нити у детаљније описе његовог животног пута.

Будући да још увек није завршено историјско оцењивање и у целости приказивање страшног животног пута овог официра-злочинца, сматрамо нужним да се наведу аутори и дела у којима се о томе говори. То ће, уверени смо, помоћи добронамерном читаоцу да сагледа сву истину и трагедију, али и љагу коју је прецима и себи причинио:

Већ у току рата Мирко Ђуковић бележи, а потом у књизи „Пут у слободу“⁶⁸ пише о језивом командовању Вука Калаитовића над збуњеним сељацима, наученим да слушају и извршавају оно што им старији, а посебно официри, наређују. И у свом делу „Санцак“⁶⁹ овај аутор неизоставно говори о Калаитовићу. Владимир Жугић у својим књигама „Златарски крај у прошлости“⁷⁰ и „Ратни злочини у Југославији 1941—1945“⁷¹ писао је указујући на своја сазнања и податке до којих је дошао истраживањима, при чему се посебно задржава на догађајима из Другог светског рата у свом родном крају. Придружио се и Дико Пејатовић књигама „Ватре из долине“⁷² и „Златарке“.⁷³ Милосав Пузовић је у својим „Песмама борбе и слободе“ опевао један од најтежих злочина, ратних, у овом делу Србије — онај на брду Китоња.⁷⁴ Станко Равић у књизи „Међу орловима Златара“⁷⁵ и Добросав Дрчелић у делу „Златарска герила“⁷⁶ такође посебно говоре о својим доживљајима ратних страхота. Чедо Друловић у студији „37. санџачка НОУ дивизија“⁷⁷ даје исцрпне податке

и прегледе војних акција у којима је дошло до слома јединица под командом Вука Калаитовића. У збирци народних песама „Санџак пева слободи“, које је забележио и публиковао Љубомир Матовић, такође се помиње овај несрећни потомак Рашковића.⁷⁸ Милорад Радишић у својим сећањима посебно расветљава прве сукобе партизана са Вуком Калаитовићем, настале већ почетком прве диференцијације између два покрета 1941. године.⁷⁹ Жалосна је истина да се суштина свих тих сећања, описа и оцена поступака овог потомка славних Рашковића може схватити из само једног делића песме настале на Златару 1942. године:

„Гледа вила у народу јаде,
Шта народне издајнице раде.
Вук Калаит и његове банде
Од народа сваке јаде раде,
Муче људе, злостављају жене,
Над туђим се мукама веселе,
Омладину прогоне и бију
— Да се нигде састати не смију“.⁸⁰

Колико су још жива сећања на ратне дане у Санџаку, показују и један роман и једна истраживачка информација објављене не тако давно. Наиме, Мурат Балтић, судија из Сјенице, родом из села Урсула, објавио је 1991. године роман „Дуварине“, у коме се, поред осталих, помиње Вук Калаитовић. Миланко Суботић и Симо Пурић сачинили су и објавили у „Златарским новостима“ спискове људи који су побијени или заклани по наређењу Вука Калаитовића.⁸¹ У списку покланих у Новој Вароши налазе се и четири потомка гласовитих Борисављевића, са којима су се, још пре Првог српског устанка, Рашковићи спорили. Заклани су ови Борисављевићи: Савка (стара 65 година), Дамљан (67), њихов син Слободан (35) и снаха Драгица (35); млађи Борисављевићи били су учитељи.⁸²

НАПОМЕНЕ

1. Бура Даничић, „Рјечник из књижевних старина српских“, Београд, 1975.
2. Др Јован Ердељановић, „Стара Црна Гора“, Београд, 1978. и др Павле С. Радусиновић, „Насеља старе Црне Горе“, Београд, 1985.
3. Вук Стефановић Караџић, „Српска историја нашега времена“, Београд, 1972; исти, „Историјски списи“, Београд, 1969.
4. Лазар Арсенијевић Баталака, „Историја српског устанка“, Београд, 1988.
5. Сима Милутиновић Сарајлија, „Србијанка—Дивотник“, Годишњица Николе Чупића, XVI, Београд, 1896.

6. Др Мита Костић, „Породични архив Рашковића / Опис рукописа Народне библиотеке, САНУ, СХСГ, Београд, 1952.
7. Глиша Елезовић, „Турски споменици“, Београд, 1940.
8. Милован Ристић, „Стари Влах“, Београд, 1963.
9. Види: Зборник радова Народног музеја у Чачку за 1969. годину.
10. Вукоман Шалипуровић, „Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу“, Београд, 1979.
11. Споменик се и данас налази у центру Катића.
12. „Нововарошки крај до неолита“, Нова Варош, 1991.
13. Група аутора, „Нови Пазар и околина“, Београд, 1969.
14. „Моравички крај“, Ивањица, 1965.
15. Група аутора, „Краљево и околина“, Београд, 1966.
16. Као под 12.
17. Мемоари Милана Борисављевића, рукопис у Историјском архиву у Ужицу.
18. Група аутора, „Ивањица“, Београд, 1972.
19. Радојко Николић, „Камена књига предака“, Београд, 1979.
20. „Ужички зборник“ број 3, за 1974. годину.
21. „Полимље“, Пријепоље, 4. децембар 1974.
22. Као под 12.
23. Велибор Берко Савић, „Карађорђе“, документи, Горњи Милановац, 1988; „Први српски устанак — акти и писма“, I, Београд, 1978.
24. Нићифор Нинковић, „Жизни описанија моја“, Београд, 1988.
25. Као под 4.
26. Као под 8.
27. „Грађа из земунских архива“, II, Београд, 1961.
28. Исто, III, Београд, 1969.
29. Као под 8.
30. „Титово Ужице“ I, Титово Ужице, 1989.
31. Као под 5.
32. Сима Милутиновић Сарајлија, „Трагедија српскога господара и војда Карађорђа“, Београд, 1990.
33. Милан Б. Милићевић, „Поменик“, Београд, 1979.
34. Као под 14.
35. Као под 18.
36. Исто.
37. Др Љубомир Дурковић — Јакшић, „Епископ Јоаникије Нешковић“, Краљево, 1987.
38. Као под 17.
39. Новак Живковић, „Ариљски летопис“, Ариље, 1981.
40. Као под 24.
41. Казивања Милана Радишића из Божетића аутору.
42. Као под 4.
43. Као под 8.
44. Максим Евгеновић, „Животопис“, Београд, 1989.
45. Као под 18.
46. Као под 14.
47. Прота Матија Ненадовић, „Мемоари“, Нови Сад, 1957.
48. Као под 33.
49. „Протокол кнеза Милоша 1824—1825“, Београд, 1973.
50. Вук Стефановић Караџић, „Српске народне пјесме“, IV, Београд, 1972.
51. Као под 33.
52. Као под 18 и 30.
53. Исто.
54. М. Ристић, н. д. О томе више у „Ужичким немирима“ Новака Живковића, Титово Ужице, 1979.
55. Исто.
56. Као под 8.
57. Ово сведоче расположива документа; А. Јовановић, „Коло“ IV, Београд, 1902.

58. Казивања Воја Гировића, кочијаша из Штиткова, аутору.
 59. Др Радмила Петковић и Вукоман Шалипуровић. „Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије“, Прибој, 1970.
 60. Као под 17.
 61. Као под 58.
 62. „Насеља“, књига 19, Београд, 1925.
 63. „Ужички зборник“, 1984.
 64. Непосредна сазнања аутора из ратних година.
 65. Као под 18.
 66. Владимир Дедијер, „Сведочанства из ослободилачког рата“, II, Београд, 1945.
 67. Комплет листа у редакцији „Вести“.
 68. Нова Варош, 1970.
 69. Београд, 1964.
 70. Титово Ужице, 1986.
 71. Пријепоље, 1988.
 72. Нова Варош, 1983.
 73. Нова Варош, 1987.
 74. Пријепоље, 1984.
 75. Пријепоље, 1972.
 76. Нова Варош, 1982.
 77. Београд, 1983.
 78. Београд, 1986.
 79. „Полимље“, Пријепоље, 25. мај 1977.
 80. Као под 78.
 81. „Златарске новости“, 23. јануар 1992.
 82. „На ратиштима и стратиштима — Просветни радници погинули у НОБ 1941—1945“, Београд, 1985.

Професор Милован Ристић, на страни 212 свог дела „Стари Влах“ каже: „Они, пак, Рашковићи који су овде остали [у Штиткову] зову се Калаити, по неком недавнашњем надимку, али сви знају да су Рашковићи... Последњи од њих у Штиткову је био неки чича Илија Калаитовић, који нема мушкога наследника.“

Тврдња професора Ристића не одговара стварном стању ствари. И сада су жива три сина, из два брака, Влатка Калаита, сина Комненовог, унука Андровог.

Илија Калаит, син Аврамов а синовац Андров, заиста није имао мушке деце, али није био последњи Калаитовић из Штиткова.

LA FAMILLE DES RACHKOVITCH DU VILLAGE DE CHITTKOVO

La famille des Rachkovitch, originaire du village de Chittkovo (région du Stari Vlah dans le sud-ouest de la Serbie), comptait plusieurs membres auxquels de nombreux historiens ont consacré leurs textes, à commencer par Vouk Stéphanovitch Karadjitch. Cette famille a donné des personnages de grand renom, dont certains étaient des knez sous la domination turque, des dignitaires de l'Église, des insurgés, des guerriers.

Dans le présent texte l'auteur passe en revue les membres marquants de cette famille depuis le XVIIe siècle jusqu'à 1837, année où les Rachkovitch, au moins sous ce nom, quittent la scène politique. Par la suite, cette famille porte le nom des Kalaïtovitch. L'auteur fournit dans son texte toute une série de faits inconnus ou peu connus. A en juger par les témoignages des contemporains, et par les données fournies par des textes historiographiques, un des descendants de cette famille du nom de Vouk, a joué un rôle répréhensible au cours ed la Seconde guerre mondiale.

Siniša Dilparić

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

**ДРАГАЧЕВСКА КАОНА И ЊЕНИ ЉУДИ
ОД 1822. ДО 1863. ГОДИНЕ**

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ
YU 32000 Чачак
Топличка 9

UDK 911.373 (497.11)

Каона је једно од већих села у Драгачеву (општина Лучани).¹ Простире се од падина планине Јелице на северу до огранака дубачких гудура и Чемерна на југу. Централни део Каоне је брдско-брежуљкаста удолина, која је и вододелница, испресецања раније пешачким и караванским путевима, а данас асфалтним саобраћајницама које повезују горње Драгачево са Гучом, Чачком и Краљевом.

Атар Каоне, који захвата 2.268 хектара, граничи се са драгачевским селима Властељице, Милатовићи, Горњи и Доњи Дубац, али и насељима која административно не припадају општини Лучани — Ласцем, Дедевцима, Пекчаницом и Толишницом (Краљево) и Брезовицама (Чачак).

Подручје села погодно је за ратарство (кромпир), воћарство (шљиве, јабуке) и сточарство (овце и говеда). Каона је богата и шумом, која се распростире на око 650 хектара.

О томе како је село добило име, говоре легенде и народна предања. Мештани кажу да је назив Каона настао од речи глиб — кал (као).² Слично предање забележио је и Радован М. Маринковић.³ Иначе, у турским пореским пописима из 1476, 1528. и 1540. године село је пописано као Канина, а 1572 — као Кавна.⁴ У једној аустријској карти из 1718. године, уз Дувац (Дубац), убележена је, поред других села, и Каунина.⁵ У српским тевтерима насталим после 1815. године село је бележено као Каонина или Каона. Тек око средине XIX века усталио се назив Каона.⁶

Каона је старо насеље. Ово потврђују селишта, стара гробља, градине, црквине и друге старине.

На ливади Камариште, у џемату Павловића, налази се Џиновско гробље. Остатака те некрополе нема, али мештани кажу да су ту, до пре двадесетак година, налажене огромне камене плоче, које су сељаци разнели.⁷ Та и таква гробља, иначе, народно предање приписује „Грцима“, „Џиновима“ и „Маџарима“, који су, наводно, на тим просторима, живели пре Срба.⁸ На имању Томислава Пајовића (раније Мирка Радичевића) потес је Црквиште. По казивању власника, ту се налазила црквица плетара, која је порушена приликом доласка Турака у ове крајеве. Нису сачувани никакви остаци богомоље, мада су на том маленом потесу доскоро изораване фино обрађене беле мермерне плоче.⁹

О старости села сведоче и подаци из времена турске доминације овим делом Србије.

У једном пореском попису, из 1476. године, у Каони су пописани: пет домова и три неожењена одрасла мушкарца. У памћењу мештана је Смољан, син Вука, по коме се и данас део села назива Смољандо.¹⁰ И 1528. године Каона је имала пет домова, а у њима, поред старешина, још 19 табија (неожењених одраслих мушкараца). Године 1540. у дефтер је унесено 11 каонских домова и пет табија у њима.¹¹ Године 1572. на 13 баштина живело је 13 каонских домаћинстава, уз једног мартолоса (припадник посебног рода војске, иначе мештанин).¹²

После аустријско-турских ратова, од 1690. до 1718. године горње Драгачево налазило се на граници према сјеничкој нахији, односно Босанском пашалуку. Због тога је у Каони, ради контроле путника и каравана који су из Старог Влаха ишли према Ибру и Западној Морави, постојала караула. Налазила се на Тијанића осоју, између Ђеране и Песковите равни. У близини је био „шор“ са ханом, у коме су живели, са породицама, турски стражари. Уз овај „шор“

је извор кога мештани и данас називају Ма[ха]ла вода. Остаци „шора“ учавани су до средине XIX века.¹³ Турски старешина (ага или субаша) „седео“ је у средини села, на потесу где је данас каонска црква. Ту, недалеко, један потес има карактеристичан назив — Галилова кућетина; вероватно је то био хан.¹⁴ И неки други топоними упућују на живот Турака у Каони. Посебно у цемату Пајовића: Брдубакча, Ђерана (Сјерана), Елдовиште и Петкова река. Приповеда се да су каонски Турци боравили у Радовићима, а зимовали у јалаку на Брдубакчи, где се и данас уочавају некакви разваљени темељи. Мештани кажу да је управо на том месту и подигнута прва турска кућа.¹⁵ На Ђерани (отуда јој и такво име) Турци су израђивали вреће и покровце од сјеране (козје длаке). Хељду су сејали на Елдовишту, а за Петкову реку каже се да је такав назив добила по некаквом Турчину који се у њој утопио.¹⁷ У цемату Парезановића уочавају се остаци турског гробља,¹⁸ а ту је и Табориште (састајалиште), на коме је некакав белег од белог камена.¹⁹ Отприлике туда је, кроз Каону, пролазио и турски пут.²⁰

За време турске управе Каона је, као и друга села, била слабо насељена. Срби су живели у забитим местима — по шумама и поред потока. Имали су статус раје, а господарима су плаћали велике дажбине — десетак од пољопривредних производа, уз новац. Пред Први српски устанак, по предању, Каона је имала пет до седам српских кућа.²¹ У засеоку Тимок (до планине Троглав) живели су Пајовићи, Танасковићи и Паунковићи, а у Брезју (до Горњег Дубца) — Радовићи и Величићи.

Из времена српске револуције са почетка XIX века помиње се неколико људи из Каоне: кнез Петар Пајовић (1776—1846) и браћа Радовићи — Милић (1775—1815) и Симо (1777—1845). Петар Пајовић је, као кнез, тајно ишао преко Саве ради куповине џебане и пушака. Милић Радовић је пред Први устанак био хајдучки харамбаша, чија је дружина бројала 35 људи.²² Заједно са Симом Радовићем, они су 1805. године истерали Турке из Каоне, а њихов „шор“ на Ђерани уништили.²³ У даљим устаничким дејствима Пајовић и Радовићи су се тукли с Турцима свуда куда је стизао њихов заповедник Милутин Илић — Прота Гучанин. Због јунаштва, Милић Радовић је проглашен и за војводу.²⁴ Неки устаници из Каоне су и погинули, али се не знају њихова имена — сем Лауша Гуцулића, који је изгубио живот на Јавору.²⁵

Од 1806. до 1809. године, после повлачења устаничке војске од Нове Вароши и Сјенице, у Каону се доселило десетак старовлашких породица.

Када је започео Други српски устанак, војвода Милић Радовић није био жив, а његов брат Симо постављен је за старешину девет драгачевских села (међу којима је била и Каона).²⁶

По окончању Другог српског устанка, више пута вршени су пописи становника и њихове имовине. На основу тих пописа, које су спроводили кнезови и кметови, разрезиване су дажбине. Бар за српске власти, подаци су морали да буду тачни; у противном, следиле су — казне.

Ови пописи данас су веома драгоцени за проучавање демографских и економских прилика у Србији тога доба.

Први сачувани попис је из 1818. године. У Каони је тада пописано: 20 домова, али и 64 арачка лица. По пописима обављеним 1820/21. и 1821/22. године, Каона је имала 22 куће, 27 ожењених и 70 арачких глава, односно 25 кућа, 31 ожењену и 86 арачких глава.²⁷

Порези су углавном дељени на царске (харач на земљу, чибук и главница) и народне (лични). Харач је плаћао сваки Србин старији од седам година (6,22 гроша по глави). Чибук је даван на сваку овцу, козу и тор (по четири паре на годину). Главница је узимана од Срба који су живели на турском земљишту (макадама и тимарима). Народни порез није могао да избегне ни један ожењен мушкарац (за једно полугође 1819. он је износио 28 гроша по особи).²⁸

Из тог времена помињу се неки угледнији људи из Каоне. Примерице, 3. децембра 1821. године изјаву оданости књазу Милошу Обреновићу потписао је и народни старешина Петар Пајовић из Каонине.²⁹ Почетком 1822, ради чувања граница према Сјеници, Васа Поповић, кнез пожешке нахије, одредио је десет пандура, чији је буљубаша постао Симо Радовић.³⁰

У току 1822. године два пута је разрезиван чибук (порез на овце и козе). У првом попису обухваћено је 20 домаћинстава, која су имала 980 оваца и коза. Обвезници су били: Пајовићи (Петар, Ђорђе, Гаврило, Паун и Павле), Гуцуле (Павле и Радован), Милићевићи (Радосав и Михаило), Симо Радовић, Спасоје меанџија, Димитар Васиљевић, Павле Величић, Саво Радовановић, Павле Буковичанин (Павловић), Танаско терзија, Андрија Корићанин, Павле Радичевић, Стефан Дивљак и Јован Стојковић.³¹ У другом попису: 24 домаћинства са 1.122 овце и козе. Пописани су: Пајовићи (Паун, Димитар, Никола, Ђорђе, Павле, Гаврило и Петар), Гуцуле (Павле и Радован), Радичевићи (Симо и Михаило), Корићани (Марко и Радомир), Милићевићи (Радисав и Михаило), Симо Радовић, Саво Златић (Радовановић), (Павле) Величић, Павле Шкрбац (Буковичанин, Павло-

вић), Стефан Дивљак, Павле Радоичић, Јован Стојковић и Танаско терзија.³² Највише оваца и коза у првом попису имали су: Андрија Корићанин (130), Петар Пајовић (102), Дмитар Васиљевић—Пајовић (63), Спасоје меанџија (62) и Симо Радовић (60), а у другом: Петар Пајовић (130), Марко Корићанин (102), Павле Радоичић (70), Симо Радовић (67) и Михаило Милићевић (64).

Каона је 1823. године имала 24 куће, 39 пореских и 85 арачких глава.³³

У тевтер чибучки 1824. године унесено је да у селу постоје 24 домаћинства, која поседују 988 оваца и коза. То су: Пајовићи (Паун, Никола, Обрад, Василије, Павле, Петар и Гаврило), Милићевићи (Радосав и Михаило), Величићи (Павле и Новак), Гуцуле (Павле и Радован), Павле Буковичанин (Павловић), Спасоје меанџија (Јовановић), Радојица кириџија, Рако Рисимовић, Саво Златић, Симо Радовић, Стеван Поповић, Јован Стојковић, Андрија Корићанин, Јован Радичевић и Павле Радоичић.³⁴ Највише оваца и коза имао је Андрија Корићанин (110), а следе: Петар Пајовић (86), Симо Радовић (84), Павле Радоичић (73) и Радосав Милићевић (58).

Године 1825. почела је градња цркве у Каони. Јоаким Вујић је 1826. записао: „Недалеко од овог села [Властелице, где је била кућа свештеника] јесте једна нова црква [у Каони — допуна ДМП] која јоште није сасвим довршена...“³⁵ Ову цркву основали су: Павле Кнежевић—Милићевић и његов стриц Михаило Кнежевић. Њени ктитори су: Симо Радовић из Каоне, који је приложио 550, и кнегиња Неранца, мајка Радосава Кнежевића, која је приложила 500 гроша.³⁶ Црква је довршена 1827. године; касније је набављен и иконостас (рад Јање Молера), чији је приложник Спасоје Петровић (Павловић) из Каоне.³⁷

Године 1828. међу војницима у служби кнежевској налазила су се и два регута из Каоне: Милосав Буковичанин (Павловић) и Лазо Гуцула.³⁸

Наредне године, на скупштини у Крагујевцу учествовао је, као посланик драгачевске кнежине, и Радивоје Кресо, кмет брезовачки, а пуномоћје за њега потписали су: Мијаило Милићевић, Јован Стојковић и Андрија Корићанин.³⁹

Године 1829. у Каони је пописано: 32 куће са 37,5 пореских и 116 арачких глава, а у наредној — 34 куће, 42,5 пореске и 119 арачких глава.⁴⁰ Сви ови пописи служили су — разрезу пореских обавеза.

Међутим, прво пребројавање становништва Србије започето је тек 1834. године. Према подацима Лепосаве Цвијетић, Каона је тада

имала: 37 кућа, 45 пореских глава, 65 мушкараца за војску способних, 154 мушких глава („мало и велико“), 121 женска глава, али и: 45 плугова ораће земље, 140 коса ливада, 13 мотика винограда и 3.710 стабала шљива.⁴¹

Пореске обавезе за 1834. годину односиле су се на оне од попаше и десетак. У тевтеру чибучком за Каону налази се 28 обвезника, који су поседовали 719 оваца и коза (са давањима од по 37 гроша и осам пара). Највише грла имали су: Обрад Пајовић (100), Спасоје Јовановић (75), Андрија Корићанин (60), Стеван Пајовић (50), Лазо Гуцула (57), Паун Пајовић (43) и Марко Корићанин (35). Обавезе од десечарске хране разрезане су на 35 домова (са 45 глава). Задужење је износило 277 гроша и 26 пара. Највеће обавезе имао је Петар Пајовић (40 гроша и 10 пара), а следе: Стеван Пајовић (26 гроша и 20 пара), Обрад Пајовић (23 гроша и 20 пара), Спасоје Јовановић (17 гроша и 30 пара) и Радосав Милићевић (17 гроша). Укупно 20,5 врећа кукуруза давало је 25 кућа. По две вреће: Обрад Пајовић, Радосав Милићевић и Спасоје Јовановић, а по једну: Петар Пајовић, Павле Гуцула, Никола Пајовић, Паун Пајовић, Стеван Пајовић, Гаврило Пајовић, Милутин Милићевић, Павле Радоичић, Василије Милићевић, Павле Радоичић, Марко Корићанин и Петар Стојковић. Осталих седам обвезника дало је по пола вреће.⁴²

Од првог полутођа 1835, по доношењу Сретењског устава, укинуто је плаћање пореза према броју ожењених лица. Отпочело је убирање пореза од свих мушкараца, за рад способних, старијих од 20 година. Новим системом задужења задужена је једнакост плаћања пореза, без обзира на имовно стање обвезника. Плаћало се по 30 гроша — годишње по шест талира. Према тевтеру пореских глава од 1. маарта 1835. у Каони су обвезници били: Пајовићи (Вук, Петров син; Стеван, Милован, Никола, Паун, Гаврило и Миливоје), Корићани (Андрија, Јаков, Милоје, Василије, Марко и његов син Младен), Гуцулићи (Радован, Павле и његов син Лазо), Милићевићи (Петроније, Василије и Миладин), Стојковићи (Јован, Петар и Арсеније), Величићи (Стеван и Павле), Јовановићи (Спасоје и његов брат Вучета), Радичевићи (Павле, Михаило и његов брат Никола), Пивљаци (Манојло и његов брат Димитрије), Радоичићи (Павле и његов син Радован), Радовићи (Раде и Симо), Буковичани—Павловићи (Павле и његов син Мина), Атанаско Терзић, Михаило Радомиров, Василије Поповић (Коић), Вујица Рисимовић и Радован Савић (Златић). Укупно, дакле, 43 пореске главе. Од плаћања овог пореза ослобођени су: Петар Пајовић и Обрад Пајовић (бивши кметови), али и

Новак Величић (због убогости). Олакшице (од пола пореске обавезе) имали су: Павле Пајовић (сакат у руку), Милутин Михаилов Милићевић (убог) и Паун Недовић (кљакав). Из списка су избрисани — због тога што су се одселили у крушевачку нахију — Максим Пивљаков и Сретен (?).⁴³

Скупштина Србије је 1837. године одлучила да у распореду пореза на поједина лица мора изаћи укупна сума коју државна благајна потражује — рачунајући на сваку пореску главу по три талера на пола године.⁴⁴

Први закон о општинама у Србији донесен је у јуну 1839. На његовој основи формиран су по селима примирителни судови, који су, уместо кметова, утврђивали пореске обавезе грађана. Примирителни суд за Брезовице, Каону и Властељице био је брезовички. Седиште му је било у Брезовицама. Тада су у Каони као пореске главе означени: Пајовићи (Милован, Обрад, Јазо, Спасоје, Вук, Никола и Јован), Гуцулићи (Јазо и Радован), Милићевићи (Петроније и Милутин), Корићани (Јаков, Милоје, Василије и Миладин), Јовановићи (Спасоје и Вучета), Радичевићи (Никола и Павле), Стојковићи (Петар и Јован), Радосав Радоичић, Радован Златић, Павле Буковичанин, Василије Поповић, Василије Радосављевић и Димитрије Пивљак. Олакшице (од половине до три четвртине) имало је 13 лица због старости (60 до 80 година), мале или рђаве баштине, клавости, сакатости, убогости и нездравости: Пајовићи (Гаврило, Павле и Миливоје), Величићи (Павле, Стеван и Рако), Милићевићи (Миладин), Корићани (Марко), Радичевићи (Радосав), Танасковићи (Веселин), Радовићи (Раде), Недовићи (Паун), Радомировићи (Михаило) и Раковићи (Вујица). Без обавеза, пореских, били су: Васиљ Пајовић и Петар Пајовић (бивши кметови, али и због старости), Стеван, син Васиљев (као члан Примирителног суда), Мијаило Радичевић (килав), Павле Радоичић (старост), Радосав Милићевић (старост — 80 година), Андрија Корићанин (старост), Симо Радовић (сакат у ногу), Петроније Величић („одвећ убог“), Јован Стојковић („нездрав“) и Милосав, син Павла Буковичанина — Павловића (тек ожењен).⁴⁵

На Петровској скупштини у Крагујевцу 1848. године депутат из среза драгачевског био је Петар Марковић из Властељица.⁴⁶ Десет година касније, на Светоандрејској скупштини, један од шест драгачевских послааника био је Стефан Радичевић, земљоделац, трговац и кмет из Каоне. Са осталим Драгачевцима, овај посланик обратио се Скупштини преносећи жеље народа.⁴⁷

Људи из Каоне, неминовно, уписивали су се, и даље, у значајна документа.

Тако је, примера ради, 7. јануара 1861, примирителни суд општине брезовичке, са седиштем у Каони, сачинио три списка покретних и непокретних имања с циљем да буде слобођен данка Миладин Милићевић из Каоне. Председник тог суда био је Пајо Мајсторовић из Брезовица, а чланови: Јаћим Кнежевић из Властељица и Милија Пајовић из Каоне.⁴⁸

У јуну 1863. обављен је попис припадника сваког рода, породице, непокретне и личне имовине, уз процену зараде. Пописана су сва добра: приватна, општинска и црквена. Вредност имовине изражена је у цесарским дукатима и талирима. Податке је прикупила среска државна комисија. У њој су, у Каони, били: Стефан Радичевић, Петар Павловић, Урош Пајовић, Милоје Пајовић и писар Лазар Величић. Овај попис изузетно је значајан за изучавање демографских, економских и социјалних прилика у селима. За разлику од ранијих пописа, у којима су бележена само имена старешина домаћинстава, у овом је неупоредиво више података. Укупна вредност непокретних добара у Каони износила је 4.970 дуката (цесарска), а личне зараде — 493 талира. До 50 дуката имовину вредну имала су 33, од 50 до 100 дуката — 14, од 100 до 200 дуката — 18, а преко 200 дуката — само три домаћинства. Тада је Каона имала 409 особа: 208 мушких и 202 женске.⁴⁹

Попис је по породицама овако изгледао:

ПАЈОВИЋИ				имање
	муш.	жен.	свега	у дукатима
1. Урош	6	6	12	151
2. Милоје	2	6	8	60
3. Радоје	2	2	4	152
4. Вучи	3	3	6	30
5. Никола	4	4	8	152
6. Станко	6	3	9	110
7. Димитрије	5	5	10	80
8. Драгић	1	—	1	4
9. Вукашин	2	4	6	80
10. Павле — Пајо	3	3	6	90

ДРАГАЧЕВСКА КАОНА И ЊЕНИ ЉУДИ ОД 1822. ДО 1863. ГОДИНЕ

11. Јаков	2	2	4	6
12. Продан	4	2	6	80
13. Тоша	2	5	7	60
14. Милош	5	3	8	90
15. Петар	3	1	4	17
16. Илија	3	1	4	12
17. Имање Саве, жене Станкове	—	—	—	60
свега	53	50	103	1234.—

РАДИЧЕВИЋИ

1. Стефан	8	6	14	280
2. Сретен	4	3	7	153
3. Рисим	4	5	9	106
4. Цмиљана, уд. Николе	1	3	4	30
свега	17	17	34	569

КОРИЋАНИ

1. Павле	2	4	6	30
2. Василије	3	8	11	152
3. Паун	1	1	2	40
4. Панто	3	6	9	50
5. Јован	3	1	4	50
6. Лазар	1	3	4	110
7. Миленко	3	2	5	50
8. Миладин	1	1	2	4
9. Петар	3	1	4	11
свега	20	27	47	497

ВЕЛИЧИЋИ

1. Лазар	7	1	8	60
2. Рако	3	4	7	50
3. Петар	4	2	6	15
4. Петроније	5	4	9	40
5. Стојко	1	2	3	15
свега	20	13	33	170

ГУЏУЛЕ

1. Бојо (Радовановић)	5	6	11	260
2. Станоје (Гико)	6	2	8	110
3. Лазар	3	1	4	106
4. Никола	2	3	5	90
5. Роса, уд. Станка	3	3	6	20
с в е г а	19	15	34	586

СТОЈКОВИЋИ

1. Ранко	2	—	2	6
2. Вукадин	1	2	3	30
3. Стојко	3	3	6	20
с в е г а	6	5	11	50

РАДОВИЋИ

1. Миленко	1	3	4	60
2. Мили	5	4	9	260
3. Раде	7	2	9	140
с в е г а	13	9	22	460

АРСОВИЋИ

1. Милоје	1	6	7	40
-----------	---	---	---	----

ПАВЛОВИЋИ

1. Петар	5	5	10	110
2. Милосав	3	4	7	20
с в е г а	8	9	17	130

МИЛИЋЕВИЋИ

1. Миљко	2	2	4	80
2. Милош	6	5	11	110
3. Игњат	3	3	6	154
4. Милосав	5	5	10	130
с в е г а	16	15	31	474

РАДОЈИЧИЋИ

1. Милета	3	4	7	80
2. Обрад	2	3	5	40
с в е г а	5	7	12	120

ЈОВАНОВИЋИ (ВУЧЕТИЋИ)

1. Максим	3	4	7	110
2. Аксентије	1	2	3	30
3. Радисав	1	2	3	40
с в е г а	5	8	13	180

ПАУНКОВИЋИ

1. Гвозден	3	1	4	4
2. Петар	2	2	4	15
с в е г а	5	3	8	19

КОИЋИ (ПОПОВИЋИ)

1. Петроније	3	2	5	105
2. Лазар	1	4	5	25
с в е г а	4	6	10	130

ПИВЉАЦИ

1. Милован	1	1	2	50
2. Обрад	2	2	4	50
с в е г а	3	3	6	100

ЗЛАТИЋИ

1. Радосав	4	4	8	40
2. Петар	1	—	1	2
с в е г а	5	4	9	42

ВУЈИЧИЋИ

1. Марко	3	—	3	70
----------	---	---	---	----

ТЕРЗИЋ (ТАНАСКОВИЋ)

1. Радосав	5	5	10	110
------------	---	---	----	-----

Ако се сви ови подаци имају у виду, уочљиво је да је драгачевска Каона веома старо насеље. Међутим, мало докумената сведочи њене људе у епохама које су претходиле XIX веку, времену о коме овај рад говори о људима у том драгачевском селу.

НАПОМЕНЕ

1. У Србији постоје још два насеља под именом Каона; једно је у Посавотамнави, а друго у околини Кучева.
2. Коста Јовановић, „Горње Драгачево“, антропогеографска разматрања, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, Београд, 1908, 65.
3. Радован М. Маринковић, „Легенде о селима“, Зборник радова Народ­ног музеја, VI, Чачак, 1975, 271.
4. Ахмед С. Аличић, „Турски катастарски пописи XV и XVI века“, I—III, Чачак, 1984/1985.
5. Коста Јовановић, н. д, 375.
6. Мита Петровић, „Финансије и установе обновљене Србије“, II, 1953, 482.
7. Као под 2.
8. Др Јован Ердељановић, „Доње Драгачево“, Српски етнографски збор­ник, IV, 1902, 7, 8.
9. Душанка Ранковић — Милена Икодиновић, „Извештај систематског истраживања Горњег Драгачева“, Зборник радова Народ­ног музеја, Чачак, V, 1974, 184.
10. Ахмед С. Аличић, н. д, 103, 104.
11. Ахмед Аличић, н. д, II, 44, 203 и III, 504.
12. Ахмед Аличић, н. д, II, 364, 406.
13. Сећање Богосава Пајовића из Каоне.
14. Радован М. Маринковић у „Драгачевском трубачу“ 1—3, IX, 1978.
15. Казивање Родољуба Пајовића из Каоне.
16. Казивање Велимира Корићанца из Каоне.
17. Казивање Драгослава Пајовића из Каоне.
18. Коста Јовановић, н. д, 390.
19. Казивање Велимира Корићанца из Каоне.
20. Душанка Ранковић — Милена Икодиновић, н. д, Зборник радова На­родног музеја, Чачак, V, 1974, 180.
21. Казивање Крсте Пајовића из Каоне.
- 22—23. Казивање Богосава Пајовића из Каоне.
24. Милан Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, II, 1876, 506.
25. Казивање Богосава Пајовића из Каоне.
26. Милан Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, II, 1876, 609.
- 27—28. Мита Петровић, „Финансије и установе обновљене Србије“, I, 1898, 231, 305.
- 29—30. „Књажевска канцеларија, нахија позкешка“, I, приредио Данило Вуловић, 1953, 75, 93.
31. Архив Србије, инв. број 269.
32. Архив Србије, инв. бр. 299.
33. Бранко Перунгић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1865“, I, Ча­чак, 1968, 81.
34. Архив Србије, инв. број 299.
35. Јоаким Вујић, „Путешствије по Србији“, 1826, I, 208.
36. Милисав Протић — Гучанин, „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 1940, 48.
37. Радомир Станић, „Конзерваторске белешке“, Зборник радова Наро­дног музеја Чачак, 1974, 16.

38. Бранко Перуничкић, „Једно столеће Краљева“, Историјски архив, Краљево, 1966, 36.
39. Архив Србије, инв. бр. 532.
40. Бранко Перуничкић, н. д, 143, 163.
41. Лепосава Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834,“ Мешовита грађа, XIII, Историјски институт, Београд, 1984, 76, 86.
42. Министарство финансија Србије, Тефтер чибука из 1834, Архив Србије, инв. бр. 532.
43. Архив Србије, инв. бр. 532.
44. Мита Петровић, н. д.
45. Архив Србије, инв. бр. 532.
46. Др Драгоје Тодоровић, „Захтеви депутације округа чачанског на Петровској скупштини 1848“, Зборник радова Народног музеја Чачак, XIII, 1983, 96.
47. Др Андреја Радонић, „Светоандрејска скупштина“, Београд, 1964.
48. Историјски архив Чачак, ФНОЧ, кут. V, 1860—1861.
49. Архив Србије, инв. бр. 532.

LE VILLAGE DE KAONA ET SES HABITANTS ENTRE 1822 ET 1863

Le village de Kaona, situé dans la région de Dragatchevo (Serbie Occidentale) compte parmi les agglomérations très anciennes. C'est ce qui est confirmé non seulement par des légendes, mais aussi par des vestiges de la vie d'autrefois — cimetières, ruines de châteaux forts, enceintes d'églises, débris d'habitations rurales etc. Ces emplacements ne peuvent pas être chronologiquement situés avec précision, mais il y en a qui datent d'avant l'établissement de la domination turque dans cette partie de la Serbie. L'ancienneté du village de Kaona est confirmée non seulement par des vestiges de la civilisation d'autrefois, mais aussi par des livres liturgiques et des registres du cadastre avec les nom des portions de terrain remontant à l'époque de la domination turque.

Tout cela fait l'objet du présent texte, y compris surtout des données sur les habitants de ce village après la Seconde insurrection serbe (1815), plus précisément entre les années 1822 et 1863.

Dragoljub M. Pavlović

НОВАК ЖИВКОВИЋ

НА СТАРОВЛАШКОЈ ГРАНИЦИ РАТНЕ 1876. ГОДИНЕ

НОВАК ЖИВКОВИЋ
YU 11000 Београд
Радивоја Кораћа 6

UDK 949.711 „1876“

Српска влада издала је 17. јуна 1876. године низ уредби којима су укидани мирнодопски а увођени ратни прописи, које је требало примењивати кад томе буде време. У тим уредбама наређивано је да се чиновници и свештеници, — у служби или пензији — „употребе за војну службу“. Прописано је и смањивање плата за 20 одсто, али и граница по којој нико не може добијати више од 300 талира годишње плате. Била је врло значајна и одредба о укидању дотада постојећих права општина да саме решавају нека своја питања, па је уведена пуна власт и контрола над радом општинских судова. Они су за време рата морали, без сагласности општинског збора, што значи народа, да раде и издају све што од њих по закону буде тражено. За ову одредбу везивала се и друга — уредба о реквизицији, по којој је власт могла да узима од грађана све што је потребно за рат, или да захтева њихове услуге. Ти прописи су одређивали ко и како може да спроводи реквизиције, при чему се није тражило ни народно мишљење, а још мање одобрење. Том приликом

изашла је и допуна војних закона. Окружни судови су, по посебној уредби, проглашени за преке — за дела против личне и имовне безбедности и друге кривице штетне по државу. На то све дошла је и једна кратка одредба: „Проглашује се у свој Србији ванредно или ратно стање“. Други део те одредбе саопштавао је да се и војска ставља у тај положај. Све ове уредбе ступиле су на снагу даном објављивања.

Сутрадан, 18. јуна 1876, изашла је Кнежева прокламација „драгом народу“ о проглашењу рата Турској. Ту се говорило о устаничкој борби по Босни и Херцеговини, самоодбрани тамошњег народа „од необуздане самовоље и нечувеног насиља“. За то време Србија је, иако дотле у миру, сносила тешке последице рата. Турска је угрожавала Србију; упућиване су на њену границу хорде башибозука, Черкеза и Арнаута. „Из дубине Азије позивају се варвари Курди“ у намери да се земља преда плену и ватри и њено благостање уништи. Упозоравано је да је „рат између српског народа и Отоманске порте постао неизбежан“. Кнез је позивао у борбу „за правду, ред и безбедност“.¹

Са овим је нестало оне неизвесности дуже од једне године, испуњене устаничким борбама иза границе, насртајима на српски простор, страдањем и прогонством српског народа на турској територији и његовим избеглиштвом у Србију. Наступио је рат.

Проглашење рата затекло је на овом делу границе војску углавном из ужичког округа; батаљоне и бригаде I и II класе. Добровољачки корпуси које су сачињавали борци изван српске границе, брдска батерија из Ужица, чији је прошлогодишњи излазак на Златибор и вежба по њему изазвала панику на оној другој — заграничној страни — и знатно ојачане пограничне страже, тада истргнуте из полицијске надлежности и стављене под војну команду, при чему су стражари као мобилисани лишени плате — то је била сва снага у тренутку објављивања рата. Остале јединице из других округа, који ће се овде временом појавити, или су се налазиле подаље од границе или су се тек окупљале. Већ први дан по објави рата неке од њих су стизале на унапред одређене положаје. Хроничар Јаворског рата записао је да се овде, на линији од Мокре Горе до Ибра, нашло 35 батаљона, осим војника III класе, који су постепено наступали на војиште, 52 топа, четири или више мерзера, четири коњаничка ескадрона, а уз све те снаге ишле су још и пратеће јединице, као што су пионири, занатлије, коморције, болничари и њима сличне.²

Главни циљеви ове војне групације, назване, за разлику од осталих, Западноморавском а касније и Ибарском војском, били су продори према Сјеници и Новом Пазару, па и даље, како би се пре-секао турски коридор за Босну и извршило СПАЈАЊЕ С ЦРНОГОРСКОМ ВОЈСКОМ. У списима из тог времена изражавана је и жеља за продор према Косову и говорило о „косовској покајци“. Али, поседање границе није овим завршено. Настављало се од Мокре Горе сувом границом по обронцима планине Таре до на Дрину, где су већином били припадници III класе. Турски војнички планови, судећи по оном што се почело догађати, циљали су на продор преко Јавора и Мокре Горе у моравску долину и даље у Србију. Тај други правац доказао се само демонстративним нападом на Мокру Гору и најближа села, а продора није било чак ни преко масива Шарган. Штаб Западноморавске војске није у први мах тако оцењивао ситуацију, а тежећи да избегне веће сукобе, наредио је да се оно мало војске на тој страни повуче подаље од границе. Али, убрзо су пристизали извештаји из којих се уочавало да се све више војске указује према рачанском срезу и да се бројно повећава „с часа на час“. Слични извештаји су долазили и са Златибора; дознавало се да у Кратову, селу иза Увца, има четири табора војника с три стотине кола бојеве муниције — залихе које су указивале на одлучније намере непријатеља.³

Српски удар на главни положај — јаворски — уследио је врло брзо. Генерал Ф. Зах, командант овог сектора, наредио је 24. јуна да се пређе граница, нападне Калипоље — главно турско утврђење — и упоредо изврши напад на неким споредним правцима. Намера о заузећу овог утврђења није остварена; стари командант је наредио повлачење испред надмоћнијег непријатеља. Тај напад, као офанзиван, плаћен је тешким жртвама. После неколико сличних и узалудних покушаја, овде се прешло у одбрану. Тако је било и на другим бојиштима, оним источним — према Ибру. Истог дана када су отпочела непријатељства на Јавору, дошло је до борби и на западној граници. Турци су наступали и нападом обухватили три карауле. Ударили су јаким снагама на граничне стражаре, а то су били војници III класе, растерали их, карауле попалили и продрли на српску страну. Забележено је да су тада опљачкали и запалили стотину и једну кућу, па се повукли уз обилан плен у стварима и стоци. Највише је страдало село Заовине. Из среза рачанског вапило се за помоћ. Срез златиборски, опоменуто таквом несрећом, сав се дигао за одбрану, а имао је своја упоришта у Добровољачком кору, чије

је седиште било у Сјеништима.⁴ Окружно начелство је тада затражило, као врло хитно, да се војницима III класе побољша и допуни наоружање са опремом, колико се то може, како би они држали тај део границе и бранили га.

Пљачкашки походи, као онај у Заовинама, овог пута нису се сручили на златиборска села, пошто се ту већ налазио Дучићев добровољачки кор. Добровољачки кор је напао Турке на њиховим положајима, нарочито у Амзићима, привукао на себе пажњу непријатеља и у први мах постигао и знатне успехе, од којих је најважнији био у томе да је ометен напад на Златибор и даље преко овог подручја.⁵

На Јавору, након неуспеха код Калипоља, нису наступили, у први мах, већи окршаји. На обе стране, уз затишје, вршене су припреме за нова разрачунавања, при чему је обављано прераспоређивање војних јединица, разуме се, уз артиљеријски двобој. Али, на правцу од Мокре Горе није било мира — Турци су наступали. Обавештајна служба указивала је на веће групације од правца Вишеграда. Командант Друге ужичке бригаде, чији се штаб налазио на Шаргану, јављао је о томе у Ужице, уз обавештење да Турци по граничним селима робе, пљачкају и пале куће. Писао је како је тамо упућивао помоћ, али и сам је тражио да му се помогне. Суочен са још већом опасношћу, тражио је појачања за своје положаје. Знао је колика непријатељска снага надире, а дотадања помоћ из Ужица „баш и није уливала поверење“. Тада је учињено оно што се могло; јављено му је како се шаље чета војника III класе, и то „удвојеним маршом“, и да ће стићи без одмора и застоја на Калуђерске баре. Ни та помоћ није била довољна, пошто се дознало да је у Заовине упало 2.000 непријатељских војника, који би се могли упутити или према Бојиној Башти или према Ужицу. На ово обавештење упућене су чете исте класе и из златиборског и из црногорског среза. Неке од њих су стигле и до Столца, где су их Турци напали и топовима. У новом извештају говорило се о 3.000 турских војника и о њиховом хвалисању како ће стићи на ручак у Бајину Башту, а на вечеру у Ужице. То су били разумљиви повици бошњачког башибозука са њихових положаја са брда на брдо, слични онима с Јавора, где су подврискивали да ће се спустити „у Мораву“ и стићи у Београд. А да им се тај продор из Босне овде не би остварио, убрзано су поседнути положаји и утврђена Крива јела, на раскршћу са кога су водили путеви ка Ужицу и Бајиној Башти. Непријатељ је осетио то појачање и није отуда ударио. Пре ће бити да то није

ни проценио, него, упркос планинама, није ни намеравао да туда удари, ни продире са запада у моравску долину. Главна непријатељска снага се налазила према Јавору. Овде су Турци јачином своје војске уносили узнемиреност. А у прво време су се углавном бавили пљачкањем и несхватљивим злочинима, који су касније откривани. Команда са ове стране још није знала за турске намере, а тражила је помоћ бар у снази једног батаљона.⁶

Турска војска се спуштала и низ Дрину, најпре преко Завоза, па ка Бачевцима. Отуда је јављано у Ужице о тим покретима и тражена помоћ, али се увидело да је напад привидан; било је то само краткотрајно пушкарање преко реке, али је запажено како непријатељски војници на левој обали реке граде дринске мале лађе, припремају се да их порину на воду и тако себи омогуће превоз. Примећен је, наспрам Бајине Баште, и један покушај непријатељских војника да пређу Дрину. Тада је овде ухваћен и један шпијун, коме је успело да пређе на неком другом месту. Одмах је спроведен у Ужице. Непријатељ је ипак прешао границу, али не на реци, него на другом месту, код карауле Штуле, откуда је једном био одбачен, и улогорио се на месту званом Оман са 500 војника. Тада је поново указивано на већ поменути опасност Бајиној Башти и Ужицу. И опет је сакупљена војска и помоћ је отишла на Крњу јелу и према том туђинском логору на српској земљи. Тада је положај Крње јеле већ постао утврђење са ограђеним шанчевима. Из златиборског среза нису стизале овакве узнемиравајуће вести; бојишта на којима су се тукли добровољци налазила су се иза границе, на оном венцу који се пружа левом обалом Увца и изнад Нове Вароши. Та бојишта су била повезана знатно више са акцијама Штаба Западноморавске војске, који је обнављао нападе на непријатељске положаје и сузбијао турску насртљивост код Ступске чесме, у Медовинама и на Вучаку, где су башибозуци вршили насиља, убиства и пљачке, као и у Заовинама и нешто касније по Мокрој Гори. Тада су непријатељски војници, поред насиља и реченим селима и Васиљевићима, попалили српске карауле на линији од Јавора до Грмичка.⁷

Опасност са западне стране постајала све убедљивија — што је непријатељ и желео, и претила да се преобрази у несрећу, нарочито по Бајину Башту, наспрам које се могло пратити свакодневно појачавање непријатељских снага. Генерал Зах је одлучио, упркос јаког непријатеља пред собом, да упути помоћ; на Шарган је отишао Ариљски батаљон II класе с једном батеријом, за коју је најхитније допремана муниција из Пожеге.⁸ Са Дрине су и даље стизале узне-

миравајуће вести. Депешом је извештавано да Турци на левој обали Дрине граде каике који би им служили за пребацивање на српску страну. Један од таквих су донели и поставили према Гвоздачком пољу, а други наспрам Рогачице.⁹

Молбе које су са те стране пристизале за помоћ морале су бити учестаније него што се о њима данас зна. Стари ђенерал Зах, у чију су надлежност све оне долазиле, упутио је депешу Окружном начелству у Ужицу 30. јуна те године. Ђенерал је упозоравао на све што треба чинити за успешну одбрану на Шаргану, планини коју је сматрао озбиљном запреком турском надирању. Па ипак, да Турци не би продрли и угрозили Ужице, давао је упутства о подизању препрека и њиховој одбрани за случај ако би дошло до борбе. У Ужицу мора да је завладала огорченост када је овако и препоручивао и наређивао: „Г. г. грађани нека не мисле о бежању, него нека свако узме пушку и иде напред у одбрану. Ја не дам да сав терет одбране Ужица падне на сељаке“. Био је то апел прожет оштром поруком, уз коју је ђенерал наредио Окружном начелству — за случај потребе: „Ви ћете упутити само жене и децу и старе а одрасле мушке никако. Ко оће да иде нека узме правац Тометино Поље. Поставићете на растојању од 2 сата по два шиљбока, како у Кремнима тако и у Пониквама, по којима ћете шиљати наредбе и добијати извешћа“. Ђенерал Зах је упозоравао да о евакуацији Ужица може бити говора само онда ако би Турци продрли кроз Кремну. Окружно начелство поступило је по овај наредби како је и требало сагласно војној ратној администрацији: одмах је наредило среским старешинама у Пожеги и Косјерићу да они, поред четовођа, и сами изађу на плоожај и са собом понесу хране за војнике III класе. Ако се храна не би могла ни којим другим начином однети, пошто су све запреге и товарна стока већ заузети на фронту, требало ју је на сваки начин одашиљати „макар то било и по здравом и снажном женскињу“. Разлога за такво ђенералово страховање, његове прекоре и оштре наредбе било је тада превише.¹⁰ Евакуације Ужица, па чак ни озбиљнијих припрема за њу, није било — пошто су турска надирања изостала, бар преко Шаргана.

Разлоге за зла предвиђања, као и за ђенералове прекоре било је и превише, а свакодневно су се умножавали. Турци су с јаким снагама ударили 29. и 30. јуна из правца Вардишта на Мокру Гору и заузеле цело подручје западно од шарганског масива. Са војском је стизао башибозук — као пљачкаши и паликуће. Спалили су многе куће, пошто су претходно однели што се однети може, уништили

и разорили магацине и остале зграде ђумрука и карантина, станове службеног особља, чак и правитељствену механу. Ишли су и даље — спалили су цркву и починили још многа насиља, о којима се тек касније дознало, као што је био случај са Заовинама. Затим се напад одиграо нешто јужније; Турци су упали у село Јабланицу и покушали да широко наступе Златибором. Но, овде њихова разарања нису имала онакав обим као у Мокрој Гори и Заовинама.¹¹

Неизвесност о могућности турског продора преко Шаргана није дуго трајала. О томе је ђенерал Зах стекао уверење већ дан касније. Телеграфисао је у Ужице да су Турци одустали од намере да тим правцем продру у Србију, па је наредио да се одавде, с Шаргана, покрене Ариљски батаљон II позива преко Златибора и стави под команду Нићифора Дучића, чији је кор држао врло велике позиције, „али морао је да се повлачи“. Сада је и златиборска граница постала угроженија и турске снаге су на тој страни ојачавале, уз све чешћа појављивања. С те стране, после напада на Јабланицу, уследио је и други — на Волујак. Ту су турски војници напали ојачану граничну стражу, а надирали су и на другим местима, проваљивали и отимали стоку и пљачкали по кућама. То су настављали и на граници срезова ариљског и моравичког. Нарочито су били запажени упади у Трудово и Ојковицу.¹²

Док су се дешавали ови напади, трајале су чарке на Јавору, а у Београд стизале лоше вести са Дрине. „Турци су бомбардовали Љубовију и народ се разбежао“ — притом су наступили и нереди, писало је у извештајима с те стране.¹³

Друга вест је била повољнија; 7. јула Добровољачки кор сукобио се, иза Златибора, у Радојињи, с 4.000 низамских војника и у жестокој борби растерао их.¹⁴ Али, оно што је задесило Љубовију претило је и Бајиној Башти. Запажено је да су Турци поред Дрине изградили три већа шанца и у једном сместили топ. Четири угледна Бајинобаштанина су, на ту појаву, послали 8. јула телеграм окружном начелнику у Ужицу и обавестили каква опасност прети с турске стране. Жалили су се како су остали сами и без старешина, пошто је њихов срески начелник непрестано на граници — негде вероватно према Заовинама.¹⁵ Истог дана се обратио окружном начелнику архимандрит манастира Раче. Писао је да се поред Дрине народ налази „у немалој опасности“, јер скоро никакве одбране нема, а Турци се умножавају „сваки дан у све већем броју“, „шанчеве ноћу копају“, па су и „топове принели“. Наглашавао је да се сваки дан ишчекује „одсудна пропас“. Калуђер је тражио да се према тој

сили упути батерија топова и помоћ другој војсци, „иначе пропасти морамо“. Народ се разбегао по планини и изложио патњи у ово зло време кад му се досадило и по кућама и не само у шуми. Архимандрит је питао шта да учини с црквеним утварима ако дође до најезде и, узгред, молио да се његов игуман Дионисије, који је узет да негује рањенике а за тај посао нити има знања, нити вештине, ослободи војске.

Окружни старешина Павле Ђелмаш, коме су, иначе, били потчињени само војници III класе, више није имао кога да пошаље на тај положај; једино је могао да упути старешину. У извештају министру унутрашњих дела, након размене више депеша, јавио је да је тамо упутио помоћника Начелства Јеврема Мићића, који је у то време деловао у Ужицу као главни интендант за овај округ, „да са људима што их онамо има на пут упадају турском стане“. Њега је на интендантској дужности заменио Вукоман Новаковић, родом из Врана код Ариља, иначе пензионисани окружни начелник.¹⁶ Јеврем Мићић, енергични човек, отишао је одмах на „ново опредељење“. Чим се појавио у Бајиној Башти, телеграфисао је у Ужице: „Турци од јуче једнако на наше људе преко Дрине пуцају“. Наступао је са уздржљивошћу и забранио да се одговара ватром, али напади се нису утишавали: „А сад једнако на Рачи, кад ово пишем, пуцају“. Тражио је одговор на питање хоће ли дозволити својим људима да отварају ватру и гађају свакога ког угледају на оној страни и захтевао да му се што пре достави пушка и муниција — пошто је оскудевао у оружју. Из Ужица је истог дана дошао одговор да на ватру одговори ватром када год има изгледа на успех. Истовремено му је наређено да се кукуруз из општинских кошева, који се могао наћи угрожен, измести подаље од границе на сигурна места. Ипак, Турци су успели да пређу Дрину, код места званог Бања, између Пеуца и Дервенте, пошто су претходно убили неког избеглицу Јанковића и одсекли му главу, запалили једну кућу, неколико зграда у Растишту и знатну количину смрчеве грађе на стругарама и вратили се. Нешто даље, на Белом Рзаву, српски стражари су изненадили у пљачки и убили два турска војника.¹⁷ Окружно начелство је баш у то време доставило Министарству унутрашњих дела непотпуни извештај о штетама које су настале паљевинама Раче при ранијем турском упаду у Заовине.¹⁸

Турска војска је упорно настављала нападе на овом простору — од ушћа Раче према југу, покушавајући да се домогне планинског масива. Одбрана, као што се већ видело, била је нејака и са

слабим оружјем. Непријатељ је рачунао на потпун успех у њеном потискивању и већ припремао славове за десант преко Дрине. Ипак, у тој намери није успео — или се бар то не види из извештаја Јеврема Мићића, одашиљаних у Ужице. Из тих података може се закључити да је долазак овог енергичног човека донекле смањио опасност и смирио погранични народ. Бар са те стране није се више вапило за помоћ.¹⁹

На крају је произишло да оно што се дешавало на босанској граници није било од већег значаја за исход рата.

Насртаји су остали само оно што су били — пљачкашки препади, сведени на мање или веће чарке, праћене изазивањем обесних башибозука и разуларених низама, који су више упадали због пљачки и осветољубивих паљевина. Оно што је наступало судбински тешко, одиграло се на бојиштима према Сјеници и Новом Пазару. Баш на дан окршаја на Дрини, од јутра до вечери бориле су се српске бригаде, уз учешће артиљерије, на јаворским положајима, и то уз знатне губитке и незнатне успехе. Биле су то, за разлику од оних на западној страни, широке фронтске борбе, чији исход је указивао на надмоћ непријатеља, која није допуштала остваривање замисли ђенерала Заха о продору ка Сјеници. После тих окршаја зачала се сумња у командантову способност, његову оперативност и, према томе, и у успех српског оружја. Од тог дана на овом бојишту наступио је застој, који су прекидали повремено (али незнатни) успеси на једном или другом делу фронта, као што је био онај Илије Чолакантића код Дуге пољане. Ђенерал Фрањо Зах, стар, болестан и повређен, смењен је с командантског положаја, а дужност је преузео Илија Чолакантић.²⁰ Борбе на Јавору су продужаване.

*
* * *

Турски напад од Босне и даље је изазивао забринутост у Ужицу. Начелство је наредило старешини пожешког среза — који се са четири чете III класе налазио на граници среза златиборског, где је стигао после турског напада на Ојковицу — да пошаље нешто људства на Дрину. Он је одговорио да то не може учинити, пошто и овде постоји озбиљна опасност од турског продора. Окружна власт уважила је тај разлог и одговор примила „к знању“.²¹ Тада су на целу границу златиборског среза стизали само војници III класе из свих ужичких срезова, изузев моравичког. Био је то положај од Мокре Горе преко креманских коса, где је постојао прилично ојачан

шанац на Брановој главици. А тај шанац је био „врло простран и удесан за одбрану“, повезан са још неким утврдама даље на Златибору. Одавде су, каткад, предузимане и врло смеле акције, нарочито на пресецању турских телеграфских веза код Кратова наспрам Цигле. Сем тога, положаји војника III класе ишли су до Кокиног брода и нешто даље, где су се додиривали и повезивали с бригадним јединицама. Неко време је овде било затишје, уз повремене прекиде, као на месту званом Јањча, где је дошло до боја с низамима, када су наступали као извиђачи, од којих је један теже рањен. Зато је од Дрине стигао глас о већој борби која се одиграла 17. јула 1876, о којој је Јеврем Мићић јавио у Ужице: „Турци од јутрос почеше на наше страже плотунима преко Дрине пуцати а тако исто и наши им се одазову преко границе“. Сматрао је да ће нападачи покушати да пређу реку, па је тражио хитну помоћ у оружју: 200 пушака „спред пунећих се“ и муницију за пушке Прибодијева система. Добио је половину од оног што је тражио, „јер се више не може пружити“.²² Упркос томе, Штаб на Јавору проценио је да овде, ипак, нема озбиљне опасности, па је наредио да Ужичка бригада II класе оде са Шаргана на Васиљевиће и тамо се укључи у борбени поредак против знатно јачих турских снага него што су оне које су долазиле из Босне.²³

Уз краћа затишја, на јаворском положају су наступале одлучније и дуже борбе, при чему, рачунајући на укупни исход, турска војска била је у преимућству. Њени јачи напади су почели 22. јула код Сувог рта и проширивали се десно и лево. Сукоб на том месту означен је у савременом запису као „страховита борба“, бар тако је записао хроничар Мита Петровић. Није пропустио да искаже како је ту подбацио Добровољачки кор, који је нешто раније стигао од Нове Вароши и Радојиње с леве стране Увца. На српској страни, иако се исход те борбе није узимао као пораз, морао се означити за озбиљан, неуспех. Турска војска је продрла у српска погранична села, на првом месту у Ерчеге и опустошила све чега се домашила. Огорчене борбе трајале су још четири дана, а 26. јула Турци су заузели и Јавор, где су била најјача српска упоришта. Поменути хроничар је изразио огорчење, с обзиром да је непријатељ заузео тај положај „који нису ни наши дедови у својој војни упуштали...“²⁴ Сада то није, пише, био неуспех, како се покушавало са званичним објашњењима, него пораз. Наступило је повлачење. Одавде, по Србији се разливала стравa; народ је био збуњен. Из овог краја почела је бежанија — одлазио је куда је ко могао и знао. Гласине, све горе

и црње, сустизале су једна другу од куће до куће по селима испод Јавора и сливали у Ивањицу, где су их обилато ширили мештани избегли из пограничних села, а с њима и бегунци пристигли од бојишта. Страх је ушао у варошицу; чаршију је захватила паника. Чинило се да су турски ешалони већ на домаку и да покољ може сваког часа наступити, па је почела скоро безглава припрема за евакуацију. Новински извештачи једног француског листа, који су се у том часу овде затекли, оставили су илустративни документ о томе како је изгледао тај страх на ивањичким сокацима; то је, преко њиховог листа, отишло свету на увид.²⁵

Привремени командант Ибарске војске, како се сада називала, И. Чолакантић, телеграфисао је Окружном начелству у Ужицу и захтевао издавање полицијске наредбе — да се сви сељани, који се налазе између државне границе и села Катића, иселе са својих станишта „у раније већ припремљене збегове“. Окружни начелник је поступио по захтеву; одмах је наложио полицији у Ивањици да она изврши то што се тражи и у томе се ослони на сеоске кметове и народ склони тамо где је наређено.²⁶ Исељавање угрожених села могло је и моррало деловати као још један подстицај продубљивању страха, који се дубоко укоренио у народу. Трубило се по селима да ће стићи Турци као митско сатанско зло, способно да све пред собом уништи, попали и сатре, као што су у вајкадашња времена сатирале куге. Јеврем Мићић је узвратио одговором да је све учинио за успешнију одбрану, али је поново тражио две чете за очување варошице.²⁷

Предвиђани напад са босанске стране Турци, ипак, нису извршили. До мањег окршаја дошло је према Златибору 8. августа. Два турска батаљона кретала су се друмом поред Увца, ту негде застала и отворила топовску ватру на српске положаје. Златиборски срески начелник, нашавши се у Сјеништима, помислио је да ће та војска прећи реку и покушати да заобиђе српске положаје на већ поменутом месту. О том нападу је одмах извештен и Штаб Ибарске војске, који се већ налазио у Ивањици, а с преувеличаном опасношћу од агресора. Сматрало се у Штабу да Турци не би могли доћи, ни ударити, на збегове који су се сместили испод Торника „с ове стране пута“ који води преко Златибора. То су били сељани пограничних златиборских села који су се повиновали наредби о евакуацији. Турска војска, након топовске ватре, није ништа предузимала; наставила је покрет и телеграфска линија за Босну је обновљена. Но, убрзо је изведена нова диверзија — телеграф је поново

био у прекиду. То је учинила једна група српских војника и вратила се са пленом од 13 килограма бакарне жице. У извештају о том јављено је да се много турске војске прикупља код Будимлије и да стално придлази из Босне. То обавештење наложило је српској команди још већу опрезност.²⁸

Јаворски фронт, упркос узмака, није био ни разбијен, ни растурен. Српске снаге су се учврстиле на Погледу изнад Кушића. Ту су ископани шанчеви, преобраћени у утврђења са артиљеријским упориштима. Турци су и овде насртали, нарочито 10. августа, и борба је била прилично упорна. Непријатељ је постигао изванредан успех; његове снаге су делимично овладале положајем, допрле до првих кућа села Кушића и попалиле их, али предвече су потиснуте и повукле се према Јавору. Турци су након десет дана обновили напад на Поглед. Сада су се овде бориле веће и боље организоване снаге одбране, али и против надмоћнијих непријатељских групација. Тежиште борбе се преносило с положаја на положај; 22. августа најжешћа борба се одигравала на Кадиној стени. Августа 23. развио се жесток окршај на Чемерници; ноћу између овог и следећег дана дошло је до српског напада према Погледу и Укоченици; августа 23. борба се пренела код Јанковог камена и на Василијин врх, испод кога је нешто касније погинуо и Михаило Илић. Затим је наступио застој; обе зарађене стране су већ посустале и војске су се почеле укопавати.²⁹

Турци су истовремено нападали и на другој страни; из Вардишта су насртали на Мокру Гору, из које су се раније повукли. Ту су их чекали само војници III класе. Тамо су хитно упућени Рудничани под командом капетана Савића. Рудничани су ушли у борбу, а капетан, предвиђајући јаче нападачке снаге, тражио је помоћ из Ужица и да му се што пре пошаљу пушке—руске или гриноваче, с муницијом. Окружно начелство је затражило то оружје из Ужичке војне станице и наредило да се све „оправљене“ пушке и муниција шаљу у Кремну. Та пошиљка и није стигла Рудничанима, јер су они одмарширали да учествују у борбама код Погледа и других положаја око Јавора. Овде су, као на најкритичнију тачку, упућени и други војници, опет из III класе — последња расположива снага.³⁰

Ни граница дуж ариљског среза није поштеђена, мада према њој нису водили главнији путеви ни с једне ни с друге стране. Најснажнији напад био је у вези са борбом на Чемерници 23. августа. Полицијска власт из Ариља известила је Ужице да су Турци напали караулу на Витлишту, при чему су, како се наводи, имали 30

мртвих и морали да се повуку. Турци нису успели, јављао је даље, да опколе десно крило Ариљског батаљона I класе — што су узалуд покушавали. За овим су дошли и други напади на реци Тисовици и код волујачке карауле. На једном од тих бојишта нападача је било до 1.500, а бранилаца само трећина тог броја. Тада је сагорела и караула на Кокином броду.³¹

На јаворском бојишту, после борби крајем августа, поново је наступило затишје, које је подуже трајало. Прекинуто је пред крај септембра неуспелим српским нападом, који је завршен узмаком и бројним жртвама. У то време на златиборској граници обдржавана је стална опрезност због могућих напада преко Увца. Али, овде се указивала друга, већ раније запажена појава, посебно међу војницима III класе. У једној жалби командир Пожешког батаљона писао је да му је много војника — њих 248 — утекло кућама и да је остало с мало снага, па је молио да се бегунци похватају и спроведу на положај. Није пропустио да укаже на оскудицу у храни и опреми, што је могло бити узрок тим бежањима.³²

Опрезност наспрам Увца није била безразложна. Пред крај августа се продужавала и појачавала нестрпљивост с турске стране, не само овде, него и од Мокре Горе и даље код Бајине Баште. Код Јагоштице је обезбеђивало границу стотинак војника III класе, које је предводио срески писар. Одатле, према северу, наслањала се чета на чету, али прилично развучене с обзиром на велико растојање — па је понегде патролирало само два или три човека. Ту се дознало да већа група турских војника одлази Бајиној Башти, али и ниже, не само овде, него и даље низ Дрину. Опасност се показивала толико већом што је Дрина, због суше толико опала да се могла на више места прегазити.³³ Ипак, нигде није било напада, осим код карауле Цигле према Златибору. Јаче одељење турске војске ударило је 29. августа по подне неком врстом јуриша, уз звуке труба. Српски војници показали су се приправним и нападаче спремно сачекали јаком ватром из пушака. Турци су учинили једино што су и могли — побегли су, не успевши чак ни да приступе поседнутом шанцу. Батаљонски старешина, онај што се жалио да му је много војника побегло, успео је с преосталим — била је то, по бројном стању, само чета — да постигне успех. Када је подносио извештај, указао је на једну могућу тешкоћу, па је питао шта да чини с „толиким барутом — седам товара“ — у случају покрета ако му се одбегли војници не врате. И још једном се жалио на оскудицу у храни и још лошије дотурање из позадине.³⁴

Дан-два касније Турци су поново отворили борбу код Мокре Горе; ударили су на чету Лаза Милекића, коју су, изгледа састављали житељи овог краја. Ти људи су се огорчено бранили; пушкарање је трајало три сата. Четовођа је јавио да му нико није погинуо; Турци су жестоко подухваћени да су морали бежати, а имали су и рањеника. Четовођа је јавио и још нешто: његова чета је утрошила муницију, па је тражио попуну, јер при обновљеном нападу не би издржао.³⁵ Извештај овог четовође је последњи, или бар последњи пронађени, који говори о борби и употреби оружја у овом крају. Војске су убрзо стале где су се затекле. То више није био ни рат, али ни примирје; изгледало је као да је све малаксало од напрезања и починило. Тако се морало учинити ратницима, јер нико у народној војсци нити је знао, ни слутио, какве се нити сплићу по недокучивим и немерљивим дипломатским каналима, по дворовима и међу државама.

*

* * *

По селима изнад Ивањице према Јавору, по граничним рачанским селима, као и дуж читаве бојишне линије, наступале су необичне прилике. Војске су се утврдиле на положајима, а није се пуцало; све је изгледало мирно, а сваког трена се могла отворити ватра и огласити топови. Нека казивања више, а записи мање, указују како су путеве покривале дуге војне колоне које су се повлачиле иза разграничавајуће линије. Једне су одлазиле на одмор, а друге долазиле да их замене. Укрштале су се на уским путевима. Укрштале су се и коморе са запрегама, које су преносиле храну или превлачиле рањенике. А кад је настајала још већа смиреност, појавиле су се и другачије поворке — спроводи, у којима су породице преносиле своје покојнике ако су их могле и наћи. Односиле су их у завичај, где су и њима и о оним које нису нашли подизали скромна посмртна обележја.³⁶

*

* * *

Тешка, тачније трагична збивања у овом времену и на овом простору захтевају да се бар сагледају у њиховој тежини и несрећама које су донела и оставила за собом. Држава, која се у првим месецима ове године прорачунавала и бројила с колико снаге улази

у ратне подухвате, сада се појавила као статистичар губитака и несрећа. Окружна власт у Ужицу, среске старешине и општине почели су пребројавања. Слика није била само тешка, него и потресна. Сви срезови у ужичком крају дали су под оружје и упутили у борбу 14.296 људи. Од тог броја вратила су се здрава 12.403 човека. Лако рањених уписано је 816, а тешко — 289. Кроз болнице је прошло 514, а излечено је 148. Код кућа је помрло: од рана — 83 војника, а од болести њих — 108. Даља листа губитака по срезовима:

	погинуло	нестало
срез моравички	84	5
срез рачански	69	11
срез златиборски	109	31
срез ариљски	73	3
срез пожешки	77	32
срез црногорски	80	20
	496	105³⁷

Овим се не исцрпљују жртве који је поднео народ овог краја делећи судбину целе земље. Тражени су и прибирани подаци о штетама и другим губицима. Први се јавио извештајем срез златиборски, уз напомену да ни ти подаци још нису потпуни. Ту је описано како су Турци при упадима у Мокру Гору спалили 104 куће и 512 разних других грађевина, разорили школу, механу и карантинске и ђумручке грађевине. Непријатељски војници су отерали 407 оваца, 27 говеди, 17 коња и уништили 57 свиња. У Јабланици су запалили 14 кућа и шест споредних зграда и отерали 14 говеди. Три зграде су запаљене у Доброселици и отерано 113 коза. Турци су, поред овог, чинили, при упадима, и друге и теже злочине. Једно лице, чије име није утврђено, ухватили су у Доброселици и исекли га. У Мокрој Гори су се дешавали још чудноватији злочини, па и скрнављења. Ухватили су мештанина Илију Чанчаревића, секли га па бацили у ватру. Тек после неколико дана сродници су нашли утљенисане остатке и сахранили. У истом селу Турци су ископали из гроба погинулог војника Милисава Раковца, главу му одсекли, узели је као трофеј и однели, а труп спалили. У Кршању су отишли у таквим „подухватима“ још и даље. Раскопали су гроб неког попа Петра,

који је умро пре 15 година, кости поломили и том приликом цркву упалили, па је изгорела до темеља. Такве податке је пружао извештај начелника среза златиборског. У њему се не помињу штете и паљевине при турском упаду у Бурађу. Такође се не говори ни о оном свирепом злочину за који се тада није ни знало, него су о њему дали сведочанство страни новински дописници — спаљивању живог српског војника.³⁸ У овом извештају није спомињано ни спаљивање пограничних караула.

Извештаји о непријатељским злоделима око границе на западној страни били су, у први мах, кратки. Говорило се, што је већ речено, да су Турци спалили Заовине, Јагоштицу и Растиште. Потпунији извештај је крцат тачнијим и бројнијим подацима. Непријатељски војници су уништили, разорили и спалили делове Бесеровине и Перућца — а осим тога још и пет караула: на Запољу, на Плочи, на Дикави (која је, за разлику од осталих, била од слабог материјала), на Штули и код Перућца. Овде су допуњавани ранији подаци о опљачканим Заовинама. Ту је спаљено 571 грађевина (кућа, зграда и штала) и отерано око 800 грла ситне стоке, 400 говеди и 30 коња. Овде су Турци запалили општинску зграду и црквицу—капелу. У Јагоштици је „сагорело 246 кућа и других зграда“, као и капела. По Бесеровини и Перућцу насилници су спалили све куће, неколико кошара, једну воденицу с два витла, затим стругару с целим прибором и припремљеном грађом у власништву пок. Рајака Рајаковића. Затим су спалили једну механу и још три стругаре бајинобаштанских трговаца, један чардак са ускладиштеним рујем, многа сена, храну у хељди, ражи и овсу, а ако није била сва ни прибрана — „потпалили су је у њивама“. Ни овде се непријатељ није зауставио само на подметањима пожара. Као да се трудио да оправда оно уверење у народу које му је приписивало сатанска својства; тројици стражара, који су им пали у руке при нападу на карауле, одсекли су и однели главе. У Заовинама су изненадили жетеоце у њиви, убили два човека из Трипковића, па и њихове посечене главе однели. Убили су неког Сима Ђурића, али му главу нису однели, већ одсекли „нос до очију са брковима“, па то узели као доказ наводног јунаштва.

Нападаци су у Јагоштици изненадили и ухватили три човека — вероватно припаднике народне војске. Њихова имена су записана у званичном извештају, уз опис страдања којима су подвргнути. Били су то: Сава Веселић из Пилице, Вујо Спарих из Солотуше и Ђорђе Митровић из Растишта. Посекли су их и главе им однели. У Јаго-

штици се тада одиграло нешто што народ у том крају није ни запамтио, ни чуо у свом дугом памћењу. Ту је живео старац Лазар Илић, за кога се у извештају говори да је имао 125 година и био „ло све слеп“. Турци старцу одсеку главу, па им то не буде довољно, него га „на четири черека . . . исјеку, па онда кућу запале, а из Лазара изваде цигерицу и сву утробу његову, као части тела његова, пак однесу . . . те у воду пијаћу са којом су се сељани служили баце, а тело му на ватри спале и изгоре“.

Ни овај извештај није био потпун, нити су на тој страни злочини стали, Заовљански кмет се појавио у среској канцеларији десетак дана пошто је о овим бестијалностима јављено. Кмет је показао како су Турци још једном, у време затишја, упали у село, запалили 13 кућа и уништили сва домаћинства којима су оне припадале: зграде, кошаре и остало, па отерали ситне стоке колико су могли похватати. Тада су спалили многе кошеве и амбаре, у којима је тек била смештена летина. Кмет је навео како је овог пута уништено 220.000 ока кукуруза, 300.000 ока зоби и 35.000 ока остале хране. И, што је било још страшније, затекли су седам људи у селу и убили их на уобичајени начин — посекли су их и однели њихове главе.³⁹

Ариљски срез, у поређењу са осталим, мање је страдао, али га насиља нису мимоишла. Срески старешина је описивао како су Турци насртали на границу више пута, спаљивали карауле и домаћинства у општинама ојковачкој и бурађској и отерали више од 220 оваца и коза, 30 коња и кобила.⁴⁰ Наведено је да су „лоповским начином“ убили два човека на граници.⁴¹

Тешки дани су се стигли и зли удес се сручио на моравичка погранична села. Извештај из Ивањице окружној власти је обавештавао: „Турци су изгорели засеок у Ерчегама — Медовине и један крај села Ерчега, цело село Васиљевиће, пола Смиљевца и Равне Горе један крај и један крај од села Кушића“. Окружно начелство је већ знало, по токовима војних покрета и борби, што је могло снаћи та села, али није схватало какве су биле размере уништавања, пљачки и других насиља. У извештајима су стајале неке појединости и о крвопролићима. Дознало се да су Турци ухватили неку жену с дететом, које су јој га отели и на њене очи исекли, а њу кундацима измрцварили. То се десило у Васиљевићима. У Ерчегама убили су Виду Кујунџић, па исекли неку бабу чије име није наведено, опет мајци из руку отели дете и пред њом га усмртили. Извештаји су потврђивали те злочине и још много више онога што је произила-

зило од руку помахниталог непријатеља.⁴² Потпуније податке о зверствима у овом крају изнео је Генералштаб Јаворског кора, како је тада називано главно командно место на овом подручју. Као први злочин ту се наводи случај код Калипоља, где је у домашају турске ватре остало 50 до 60 мртвих и десетак рањених српских војника. Турци су пуцали на болничаре када су ови покушавали да изнесу мртве и рањене. А рањенике које су затекли на бојишту исекли су. Убијеног капетана Милована Рашковића, који је пао пред њиховом утврдом, „свукли су до голог и главу му одсекли“. „Све мртве свуку и свакојако их нагрде“. Наводи се и зверство према рањенима. Турци су наишли на два непокретна војника, па их изболи бајонетима и сабљама, по обичају их обезглавили, „па једну главу однели а другу бацили“. Наглашава се да су ти људи могли остати у животу.⁴³

Министар иностраних дела, упознат и пре ових детаљнијих извештаја о пустошењима и злочинима што их је чинила турска војска, сачинио је посебно саопштење и упутио га заступницима великих сила у Србији. Ту се наводе и још неке чињенице; указивало се да су Черкези и башибозуци организовали четице паликућа. Свака таква група имала је четири наоружана човека и петог који је носио петролеј. Ти људи су подметали пожаре иза војске, па је тако објашњаван велики број паљевина. Министар је упозоравао да се чак у XIX веку појављују хорде скитача „који појурише у Европу“ да је сатру огњем као некада у давна времена.⁴⁴ Обраћање светској јавности није остало без одзива. Томе су допринели и извештаји страних дописника из Србије. Писало се нарочито о варварским поступцима султанске војске. У тим описима, колико су данас доступни, видело се да зверства нису вршена само на ратним поприштима у овом крају, него свуда где су вођене борбе. На источној страни, код Зајечара, злочини су далеко надмашивали оно што се овде дешавало. Један енглески извештач, сведок многих случајева на источној граници, написао је да је то „позорије ужаса“ и даје описе неких таквих бруталности.⁴⁵

Када је пребројавање несрећа завршено, сводио се обрачун — шта је све изгубљено и пришло се проценама у новчаним износима штета што их је починила непријатељска војска, при чему се мерило све што је било мерљиво. Тада је све изражавано у најважнијој монети на овом простору — аустроугарским златницима. Али, ни прве процене, као ни први извештаји, нису биле потпуне. У септембру 1876. године је израчунато да се штета учињена пљачкањем покретне имовине (стока, покућство, храна) може изразити износом од 46.196, а непокретностима (попаљене куће, грађевине, ускладиш-

тене залихе и друго) пење на суму од 207.849 цесарских дуката. Почетком октобра, када су пристигли накнадни подаци из опустошених села, нађена је штета у знатно већем износу. Утврђено је да су разорене и спаљена 1.492 грађевине, а штета је изражена сумом од 380.000 цесарских дуката.⁴⁶ На крају, када су извештаји примљени и сведени, показали су се још већи износи. Та сума је изнета на међународним преговорима. Министарство иностраних дела показало је у званичним документима међународним факторима државна потраживања за накнаду ратне штете, истина за целу земљу; ту је за ужички округ наведена штета у непокретностима од 380.000, а у разним покретностима од 120.000, што укупно износи пола милиона цесарских дуката.⁴⁷

*
* * *

У октобру, за време затишја, захлађења и приближавања зиме, док је војска и даље остајала на положајима а није се знало да ли ће наступити мир или ће се улетети у нове окршаје, за главног заповедника у овом крају дошао је руски ђенерал Новосел. У Кушићима се нашао 17. октобра, одакле је послао депеше министрима војном и иностраних дела. Предвиђао је даље војевање и тражио, „ради успеха“, да се под његову команду стави и Дринска војска — она што је на западној граници стајала према Босни. Захтев је образлагао обједињавањем акција, које би се, по његовом мишљењу, морале убудуће предузимати.⁴⁸ На државном врху није се осећала потреба за даљим ратовањем — бар у догледно време и, договора није било. Српска влада се заузимала за другојачије решење. Истог дана, када је стигла депеша из Кушића, у Београд је приспела и друга — из Беча. Српски заступник јавио је да се Русија заузима за примирје од шест недеља, уз услов да се оно продужи док се закључи мир.⁴⁹ При овим околностима није дуго требало чекати на закључење примирја. У Цариграду је, кроз неколико дана, удовољено захтевима руске дипломатије и примирје је закључено у трајању од два месеца. Документ о примирју потписан је 20. октобра 1876. Порта је истог дана заповедила својим командантима на положајима према Србији обустављање непријатељстава. Српска влада је истовремено издала истоветну заповест о обустави сваке борбе. Два дана касније о томе је у званичним новинама изашло Владино саопштење.⁵⁰ Војске су остале тамо где су се и затекле, правно речено — наступио је *status quo*.

Команда из Кушића телеграфски је обавестила окружна начелства да је закључено примирје и јавила о условима под којима се

оно спроводи. Неколико дана по објављивању вести о примирју изашла је наредба с кратким саопштењем: „Нико од наших грађана не сме прећи извесну линију која је сада између наше и турске војске назначена, нити се смеју икакви упади и пљачкања преко те линије чинити, јер ће сваки, који противно уради бити предат војном суду на осуђење“. Објашњавано је да тамо где војске постоје та линија је између њих означена. Тамо где војске нема, стара граница се, такође, није смела прелазити.⁶¹

Војне команде и установе углавном су остале на својим местима, ту где су се и налазиле: код Кушића, Ограђеника, у Ивањици, Приликама, Ариљу, Пожеги, Чачку, Ужицу и на другим оближњим местима. Наступила је и једна промена: војници II и III класе пуштени су кућама. Но, то није још значило демобилизацију. Ти су војници издељени на смене и били дужни да једни чувају ову демаркациону линију и стару границу док су они у другој смени привремено отишли кућама. Из преписке се види да су смене обухватале целе батаљоне II, а само делимице III класе, и да су се мењале по срезовима.⁶² Још није било време да границу чувају стражари из мирнодопских дана. Распоред и смену ових батаљона вршиле су Окружне команде, о чему сведочи и телеграфско наређење начелнику среза ариљског да 18. децембра: „Упути батаљон II класе на позиције: Цигља, Сеништа и Бурађу“.⁶³

Проглашено примирје није довело до потпуног смирења на простору између две војске. Са српске стране се чак није имало поверења у обећање да ће противник поштовати оно што је на највишем месту договорено и потписано. Тиме се објашњава даље присуство српске војске на овом подручју и сталне батаљонске смене војника II класе. А да та опрезност никако није била сувишна и да је и појачана после једног турског насртаја код Васиљевића, показује посебно старање војних команди да се, бар са српске стране, одржи потпуни ред и мир. Напад на Васиљевиће извршило је око 150 турских војника који су логоровали у шанцу Лесковици — ранијем српском упоришту. Упали су у село, отимали народу овршено жито, кућевне ствари и „черге“, како се тканине наводе у једној депеши.⁶⁴ До кршења примирја и напада дошло је и на другој страни — код карауле Штуле. Турске патроле су упале у дубину за четврт сата од границе, па је дошло до пушкарања. Турци су се вратили, а губитака није било ни на једној, ни другој страни.⁶⁵ Забележен је и један упад код Ступске чесме, где су башибозуци прешли демаркациону линију, превели многе товарне коње и започели сећи шуму.

Опоменути су да се одмах повуку, чему се нису хтели приволети, него су потегли оружје, на што су српски војници отворили ватру. Насртљивци су побегли оставивши четири коња и једног мртваца, док код бранилаца није било губитака.⁶⁶ Ти насртаји и гласине о овим покушајима с турске стране утицали су на још јачу опрезност војне команде и окружне власти. Захтевано је да и неке друге јединице буду „са свом спремом приправне за покрет“. Неке занатлије су тада одаслате у Ивањицу из које су одређиване коморе да иду по војне товари у Пожегу.⁶⁷ Тако ни сам крај 1876. године, мада је закључено примирје, није могао протећи без трзавица.

*
* *

У извештајима о страдањима пограничних села, злочинима што их је наносио непријатељ и великим штетама нема ни помена о губицима друге врсте, насталих те ратне године. О њима се није нешто више говорило чак ни у редовним месечним извештајима из овог краја — а ови нису били ни потпуни, ни уредни — сва преписка је имала тежиште на ратним приликама и указивала на војне тешкоће и организовање позадинске службе, као и на одбрану од непријатељских продора. У чему су били пропусти у тим извештајима? Наступао је подбачај у пољопривреди и сточарству. Држава је ставила руку на све житне залихе по општинским кошевима и употребила их за војску, реквизицијама нагло сиромашила сточни фонд, а сву запрежну стоку (коње и волове) употребила за коморе ради дотура муниције, хране и опреме до положаја. А, што је још теже падало — сва мушка способна радна снага била је мобилисана. То се одмах, као недостатак, морало осетити још у летњим данима када су се ратари преобразили у ратнике, па се ни косидбе ни жетве нису могле ни благовремено, ни потпуно, довршити. Још више се то показало када је наступило време припрема за јесењу сетву. Радна снага се сводила на нејач, жене и старце. Сви срески начелници су јављали пред крај године о подбачају у сетви стрних жита. Најјасније је то изразио онај из Чајетине: „Ове јесени ... слободно се може рећи да ништа није засејано, јер свега у овом срезу ако је 20—30 плугова поорано и засејано, а то је незнатно према пространству среза који броји преко 3.500 пореских глава“.⁶⁸ Пореске главе биле су на бојиштима. Тешке последице тог подбачаја осетиће се у наредној години.

(Из рукописа „Ужички округ 1865—1880“)

НАПОМЕНЕ

1. АС—МУД—П—III—69/1876. „Српске новине“ бр. 135 од 20. јуна 1876. Прокламација је потписана „на Делиграду“ 18. јуна 1876. — бојишту славном по традицији устаничких борби. Прокламација и све законске одредбе објављене су у истом броју тих званичних новина.

Овај рат, и наредни, познати у историографији као ратови за ослобођење и независност, о којима постоји иначе обимна литература у облику монографија, војних студија, разних написа по часописима, војним приручницима и енциклопедијама, није тема овог списка. Овде је реч само о округу ужичком и народу у њему и страдањима која је поднео. У подјаворским селима и даље, још данас, постоје жива казивања. Народ тај рат назива Јаворским.

На голим планинским површинама, где ништа осим траве не расте, очувана су до данас земљана утврђења, односно њихови остаци, иако их је време разарало више од једног века. Недавна разаравања на неким од тих простора извршена за сетву кромпира открила су и остатке мунџије и оружја. Истраживач историје овог краја, поч. Буро Митрашиновић, уступио је за музејску збирку турске неексплодиране гранате производње немачке фирме Круп.

2. М. Петровић, „Ратне белешке“, Чачак, 1955, стр. 20.

3. АС—НОУ—1876, грађа, извештаји из Бајине Баште у Чајетине од 22. до 25. јуна 1876. Начелству у Ужицу.

4. Исто, депеша Округног начелства од 24. јуна 1876. Генералу Заху.

5. „Српске новине“ од 15. јула 1876. О положајима на овом делу границе писао је један од главних учесника — добровољачки командант Нићифор Дучић.

6. АС—НОУ—1876. грађа, извештаји и депеше од 26. јуна 1876. из рачанског среза Окр. начелству у Ужице. Округни начелник Белмаш, знајући да су српске снаге на Шаргану и Тари слабије од непријатељских, наређивао је да треба сваки „богаз“ на граници и према граници „утврдити“ и сва места, куда би непријатељ могао проћи утврдити, запречити „једном речју чинити све могуће да се Турци сузбију. То значи да је постојало уверење да ће турска војска са те стране покушати дубљи продор у Србију. Извештаји с Јавора и из Ивањице још нису указивали да је увиђена турска намера о продору у долину Моравице и дубље у Србију, што је касније запажено.

7. Исто, депеша из Чајетина од 27. јуна 1876. Начелству у Ужице. „Српске новине“ од истог дана забележиле су да овде Турцима пристигле помоћ из Сјенице, Пријелоља и Бање. Депеша из среза моравичког од 28. јуна 1876. Округном начелству у Ужице.

8. АС—МУД—П—XXVI—104/1876. Акт Начелства округа ужичког № 6946. од 29. јуна 1876. министру унутрашњих дела. АС—НОЈ, 1876, грађа, депеша Фр. Заха од 29. јуна 1876. Начелству у Ужицу за неке случајеве помоћи. Командант Ужичке бригаде се жалио и навео да су војници III класе који су били на караулама гладни и боси, а храну им нико не доноси. То се односило на карауле дуж златиборског и ариљског среза.

9. АС—НОУ—1876, грађа, депеша из Бајине Баште од 30. јуна 1876. — Начелству округа ужичког. Каик је мала турска лађа која је коришћена на доњем току Дрине. Овде су каици припремани за десант.

10. Исто, депеша Генерала Заха од 30. јуна 1876. Начелству у Ужицу. Зах је претходно упознат са турским припремама и о упаду у Мокру Гору. Упознат је и с тешким положајем војника III класе, па је наредио да се њима само у крајњој нужди даје храна „из војничког следовања“. Њихово снабдевање је, иначе, падало на терет општина. Ово пада у очи и одредба да „г. г. грађани“ узму пушке и „броне Ужице“, што значи да мобилизација ипак није била потпуна.

11. АМ—МУД—П—XV—104/1876, депеша директора Мокрогорског карантина № 102 од 2. јула 1876. министру унутрашњих дела; депеша начелника среза златиборског од 2. јула 1876. Начелству округа Ужичког.

12. АС—НОУ—1876, грађа — депеша Бенерала Заха од 3. јула 1876. Начелству у Ужицу. О нападима на Волујак у тамошњем делу границе јављали су срески начелници из Ариља и Чајетине.

13. АС—МУД—П—XXVI—104/1876, депеша Начелства округа подринског од 5. јула 1876. министру унутрашњих дела.

14. „Српске новине“ од 7. јула 1876.

15. АС—НОУ—1876, грађа — представка из Бајине Баште од 8. јула 1876. Начелству округа ужичког. Молиоци се нису задовољили овим писмом; њих 17 упутило је депешу министру унутрашњих дела и указивали како опасно овде живе и како Турци на другој обали праве утврбења, довлаче храну и смештају топове. Жалили су се да немају капетана, па се налазе пред пропашћу. Навели су да се овде налазе само срески писар и два вода III класе. Окружни начелник добио је наредбу из Београда да употреби све могуће мере како Турци не би прешли Дрину. (АС—МУД—П—V—14/1876). Поменути срески писар ускоро је дошао под одговорност због неких злоупотреба.

16. АС—МУД—П—14—1876, грађа, предмет кривиче среског писара Ј. Миђића. Истрага се протезала 12 година. Јеврем Миђић био је син некад чувеног ужичког старешине Јована Миђића и уживао је приличан углед у народу.

17. АС—НОУ—1876, грађа, депеша Ј. Миђића из Бајине Баште од 11. јуна 1876. Начелству у Ужицу. Следеће депеше из овог места о случају на Брлом Рзаву слао је негде с положаја код Мокре Горе. Не зна се да ли су погинули били редовни турски војници или из башибозука.

18. Исто. Концепт акта Начелства округа ужичког од 9. јула 1876 — министру унутрашњих дела. Тада је јављено да је спаљено 67 кућа и 386 других зграда, отерано 220 говеди, 43 коња, 516 оваца — укупне вредности 15.623 цесарских дуката.

19. Ј. Миђић — депеша од 12. јула 1876. Окружном начелству.

20. „Српске новине“ од 13. и 15. јула 1876. Српска војска је тада код Османпашине карауле прихватила око стотину избегличких фамилија које су се пробиле кроз турску позадину и положај.

21. Исто, депеша начелника среза пожешког од 14. јула 1876. Начелству у Ужицу.

22. Исто, извештај начелника среза рачанског од Заовина 15. јула 1876, извештај Ј. Миђића од 18. јула 1876. Начелству у Ужицу. Старешине среза златиборског жалио се на оскудицу у храни, па су војници бежали због глади. С положаја у Заовинама само за један дан побегло је 40 људи, а неки су се, не сви, повратили.

23. Исто, преписка Окружног начелства ужичког.

24. М. Петрновић, наведено дело, стр. 116.

25. Исто. Окружни начелник је наложио Ј. Миђићу и да тамошњем народу укаже на „жалосне и страшне посљедице које ће причинити непослушност ако би Турци на томе крају у нашу земљу продрли“. Упозорење је дошло пошто народ ту није хтео да се евакуише. Тада је наређено, у случају потребе, да се употреби и власт за исељавање. Миђић је затражио још чета III класе, што није добио. Добио је само за помоћника једног писара. Војска се гомилала и према златиборском срезу, па је тражена хитна помоћ у мунџији и бар још једна чета.

26. Исто, извештај Ј. Миђића од 30. јула 1876. Начелству у Ужицу. Овде није забележено веће исељавање.

27. Исто, извештај Ј. Миђића од 30. јула 1876. Начелству у Ужицу.

28. Исто, извештај начелника среза златиборског од 8. августа 1876. извештај командира Пожешког батаљона од 10. августа 1876 — истом.

29. АС—МУД—П—XXI—104/1876. Начелство округа ужичког од 28. августа 1876. министру унутрашњих дела и пратећа преписка. Мих. Илић (1845—187), Бенералштабни официр, бавио се, поред војне науке, и другим стручним и научним проблемима. Објавио је више научних прилога. Био је члан Српског ученог друштва. У рат је ступио као командант Рудничке бригаде, а преузео је и веће дужности (Војна енциклопедија). У ужичком крају био је

прилично познат и пре избијања рата. Његова смрт је тешко одјекнула у народу. У Ужицу је одмах одржан велики помен. Погинули ратник пренет је у Београд и сахрањен на Новом гробљу, где му је отаџбина подигла монументални споменик. У Ивањици је одмах по рату образован одбор за подизање споменика; у Ивањици, Пожеги и Ужицу његовом имену додељене су улице. У народу су о њему остала дуготрајна казивања и песме. Песник Ђ. Јакшић назвао га је „највећим Србином XIX века“.

30. АС—НОУ—1876, грађа, депеша капетана Савчића од 22. августа 1876. Окружном начелству у Ужицу, депеша И. Чолакантића од 23. августа 1876. истом. Савић је остао у Кремни и отуда доставио посебан извештај о Новој Вароши.

31. АС—МУД—П—XXI—104/1876. У овим борбама погинули су: Бунисије Кока, познат као стари гранични буљубаша на Кокином броду, и Јован Чоловић из Ојковице. Њихове куће су Турци спалили.

32. АС—НОУ—1876, грађа, извештај команданта Пожешког батаљона — окружном начелнику. Оскудица у храни војника III класе је разумљива. Општине дужне да снабдевају ову класу подбациле су у извршењу обавеза. Дисциплина међу војницима I и II класе била је на много већој висини.

33. Исто, извештај начелника среза рачанског од 28. августа 1876. Начелству у Ужицу. Извештај одише страхом — наглашава како се преко Дрине стално чују турске трубе.

34. Исто, извештај команданта Пожешког батаљона од 29. августа 1876. Начелству у Ужицу. Није добио одговор; дошло му је само наређење да иде у Бурабу са својим људима и тамо поседне одређени положај.

35. Исто, извештај четовође IV чете Л. Милекића од 2. септембра 1876. команданту креманског логора.

36. Ова казивања забележио је аутор у Брезови 1962. Ових споменика, крајпуташа, сачуван је приличан број. Један од таквих и данас постоји у Годовику крј раскршћа. Украшен је сабљом и посвећен Радовану Радловићу из Милићева Села, који погибе „на Ограјевачком шанцу ... борећи се с Турцима“, 12. јула 1876. У порти ариљске цркве дотрајава обележје за Живана Милошевића команданта Ариљског батаљона, који погибе на истом бојишту.

37. АС—НОУ—1876, грађа, преглед жртава које је имала наша војска у рату 1876. године. Извод о несталим војницима налази се у истом фонду. У фондovima ИАТУ из 1877. налазе се неки подаци за златиборски и пожешки срез. У оба фонда приметно је недостајање података за варош Ужице, чија се општина тада водила као посебна административна јединица — као и све окупне вароши у Србији. Можда су њени губици уписани у један од срезова. Аутор није могао пронаћи податке који би се односили на обличње срезове чачанског округа, чији су војници такође били на јаворском бојишту. С извесним ограничењем могао би се узети просек у губицима, с тим да разарања, пљачки и паљевина у њима није могло бити.

38. L' Illustration, Paris, 1876.

39. Исто, депеша и извештај начелника среза рачанског од 16. септембра 1876. Начелству у Ужицу. Подаци су скупљени према кметовским исказима. Ту се посведочава о турском упаду у Бесеровину, а и каснијим изјавама дрварских трговаца када су пријављивали штете и пљачке. Постоје жалбе тројице ових прометника.

40. Исто, исказ заовљанског кмета Зарије Поповића од 22. септембра 1876. дат у канцеларији среза рачанског. Кмет је процењивао да је само у храни уништено вредности за 4.253 цесарских дуката. Молио је, у највећој нади, да се пружи помоћ погорелцима. Изгледа да се ово догодило када се свет, заваран затишјем, враћао кућама. У архивској грађи налази се траг још једном обновљеном нападу и по Мокрој Гори.

41. Исто, депеша начелника среза ариљског од 17. септембра 1876. Начелству у Ужицу. То ће бити они случајеви који су везани за погибију Бунисија Коке и Ј. Чоловића.

42. АС—МИД—А—II—71/1876, депеша начелника среза моравичког од 19. септембра 1876. Начелству у Ужицу; извештај генерала Јаворског кора од 13. октобра исте године. Подаци за свако село у овом срезу се нису могли пронаћи.

43. Исто.

44. „Српске новине“ од 4. септембра 1876.

45. Неколико тих чланака објавиле су у превоу са енглеског „Српске новине“ (бр. 258 и 260 из новембра 1876). Енглески новинар Мак Изер дао је своје виђење „позорија ужаса“. Били су то искасапљени и нагрбени мртви на бојишту, лешеве без глава, одсечених руку и ногу и други призори, „које уљудан човек не може именовати“. Библијским покликом опомињао је светску јавност: „Ја сам био у невољи, звао у помоћ а ви сте запушили своје уши“. Тада је потекао гласовити позив Виктора Ига за помоћ Србији.

46. АСНОУ — 1876, грађа, концепт извештаја Окружног ужичког начелства од 20. септембра 1876. министру иностраних дела. Накнадни и допуњски извештај упућен је из Ужица 2. октобра 1876. истом министарству.

47. АС—МИД—И—II—I—1876, „Мемоар о свирепствима и нечовештву које је турска војска починила у Србији за време српско-турског рата“, на француском језику, писан 24. децембра 1876.

48. Исто, депеша генерала Новикова од 17. октобра 1876.

49. Исто, депеша српског заступника из Беча од 17/29. октобра 1876. министру иностраних дела у Београду. Тако је дипломатска интервенција довела до примирја и спречила најезду султанске војске, која би опустошила, не само погранична села, него се сручила низ Моравицу, дубље у Србију, уз највеће несреће.

50. „Српске новине“ од 22. октобра 1876.

51. АС—НОУ—1876, грађа, акт Окружног начелства — начелнику среза ариљског од 26. октобра 1876.

52. Исто, акт начелника среза ариљског од 28. октобра 1876. и пратећа преписка. Војници прве класе нису отпуштани ни на одсуство, него су остајали на положајима, па и у рововима и по бивацима у селима, и то „за сваки случај“, где су сачекивали и зимске хладноће.

53. Исто, депеша капетана Ј. Р. Пантелића од 15. децембра 1876. начелнику среза ариљског.

54. Исто, депеша в. д. среског начелника из Ивањице од 20. новембра 1876. Начелству у Ужицу. Овај напад се може објаснити чињеницом да су турски војници ретко или никако ратовали у оваквом снежном пределу, па су узимали „черге“ за заштиту од хладноће.

55. АС—МИД—А—III—77/1876, депеша Р. Алимпића од 9. децембра 1876. министру војном. О овом упаду је извештена и српска депутација у Цариграду како би настојала да очува примирје.

56. АС—МИД—ПО—Р—1/1876, депеша Р. Алимпића из Кушића српском кнезу и министру војном. И ово је достављено српској депутацији у Цариграду. Р. Алимпић се тада нашао у Кушићима као командант читавог фронта на овој страни земље.

57. АС—НОУ—1876, грађа, депеша капетана Пантелића од 15. децембра 1876. свим среским начелницима.

58. Исто. ИаТУ—II—3678—5163/1876, концепт извештаја начелника среза златиборског од 2. децембра 1876. Начелству у Ужицу.

À LA FRONTIÈRE DU STARI VLAH EN 1876 — ANNÉE DE GUERRE

L'auteur traite dans le présent texte certains aspects de la guerre de 1876 dans le Stari Vlah qui était à l'époque une région frontalière. Cette guerre, menée pour la libération et l'indépendance de la population serbe était appelée dans l'Ouest de la Serbie guerre du Javor (nom d'une montagne de la région). Elle a été traitée dans de nombreux ouvrages historiographiques, études, monographies, encyclopédies, manuels militaires et articles publiés dans des revues. Ici il n'est question que des souffrances subies à l'époque par la population de cette partie du pays.

Les immenses efforts de l'État serbe de mobiliser les hommes et les moyens matériels ne suffisaient pas pour faire face à l'armée du sultan, fort supérieure. En avançant à travers cette région serbe, les troupes turques semaient la ruine et la mort. Dans les villages du Zlatibor et de la Mokra Gora, Zaovimé, Iagochtitza et tant d'autres, ils incendiaient les bâtiments, pillaient, enlevaient les bestiaux, commettaient des sacrilèges. De plus, ils torturaient la population, la massacraient, coupaient les têtes des Serbes pour les étaler comme trophées. Dans le vocabulaire d'aujourd'hui ces actes de violence seraient qualifiés de génocide. Victor Hugo, s'adressant à l'Europe de l'époque, écrivait: «On assassine un peuple!» C'est là le sujet du présent texte.

Novak Živković

Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ

**СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У
ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ
У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА**

Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ
УИ 31000 Ужице
Страхињића Бана 4

UDK 314.125 „19“

ОСВРТ НА ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ

У време стицања аутономије (1830), Србија је била неразвијена, изразито пољопривредна земља, са заосталом земљорадњом и екстензивним сточарством у оквирима натуралне привреде. Лоши путеви и примитивна саобраћајна средства успоравали су њен развитак. Градови су били неразвијени и са остацима оријенталних заната.

Добијањем аутономије Србија је почела да доживљава велике друштвене промене. Ипак, све до седамдесетих година XIX века у земљи није вођена систематска политика развоја. Иако се осећао напредак, земљорадња се споро развијала. Огромна већина становништва остајала је сељачка. Године 1877. постотак пољопривредног становништва био је 87,51%, а по попису из 1890. он је спао на 84,11%.¹

Све до краја XIX века Србија је остајала земља „малог парцелног сељака“, без већег броја великих земљишних поседника. Иза седамдесетих година средњи и ситнији сељачки посед сачињавао је 96% свих поседа у земљи.

Пољопривредна оруђа остала су дуго и после ослобођења доста примитивна. Од 308.120 сеоских домаћинстава, колико их је у Србији било 1897. године, 122.187 нису имала кола, а пољопривредне справе поседовало је само око 41% домаћинстава.² Па, ипак, последњих деценија XIX века производња се повећавала на екстензиван начин. Подмиривала је потребе земље, а стварала је и тржишне вишкове. Тако је у 1875. години извезено 14.700 тона пшенице, а 1906. око 91.600 тона.³

У почетку најважнија грана занимања, сточарство, временом уступа место земљорадњи. У последњој деценији XIX века сточни фонд у апсолутном износу бележи пораст, али се број стоке у односу на пораст становништва смањивао. Државна статистика показује да је на 100 становника било:

године	коња	свиња	говеда
1986.	24	105	61
1900.	13	38	48. ⁴

Уз пољопривреду, занатство је било једна од најзначајнијих грана привреде. Растао је број заната, мада је, услед конкуренције индустријских производа, пропадао изванредан број старих заната. У 1866. години у Србији је било 15.000 занатлија, а 1900. нешто више од 30.000.⁵

И трговина је напредовала. После стицања државне независности (1878), она је била међу најважнијим привредним гранама. Запажени резултати забележени су у спољнотрговинској размени, што је земљи омогућило да се лакше укључи у међународни привредни промет. Крајем XIX века у Србији је радило око 81 банка, кредитних установа и штедионица.

Живљи развој индустрије почиње тек после 1878. године. Тада долази до изградње првих магистралних железничких саобраћајница и бржег развоја рударства. Раздобље од 1893. године до почетка Првог светског рата показује релативно брзи привредни развитак, и по броју предузећа, и по вредности производње, и броју запослених. У 1881. години у Србији су постојала 22 индустријска предузећа, у 1893. њихов број је порастао на 141, а у 1900. прешао 200. Почетком

XIX века Србија израста у земљу са „солидним потенцијалним могућностима“ за бржи развој. Од 1906. до 1914. године основано је преко 400 предузећа.⁶

Општи развој Србије у другој половини XIX века довео је до повећања броја становника. Оно се увећавало природним прираштајем и масовним досељавањем из суседних области Црне Горе, Босне и Херцеговине, Старе Србије и Македоније. Док је 1834. године, по процени, Србија имала 678.000 становника, према попису из 1866. било их је 1.216.125, да би 1900. године у њој живело 2.529.000 лица. У 1866. у градовима је живело 9,53% становништва, крајем XIX века — 14,08%.⁷

Здравствена заштита становништва била је на врло ниском ступњу. У 1887. години један лекар је „долазио“ на 12.270 лица.

Процент писмених је био, такође, низак. Колико се писменост споро ширила, показују ови подаци: 1866. у Србији је имало 4,2% писмених лица, а 1884. године — 11%.⁸

Ослобођење од дуговековне турске владавине затекло је чачански, драгачевски и моравички крај као заостало привредно подручје, иако је Чачак имао важан комуникационо-стратешки положај и економски значај. У условима неразвијене робне производње, лоших саобраћајних веза и неискоришћених природних богатстава преовлађивала је натурална привреда. Становништво је, у огромној већини, било сеоско. Живело је у оквиру кућних и породичних задруга. Земљорадња и сточарство били су главна занимања. Уз земљорадњу и сточарство као основна занимања, појединци су израђивали и занатске производе. Малобројно варошко становништво бавило се претежно занатима и трговином.

Према попису из 1866. године, на територији моравског, трнавског, драгачевског и моравичког среза и вароши Чачка, од укупно 69.073 становника, 65.520 чинили су земљорадници. Од 1922 житеља, колико их је имао Чачак 1866. године, 265 лица живело је од земљорадње као главног занимања.⁹

Ослобођење од Турака довело је до стабилизовања политичких прилика, па је и на овом подручју отпочео бржи привредни развој, уз укључивање у робно-новчану привреду. Те промене су се осетиле нарочито у Чачку. Он постаје српска варош. Увећава се домаће становништво, а почињу да долазе занатлије и трговци и са стране. Средином XIX века, Чачак већ постаје значајан занатско-трговачки центар, са већим бројем старих али и новим занатима, од којих се неки брзо развијају. Отварају се нови дућани и механе.¹⁰

Међутим, земљорадња се и даље споро развијала. Пољопривреда је дуго остала са ниском продуктивношћу рада. Док су 1866. године у Србији пописана 50.142 плуга, на овом подручју било је само 1.365 плугова, уз 5.269 ралица, према 35.635 у Србији, 3.634 кола, према 127.151 кола у Србији. Број кола и пољопривредних оруђа по срезовима показује следећи преглед:

1866. година

Срез	Кола		Плугова	Ралица
	коњских	волловских		
Чачак варош	34	33	14	—
моравски	9	1.921	529	1.740
трнавски	9	686	274	543
драгачевски	4	716	532	1.797
моравички	2	225	16	1.189
Свега	53	3.581	1.365	5.269 ¹¹

Мада споро, последњих деценија XIX века растао је број домаћинства која располажу колима и пољопривредним оруђима за рад, нарочито у чачанском крају.

Временом су све веће површине коришћене за земљорадњу. Од свих култура највише је гајен кукуруз, уз остале житарице, док су индустријске биљке мање сејане. У Србији је извршен попис обрађевина у 1867. години. Та привредна статистика садржава обрађену површину, изражену у мерама уобичајеним у народу: за њиве — дани орања, аз ливаде — косе, за винограде — мотика. Стање обрађевина на овом подручју је следеће:

1867. година

Срез	Пшенице	Ражи	Јечма	Кукуруза	Крупника	Овса	Кромпира	Купус	Лан и конопља	Винограда	Ливада
											Дана орања
моравски	3.097	78,67	483,93	6.944	330	379,7	100	149	274	3.585	12.238
трнавски	713,3	82	117,5	3.304	27	129	101	127	227	3.067	5.568
драгачевски	610	418,5	391	4.894	19	348	163	108	378	5.094	4.815
моравички	381	1.208	776,3	1.144	81	3.361	297	181	378	—	4.858
Свега	4.801,30	1.787,17	1.768,73	16.386	457	4.217,70	661	565	1.257	11.746	27.749 ¹²

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Наредних деценија уследиле су промене, што се види из података за 1901. годину. Они показују површине у хектарима под појединим културама, као и укупно обрађену и осталу земљу.

Површине обрађене земље 1901. године¹³

Срез	Површина у хектарима								
	под кукурузом	под хлебним житом	под варивом и баштенским усеви	под ливадама и дестелном	под шљиварима	под виноградима	све обрађене земље	све остале земље	све земљиште уопште
љубићки	5.329,81	3.371,59	624,47	5.258,66	3.164,78	310,87	18.060,18	29.759,82	47.820,00
трнавски	3.030,73	1.123,87	305,66	2.204,96	1.552,22	1.280,67	9.948,17	17.361,89	26.860,00
драгачевски	4.439,46	3.145,00	772,48	6.679,96	2.284,20	6,83	17.727,93	48.342,07	67.070,00
моравички	1.105,75	4.718,14	437,76	4.621,83	817,56	—	11.004,04	94.135,96	105.140,00
Свега	13.905,73	12.358,60	2.140,37	18.765,41	7.818,76	1.398,37	56.740,32	189.599,34	246.890,00

Запажа се велика неуједначеност површина обрађене земље по срезовима у односу на укупну површину. Док у љубићком срезу површине које се обрађују износе 37,77% укупне површине, дотле оне у моравичком износе само 10,47% укупне површине. По броју хектара највише обрађене земље је у љубићком срезу, затим драгачевском, а знатно мање у моравичком и трнавском, који је, иначе, по укупној површини био далеко мањи од осталих срезова.

Занимљиви су подаци о проценту површина под појединим културама на сто хектара и проценту све обрадиве земље у односу на укупну површину по срезовима.

Од 100 хектара целе површине било је 1901. године¹⁴

срез	под кукурузом	под хлебним житом	под варивом и баштенским усеви	под ливадама	под шљиварима	под виноградима	све обрађене земље	све остале земље
	п р о ц е н а т							
љубићки	11,14	7,05	1,31	11	6,62	0,65	37,77	62,23
трнавски	11,28	4,18	1,14	8,21	5,78	4,77	35,36	64,64
драгачевски	6,72	4,76	1,17	10,11	4,06	0,01	26,83	73,17
моравички	0,96	4,48	0,42	3,83	0,78	—	10,47	89,53

Премда је последњих деценија XIX века производња под житарицама повећавана, приноси су још увек ниски, нарочито у брдско-планинским деловима.

Слично осталим деловима Србије, и на овој територији је појачан процес диференцијације сељаштва, деоба и уситњавања поседа. Преовлађивао је ситни (1—5 ха) и средњи (5—20 ха) посед. Због пореске оптерећености, задуживања, заосталости производње и неуклапања у нове тржишне односе, многа домаћинства су запала у велике тешкоће. Развој робно-новчане привреде и капитализма довео је до промена на селу и осиромашења знатног броја сељака. Упркос покушаја власти да мерама и законским прописима спречи њихово задуживање и пропадање, јавна продаја земље и имовине једног дела сељачких газдинстава стално је повећавана.

Ово подручје има веома повољне услове за гајење стоке. Простране ливаде и пашњаци омогућавали су великом броју домаћинства да им сточарство буде једна од главних занимања и важан извор прихода. Званична статистика омогућава да се прати бројно стање и кретање сточног фонда у другој половини XIX века.

1866. година

срез	коња	говеда	свиња	оваца	коза	кошница
моравски	2.000	12.892	29.259	40.278	1.343	2.132
трнавски	822	7.309	9.824	13.479	297	830
драгачевски	1.936	15.624	19.560	34.894	2.989	1.259
моравички	1.806	9.389	4.028	28.232	8.327	745
Чачак варош	148	226	338	386	—	52
Свега	6.712	45.440	63.014	117.269	12.956	5.018 ¹⁵

Наредних деценија, као и у читавој Србији, број стоке на овом подручју у односу на пораст становништва не увећава се, него се код неких врста смањује. Број коња је 1895. године у односу на 1866. у свим срезовима осетно смањен, највише у трнавском и љубићком срезу (где се преполовио). У свим срезовима је драстично смањен број свиња, а мање је и коза. Забележен је нешто већи број говеда у љубићком, а незнатно у драгачевском и моравичком срезу. До повећања броја оваца дошло је у драгачевском и моравичком срезу. Стање сточног фонда при крају XIX века показује попис домаће стоке из 1895. године.

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

1895. година

срез	коња	говед	бивола	магараци	крушке стоке	свиња	оваца	коза	ситне стоке
љубићки	961	14.592	2	1	15.556	12.405	34.216	746	47.367
трнавски	403	7.210	—	—	7.613	3.545	12.780	184	16.518
драгачевски	1.117	15.775	—	1	16.893	9.603	37.421	2.100	49.124
моравички	1.551	9.977	—	1	11.529	2.981	30.943	4.017	37.974
Свега	4.032	47.554	2	3	51.591	28.534	115.360	7.047	150.983 ¹⁶

Према броју становништва и према расположивим површинама највише домаће стоке било је у љубићком, а затим драгачевском срезу. Према становништву најмање је гајено у трнавском, а према површини у моравичком срезу.

За време турске власти занатство је у чачанском, драгачевском и моравичком крају било на ниском ступњу развоја. Од средине XIX века почиње његов бржи развој, а нарочито од седамдесетих година. Поред традиционалних (старих), који се осавременују, јављају се и нови занати под утицајем Запада, а извесна занимања поникла из сеоске домаће радиности развила су се у професионалне занате.

Професионално занатство је претежно везано за Чачак и Ивањицу, који израстају у занатско-трговачке центре свога краја. Село је дуго времена било са малим бројем учених мајстора. Становништво се занатским пословима бавило упоредо задовољавајући своје потребе за одређеним занатским производима (покућство, одећа, оруђа за рад). Временом се издвајају поједине сеоске занатлије: дрводеље, ковачи, качари, терзије, зидари и други. Поред заната, развијена је и кућна радиност, највише предење и ткање.

Према списку локалних власти, у Чачку је 1836. године било: терзија — 23, абација — 28, ћурчија — 20 (сви су се они бавили и „ситницама“), сарача — пет, калајџија — три, бојација — један, грнчара — четири, папуџија — један, тувешчија — два, кујунџија — два, самарџија — два, налбанте — један, мутавџија — седам, механџија и кафеџија 36. У драгачевском срезу радило је: девет дунђера, две терзије и абације, шест ковача, три мутавџије. Од занатлија у моравичком срезу било је: три екмешџије, један тувешчија, један ћурчија, један мутавџија, пет дунђера, један ковач и један бербер.¹⁷ Иако се не може говорити о потпуности ових података, они, ипак, говоре само приближно о стању у овој области.

Од средине XIX века број занатлија је повећаван. Попис из 1866. године бележи у Чачку 262 „предузимача“ и 220 „помоћника“, у срезу моравском — 48 „предузимача“ и 34 „помоћника“, трнавском — шест „предузимача“ и два „помоћника“, драгачевском — 20 „предузимача“ и осам „помоћника“ и у моравичком срезу 130 „предузимача“ и 87 „помоћника“.¹⁸

Занимљиво је да се у овим изворима не помињу мајстори каменоресци, којих је на овом подручју било. Радојко Николић, у свом раду „Кабларски клесари“,¹⁹ помиње неколико каменорезаца из Рожаца, Врнчана, Пријевора и драгачевске из Ртију и Губереваца — сви су из друге половине XIX века. Чинили су својеврсне каменорезачке школе.

Од седме деценије развијају се нови занати: лимарски, браварски, шлосерски, фарбарски, столарски, итд. Године 1900. у Чачку је радило: 35 абација, 64 терзије, 39 пекара, 16 обућара, 10 лончара, девет зидара, два тесара, четири бравара, три колара, седам бербера, три казанције, два лимара, два молера, четири пушкара, три пингера, 11 сапунција, шест бојација, три воскара.²⁰

У другој половини XIX века на овом подручју основано је више еснафа. Први еснаф — абацијски — основан је у Чачку 1838. године, затим механско-кафанско-пекарски 1841, обућарско-лончарски 1848, терзијски 1851, зидарско-тесачки 1854, сарачко-ћурчијски око 1870, кројачки 1896, мумџијско-бојацијско-воскарски 1899. У Ивањици је 1868. основан абацијско-терзијско-трговачки еснаф, 1869. мешовити еснаф, а 1894. опанчари су основали своје удружење.²¹

Пред крај XIX века индустријски производи све више потискују поједине занатске израђевине. Заоштрава се конкуренција на тржишту, па многи занати западају у кризу. Занатлије се задужују, а велики број њих постали су порески дужници. У том противречном процесу пропао је један број ситних занатлија и старих заната, док је извештан број занатлијских радњи прерастао у веће радионице и предузећа.

У овом периоду трговина добија све већи значај у привредном животу Србије, па и у чачанском крају. После Берлинског конгреса (1878) Србија је склопила трговинске уговоре са већином европских земаља, па и са САД. Створени су услови за бржи развој унутрашње трговине, а повећаван је обим и спољне размене. У Чачку и Ивањици су отворане нове трговинске радње, а повећава се број сеоских дућана. Трговци који су успешније пословали улажу капи-

тал у друге привредне делатности, оснивају се индустријска предузећа...

Поред професионалних трговаца и зеленаша, трговином су се бавили и људи других занимања: механције, богатији сељаци, па и поједини чиновници. Према неким подацима, у Чачку је 1836. године било 16 трговаца, срезу драгачевском — три, моравичком — осам. Из званичне статистике за 1866. годину сазнаје се да се у чачанском, драгачевском и моравичком крају трговином активно бавило: у Чачку 94, а срезовима 87 лица.²²

Трговачки еснаф у Чачку основан је 1879. године са 15 чланова; а 1891. он је имао 79 чланова. Развој трговачког капитала у последње две деценије XIX века довео је до оснивања кредитних установа, штедионица и банака у овом крају. У Чачку је 1884. г. основана Чачанска штедионица. У Ивањици је 1890. године основана Задруга за међусобну помоћ и штедњу, која је имала карактер новчаног завода са 1.292.936,04 динара укупног обрта и 3.435,23 динара чисте добити у 1900. години. У Чачку је 1892. основана Задруга за међусобно помагање и штедњу са 11.226.967,74 динара укупног обрта и 26.100,55 дин. чисте добити у 1900. години. Године 1901. основан је Чачански кредитни завод.²³

Турска владавина оставила је негативне последице и на развој индустрије у Србији. Било је потребно скоро пола века да би се створили основни предуслови за живљи индустријски развој. Бржи развој индустрије започео је у осмој деценији XIX века. Индустрија у чачанском крају са неразвијеним комуникацијама и недостатком капитала развијала се споро. Своје зачетке имала је у релативно развијеном занатству. Дуг је пут био у другој половини XIX века од занатске до фабричке производње.

Основу привреде чачанског, драгачевског и моравичког краја све до завршетка XIX века чинили су пољопривреда, нарочито сточарство са воћарством, у самом Чачку и Ивањици занати и трговина.

О друштвено-економском и техничком развоју, посебно Чачка, говоре подаци од којих ћемо неке навести. Чачак је међу првим варошима у Србији (Крагујевац, Зајечар, Шабац) основао гимназију (1837). Године 1859. отворена је први пут телеграфска „штација“, а 1867. подизани су стубови за телеграф од Чачка преко Карановца за крушевачки округ; имао је и „поштанску штацију“. Још 1841. године Чачак је имао окружног физикуса, а 1869. окружног инжењера. Прва апотека Ивана Стојшића отворена је 1873. Године 1885. радила је књижара Војислава Андрића. Индустрија се, међутим, споро

развијала. Прво индустријско предузеће била је пивара Стевана Крена, основана 1854. Спадала је међу прве у Србији. Она је 1884. модернизована и проширила капацитете. У 1893. години уложени капитал износио је 12.000 динара, 1896. — 28.000, а 1908 — 195.000 динара. Запошљавала је неколико радника. Крајем XIX века пивара је главно индустријско предузеће у Чачку. Других већих погона није било. У Чачку је 1897. године основан Извознички еснаф, што указује на развитак спољне трговине у вароши. Покушај да се 1901. године у Овчарско-кабларској клисури изради хидроелектрана није остварен.²⁴

Вредно је истаћи податак да је чачански крај, у оквиру изложбеног павиљона Србије, са успехом учествовао са својим производима на Светској изложби у Паризу 1889. године.²⁵ По свом учешћу Чачак је био један од најзапаженијих градова у Србији. Деветнаест лица послало је 65 предмета. Највише је било предмета домаће радиности — 53, остало су пољопривредни и воћарски производи. Од предмета домаће радиности на изложби су били заступљени: застирачи, убруси, ћилими, чарапе, одећа и простирачи, а од пољопривредних и воћарских производа: вино из 1876. и 1881. године, ракија из 1880, пшеница и друго. Срез љубићки учествовао је са две групе предмета: пиће и воће и народне рукотворине, а из среза трнавског излагано је 19 предмета. Четворица земљорадника из драгачевског села Луке послали су своје производе на изложбу. Пре упућивања предмета у Париз у Београду је извршена селекција материјала. Излагачи из чачанског краја освојили су у Паризу пет сребрних и четири бронзане медаље, уз 14 похвала, што је био леп резултат.

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА

После велике сеобе народа (1690), а нарочито крајем XVII века, западна Србија била је скоро опустела. Доста њеног становништва се одселило према Сави и Дунаву и преко њих. Ова област обрадла је у шуме. Насеља су била ретка, а староседеоци малобројни. У XVIII веку на овом подручју су се почеле више заустављати миграционе струје које су се кретале према Сави и Дунаву. Ову област појачано је насељавало динарско становништво, нарочито у време и после Првог и Другог српског устанка. С различитим интензитетом тај процес је настављен све до краја XIX века. Према Јовану Цвијићу,²⁶ на западу од рудничког развођа највећи део становниш-

тва пореклом је из црногорских брда, Херцеговине, новопазарског краја и од Сјенице. Динарски досељеници чине 90% свих досељеника и око 70% од свега становништва.

Етничку основу чачанског, драгачевског и моравичког краја чинили су малобројнији староседеоци и бројнији старији и млађи досељеници. У поступном и дугом процесу насталом услед мењања и стапања етничких група и варијетета, динарска етничка струја има доминантну улогу у формирању физичких особина, карактера, обичаја и навика становништва овог подручја.

Поред црногорских и херцеговачких досељеника, крајем XVII и у XVIII веку српско становништво се масовно иселава са Пештери, Старог Влаха и од Новог Пазара, што се наставља и кроз XIX век, и досељава у Србију. Нарочито интензивно досељавање је било од Првог устанка, и посебно од Карађорђевог похода, преко Јавора, на Сјеницу и Пештер 1809. године. Преко превоја на планини Јавору водио је најкраћи пут од традиционалних емиграционих до познатих имиграционих подручја у унутрашњости Србије. Кроз те метанастизичке вратнице најчешће су одлазили у Моравицу, Драгачево, чачански крај, ужички крај. Таково и друге делове Шумадије, а поједине породице и даље.

У првој половини XIX века чачански, драгачевски и моравички крај имају знатан број старијих насеља и оних која су се развила у XVII и XVIII веку. Мањи број насеља био је новијег постанка, после устанака. Још у турском катастарском попису Смедеревског санџака 1476. године регистровано је неколико десетина села: у чачанском крају — Петница, Бресница, Вапа, Баница, Вилуше (Виљуша), Жежевица, Коневихи, Рајац, Слатина, Лозница, Трбушани, Ракова, Какар (данас Љубић), Трепча, Биљине (Бељина), Мојсин (данас Мојсиње), Придворица, Прислоница, Паковраће, Трнава, Атеница; у Драгачеву — Дубац, Живица, Губеревци, Горачићи, Лисица, Гуча, Лучани, Пухово, Турица, Марковица, Котража, Хртар (Ртари), Рогача и друга.²⁷ Према турском попису санџака Босна с краја XVI века,²⁸ нахија Моравица (садашња Ивањица), која је припадала кадилуку Нови Пазар, имала је више села: Мочевихи, Горње Брезово, Доње Брезово, Придворица Даново (зв. Пресјека), Комнице (вероватно Куманица), Међуречје, Будожела. Изгледа да у нахији Моравица у XVI веку није било муслиманског становништва, јер се оно тада углавном настањује у градским насељима.

Снажне колонизационе струје из југозападних динарских предела повећавају број становника и насеља у чачанском, драгачевс-

ком и моравичком крају. Најчешће, досељавања су била после буна, устанака и ратова, али се и из економских разлога, долазило из пасивнијих у плодније крајеве. Не ретко, нови досељеници су ишли за родбином која је у ове крајеве дошла раније.

Поред староседелачког становништва, моравички крај као гранични између Србије и Новопазарског санџака, и пре и током XIX века, насељавају динарски досељеници. Досељавање је појачано нарочито у току Првог и Другог устанка. Тако, Мариновићи и Глибовићи долазе у Кушиће, Томановићи и Бојановићи у Брезову, Нешковићи у Опаљеник, Јововићи у Мочиоце, Вељовићи у Ивањицу, Јовановићи у Прилике, Богавци у Медовине, Баторићи у Бедину Варош, итд.²⁹

По ослобођењу моравичког Старог Влаха (1833) почиње масовно насељавање овог краја. Да би етнички ојачао границу, кнез Милош Обреновић усмерава насељавање. У четвртој деценији досељеничке породице Јекићи, Савићи и Богавци долазе у село Васиљевиће, Радојевићи стижу у Брусник. На Јавор је 4. септембра 1839. дошло 110 фамилија из Црне Горе, а на Василијиној чесми 22. септембра 480 лица, пребеглих из Црне Горе, чекало је на дозволу за насељавање. Постепено број придошлих породица је повећаван. Из Црне Горе су се населили: Стаменићи у Тисовици, Азањци у Ерчегама, Вуловићи у Равној Гори, Петровићи у Кушићима, Радоњићи у Маскови. У Ивањицу су дошли: Чкоњовићи — од Нове Вароши, Михаиловићи и Бојовићи — од Сјенице, Салевићи — од Бијелог Поља, Колашинци — из Црне Горе, Шолајићи и Зеленкапе — из Херцеговине. Од Гацког су Рашковићи и Бошковићи у Деретину, Кривокуће у Равној Гори и Братљеву, Циврићи у Кушићима.³⁰

Средином XIX века запажен је живљи талас становништва из Црне Горе и Херцеговине усмерен према моравичкој граници. Између 6. и 7. маја 1850. прешло је „недозвољеним начином“ преко границе на караулама Јанков камен и Ступска чесма око 1.000 Срба у „околна села и подаље од границе“.³¹ Нов подстицај за усељавање у овај крај био је босанско-херцеговачки устанак 1875. године. Највише досељеника је из предела ближе граници — од Сјенице, Нове Вароши, Пријепоља, и полимских вароши.

Све породице се нису задржавале у овом крају. Многе су после краћег или дужег задржавања у читавом овом периоду одлазиле у Драгачево, ка Чачку, Ариљу, Пожеги и другим местима.

И становништво Драгачева је староседелачко и досељеничко. Према Јовану Ердељановићу и Кости Јовановићу, већина становни-

ка су досељеници. Старица је више у горњем Драгачеву, а знатно мање у доњем делу. Међу староседелачким родовима су: Веселиновићи, Марковићи, Пајовићи и други у Горачићима; Вукићевићи, Калајцићи и Вулићевићи у Милатовићима; Кнежевићи и Терзићи у Властелицама; Пантелићи, Сретеновићи, Сарићи у Дупцу; Милинковићи у Котражи; Сретеновићи и Симеуновићи у Ртима; Пајићи и Стевановићи у Вичи; Терзићи и Шибинци у Дучаловићима; Страхињићи у Дљину; Милићевићи и Маринковићи у Пилатовићима; Васиљевићи у Лопашу; Икодиновићи и Анђелићи у Гучи; Бошковићи у Тијању; Цикићи и Илићи у Грабу и други. Староседелаца има и у осталим драгачевским селима (Толишница, Луке, Лиса, Вирово, Бели Камен).³²

Главне области из којих су се људи досељавали у Драгачево су: Црна Гора, Херцеговина, Стари Влах, Стара Србија и ужички крај. Веома старе досељеничке породице од Херцеговине су Протићи у Гучи, а пре више од 300 година дошли су Станојевићи, Богићевићи, Даниловићи и Радичевићи из Црне Горе у Краварицу, у коју су се још раније доселили Вилотијевићи и Илићи, затим Вуковићи од Сјенице; Мијаиловићи, Јанковићи, Јовановићи, Поповићи и други — у Вучковицу из Црне Горе; Филиповићи и Маринковићи од Требиња — у Бели Камен; Филиповићи, Николићи, Лазаревићи од Требиња — у Котражу, итд. Како је забележио Ердељановић, Ђоковићи, Милићевићи, Стевановићи и Лазовићи стигли су у Лис „прије 300 година“, а Топаловићи и Протићи су, такође, пре 300 година дошли у Негришоре од Колашина.³³

Интензивна досељавања у Драгачево су била и у току XVIII века. У Горачиће су из Црне Горе стигли Бодићи, а из околине Бијелог Поља — Вељовићи, затим Пантелићи из Бијелог Поља у Дучаловиће, Јовановићи из Дробњака у Марковицу, Бркићи из Крушчице код Ариља и Василићи из Бијелог Поља у Дођу Краварицу. У Гучи су се населили Ђуровићи — од Сјенице, Броћићи — из Радаљева и други, у Губеревцима — Ђурђићи од Бијелог Поља, Терзићи и Плазинићи из „Старе Србије“, у Каони, — Радичевићи из Црне Горе, у Властелицама — Бабићи из Старог Влаха и Басарићи из моравичког краја, у Ртима — Чикиризи и Ницовићи из Трудова, у Вичи — Нешовићи, Ранковићи, Обрадовићи, Милекићи и Ковачевићи из Санцака. У Лис су из Црне Горе дошли Босићи, Илићи и Гавриловићи, у Крстац — Богићевићи и Карићи од Никшића, у Рогачу — Пропадовићи и Перишићи из Страњана, Самарцићи са Јавора, итд.³⁴ Има доста родова чије се порекло не зна.

Упоредо са досељавањем трајала су и одсељавања са овог подручја — у чачанска села или даље.

Становништво чачанског краја је, такође, староседелачко и досељеничко. Иако на овом подручју има старих насеља која се помињу у изворима у XV и XVI веку, становништво је већином досељеничко. И поред непотпуних демографских података о кретању становништва, извесно је да су миграциони токови према Чачку трајали из праваца Црне Горе, Херцеговине, Санцака, са ширег, односно моравичког и драгачевског краја из ужег гравитационог подручја. Становници Чачка и котлине били су већином из околних села, али и из Црне Горе, Херцеговине, Метохије и Санцака.

Крајем XVII века у Рошце су стигли досељеници из племена Братоножића у Црној Гори, од којих је настао род Чвркића. У XVIII веку у Слатину су досељени Перуничкићи од Пљеваља и Тутуновићи из околине Даниловграда; у Мршинце — Поњавићи из Црне Горе, Каровићи из правца Санцака, Чантраци из Херцеговине; у Бељину — Ерићи од Невесиња; у Придворицу — Јовановићи из Пљеваља; у Међувршје — Пејице из Црне Горе, Глишовићи од Пљеваља; у Паковраће — Шутићи из правца Сјенице, а Ћосићи — вероватно из Херцеговине.³⁵

Насељавање је с различитим интензитетом настављено и у току XIX века. У Паковраће су пред Први српски устанак дошли Павловићи из Челица код Нове Вароши, Вукотићи 1809. из Црне Горе и други; у Парменац — Перишићи из Санцака 1809; у Придворицу — Василијевићи из Никшића после 1810; у Међувршје — Тодосијевићи после Другог устанка са Бихора, Гавриловићи после 1825. из правца Санцака, а Младеновићи из околине Пријепоља 1825; у Мршинце — Станишићи 1809. из околине Сјенице, а Панићи 1820. од Жабљака; у Слатину — Ајдачићи из Лисе код Ивањице 1813, а Станисављевићи од Сјенице после 1820. године.³⁶

Доста родова настанило се средином и у току друге половине XIX века. У Бељину су из источне Херцеговине стигли: Ракетићи (око 1845. године), Туровићи — Николићи (око 1850) од Никшића, Јовановићи из Добрача код Ариља; у Придворицу — Ковачевићи из околине Пријепоља (средином XIX века); у Слатину — Берјановићи (око 1840), из Берана, а Ђуровићи из Мокре Горе код Ужица (1874). Доста родова је у чачански крај тада дошло из моравичких и драгачевских села.³⁷

Из политичких и социјално-економских разлога процес досељавања у чачански, драгачевски и моравички крај трајао је све до краја

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

XIX века. Један број досељених породица одлази у друге делове Србије.

У другој половини XIX века број становника, и у Србији и у овом крају, стално је повећаван услед природног прираштаја и непрекидног досељавања са динарског подручја. То се најбоље види из званичних статистичких података из тог периода.

Према попису људства у Србији 1866. године у срезу моравском (тада је припадао окружју рудничком) било је 37 насељених места, груписаних у 15 општина; врнчанска, пријеворска, миоковачка, милићевачка, брђанска, прислоничка, трепчанска, љубићска, островачка, мрчајевачка, тавничка, лађевачка, милочајска и сирчанска. Трнавски срез имао је 26 насељених места. У њему је било седам општина: заблаћска, јежевачка, лазачка, горичанска, слатинска, атеничка и паковраћска. У срезу драгачевском постојала су 43 насељена места, распоређена у 18 општина: гучка, вичка, рћанска, лишанска, котрашка, губеревачка, горачка, вировска, каонска, дубачка, миросаљска, пилатовачка, тијањска, рогачка, дучаловачка, негришорска и дљинска. Моравички срез (административно припадао ужичком окружју) имало је 31 насељено место и 13 општина: ивањичка, шумљанска, приличка, брезовачка, кушићска, опаљеничка, рокчанска, братљевска, трћанска, ерчежска, придворичка, даићска и брусничка.³⁶

Број кућа, житеља, писмених и лица која су плаћала грађански данак показује следећи преглед:

1866. година

срез	број кућа	број становника			брачно стање			плаћало данак грађански
		м.	ж.	св.	ожењени	удови	знају писати	
Чачак варош	607	1.099	823	1.922	692	124	650	509
моравски	3.336	10.018	9.803	19.821	6.843	1.193	497	3.614
трнавски	1.835	4.511	4.824	8.995	3.088	554	147	1.922
драгачевски	3.428	10.429	9.919	20.348	7.364	1.092	247	4.001
моравички	2.376	9.194	8.793	17.987	6.290	884	490	2.769
Свега	11.582	35.251	34.162	69.073	24.977	3.847	2.031	12.815 ³⁶

Око 1870. године, како је објавио Милан Ђ. Милићевић у „Кнежевини Србији“,⁴⁰ у овом крају било је: у Чачку 510, у срезу моравском — 3.835, трнавском — 1.871, драгачевском — 3.865 и моравичком — 2.875 пореских глава. Број обвезника је у односу на 1866. годину у порасту у моравском и моравичком срезу, док су драгачевски и трнавски срез забележили смањење.

Тенденција пораста броја становника и насеља настављена је и даље на целом подручју, што се види из статистичких података за 1844. годину:

срез	број села	број општина	број домова	број становника			писмених		
				м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
Чачак варош	—	1	988	1.890	1.247	3.137	1.111	390	1.501
љубићки	38	9	4.350	11.683	11.633	23.316	1.186	45	1.231
трнавски	27	2	2.155	5.344	5.396	10.740	899	41	940
драгачевски	45	8	4.398	12.330	12.394	24.733	1.605	41	1.646
моравички	31	8	2.939	10.091	9.872	19.963	1.136	26	1.162
Свега	141	30	14.830	41.338	40.542	81.989	5.937	543	6.479 ⁴¹

У поређењу са стањем 1866. број житеља се до 1884. године повећао за 12.816 лица. Запажа се да је у Чачку према попису из 1884. године број женског становништва за 643 мањи од броја мушких лица. Док је у Србији на 1.000 мушких долазило 831 женских становника, у Чачку их је било 660, што је најмање у Србији, насуprot Пироту, где их је било највише. Осим Чачка, женског становништва било је мање у љубићком и моравичком срезу. Број писмених се од 1866, када их је на овом подручју било 2.031, у 1884. години повећао на 6.479 лица.⁴²

Подаци о кретању становништва у последњој деценији XIX века показују стални раст. Прираштај је од 1890. до 1895. године по срезовима износио: драгачевски — 2.657 лица (са годишњим процентом 1,84^{0/0}), љубићки — 1.403 (годишње 1,19^{0/0}), моравички — 1.219 (годишње 0,94^{0/0}) и срез трнавски 840 лица (са годишњим процентом 1,07^{0/0}).⁴³

Ради потпунијег увида у бројно стање становништва при крају XIX века даћемо податке према претходним резултатима пописа 31. децембра 1895.⁴⁴

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Љубићки срез

општина ⁴⁵	број кућа	м.	СТАНОВНИШТВО		св.
			ж.		
бечањска	162	420	432		852
брђанска	197	626	637		1.263
бресничка	294	843	692		1.535
лађевачка	275	843	797		1.640
љубићка	203	635	579		1.214
милићевачка	278	871	885		1.756
миоковачка	460	1.394	1.440		2.834
мојсињска	158	432	429		861
мрчајевачка	437	1.212	1.127		2.339
островачка	288	841	799		1.640
прељинска	212	587	526		1.113
пријеворска	156	454	462		916
прислоничка	196	656	665		1.321
рожачка	252	834	887		1.721
тавничка	285	875	663		1.538
трепчанска	245	706	688		1.394
цветачка	141	426	396		822
Свега	4.239	12.655	12.104		24.759

Трнавски срез

општина	број кућа	м.	СТАНОВНИШТВО		св.
			ж.		
атеничка	370	1.013	1.028		2.041
заблаћска	164	468	449		917
јежевичка	457	1.308	1.268		2.576
качуличка	221	574	610		1.184
лазачка	181	504	494		999
паковраћска	248	706	679		1.385
петничка	125	305	317		622
слатинска	291	695	717		1.412
трнавска	281	803	804		1.607
чачанска	634	2.255	1.544		3.799
Свега	2.972	8.631	7.911		16.542

Драгачевски срез

општина	број кућа	м.	СТАНОВНИШТВО		св.
			ж.		
вичка	215	640	617		1.257
горачићка	483	1.489	1.562		3.051
горњокраваричка	202	695	693		1.388
гучка	359	1.643	1.034		2.677
дљинска	236	754	749		1.503
доњокраваричка	267	810	812		1.622
дубачка	220	689	659		1.348
дучаловачка	367	1.062	1.164		2.226

каоиска	313	886	855	1.741
котрашка	365	1.025	1.042	2.067
крстачка	170	501	470	971
лишанска	182	555	546	1.101
лучка	226	809	805	1.614
миросалачка	436	1.218	1.236	2.454
прилипачка	266	759	787	1.546
рогачка	191	604	644	1.248
тијањска	261	765	790	1.555
Свега	4.759	14.904	14.465	29.369

Моравички срез

општина	број кућа	становништво		
		м.	ж.	св.
бјелушка	119	416	431	877
братљевска	185	724	684	1.408
брезовачка	262	986	1.036	2.022
добрачка	204	685	747	1.432
брековачка	128	462	462	924
ерчешка	168	923	804	1.627
ивањичка	272	657	603	1.260
јаворска	162	717	682	1.399
косовичка	146	481	510	991
мебуречка	193	572	567	1.139
мочиочка	259	1.002	941	1.943
опаљеничка	165	576	588	1.164
остатичка	197	674	677	1.351
придворичка	360	1.190	1.208	2.398
приличка	457	1.363	1.422	2.785
смиљевачка	155	680	652	1.332
средњоречка	123	416	438	854
шумљанска	364	1.084	1.079	2.163
Свега	3.919	13.538	13.531	27.069

Укупно: 97.739 становника.

У поређењу са 1884. годином највећи прираштај према попису из 1895. забележен је у срезу моравичком — 7.106 лица, затим драгачевском — 4.636, а знатно мањи у љубићком и трнавском срезу.

Лагано увећавање броја становника забележено је и последњих година XIX века. На прелазу између два века (1900. година) на овом подручју живело је: у Чачку — 2.508 мушкараца и 1.704 жена, свега — 4.232 лица; у љубићком срезу — 14.062 мушкараца и 13.879 жена, свега — 27.941; у срезу трнавском — 6.924 мушкараца и 6.863 жена, свега — 13.787; у драгачевском срезу — 15.607 мушкараца и 15.801 жена, свега — 31.408; у срезу моравичком — 11.068 мушкараца и 11.340 жена, свега — 22.408 лица. На целом подручју било је: 50.169 мушких и 49.607 женских — свега 99.776 становника.⁶¹

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Крајем 1900. године срез љубићки имао је девет општина са 34 насељена места и 478,2 км² површине; трнавски — четири општине, 29 насељених места и 268,6 км² површине; драгачевски — 11 општина са 60 насељених места и 660 км² површине и моравички срез — осам општина, 148 насељених места и 1.051,4 км² површине.⁴⁷

Из ових података види се да се у посматраном периоду број становника константно повећава. У раздобљу од 1866. до 1900. године становништво се, услед природног прираштаја и досељавања, повећало за 30.703 лица. Постепено увећавање броја становника на овом подручју настављено је и у току прве деценије XX века.

Упоредо са порастом укупног броја становништва повећаван је број становника у варошким насељима. Поред Чачка растао је број становника у варошицама (Ивањица и Гуча). Године 1866. у Чачку је било 1.922 житеља, а у Ивањици — 1.148, свега — 3.070. У 1900. години у Чачку је живело 4.232, у Ивањици 1.206, а у Гучи — 228 лица.⁴⁸

Занимљив је однос сеоског и градског становништва. У: 1866. на селу је живело 65.520 становника, а 3.070 у градским насељима, 1900. на селу је било 94.110 становника, а у Чачку, Ивањици и Гучи — 5.666 житеља.

Интересантни су подаци о броју становника „туђе народности“. Попис из 1884. године бележи 289 таквих лица. Највише их је у Чачку: 94 мушких и 48 женских — свега 142, затим у срезу љубићком — 41 мушких и 28 жена, — свега 69, моравичком — 36 мушких и 28 жена, — свега 64, драгачевском — осам мушких и две жене — свега 10, а у трнавском срезу — по двоје мушкараца и жена. Највише их је циганског порекла, али је имало и других: Бугара, Грка, Јевреја, Мађара, Немаца, Италијана, Цинцара, Чеха, Словака, по који Словенац, Хрват, Румун, Пољак и Јермен.⁴⁹

Поред православне вероисповести, било је и других: католичке, мухамеданске, протестантске, „мојсијеве“.

Све до краја XIX века Србија је, и поред развитка привреде у градовима и ширења робно-новчаних односа и опадања релативног броја сеоског становништва, остала сељачка земља. Као и читава западна Србија, и чачански, драгачевски и моравички крај били су, такође, изразито сељачка средина.

Од укупно 69.073 становника, колико их је на овој територији живело 1866. године, око 95% чинило је живаљ коме је земљорадња главно занимање. Како је то изгледало по срезовима, показују ови подаци:

срез	број ста- новника	број станов- ника којима је земљорадња главно занимање	процент земљорадничког становништва
Чачак варош	1.922	265	13,79
моравски	19.821	19.534	98,55
трнавски	8.995	8.923	99,20
драгачевски	20.348	20.156	99,06
моравички	17.987	16.642	92,53
С в е г а	69.073	65.520	95

Из прегледа који доносимо види се да је, према методологији за разврставање по попису из 1866. године, осим у Чачку, веома мали број лица живео од осталих занимања (осим земљорадње).

срез	број лица свих зани- мања осим земљорадње	број лица која живе од свих занимања осим земљорадње	од 100 житеља долази на неземљоделце
Чачак варош	776	1657	86,21%
моравски	148	287	1,45%
трнавски	27	72	0,80%
драгачевски	75	192	0,94%
моравички	467	1345	7,47%
С в е г а	1.493	3.553	11

Процент неземљорадничког становништва је неуједначен; креће се од 0,80% у трнавском срезу до 86,21% у Чачку.

У структури непољопривредних занимања најбројнија категорија је занатство. То се види из табеле која садржи податке о броју лица по срезовима која се баве занатима и броју оних који се од тога издржавају — према методологији пописа из 1866. године. По данашњим категоријама то би биле активне занатлије са сопственим средствима за рад („предузимачи“), активне занатлије запослене код приватних власника занатских радњи („помоћници“) и издржавано становништво.

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Занати 1866. године:

срез	б р о ј			Чланови домаћинства који се издржавају од тога		
	предузи-мача	помоћ-ника	свега	муш.	жен.	свега
Чачак варош	262	220	482	614	373	987
моравски	48	34	82	107	76	183
трнавски	6	2	8	13	16	29
драгачевски	20	6	26	47	42	89
моравички	130	87	217	325	253	578
Свега	460	349	815	1.106	760	1.866. ⁵²

Највише занатлија било је у Чачку — 482, следи срез моравички са 217 занатлија, док их је најмање у трнавском — свега осам. У драгачевском срезу пописано их је 26.

Међу осталим занимањима из области привреде најбројнији су трговци. На овом подручју 1866. године трговином се бавило 181 лице. Од ове гране живело је 440 становника. Надничара је било 56, слугу — 42. Од осталих занимања попис бележи: два лекара, 14 учитеља, 53 свештеника и калуђера, 40 чиновника, 58 приходничара и 74 служитеља.⁵³

Потпунији увид у занимања по срезовима пружа преглед пописа становништва по групама занимања из 1866. Из њега се виде врсте занимања и њихова заступљеност, не само у привреди, него и у осталим областима људског рада.

Људство у години 1866. распоређено по групама занимања⁵⁴

срез	ж и т е љ а			р а т а р а		
	м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
Чачак варош	1.099	823	1.922	122	143	265
моравски	10.018	9.803	19.821	9.834	9.700	19.534
трнавски	4.511	4.484	8.995	4.468	4.455	8.923
драгачевски	10.429	9.919	20.348	10.317	9.839	20.156
моравички	9.194	8.793	17.987	8.441	8.201	16.642
Свега	35.251	33.822	69.073	33.182	32.338	65.547

З а н а т и

— Исхрана —

	воденичара, лебара, крчмара			месара и кобасничара		
	предуз.	помоћ.	свега	предуз.	помоћ.	свега
Чачак варош	58	62	120	8	3	11
моравски	7	19	26	—	—	—
трнавски	1	—	1	—	—	—

драгачевски	5	2	7	—	—	—
моравички	35	15	40	1	2	3
Свега	96	98	194	9	5	14

— Одевање —

	кројача			обућара			кожухара		
	предуз.	помоћ.	св.	пред.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	77	48	125	37	45	82	5	5	10
моравски	—	—	—	2	3	5	—	—	—
трнавски	2	—	2	—	—	—	—	—	—
драгачевски	7	1	8	2	—	2	—	—	—
моравички	41	33	74	6	6	12	4	—	4
Свега	127	82	209	47	54	101	9	5	14

	ткача			бојација		
	предуз.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	3	2	5	3	3	6
моравски	2	1	3	1	—	1
трнавски	—	—	—	—	—	—
драгачевски	—	—	—	—	—	—
моравички	7	9	16	2	1	3
Свега	12	12	24	6	4	10

— Грађевина —

срез	зидара и тесача			сталара			ковача и поткивача		
	предуз.	помоћ.	св.	пред.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	27	9	36	3	6	9	17	7	24
моравски	4	—	4	—	—	—	16	7	23
трнавски	—	—	—	—	—	—	3	2	5
драгачевски	—	—	—	—	—	—	5	3	8
моравички	10	1	11	—	—	—	14	8	22
Свега	41	10	51	3	6	9	55	27	82

— Покућанство —

	гричара			свећара			дрвенара		
	предуз.	помоћ.	св.	пред.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	6	4	10	3	4	7	—	—	—
моравски	—	—	—	—	—	—	5	3	8
трнавски	—	—	—	—	—	—	—	—	—
драгачевски	—	—	—	—	—	—	—	—	—
моравички	1	1	2	—	—	—	2	—	2
Свега	7	5	12	3	4	7	7	3	10

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

	котлара			качара			колара		
	предуз.	помоћ.	св.	пред.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	2	—	2	1	11	12	2	1	3
моравски	12	1	13	—	—	—	—	—	—
трнавски	—	—	—	—	—	—	—	—	—
драгачевски	—	—	—	—	—	—	—	—	—
моравички	1	1	2	—	—	—	1	—	1
Свега	15	2	17	1	11	12	3	1	4

	седлара			пушкара и ножара		
	предуз.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	5	8	13	4	—	4
моравски	—	—	—	—	—	—
трнавски	—	—	—	—	—	—
драгачевски	—	—	—	—	—	—
моравички	6	10	16	7	3	10
Свега	11	18	29	11	3	14

У групу „докућанство“ спадају и златари и сајције. Попис бе-
лежи у Чачку једног „предузимача“ и двојицу „помоћника“.

срез	Трговина			Подвози (кочијаши)		
	предуз.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	49	45	94	3	—	3
моравски	1	1	2	—	—	—
трнавски	—	—	—	—	—	—
драгачевски	1	1	2	—	—	—
моравички	52	31	83	2	—	2
Свега	103	78	181	5	—	5

Личне службе

У „личне службе“, према попису, рачунати су: адвокати, бри-
јачи, слуге и надничари.

	адвоката	пред.	бријача		надничара	слугу
			пом.	св.		
Чачак варош	1	5	4	9	37	28
моравски	—	—	—	—	—	—
трнавски	—	—	—	—	—	—
драгачевски	—	—	—	—	—	—
моравички	—	—	—	—	19	14
Свега	1	5	4	9	56	42

У области здравства („служба болесника“) попис бележи лекаре, апотекаре и бабице, у „јавну наставу“ учитеље, а у „вероисповед“ — попове и калуђере.

	„служба болесника“			јавна настава учитеља	„веро- исповед“ попова и калуђера
	лекара	апотек.	бабица		
Чачак варош	1	—	—	2	3
моравски	—	—	—	4	17
трнавски	—	—	—	2	5
драгачевски	—	—	—	1	14
моравички	1	—	—	5	16
Свега	2	—	—	14	55

У групу „управа“ разврстани су чиновници и служитељи. Као посебна категорија исказана је „војна сила“.

	чиновници		служитељи	„војна сила“
	чиновници	служитељи		
Чачак варош	28	34	3	
моравски	3	3	36	
трнавски	—	—	12	
драгачевски	3	—	28	
моравички	6	37	36	
Свега	40	74	115	

У „непроизводно људство“ спадају приходничари, просјаци и пензионери.

срез	Непроизводно људство	
	приходничари	просјаци
Чачак варош	51	—
моравски	1	—
трнавски	—	—
драгачевски	—	—
моравички	6	24
Свега	58	24

И наредних деценија, упркос нешто бржем друштвено-економском развоју, овај крај је још увек изразито пољопривредни. По попису из 1900. године сва занимања подељена су у четири класе (а ове у групе): (1) земљорадња и сточарство, где спадају и шумарство и риболов, (2) индустрија и занатство, (3) трговина, (4) јавне службе и слободна занимања. Од земљорадње и сточарства живело

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

је око 95% становништва. Остали од других занимања. Од 100 домаћина који су имали непокретне имовине било је: занатлија — 1,41%, трговаца и механџија — 1,21%, јавних службеника — 0,56%, свештеника — 0,20%, слугу и надничара — 0,47%, других занимања — 0,65%.⁵⁵

У област индустрије и занатства убрајају се групе: рударство, камен, прерађивање метала, гвожђа и челика, машине, оруђа, хемијски производи, грађевинарство, тканине, предива и плетива, дрвенарија, пиће, одело и обућа.

Попис 1900. године бележи ова занимања: грнчари, циглари, кречари, зидари, тесачи, каменоресци, чесмари, стругари, дрводеље, бравари, казанџије, ковачи, поткивачи, оштрачи, колари, механичари, пушкарџије, баруџије, воскари, бојаџије, врећари, ћилимарџије, сарачи и седлари, лебари, ашчије, колачари, бозаџије, месари, гостионичари, механџије, кафеџије, келнерџије, кројачи, терзије, ћурчије, обућари, опанчари, бербери, бакали, пиљари и торбари, златари и други. На прелазу два века, и у овом крају, поред старих, појављују се и нова занимања: машинисти, лимари, прерађивачи коже, праље, кувари и куварице, итд. Нова занимања су најчешће везана за појаву већих занатских и индустријских предузећа.

У грану трговина спадају занимања која се односе на трговање робом, новчане заводе и слично. Ту се убрајају: трговци дрвима и пољопривредним производима, стоком, гвожђем и осталим производима, као и трговци „ситничари“, затим чиновници новчаних завода, трговачки помоћници, па надничари, слуге и служавке.

Пописом из 1900. у јавне службе и слободна занимања урачунати су: официри, нижи чиновници, жандарми, државни чиновници, лекари, болничари, адвокати, учитељи, професори, свештеници, државни и општински служитељи, затим слободна занимања и лица која живе од прихода и помоћи.

Подаци о породицама на овом подручју указују на њихову структуру. Тако је 1900. пописано: 93,68% земљорадничких породица, 2,16% занатлијских, 1,19% трговачких, 1,12% јавних службеника, 0,17% свештеничких, 0,93% надничарских и 0,75% породица других занимања.⁵⁶

Занимљиви су подаци о имовном стању домаћинстава. Само кућу имало је 4% домаћина, кућу и друге непокретности 88,39%, само непокретности 0,87%. Није имало непокретне имовине 6,77% домаћина.⁵⁷

Услед дејства робно-новчане привреде, а нарочито са све развијенијом ратарском производњом, посебно у равничарским деловима чачанског, драгачевског и моравичког краја, у другој половини XIX века повећавао се број домаћинстава и становништва, а опада, најчешће деобом, број кућних задруга као економских и друштвених јединица. Процес раслојавања задруга најочљивији је код кућних задруга преко десет чланова, чији број се стално смањује. Ово раслојавање је нешто спорије текло у драгачевском и моравичком крају, нарочито у планинским пределима.

НАПОМЕНЕ

1. Др Никола Вучо, „Распадање еснафа у Србији“, II, Београд, 1958, стр. 186—187.
2. „Др Иван Ковачевић, Димитрије Туцовић и други социјалисти о економској политици српске владе 1903—1914“, Београд, 1975, стр. 15.
3. „Историја српског народа“, VI, Београд, 1983, стр. 9.
4. Драгиша Лапчевић, „Историја социјализма у Србији“, део: „Окупација“, Београд, 1979, стр. 110.
5. Др Никола Вучо, н. д, стр. 187.
6. Др Никола Вучо, „Привредна историја народа ФНРЈ до првог светског рата“, 1949, стр. 227.
7. Др Саво Обрадовић и сарадници, „Становништво НР Србије од 1834—1953“, Београд, 1953, стр. 18; Др Милорад Екмечић, „Стварање Југославије 1790—1918“, II, 1989, стр. 72.
8. Др Милорад Екмечић, н. д, стр. 64.
9. „Државопис Србије“, св. XIII, 1884, стр. 108—110.
10. Невенка Бојовић, „Занати у чачанском и милановачком крају“, Зборник радова Народног музеја, Чачак, XIX, 1989, стр. 102.
11. Др Никола Вучо, н. д, стр. 200; „Државопис Србије“, св. III, 1869, стр. 65—67, 71, 81, 87.
12. „Државопис Србије“, св. V, 1871, стр. 112—115.
13. „Статистика Краљевине Србије“, књ. XXV, 1904, „Статистика земљишта и жетвенога приноса у Краљевини Србији за 1901. годину“, стр. III.
14. Исто, стр. IV—VI.
15. „Државопис Србије“, св. III, 1869, стр. 65—67, 70, 80—82, 86.
16. „Попис становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 1895“, Београд, 1897, стр. 340—342.
17. Новак Живковић, „Занати и еснафи југозападне Србије 1836“, Зборник радова народног музеја, XX, Чачак, 1990, стр. 199—203.
18. „Државопис Србије“, XIII, 1884, стр. 138—140.
19. Радојко Николић, „Кабларски клесари“, Зборник радова Народног музеја, XVI, Чачак, 1986, стр. 209.
20. Невенка Бојовић, нав. рад, стр. 104.
21. Невенка Бојовић, нав. рад, стр. 104; др Стеван Игњић, „Ужице и околина 1862—1914“, 1967, стр. 64.
22. Новак Живковић, нав. рад, стр. 199—203; „Државопис Србије“, XIII, 1884, стр. 144—146.
23. Драгиша Лапчевић, н. д, стр. 105; др Стеван Игњић, н. д, стр. 88—89; „Статистички годишњак Краљевине Србије“, V, 1900, Београд, 1904, стр. 419, 420, 423; др Андрија Б. К. Стојковић — др Бранко Ковачевић, „Чачанска гим-

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И
МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

- назија 1837—1987", Чачак, 1987, стр. 63; Водич Међуопштинског Историјског архива, Чачак, 1988, стр. 244.
24. Др Андрија Б. К. Стојковић — др Бранко Ковачевић, „Чачанска гимназија“, стр. 59, 63, 105, 476, нап. 93; др Никола Вучо, „Развој индустрије у Србији у XIX веку“, Београд, 1981, стр. 282.
25. Опширније о томе: Љубодрог А. Поповић, „Чачанско-руднички крај на Светској изложби у Паризу 1889. године“, Зборник радова Народног музеја XIX, Чачак, 1989, стр. 197.
26. Јован Цвијић, „Балканско полуострво и јужнословенске земље“, Београд, 1966; „Антропогеографски списи“, Сабрана дела, књ. 4, т. I, Београд, 1987, 115.
27. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, I, Чачак 1984, приредио Ахмед С. Аличић, Детаљни попис смедеревског санџака из 1476, стр. 21—273.
28. Др Ејуп Мушовић, „Нахија Моравица (Ивањица) у XVI веку“, Зборник радова Народног музеја, XVI, Чачак, 1986, стр. 95.
29. Рад. Ускоковић, „Исељени Никшићи“, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1924, стр. 539—540; др Стеван Игњић — Јован Радовановић — Властимир Луковић — Љубомир Марковић — Милан Бујошевић, „Ивањица“, 1972, стр. 42.
30. Др С. Игњић и др., н. д, стр. 42—43.
31. Исто, стр. 43.
32. Јован Ердељановић, „Доње Драгачево“, антропогеографска проучавања, Београд, 1903, стр. 85; Коста Јовановић, „Горње Драгачево“, Београд, 1908, стр. 359; Радован М. Маринковић — Томислав Протић — Јован Радовановић, „Драгачево“, 1981, стр. 11—14.
33. Радован М. Маринковић и др., н. д, стр. 11—14.
34. Исто.
35. Љуба Павловић, „Ужичка Црна Гора“, Насеља и порекло становништва, књ. 19, СКА, 1925, стр. 92—93; Радован М. Маринковић, „Становништво Бељине, Парменца и Придворице“, Зборник радова Народног музеја, XVI, Чачак, 1986, стр. 273; Радован М. Маринковић, „Становништво Међувршја, Паковраћа и Ривага“, Зборник радова Народног музеја, XX, Чачак, 1990, стр. 263; Радован М. Маринковић, „Становништво Слатине, Жаочана, Кукића и Мршица“, Зборник радова Народног музеја, XVII, Чачак, 1987, стр. 217.
36. Опширније: Радован М. Маринковић, наведени радови.
37. Исто.
38. „Државопис Србије“, III, Београд, 1869, Попис људства у Србији, стр. 80—89. Називи општина наведени су према званичном попису.
39. Исто.
40. Милан Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, Београд, 1876, стр. 350, 620, 624, 686, 689.
41. „Државопис Србије“, XVI, Београд, 1889, стр. 120, 158, 168, 176, 218, 226, 230, 232.
42. „Државопис Србије“, XVI, стр. XXI.
43. „Попис становништва у Краљевини Србији 1895“, Београд, 1896, стр. 88—91.
44. Исто, стр. 60, 64, 66, 76.
45. Називи општина према званичном попису.
46. „Статистички годишњак Краљевине Србије“, књ. шеста, 1901, стр. 18—19.
47. Исто. — У насељена места попис је рачунао и засеоке, којих је у моравичком срезу било 112, а у осталим 16.
48. „Државопис Србије“, III, 1869, стр. 83, 84, 108—110; Статистички годишњак Краљевине Србије, 1901, стр. 34—35.
49. „Државопис Србије“, XVI, Београд, 1889, стр. 120, 156, 168, 170.
50. „Државопис Србије“, XIII, стр. 108—110.
51. Исто, стр. 176—181.
52. Исто, стр. 138—140.
53. Исто, стр. 144—146.

54. „Државопис Србије“, XVIII, 1884.
55. „Статистички годишњак Краљевине Србије“, V, за 1900. г., Београд, 1904, стр. 43 — Подаци се односе на руднички округ коме је ова територија тада припадала. Могућа су незнатна одступања.
56. Исто.
57. Исто.

POPULATION — DES RÉGIONS DE TCHATCHAK, DRAGATCHEVO ET
MORAVITZE DANS LA SECONDE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE
(NOMBRE D'HABITANTS ET OCCUPATIONS)

L'auteur fait tout d'abord état du développement économique des régions de Tchatchak, de Dragatchévo et de Moravitzé dans la seconde moitié du XIXe siècle, en signalant les branches fondamentales de la vie économique — agriculture, artisanat et commerce, mais en mentionnant aussi les autres.

La partie principale du texte se rapporte au nombre d'habitants de ces régions et aux métiers que ceux-ci exerçaient. L'auteur présente des données relatives à l'origine de la population et à l'immigration de celle qui provenait des régions dihariques. En plus des données sur le nombre d'habitants par arrondissements d'après la statistique officielle, l'auteur donne aussi des indices relatifs à la composition de la population et aux occupations de celle-ci dans la période considérée, ainsi qu'au rapport entre la population urbaine et celle des villages, à l'état fortune de celles-ci, au nombre, d'habitants étrangers, ou nombre de maisons, d'agglomérations et de communes.

Dr Života Marković

БЛАГОЈЕ РАДИВОЈЕВИЋ

ХАЈДУЧКИ ТРАГОВИ ОД ПРЕ 160 ГОДИНА

У Архиву Србије, под сигнатуром СОС 877 и 945, чувају се документи о злоделима, хватању, саслушању и пресудама хајдуцима који су, почетком тридесетих година XIX века, харали по чачанском и моравичком крају. Та документација није само голо сведочанство о криминалу, него пружа мало ширу слику ондашњег времена.

Дуготрајно робовање, а затим беспошtedно ратовање, насиља, зулуми, сиромаштво и општа несигурност — оставили су дубок траг у српском народу. Деценијама још и после установљења Милошеве Србије трајало је такво стање, коме су понекад кумовале и нове старешине.

Земља је била огрезла у хајдучију, против које се Милош Обреновић борио дуго и упорно, користећи најенергичније мере и веома строге казне: од тешких батина до ужасне смрти.

Најчешћа казна за све врсте кривица била је „бој“. Батине је могао добити свако ко је проглашен кривим. Чак и жене. Тако је књаз Милош, 3. априла 1823. године, наредио кнезу Филипу Тајсићу у Драгачеву да оде у село Вирово и да ухвати неку Јелицу која кметове ружи по сокаку и, пошто је веже за једно дрво насред села,

да јој пред сељацима удари „50 добрих камџија“. Милош Тајсићу још поручује да „ако би јој... једну само мање ударио од педесет, нека онда своја леђа приуготови“.

Телесно сакаћење није било ретко, али је као казна најчешће коришћена „шиба“, која је обично извршавана празником — да би било што више учесника и гледалаца. „Полунаг кривац пролази кроз упараћене бећаре, калфе и момке, који се искупе на позив власти, која им преко пандура подели пруже. Пандури подстичу ревност шибача претњом и примерним ударцима по жртви, која се трчећи превија на све стране вичући обично: *немојте браћо!*“

Кад би какав лопов или хајдук био ухваћен, суд би га најчешће осудио на шибу кроз стотину или триста момака четири или шест пута горе и доле, па ако издржи онда га пусте.

Ако би, пак, био ухваћен неки окорели рсуз, како су још називали хајдуке — био би осуђен на смрт, а његово тело стављено на точак и дигнуто на неком раскршћу, где би га могли видети, а нико није смео да га скине док се не распадне.

У чачанском и ужичком крају хајдучија је била посебно изражена, јер је, до почетка треће деценије XIX века граница Србије према Турској у овим крајевима била доста близу, још неутврђена, па је читав тај предео, нарочито у Старом Влаху, био изложен сталним немирима. Срби су одбијали да плаћају спахијске намете, а Турци то упорно тражили и неретко силом покушавали да отму.

Буне, немире и разне сукобе обилато су користиле хајдучке дружине и лоповске банде прелазећи с једне на другу страну границе да харају, краду, пале, отимају стоку, чак и девојке и децу, уцењују, прете. Не зна се да ли је било теже сачувати главу или имање. Зато је хватање сваког хајдука или лопова у народу било примарно са олакшањем, а строге казне одобраване.

Корени хајдучије, међутим, били су дубљи и требало је много времена и напретка читавог народа да ишчиле.

ОДМЕТНИШТВО И ПАД ХАЈДУКА ДОВИЈАНИЋА

Један од најпознатијих хајдука онога времена био је свакако Периша Довијанић, из Церове, у нахији старовлашкој, који се одметнуо негде у лето 1830, а био ухваћен следеће године у пролеће.

Све је почело на пожешком вашару. Панађури су били значајни, не само у привредном смислу, него су и прилика за окупљање,

виђење и договор. За намесника тог панађура 1830. године био је одређен драгачевски капетан Милован Недељковић из Вирова. На тако великом скупу природно се нашао и чувени ужички сердар Јован Мићић. Није чудно да се у оној гунгули и вреви вашарској смуцао и понеки сецикеса и јатак хајдучки.

У мноштву пословних људи и бадавација на пожешком вашару се нашао и Периша Довијанић, двадесетгодишњи младић из Церове. Шта је он тамо тражио, може се само претпоставити из чињенице да је баш он набеђен за крађу и приведен намеснику Недељковићу. Мићићу је изгледа Довијанић био сумњив и за нека друга недела, па га сердар, под стражом, пошаље у Ариље својој кући, како би, после панађура, са њим „поразговарао“. Свестан сердареве нарави, а можда и своје кривице, Довијанић, међутим, искористи прилику, па, без коња и пушке, умакне — право у хајдуке.

Ево шта је о томе изјавио сам Јован Мићић у саслушању поводом овога случаја, јер је то од нахијског суда захтевао Суд народни српски, пошто је Периша Довијанић тврдио да је у хајдуке отишао због зулума Мићићевог.

Он, сердар, „трефио се — каже — послом својим на вашару у Пожеги“ када је неки Богић Буројевић из Сивчине украо једну пушку малу а другу пушку Периша Довијанић. „Потом обојица буду ухваћени и одведени пред г. капетана Милована Недељковића... пак овај узме од њи крадене пушке, затим казни их а колико је глобе узео сердару није познато, потом да се он преко људи разумео за реченога Перишу да је овај чрез једну зиму држао на јатаку код себе ајдуке Лазу и Васу Пушелије и говорећи да га онде питати није могао чрез многог калабалука и вике да ли је држао хајдуке пошаље га у Ариље својој кући да га тамо полако испита како би хајдуке похватао, но овај не чекајући сердара побегне...“

У вези са одласком у хајдуке Довијанић је на једном саслушању рекао још и да су Мићићеви људи пуцали на њега једне ноћи у намери да га убију.

Тешко је после толико времена рећи како је заиста било, јер Периша Довијанић, упркос своје младости, није био невинашце, као што ни чувени Мићић није био баш нежан старешина. Тек, Довијанић се нађе са Пушелијама „пред Илијиндан на једно недељу дана у селу Ојковици“. Одонда је до Лучиндана са њима хајдуковао.

У извештају Суда нахије пожешке (који је заседао у Чачку) Суду народном српском у Крагујевцу пише шта је и како је све Довијанић „хајдукујући са арамбашом Лазом и братом Лазовим Ва-

силијем Пушелијама по Сувом Брегу Нахије рудничке и Димитријем Мунигузицом из Ојковице Нахије старовлашке, харао и многе штете које следовати буду починио. . .“

Потом се наводе недела његова и „дружства“ његовог:

- „1. Запалили су кућу Јове Леонтијевића из Клекове уочи Илина дне.
 2. Габали су Радосава Целебића из Беле Реке.
 3. Једно вече вечерали су на Златибору код Лаза Керченовића из Чачка од којег друштво његово пребе њега узело је било 2 дуката цесарска и од Томе Томановића из Чачка 3 дуката и тада Мићићевом писару убили су четири вола штоим 100 гроша које од њега узети ималису није хотио донети и дати им.
 4. Уфатили су неког Божовића из Бели брда дете и водилига и за њега одсеклиму отца на 700 гроша изато узели после 650 гроша и дете пустили.
 5. Од неког Топаловића из Трудова узелису 600 гроша. И ударилису на Јовицу Бугарина у Радаљеву и њега габали и ранилига од које ране преболеоје.
 6. Бабу Аврама Дошљака из Сивчине изгорелису веригама која је по неком времену од тога умрла.
 7. Пресекли су неког Мата с Маћа на 200 гроша и одатле одашли на Пресеку и ту побилисе с четом и зато колебу Риста Кијурића запалили исагорели.
 8. У Кућанима неког Пауновића габали и ранили, који после пети дан од тога умро.
- После свега овога свадивши се с друштвом о Лучину дну у Ојковици око неке пушке растао се с њима, који да су у Морачу отишли каже а он вратио се кући и по расстанку од друштва узео је одсек од Мата с Маћа са Трипком Јездимировићем сељаком његовим 100 гроша и потом пошав од куће на Лису Нахије ове с Милијом Алуцом из Дубраве, ударио на зета свога неког Варјачу у Приликама натеранијем пизму имајући битига, који опезио је и побегао и одатле дошаоје код Петра Марића на Лису Нахију ову и ту буде ухваћен. . .“

Сталне потере и неизвесност и будући да му је дружина отишла у Морачу, натерале су Перишу Довијанића да тражи склониште ван родног села. Тако се једног дана у Кулиновцима код куће буљубаше Мише Рошића појави Перишин рођак Милија Муцо и исприча како се Довијанић спрема у Нову Варош да се преда Турцима. Буљубаша наговори Милију Миси да каже хајдуку да се преда њему, буљубаши, и да му он гарантује да му се ништа неће догодити. Али, како се Довијанић није појављивао, буљубаша смисли други план, о чему говори извештај Суда нахије пожешке Суду народном српском од 30. априла 1831.

Тај извештај је, наиме, писан на захтев Суда народног српског пошто је Довијанићева мајка тражила да се утврди шта је све њен син имао приликом хватања пошто ће он морати да плаћа сву штету коју је хајдукујући починио. Суд пише:

„...Обаче по овом видећи Буљубаша даму Периша недолази каже пандуру Петру Марићу дага он к себи као на јатака примамн које Петар и

учини с доказателствима прелепим дасе о њему даје код њега нико ни осетити неће и примамивши га тако задржига код себе чрез 1 месец дана у којем времену јави Буљубашни који пошаље својег пандура с налогом на Петра да га вежу и њему предаду и он пошаљега нам под стражом.

Код њега кажу да више ништа нашли нису кром 1 дуге пушке, 2 пиштоља, 1 белокорасти нож, 1 фишек кесе, 1 силај и кесу с цесарским дукатом и све ово код себе кром силаја одузевшиму задржали, од који ствари пошилимо вам пушку дугу, 2 пиштоља и нож, а за остало јављамо да је Буљубаша дукат и фишек кесе поделио на пандуре за труд њиов уфатања њега и да се такве од пандура из узрока што су ји потрошили узети неможе с додатком акобисе и приморали да дати морају да други пут нимало акоте имати нећеду эле људе фатати...“

Периша Довијанић не би био хајдук да и у затвору није мислио на слободу и како ће до ње доспети. После нешто мање од три месеца од како је ухваћен — то му умало није пошло за руком. Остало је записано:

„Он нама уочи трећег дана Рождества Христова сирјеч уочи Свјатаго Архиѣкона Стефана прокопавши апсану са још 6 апсеника истрчао био... којег трећи дан по учињеном... у селу Грабу Нахији овој уфатили су кметови и нама тако предали га... Ми њега тада оковастависмо и време до данашњег дана много пута на испит као и друштву његовом гди се находи, тако и о неваљалим делима његовим кад с друштвом починио је предузимали, а к томе од дана до дана и очекивали на какове тужитељс његове, да би и од њи штогод боље оневаљалом поступку његовом дознати могли и видећи дае време доста протекло а тужитеља никакови да долази немаде нисмо даље изоставити могли... пошилимо га под стражом Високославном Суду народном на даље промишленије о њему...“

Није прошло много времена, нешто више од два месеца, кад је, после тога, Суд народни српски у Крагујевцу донео „Решење над ајдуком Перишом Довијанићем около 20 година старим из Церове Нахије старовлашке, нежењеним, који има само стару мајку“.

На основу образложења казне, која је изречена 14. маја 1831, може се стећи утисак о судској објективности ако не и о извесној благодатности, јер је суд прихватио Довијанићеву одбрану — да је „из нужде у ајдуке отишао и да за све време ајдуковања свога никаква зла лично учинио није него што је гођ учинио да је учинио наводом његови старешина и из пизме коју су они започели пре него што је он к њима дошао, осим што је гађао Јовицу Бугарина који је пре тога двапут њега гађао, узевши у призрење што је он дете Ристе Кијурића од ватре избавио које би без њега изгорело било и особито што је у кратком времену друштво својевољно напустио и ајдуковати престао и сматрајући на његове младе године, осуђује га на шибу кроз триста момака шест пута на месту, тј. шест пута горе и шест пута доле које кад издржи и кад плати све што од учињене штете на њега припадало буде да се отпусти и ослободи.“

Сутрадан, 15. маја, решење буде послато кнезу на „благорасужденије“. Старом лисцу нешто ту, ипак, није било све јасно, а нарочито, изгледа, што се нико од оштећених не јавља или да сведочи или да тражи накнаду штете. Зато је он пресуду „изволио... преиначити и Суду народном наложити да реченога Перишу пошље у Пореч на робију на неодређено време док су начињена злочинства његова боље не дознаду које Суд народни да се постара дознати од капетана и старешина старовлашки...“

Тако се Периша Довијанић нашао на робији у Поречу, а нахијски суд замолио попа Ђока Јованчевића да каже шта он зна о овом хајдуку, пошто је из његове нахије. С Јавора је стигло „известије које се с казивањем Перишиним без најмање разлике слаже“.

У међувремену Суду народном стигне писмо из Пореча у коме тамошњи капетан Стефан Стефановић јавља да је „поменути ајдук у крајњу неку још от летос Болест пао и да непрестано и дан данашњи без никаквог олакшања у истом находи се, која у врло малу у живот повратка надежду даје. Зато вам из дужности и јављам у случају ако би га смрт нашла да се речена о њему пресуда у дејствије произвести не би могла.“

Због свега тога Суд народни поново заседа и закључи да „блажу казну заслужује“ и „будући да је његово казивање које га у нечему правда за истинито посведочило и будући да је он већ у Поречу на робији, осуђује га да тамо на робији остане годину дана од онога дана када је тамо послат и после годину дана кад плати све што од учињене штете на њега припадало буде да се отпусти и ослободи“.

Решење са пресудом опет дође пред Господара. И сад, да ли се строгом Милошу учини да је то блага казна за једног хајдука упркос свим олакшавајућим околностима које му иду у прилог, да ли је мислио и на неке друге (политичке) последице те пресуде о којима судије нису ништа знале, тек он је опет преиначи и 25. новембра 1831. донесе коначно „Решење с тим измененијем да се томе Периши по одржаној робији у Поречу где се већ налази кроз 300 момака шест пута на место шиба...“

Да ли је кнез Милош био упознат са Стефановићевим писмом из Пореча или је накнадно обавештен о Довијанићевом оздрављењу, тек казну је ваљало издржати, јер царска се не пориче, поготову Милошева.

Не зна се кад је и где Довијанић шест пута „кроз триста момака“ протрчао. Документа о томе у Архиву нема. И, тиме би се

прича о хајдуку Довијанићу завршила да није књиге Новака Живковића „Ужички немири“, у којој овај врсни познавалац оновременских прилика у овом крају каже: „Довијанић је остао доживотно хајдук и под старост пребегао на турску територију, где је и нестао“.

ПОХАРА ПОД МУЧЊОМ

У мају 1832. четворица „рсуза“ из пожешке и ужичке нахије одлуче да похарају попа Ђока Јованчевића, стерешину старовлашког, рачунајући да је у народу прикупио порез спахијама, па су се надали богатом плену, поготову што је једном од њих неки Јованчевићев сеиз рекао да поп те „вилајетске новце“ држи у кући своје посестрима у Маћу под Мучњом.

Похара је извршена, али су хајдуци убрзо ухваћени.

Суд Нахије пожешке у Чачку извештава, 25. маја 1832. Суд народни српски у Крагујевцу:

„Миливоје Платојевић из Миросалца Нахије ове и Јевђеније Марковић рођен у селу Маћу Нахије старовлашке, за сада у селу Миросалцима у једној механи киријом држећије живећи, послати су нам под стражом од госп. Милована Недељковића капетана Драгачевског Нахије ове 13 ом. са известијем да је први сам собом немајући никаквог друга између великог вторника и среде т. г. између 5 и 6 месеца априла Богосава Милићевића из Трешњевице Н. ужичке ноћу из зграде поарао, а потом пак он с Јевђенијем, с Милованом Гордићем из Латвице и Гаврилом Чамцићем из Ступчевића Н. ужичке да су између 11. и 12. маја ноћу у селу Маћу Нахији Старовлашкој попа Боку Јованчевића старешину старовлашког из зграде неке посестрима његове поарали, које оковастависмо уапсили смо и над њима испит о горенаведеним поарама учинили...“

Сличан извештај послао је, 7. јуна, и Суд нахије ужичке и соколске о хватању и саслушању Гаврила Чамцића и Милована Гордића, само што предлаже да се сва четворица суоче „и да се види који је шта од њи од похаре узео и однео...“

Испит Гаврилов:

„Мене је позвао Милован из Ступчевића овим начином, говорећи: Гаврило, зове нас Платојевић и Јевђеније механција из Миросалца да похарамо неку удовицу у Драгачеву у које има 7 ока дуката, него ајде и ти да идеш са нама и на овог позивање обећаше поћи и тако добемо уторник т. г. 10 маја у Миросалце у Ан и онде састанемо се нас четворица пак изведе нас Јевђеније више механе код оног брода и упита нас знатели куда ћемо, а ја и Милован одговоримо да незнамо, докле он овде открије нам да је намерио посестриму попову похарати, изражавајући да је онде остава попова, но кад смо чули на кога хоће да нас наведе, уступим ја и Милован говорећи им да ми тамо ићи несмемо, а Јевђеније и Платојевић охрабренас са увешченијем да нико уватити нас неће и тако склонимо се онде сви ићи на посестриму попа Ђока...“

После договора ухвате јатње неког Богосава из Трешњевице и испеку га и поједу за вечеру, па ту преноће и предане, а кад смркне крену у Стари Влах, где их Јевђеније Марковић, који је познавао тај крај и знао „гди шта стоји“, доведе до куће Јованчевићеве посестрима. Прикрију се док је Јевђеније са једне букве осматрао кога има у кући, ко излази и улази.

„Потом дође нам Јевђеније у расвит и каже да је само једна жена са дететом из зграде изашла и потом одведе нас у једно осоје где смо данили и кад се сумрачило, доведе нас Јевђеније к једном складу пак он остане из пренчине да ако би неко пред нас изишао да не би њега познали, а ми одемо до пред зграду и униће Планојевић унутра, у зграду и извадивши један сандук дода мени да Јевђенију однесем а он још један сандук изнесе са Милованом, стигне мене и Јевђенија, сад повиче Планојевић да станемо и да видимо шта у сандуцима има...“

У једном сандуку нађу само орахе, а у другом неке хаљине и „једну кутијицу“.

Испит Миливојев:

На питање ко га је наговорио на похару, Миливоје Планојевић је одговорио:

„Није ме наговорио нико но Јевђеније поиска од мене 10 гроша да му узајим и ја му одговорим да немам он поиска и од Милована и он му одговори да нема. Нато Јевђеније рече ово се овде никакко живети неможе но ајдемо на једно место да издеремо новца петнаест кеса...“

После, кад су стигли у Маће, сећа се да Марковић рече: „Идем тражити неку траву мисличицу, говорећи она ће ми казати море-моли што учинити, но тражити ненашао а Милован тукао је конце унакрст и рече заиста можемо посао израдити и кад вече пристигло Јевђеније рече ајде идите ви а ја несмем оћеду ме познати...“

Испит Јевђенијев:

Каже да му је Милован Гордић рекао да је „од Илије Ђелкапе сеиза попа Ђоковог када је једанпут писмо у Брусницу Господару носио да поп Ђоко имаде код неке посестрима његове у Маћу на 15 ока сами цванцига вилајетскога новца. Ја сам намислио ићи њега с неким друштвом поарати и знајући да си ти с њим нешто у пизми и да добро знадеш показати гди је кућа посестрима његове и гди се ти новци налазе и добро сам те утрефио ајде с нама у друштву пак ћемо све што нађемо поделити ако нам по срећи нашој искочи...“

Судећи по исказима ове дружине, а нарочито по њеном крају, изгледа да је Јевђеније Марковић био најлукавији, а можда и пот-

стрекач читавог „подухвата“. Једино је, можда, остао најкраћих рукава бар што се пара тиче. А можда и није. Ко зна? Ево једног детаља који сведочи о превртљивости његовој.

На саслушању своје Гаврило Чамцић је испричао да су разочарани садржајима сандука хтели да побацију оне хаљине, а Јевђењеније се успротивио говорећи да ће он да узме све „и да прода у Јагодини“. Међутим, на питање судије: „Шта учинисте с хаљинама?“ Марковић је одговорио:

„Кад смо и до Грабовице, реке гди у Моравицу утиче дошли ту видећи ја да новца нема но саме хаљине попове, покајем се и кажем: ајдете да од бога набете да повратимо, оће нас поп клети и кажем им да ћу ји ја лако подметнути да ји сам поп набе, мислећи однети ји на Катиће пред хан гди се поп сваки дан налази и ту наједну мотку окачити да ји поп лако упази и набе...“

Побегавши брзо „с лица места“, раставе се са Марковићем, а њих тројица преко Радаљева дођу у трешњевичко гробље и ту стану да похару поделе. Највеће интересовање код свих изазивала је она „кутијица“, јер су рачунали да су у њој паре.

Међутим, плен и није био баш онакав каквом су се надали: „19 рубаља стари и једна панађија“. Од тога Чамцићу и Планојевићу припадне по шест рубаља, а Гордићу седам рубаља и она панађија.

И, ту се позавађају, сумњајући да је неко од њих ипак у оном мраку нешто сакрио, што је и било истина, јер је Милован Гордић на свом испиту изјавио:

„Но кад смо паре делили само ону кутијицу покажем Планојевићу и Гаврилу са рубаљама а јошт новца што је у једној чарапи било нисам им казао но утајим. Из кутијице пак дали су ми 7 рубаља и једну панађију а у чарапи било је новца: 1 мала рубаља, 2 малудије мале, пол стамбола, 3 ограбенице, 8 седамнаестица, 14 марјаша, 2 турска марјаша, 1 грош турски, 9 шестака, 92 паре ситне, 1 аирлија, 3 по пол крсташа и 2 цванцика и узео сам три мараме, једне чарапе беле и једну чарапу белу у којој су новци били...“

— Поп Боко јошт тражи и новаца и којекакви ствари од вас?

— Ја више нисам узео нити пак код мене има, већ нека се испита Јевђењеније и Планојевић може бити да су у њи новци и ствари које јошт не излазе... Нисмо у мраку видели шта у кога има...“

Делећи онај плен у трешњевичком гробљу у свађи, изгледа да су били сувише гласни.

„Но док смо ове ствари разгађали“, каже Чамцић, „ударе два човека упомоћ и ми скочимо да идемо кућама својим но ови људи вичу на нас да станемо а ми трчећи напред измичемо, затим ови људи истурише пушке и викнуше ево рсуза но међутим утечемо и

сваки одемо кући својој... Сад ома отидем моме кмету и саобштим му шта сам учинио и с киме и он пошље ме сердару Мићићу...“

И, све се открије. Тако се преда и Милован Гордић, а Планојевић дође кући и: „Пођем бос к вигњу Ђеки Левом тражити један гуњ да купим и дотле недостајући ми а потера упазим ме и потера ме од које се бежећи у једне осоје чујем капетана Милована гди ме виче бежи к мени Миливоје, ја претрчим к њему и тако ме уфате.“

Утом се у Миросаљце врати и Марковић и сврати у кућу Марка Степановића „у пол дана и упитам га ја шта ћу да чиним он ми рекне: небојсе и донесе ми ракије, а међутим потајно јави сељанима који се око куће склопе и мене онде нашав уфате и одведу ме капетану...“

После извешћа о хватању ових пљачкаша, Суд народни затражи од оба нахијска суда да му ухапшене „под тврдом стражом пошаљу“, јер су се и Чачани и Ужичани жалили да их тешко могу чувати, „јер апсана је једно овде слаба а друго нема чувара да апсенике чува, но ми чувамо по редом као стражари и боимо се да не утекну, пак може се потом рећи да смо ми испратили...“

Своју двојицу Ужичани добро привежу и пошаљу за Крагујевац, одакле им стигне потврда да су „апсеници предати нама о чему вас известити не пропушћемо“.

Суд из Чачка, међутим, 11. јуна, јавља Суду народном „о следству бекства рсуза Миливоја Планојевића и Јевђенија Марковића из Миросаљаца којим су начином утекли и какве смо мере о тражењу њиовом и по бегству сврху рсузлука учинили, послатое нам писмо одговарајућивас покорнејше јављамо да смо вам с писмом нашим од 27 маја т. г. бр 377 тражења њиовог послали сад пак јављамо да смо писмено известије од господара Томе Перишића президента Суда шабачког... добили у којем јавља нам да су опоменути Рсузи 5 јунија с Турцима неким под именом њиви слугу кроз Лешницу у Лозницу прешли и на Љубовији скели у Босну превезлисе и тако избегли...“

Шта се, у ствари, догодило?

Суд нахије пожешке у Чачку, на тражење Суда народног, пошаље, у пратњи два пандура, Планојевића и Марковића за Крагујевац. У Книћу их ухвати мрак, па сврате у механу да преноће. Нешто од умора, нешто од ракије пандури поспе, или се, можда, и направе да спавају ако су им хајдуци нешто обећали, тек она дво-

јица „провале пенцер и побегну“. Суд расписе за њима потеру „а пандуре вративши се уместо злочинаца уапсимо...“

Суд народни српски донесе решење да се Милован и Гаврило Марковић, „због лоповлука њихова кроз триста момака трипут на место т. ј. три пута горе и толико доле шибају, к томе да се ненакнађена поара... у колико се узмогне од њи наплати...“

Кнез Милош, који је у свакој, па и у оваквим приликама имао последњу реч, преиначи ово решење „с тим да се свакоме у два пута по 50 свега дакле 100 штапова ударе и накнада или недостатак учињене поаре из њиховога имања плати“.

И док су Гордић и Чамцић лечили убоје, „буду учињене још две похаре, једна у Краварици, а друга у Придворици код Чачка, па се посумња да се Миливоје Планојевић вратио.

„Како житељи села поара ови тако и ми бацисмо одма подозрење да је он такове починио“, јавља у Крагујевац Суд из Чачка.

И заиста, по неком времену једна жена из Миросаљаца, у једном потоку, видеља је Миливоја Планојевића. А онда, око 10 сати, 7 октобра 1832. године код чачанске скеле на Морави „однекуд изишао је имајући на себи мали гуњ шарен, црвен џемадан од чохе, једну ћечерму, 3 појаса око себе и главу белим шалом обмотану и проче у хаљинама, дугачку пушку и 2 мале и 1 чибук, на брод чачански више скеле и у воду прећи нагазио, у којој тад неки од Чачка идући прегнаду преко Брода 7 волова и пођу на скелу привестисе, који опазив њега рекнуму брата ту прећи неможеш но иди даље на скелу и прећи...“

„Под видом трговца потера волове, али кад буде спрођу механе зад у мисли да неће бити никога који ће га познати, но познат буде од потревившег се ту делом својим Милована Берберина...“

Побегне уз Мораву у Луг, али Милован Берберин са кафеџијама га потера без пушака па пошаљу једнога дечка да јави у суд. Утом стигну пандури на коњима и пешке.

И, „овамо онамо опазимо и на предају позивати га почнемо уверавајући га да се ништа небои, но он непослушав позивање почне се из пушака бити, зато и потера видећи да се никако на добро уфатити неда... пуцати на њега почне од ког пуцања једно погоди га и смертно рани тако да ништа на питање наше одговорити није знао, ту натоварен на коња буде и у Чачак понешен и приставши већ Чачку издахне...“

Онда Суд из Чачка упита писмено Суд народни у Крагујевцу шта да чине са лешом Планојевићевим, а отуда стигне одговор:

„Опредељујмо да се тело његово за углед и предохраненије другима на коло стави и на путу остави док се не распадне“.

И тако се заврши ова, ни прва ни последња хајдучија у нашем крају.

TRACES DES HEIDOUQUES D'IL Y A CENT-SOIXANTE ANS

Même après la Seconde insurrection serbe, surtout vers les années 30 du XIXe siècle, à Tchatchak et dans les environs, ainsi que dans le Moravički Stari Vlah il y avait de nombreux héidouks qui vivaient dans la clandestinité plutôt pour des raisons de pillage que pour celles de politique. Les autorités serbes cherchaient à supprimer ce mal en ayant parfois recours à des représailles drastiques.

Ayant examiné des actes juridiques authentiques, l'auteur du présent texte éclaircit ce phénomène, en soulignant que ces documents offrent une image touffue de tous les aspects de la situation, telle qu'elle était à l'époque dans cette partie de la Serbie.

Blagoje Radivojević

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

**МЕХАНСКО-КАФАНСКО-ПЕКАРСКИ ЕСНАФ У ЧАЧКУ
(1841—1910)**

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ
УУ 32000 Чачак
Радише Поштића 7

УДК 338.6 „1841-1910“

И после Другог српског устанка, са све чешћим караванима трговаца, путника и робе, подизањем мезулана и развојем поштанског саобраћаја, занатства и јавних делатности, поред путева, на њиховим раскрсницама и у варошима Србије подизане су механе и кафане. У њима су налазили окрепљење и смештај путници, трговци и други намерници.

Поред спремања хране и точења пића, у механама и кафанама печен је хлеб (у црепуљама и пећима). Постепено, у градовима започиње и развој пекарског, као самосталног, заната; пекари су отварали и своје специјализоване радње — пекаре. И угоститељство је постепено трансформисано: од механа настајале су кафане, а касније биће подизани и хотели. У варошима, иако су постојале пекаре, справљање хлеба и пецива настављано је и у механама и кафанама. Ово није „ишло у рачун“ пекарима, који су парирали механџијама

и кафецијама на тај начин што су у својим радионицама нудили и разне врсте јела. Из овога ће се изродити спорови, који су дуго трајали.

Ипак, ни ти спорови нису сметали механцијама, кафецијама и пекарима да улазе у заједничке струковне организације — еснафе. Циљ еснафа, поред осталог, био је и да штите интересе својих чланова, да брину о подмлатку и спречавају бесправан рад „дивљих“ мајстора.

Тако је било и у Чачку, где је 1841. године основан Механско-кафанско-пекарски еснаф. Ако се суди по расположивим документима, правила овог еснафа нису одмах одабрана, што може да наведе на закључак да он и није радио у првим годинама. Чачанске механције, кафеције и пекари тражили су 1844. године да им власт потврди еснафска правила, али Министарство унутрашњих дела ово није учинило образлажући такав свој поступак припремама нацрта еснафске уредбе.¹ Уследио је, после доношења те уредбе, и потврђивање ових правила.

Иначе, у Чачку је 1838. године пописано 27 механа, а 1857 — 57 приватних механа и кафана; тада их је у трнавском срезу било осам, а у моравском (љубићка села) — 12.²

ОД ШЕГРТА ДО МАЈСТОРА

У механама, кафанама и пекарама дуго су радили углавном чланови појединих породица; ако је било више посла — у помоћ су позивани приучени радници.

За послове у тим и таквим објектима нити је учен занат, нити су полагани калфенски и мајсторски испити пред стручним комисијама.

Ако се узму за веродостојне подаци из деловодног протокола овог еснафа, полагање стручних испита, механског, у Чачку отпочело је 1866. године. Први је мајсторски испит положио 26. јуна 1866 — у присуству старешине Еснафа Миће Шуљагића, Стева Ђуровића и Обрада Ковачевића — Васо Микаиловић. После њега мајсторски испит положио је Јован Миловић.³

Полагање испита захтевало је одређену процедуру. Одобрење је издавало Окружно начелство након увида у „калфенско писмо“ и доказе о томе да кандидат већ држи радњу. Начелство је, у складу са Еснафском уредбом, ценило да ли кандидат испуњава тражене услове. Након тога упућивало га је Еснафу — „да га испиту под-

вргне да ако се достојан покаже да га за члана свог прими и мајсторско писмо изда“. Само начелство је делегирало и свога представника у комисију — као када су, на пример, мајсторски испит полагали Илија Обрадовић и Јован Минић, калфе.

Из докумената овог еснафа сазнаје се да је мајсторски испит положило од 1866. до 1876 — 17, од 1877 до 1886 — 21, од 1887. до 1896 — 38, а од 1897. до 1910. године — 50 калфи.

Власници радњи могли су да постану само они који имају положен мајсторски испит и „мајсторско писмо“, уз — наравно — испуњавање других услова, у које је спадало и извршавање одређених обавеза. Када, примерице, кафеџија Ђорђе Николић није могао да докаже да је у Свилајнцу (одакле је досељен) платио механску таксу, Окружно начелство у Чачку наложило му је да плати таксу од пет талира, а Механско-пекарском еснафу два цванцика цесарска.⁴ Решење Окружног начелства потписано је 1. јуна 1874. Тих година, иначе, поред већ поменутих, у Чачку је радило још неколико мајстора досељених „са стране“; било их је четири, од којих је један мајсторски испит положио у Крагујевцу. Деведесетих година у Чачку су „упражњавали“ радњу и неки други долазници — њих четири.

У то време у овом еснафу било је релативно доста мајстора: старих до 25 година — 40, од 26 до 30 година — 48, од 31 до 35 година — 20 и старијих — 28. У Чачку је рођено њих осам, у трнавским селима — 14, у Драгачеву — 30, у селима среза моравичког — 15, у селима ариљског среза — 10, у Македонији — 14, у Сјеници и Новој Вароши — 15, по један у Задру и Бугарској.

Мајстори су регрутовани из редова калфи. Међутим, нису све калфе полагале мајсторски испит. Располаже се са подацима да је од 1886. до 1893. године калфенски испит положило 140, од 1894. до 1902. — 48 и од 1903. до 1910. године — 38 кандидата. (У овом делу Србије, иначе, радило их је у механама, кафанама и пекарама и више — али, ти су досељени са калфенским звањем).⁵ Занимљива је њихова „старосна структура“: до 20 година — 68, од 21 до 25 година — 95, од 26 до 30 година — 44, од 31 до 35 година — девет, уз 10 још старијих.⁶

Да би изучавали занате, у Чачак су стизали дечаци из разних крајева. Након шегртовања, они су при овом еснафу полагали калфенски испит. Од оних који су тај испит положили 16 их је било из Чачка, 30 из села трнавског среза, 10 из моравског (касније: љубићки) среза, 60 из Драгачева, 26 из ариљског среза, 10 из „Турске“

(Стара Србија), пет из Новог Пазара, 10 из пожешког среза, четири из златиборског среза, двојица из Црне Горе, петорица из Нове Вароши, деветорица из ужичког среза, 18 из моравичког среза, двојица из таковског среза, а по један из Херцеговине и Бугарске.

ПОСЛОВИ ЕСНАФА

Чланови Еснафа састајали су се по потреби, али најмање једном у току године.

На том, годишњем скупу усвајан је финансијски рачун, а вршене су и припреме за еснафску славу. Тако је, рецимо, било и 1886. године када је старешина Еснафа био Мићо Шуљагић. Он је на седницу заказану за 31. јануар позвао све чланове — њих 54.⁷ Тада су извршене припреме за еснафску славу — Сретење Господње. Одлучено је, као и до тада, да се слава обави уз црквени обред, да се гости примају до 12 сати и да трошкове сносе сви чланови — по динар ће уплатити у касу. Готово истоветно је закључено и 21. јануара 1888. када је на скуп позвано свих 77 чланова. Годину дана касније, на дан славе организован је „еснафски бал“, на који су чланови Еснафа могли да поведу само припаднике своје породице. Укупни трошкови славе — 150 динара — покривени су из еснафске касе, а за бал су сви уплаћивали по динар. Новац су прикупили Милош Главинић и Никола Белић. Тада је старешина овог еснафа био Малиша Михаиловић, а чланови управе, поред осталих, Иван Матијевић, Ђорђе Ристић и Љубо Аврамовић.⁸

Ако се брижљивије анализирају подаци из деловодног протокола од 1890. године па надаље, уочава се чиме су се све бавили и Еснаф и његови чланови, уз бригу о заштити свог заната, трошењу средстава и пружање помоћи сиромашним или породицама преминулих.

Начелство округа рудничког наредило је 14. новембра 1890. Мићу Шуљагићу — који је дуго био старешина — и осталим члановима управе да одмах еснафске рачуне предају Ђорђу Ристићу. Иако се не каже који су мотиви за ову наредбу, јасно је да се радило о некаквим неспоразумима око примопредаје дужности. Суд општине чачанске јавио је 13. децембра 1890. да ће 16. децембра у Чачак доћи епископ жички, па препоручио да тада што већи број чланова дође у цркву. Милоје Ђукић дао је 10. јануара 1891. изјаву да „не упражњава радњу на своју руку“. (Вероватно је за нешто био опоменуто). Истовремено, протоколирано је решење којим је

наложено да плате еснафску таксу они који то још нису учинили. Суд општине чачанске тражио је 9. марта 1891. списак лица која „упражњавају радњу без права“, а 7. априла 1891. старешина Еснафа оптужује властима среза трнавског Обрада Лазовића и неке друге истичући да бесправно раде. Већ сутрадан, Начелство среза Трнавског извештено је да Стојан Петковић и ортаци држе кафану, „нашта личног права немају“. Суд општине чачанске наредио је 11. јуна 1891. старешини Еснафа да позове чланове у цркву 15. јуна — када ће бити одржан парастос погинулим у ратовима. Еснафски старешина молио је „среску власт“ 17. јуна 1891. да пошаље званичника који ће посетити радионице и увидети ко бесправно ради. Старешина Еснафа је 8. фебруара 1892. протоколисао решење Механског еснафа којим је обавезан да прикупи дугове за касу еснафску. Тада је Еснаф позвао своје чланове да дају добровољне прилоге за Русе који се „муче од глади“. Старешина Еснафа молио је 19. маја 1900. Начелство среза трнавског да „забрани готовљење јела и примање на преноћиште пекарима и кафеџијама“. Приложен је и списак тих људи, али ми, нажалост, до њега нисмо дошла. Те године, 3. августа, еснафски старешина тужио је Начелству среза трнавског пекаре који бесправно раде и захтевао да их он „упути да виде моја права“ (мисли се, свакако, на права старешине). Еснаф је 29. фебруара 1902. молио Среско начелство да забрани бесправан рад калфама и да им нареди да изваде „калфенско писмо“, али да се на истоветан начин поступи и са мајсторима. Тих и таквих захтева било је и раније — не само 1894. године када је пекарима Сави Плазини и Милану Јелићу требало издати „мајсторско право“ (што ће рећи — право на полагање мајсторског испита).⁹

И ова хронологија, из деловодника, сама за себе, доста говори о правима, дужностима и пословима Еснафа.

СОЦИЈАЛНО СТАРАЊЕ

Управа Еснафа или сви чланови решавали су и неке социјалне проблеме. Нарочито је вођена брига о сопственом чланству и припадницима њихових породица.

Тако је 23. децембра 1887. Еснаф одлучио: „Услед наступајућег хришћанског празника Христовог рождества, из обзира хуманости а с погледом на сиротно и бедно стање чланова и породица помрлих чланова Еснафа механско-кафенско-пекарског потписати чланови решише да се изда из еснафске касе као милостиња, да

би они могли бар колико толико сада за идући празник подмирити најнужније потребе и то: Николи Васићу 4 динара, Вујани Миливојевић 2 динара, Савки С. Ђумурџије 2 динара, Љубици Риста Марковића 4 динара, Христини Цвијовић 4 динара, Тани Б. Богићевић 4 динара, Јанићију Јелесијевићу 2 динара, Павлу Селаковићу 4 динара и Милану Гавриловићу 3 динара¹⁰. Када су 1891. умрли Павле Селаковић и Живојин Илић, за њихову сахрану из еснафске касе издвојено је по 10 динара. У деловоднику се може и ово прочитати: „Да се 8. јуна 1892. године изда 20 динара за сахрану Божа Дмитровића“ (у списку чланова уписан је као Митровић).

Еснаф је својим члановима давао и позајмице. Неки од њих се дугове нису могли да врате. Примерице, Алекса Поповић био је дужан 200 динара, па је молио да му се овај „дуг поклони“. Еснаф је 26. јануара 1889, после утврђивања да је Поповић сиромашан и да „нема изгледа да се предња сума од дужника наплати“, гласањем одлучио да му се „дуг поклони“¹¹. Ово, наравно, није био усамљен случај, мада се водило рачуна да не постане — пракса. Јер, ипак, еснафска каса и није била пребогата.

ПОСЛОВАЊЕ

Дневник касе Механско-пекарског еснафа уведен је 16. децембра 1880. По свој прилици, било је то прво евидентирање финансијског пословања овог еснафа.

На првој станици дневника евидентирано је почетно финансијско стање, примљено од Мића Шуљагића, старешине, и његовог помоћника Сретена Гавровића.

У готовом новцу примљено је 30,15, а у документима (облигације — 913,70, „одсудно решење“ — 240 и једна признаница — 80) 1.233,70 динара. Укупно, дакле, 1.263,85 динара.

На крају 1881. године капитал је износио: у готовом новцу — 747,10 динара. Трошкови пословања били су 325,05 динара. У готовом новцу остало је 325,10, а у облигацијама 1.153,70 динара. Укупан капитал достигао је 1.575,75 динара.

Приходи су углавном потицали од наплаћеног интереса на облигације, кирије од једне куће (нема детаљнијих података о непокретној имовини, али је извесно да је Еснаф имао некакву кућу или локал), улога чланова, накнада за полагање калфенског или мајсторског испита. Расходи су се углавном односили на одржавање седница Еснафа, таксе и пиће за еснафске скупове, уз давање помоћи

сиромашним или породицама погинулих чланова. Рачуни су прегледани и потписивани од стране чланова Еснафа — тако је било 1881. када су рачунопологачи Цветко Пантовић и Сретен Тошић правдали сваку позицију трошкова пред Милованом Продановићем и неким Поповићем (име нечитко).¹² У документу се наводи да је Мићо Шуљагић 22. децембра 1881. узео 35 дуката цесарских, 10 гроша и 10 пара чаршијских код себе „на сокронене“, а „остало је у документима у каси“ (радило се, очито, о извесним правима, и обавезама, старешине Еснафа). Овај податак о евиденцији и готовини говори да се у дневнику касе књижило у динарима, а у оптицају готовина је била у цесарским дукатима.

У 1882. из претходне године пренесено је 1.575,75, а остварен је и приход од 627,10 динара. Расходи су достигли 693,90 динара. Када се све сабере и одузме, произилази да је капитал Еснафа износио 1.508,95 динара. Он се састојао из готовине (303,75 динара) и облигација, које су гласиле на имена: Сима Димитријевић (100 динара), Илија Милутиновић (60), Вукајло Савић (100), Милић Кнежевић (84), Вељко Николић (108), Љубомир Антонијевић (60), Вукоман Ђукић (60), Сретен Гавровић (80), Илија Гавровић (70), Милан Гавриловић (120), Витомир Стефановић (37,60), Маринко Рајић (25,60), Мијаило Мирковић (60) и „решење Сд(?) Живановић и његове жене“ (240). Облигације су се налазиле углавном у каси, а неколико и код општинског суда. Ове друге односиле су се, дакле, на захтеве за принудном наплатом. Овакво стање касе предали су Мићо Шуљагић и Сретен Гавровић, а примили: Недељко Јанковић, Обрад Лазовић и М.(нечитко) Микаиловић.¹³

Еснаф је 23. марта 1883. своја потраживања по облигацијама (528,90 динара) и готовом новцу (71,10 динара) пренео у Фонд за подизање чесме у Чачку. Примио их је касир тог фонда Марко Ј. Миликић.¹⁴

За издавање докумената о квалификацијама Еснаф је наплаћивао таксе: за „калфенско писмо“ — 3,20, за „мајсторско писмо“ пекара — 37,60, за „мајсторско писмо“ кафеције или механције — 25,60 динара.

Иначе, расходи су вођени прецизно и тачно. Поред издатака за свакодневно пословање, налазе се и ставке о плаћању данка општини. Наравно, и оне о издацима за еснафску славу (свећа, позивнице, колач, свештеницима за обред, певачким и свирачким дружинама).

У дневнику касе налазе се подаци о синтетичком вођењу прихода и расхода за више година, што раније није чињено. Ради се, извесно је, о пропустима у финансијској дисциплини.

У каси је 28. јануара 1887. евидентирано 994,65 динара: у облигацијама — 985, у готовом новцу — 5,65. Од 28. јануара 1887. до 17. јануара 1891. остварен је приход од 1.132,04 динара, уз „умањење за више обрачунате износе по калфенским писмима“ од 1.123,64 динара. Укупни расходи пословања износили су 1.450,87 динара. Капитал Еснафа био је 17. јуна 1891. године 667,42 динара: у готовом новцу — 5,23, а остало у облигацијама. У напомени овог извештаја рачунопологачи су навели да предају 2.149,90 динара у готовом новцу, облигацијама, квитама и признаницама.

Занимљива је структура данка општинским властима. Еснаф је то плаћао годишње. У 1885. години, рецимо, корисници су били: за принос од капитала — 3,24 динара (ово је оријентационо данашњи порез на доходак), фонду школском — 1,23, фонду санитетском — 0,80, фонду оружном — 0,50, фонду инвалидском — један динар, за одужење државног дуга — 0,69, за трошкове управних власти — 0,06, свештеничком бироу — један динар и за општинске трошкове — 0,32; укупно, дакле, 8,86 динара.¹⁵

На почетку 1891. године еснафски капитал износио је 561,20 динара. Био је дат члановима на позајмицу, а потраживања на име интереса износила су 262,71 динар.¹⁶

Комисија Еснафа је 13. децембра 1892. констатовала да се располаже са 643,49 динара: у готовини — 242,34 и у облигацијама — 401,15. Толико је дотадашњи старешина Ђорђе Ристић предао новоизабраном старешини и његовом помоћнику Малиши Михаиловићу и Аксентију Ружићу. Интерес на облигације износио је 12 одсто годишње. Највећи дужник, са 300 динара, био је Вукоман Ђукић.¹⁷

Седмог марта 1900. еснафска комисија (Ђорђе Ристић, Љубисав Гавриловић и Миљко Мандић) извршила је примопредају касе. Касу и архиву предао је Ђорђе Ристић, који је у међувремену, као старешина, заменио Малицу Михаиловића, а примили су Милоје Алемпијевић и Младен Марковић. Евидентиран је, том приликом, капитал у облигацијама (старим и новим) у укупном износу од 849,30 динара. Иначе, судећи по дневнику касе, Еснаф је од 22. децембра 1892. до 11. децембра 1899. остварио примања од 2.300,45 док су издавања износила 2.094,64 динара. Највећи приходи остварени су издавањем „калфенских писама“ и „мајсторских писама“ и од прилога чланова. Највеће ставке расхода односиле су се на издатке за еснафску славу.

*
* *

Иако непотпуни, ови подаци доста говоре о делатности Механско-кафанско-пекарског еснафа у Чачку, који је радио у складу са својим правилима и тада важећим прописима. Мада су се и у њему самом понекад јављали неспоразуми, раздори и сукоби, он је, ипак, успешно штитио своје чланство, а истовремено и постицао осавремењавање њихове делатности.

Ова размимоилажења нарочито ће доћи до изражаја у првим годинама XX века. Резултат свега је — издвајање пекара, који су образовали свој посебан еснаф.

НАПОМЕНЕ

1. Др Никола Вучо, „Распадање еснафа у Србији“, I, Београд, 1954, стр. 51 и 52.
2. Архив Србије, Министарство финансија, Е—ИБ—3—1857 и Е—ИВ—3—1857.
3. Међуопштински историјски архив Чачак (у даљем тексту: ИАЧ), Протокол мајстора, Механско-пекарског еснафа, књ. 7.
4. ИАЧ, Удружење занатлија- К-5, бр. 6695/591 од 1. јуна 1874.
5. ИАЧ, Механско-пекарски еснаф, књига 9.
6. Исто.
7. ИАЧ, Удружења занатлија- К-5. На скуп је позвано 77 чланова: Апостол Борђевић, Стеван Недељковић, Јевто Јовановић, Петар Јосиповић, Алекса Поповић, Спасоје Веселиновић, Милан Ристић, Миливој Јанковић, Радован Јовановић, Светозар Достанић, Тимотије Шибинац, Коста Мишић, Радован Славковић, Цветко Петковић, Милутин Радовановић, Јово Миловић, Сава Мацаревић, Маринко Рајић, Радивоје Војиновић, Станоје Недељковић, Петко Николић, Сретен Гогић, Лука Маргаћ, Обрад Лазовић, Никола Недељковић, Мића Стојић, Малиша Михаиловић, Борђе Перишић, Вукоман Букић, Димитрије Борђевић, Борђе Ристић, Антоније Јовановић, Тодор Варкаш, Витомир Стевановић, Милић Кнежевић, Стојан Павловић, Бора Нешић, Милован Петровић, Петар Гавриловић, Божа Митровић, Милован Бојић, Бока Николић, Ранисав Томић, Стеван Јеремић, Милић Босић, Петар Барутлић, Мирко Радовановић, Миливоје Јовичић, Раде Чоловић, Видоје Нешић, Вукадин Жеравчић, Димитрије Васиљевић, Илија Обрадовић, Васа Ристић, Илија Дуњић, Љуба Стојановић, Љуба Игњатовић, Миладин Благојевић, Борђе Пешић, Илија Симончевић, Андрија Киковић, Јован Стојановић, Трајко Ломовић, Павле Селаковић, Милован Продановић, Дамљан Туцаковић, Никола Бугарчић, Недељко Јанковић, Новак Јовановић, Павле Кукољац, Вукајло Савић, Милисав Јелушић, Јован Минић, Тома Загорчић, Радомир Симић и Сима Димитријевић.
8. Исто.
9. ИАЧ, деловодни протокол Еснафа механско-кафанско-пекарског, књ. бр. 11.
10. ИАЧ, Удружења занатлија, Еснаф механско-пекарски, К-5.
11. Исто.

12. ИАЧ, Удружење занатлија, дневна каса Механско-пекарског еснафа, књ. бр. 8.
13. Исто.
14. Исто.
15. ИАЧ, Удружења занатлија, Механско-лекарски еснаф, К-5.
16. Др Никола Вучо, н. д. II, стр. 24.
17. ИАЧ, Еснаф механски, дневник касе, књ. бр. 12.

CORPORATION D'AUBERGISTES, DE CAFETIERS ET DE BOULANGERS DE TCHATCHAK ENTRE 1841 ET 1910

En ayant recours aux sources authentiques, conservées aux Archives historiques des communes qui font partie de l'arrondissement de Tchatchak, l'auteur expose dans ce texte la genèse et l'activité de la corporation d'aubergistes, de cafetiers et de boulangers de Tcharchak avant 1910. Ce faisant, l'auteur rappelle les règles observées lors de l'affiliation d'un membre à cette corporation, le mode de constitution des recettes et la structure des dépenses de cet organisme, la fluctuation du nombre de membres, l'octroi de prêts et l'utilisation de ceux-ci, l'aide apportée aux membres nécessiteux et malades et aux familles des membres décédés.

Vers le début du XXe siècle, l'essor de l'artisanat a entraîné la division de cette corporation: les boulangers l'ont quittée pour en fonder une à part.

Dr Jaroslav Dašić

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

**СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА ОСЛОБОДИЛАЧКИХ
РАТОВА У ЧАЧКУ И ТРНАВСКИМ СЕЛИМА ДО 1918. ГОДИНЕ**

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ
YU 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 725.94

Бројни ратови и страдања српског народа у време вишевековне турске окупације Србије, затим у доба устанака и ратова за независност и ослобођење у XIX и са почетка XX века праћени су великим људским жртвама, које нису мимоилазиле ни Чачак и његову околину. Изостајало је, међутим, обележавање свих тих погубишта, слободишта и стратишта, мало је таквих, групних и појединачних, споменика и на Чачанском гробљу, али и по сеоским гробљима. Нека спомен-обележја моста су касно подигнута — примерице Танаску Рајићу и осталим јунацима из Боја на Љубићу 1815. — тек 1940. године. Тек по завршетку Првог светског рата повећава се број индивидуалних ратничких споменика на гробљима, а потом и на унутрашњим зидовима цркава. У црквама су на мермерним плочама уклесивана имена и презимена погинулих ратника, а слова су најчешће бојена (златна, а понегде су коришћене и беле боје). У Трнави су спомен-плоче постављене на спољном делу црквеног

зида. Спомен-плоче у неким црквама украшене су ликовним представама. У неким богомољама постоје и мање спомен-плоче са именима официра српске војске из ратова од 1912. до 1918. године.

Није мали број ни појединачних ратничких споменика поред путева и у црквеним портама. Ови крајпуташи помињу погинуле чије су кости остале на ратиштима Балкана. Понегде су они и груписани (Јежевица, Заблаће).

Постављање спомен-плоче на фасадама кућа — сем у случају браће Глишић у Чачку — није практиковано између два светска рата.

Немали број спомен-обележја ратницима из ослободилачких ратова од 1912. до 1918. године подигнут је после 1950. године. Она су изван сакралних објеката и гробаља, најчешће на фасадама кућа у граду, на малим споменичким комплексима у селима, а понегде и у облику спомен-чесме. За разлику од међуратних, ова спомен-обележја су датирана. Иначе, и једна и друга — иако малобројна — имају велики културно-историјски значај: сведочанства су ратова у којима су стваране државе Србија и Југославија. Понешто од тог споменичког наслеђа обрађено је и 1973. године публиковано у Зборнику радова Народног музеја у Чачку.

У овом раду обрађени су споменици и спомен-обележја у граду Чачку и селима некадашњег трнавског среза која припадају чачанској општини. Дати су о њима сви значајнији подаци.

ЧАЧАК

1. Црква св. Благовести

У припрати цркве постављене су на северном и јужном зиду спомен-плоче израђене од црног мермера, на којима су златно обојеним словима уклесана имена изгинулих у ратовима од 1912. до 1918. године. Плоче су на угловима причвршћене за зид металним клиновима, украшеним на слободним крајевима металним навлакама у виду степенасто сужаваних звона. Обе спомен-плоче израђене су од по једног комада мермера, у основи правоугаоног облика, са горњом ивицом лучно извијеном упоље. На обе плоче, у доњем десном углу, убележено је име аутора: „Н. Лукачек Београд“.

Насловни текст и ликовно решење спомен-плоче постављене на северном (91 x 242 цм) и јужном зиду (90 x 241 цм) су потпуно исти. Испод горње ивице плоче уклесан је насловни текст:

„Јунаци пали на пољу части за слободу своје браће, за славу и величину своје домовине у ратовима од 1912. до 1919. год“.

Насловни текст подељен је стилизованим крстом на два једнака дела. Испод имена изгинулих, на средини плоча, уклесан је текст:

„Слава им!“

На спомен-плочи на северном зиду цркве дата су, у осам једнаких стубаца имена погинулих за Чачак, а на плочи на јужном зиду, поред довршетка списка изгинулих из града, уклесана су и имена ратника из Атенице, Кулиноваца, Лознице, Придворице и Јездине, која су, са Чачком, чинила чачанску црквену општину.

ЧАЧАК: Александар Глишић, пешад. п. пук, Душан Глишић, пеш. п. пук, Богољуб Молеровић, пеш. п. пук, Душан В. Поповић, пеш. п. пук, Љубо Павловић, пеш. п. пук, Михаило Гавровић, коњ. мајор, Светозар Гавровић, пеш. мајор, Александар Гавровић, пеш. мајор, Станимир Обрадовић, пеш. мајор, Миленко Рогојевић, пеш. мајор, Радомир Милекић, пеш. мајор, Драгољуб Ђаковић, пеш. мајор, Милан Маринковић, пеш. мајор, Милан Савићевић, пеш. мајор, Милутин Тодосијевић, пеш. мајор, Велимир Басарић, пеш. мајор, Јован Панћић, арт. мајор, Никодим Рацић, резервни капетан I класе, Лазар Ђирић, Стеван Нешић, Будимир Миленковић, Добривоје Радојевић, Никола Марковић, Млааден Јакшић, Владислав Вукомановић,¹ Милан Стојановић, арт. кап. I класе, Ђорђе Протић, резерв. кап. I класе, Исаило Петровић, резервни пешадијски капетан, Драгиша Јовичић, Видосав Штуловић, Милун Петровић,² Милорад Панћић, пеш. поручник, Милан Тутуновић, Живојин Караклајић, Марко Никић,³ Тихомир Јанковић, арт. поручник, Др Густав Сајферт, лекар, Војислав Туцић, резерв. пеш. поручник, Душан Јаворац, резерв. пеш. п. поручник, Бранко Боранијашевић, Живојин Ђукнић, кадетски наредник, Владимир Трипковић, пеш. наредник, Радивоје Савић, Милорад Шипетић, Ђорђе Тутић, Милан Науновић, Милић Стевановић, Миливоје Вуловић,⁴ Љубомир Вујадиновић, п. наредник, Бранко Јовичић, Миодраг Вуковић,⁵ Ранко Узуновић, свештеник, Љуба Ђурић, свештеник, Данило Божанић, јеромонах, Никола Загорчић, учитељ, Петар Стевановић, Алекса Јанковић, Добривоје Јанић, Михаило Богосављевић, Војислав Радовановић, Бошко Ђендић, Бранислав Ристић, Тихомир Митровић,⁶ Милосав Смиљанић, инжењер, Тихомир Вујовић, чиновник, Милан Тодоровић, Милан Јанковић, Милутин Глишић, Сретен Гавровић, Љубо Ђоловић, Велизар Марковић, Драгомир Ђорђевић, Миломир Ђорђевић, Милутин Јеремић, Радосав Ши-

шковић,⁷ Владислав Петковић Дис, Драгољуб Гогић, новинар, Димитрије Вишњић, телеграфист, Слободан Басарић, студент, Милорад Божићевеић, студент, Милан ?уличевеић, Милорад Стајић, Живорад Чимбуровић, Милорад Остојић, Десимир Радоичић, Милош Јовичевеић,⁸ Милун Секулић, трговац, Милун Милош и Душан, браћа Васикићи, Марко Драгутиновић, Милета Миловановић, Средоје Јовановић, Владе Трифуновић, Александар Брушија, Милош Новаковић, Тихомир Благојевић, Тихомир Хаџић, Јеврем Јововић, Никола Сарић, Будимир Ковачевеић, Божа Раденковић, Владе Поповић, Димитрије Котлајић, Миленко Даријевић, Павле Дунић, Исаило Дунић, Милутин Дунић, Милија Дунић, Љубо Терзић, Милош Петровић, Радован Аничић, Михаило Андрић, Јован Јовановић, Јеротије Вујичић, Милутин Николић, Лука Пантелић, Страхиња и Ђорђе браћа Парезановићи,⁹ Раде .укотић, опанчар, Младен Гајовић, Радоица Ђоковић, Владислав Јовановић, Стојан Стишевић, Јанко Милачевеић, Ђорђе Томић, Владимир Чекеревац, Максим Радовић, Милутин Иконић, Васо Ковачевеић, Светозар Ђекић, Божидар Ристовић, Милосав Цупара, Пера Новаковић,¹⁰ Јован Младеновић, обућар, Драгомир Алемпијевић, Раде Јанковић, Милован Кнежевић, Александар Вукомановић, Милан Радојевић, Љубомир Јовановић, Радивоје Шапоњић,¹¹ Миленко Грбић, пекар, Коста Милошевић, Никола Недељковић, Риста и Раде браћа Ђурчићи, Божа Гавриловић, Петар Стевановић и синови Душан и Миливоје, Милета Грбовић,¹² Момчило Владисављевић, бравар, Света Гогић, Милорад Радовић, Никола Маркићевеић, Драгутин Матовић, Душан Секулић, Божа Чолобентић,¹³ Мића Илић, месар, Дмитар Костић, Драгољуб Ајдачић, Драгиша Васиљевеић, Душан Ђендић, Драгутин Пантелић,¹⁴ Павле Ђерамилац, кафеџија, Вукашин Матијевић, Гавро Гавриловић, Васа Костић, Милић Тадић, Станиша Кривокућа, Миле Кривокућа, Радоје Кривокућа, Милутин Марковић, Сима Гавриловић,¹⁵ Милош Равас, ковач, Милутин Живковић, Мејо Мејовић,¹⁶ Вељко Никић, поткивач, Методије Радосављевић, Милутин Недељковић, Никола Јовановић,¹⁷ Ратко Јаношевић, ножар, Сретен Ровчанин, четник, Тихомир Стојановић, Милош Савовић,¹⁸ Светозар Средовић, колар, Војислав Стевановић,¹⁹ Јордан Ристић, зидар, Сретен Димитријевић, Борисав Ристић, Настас Пауновић, Данче Јовановић, Лука Ковачевеић, Васа Поповић,²⁰ Љубо Крстић, каменорезац, Благоје Благојевић, баштован, Васа Благојевић, Драгослав Јовановић,²¹ Милан Павловић, кројач, Миленко Ђукић,²² Вукоман Ђосић, абација, Мијаило Јовановић, лимар, Милан Танасковић,²³ Марко Станковић, јорганџија, Милан Поповић, берберин, Бошко Ру-

жић, —II—, Раде и Милан, бр[аћа] Милутиновићи, Јездимир Николић, лаборант, Драгутин Јеремић, воскар, Стеван Пешић, Света Ђурић, фарбар, Велимир Бојовић, књиговезац, Рајко Стевановић, типограф, Будимир Танасковић, посластичар, Милан Болић, Милић Видојевић, столар, Милан Максимовић, сарач, Милутин и Петар бр. Богосављевићи, Радомир и Тихомир бр. Стојићи, Михајло, Љубо и Милутин бр. Илићи, Миладин, Милоје и Милан, бр. Ровчани, Миленко Јованчевић и синови Тиосав и Станко, Добривоје и Периша бр. Недовићи, Саво и Радован, бр. Илићи, Јевђо и Драго, бр. Крсмановићи, Илија и Милосав бр. Кандићи, Радивоје и Радосав, бр. Ајдачићи.

ЧАЧАК: Љубо Стојановић, музикант, Урош Кубуровић, грнчар, Никола Пауновић, кочијаш, Илија Дамљановић,²⁴ Радосав Лојаница, служит[ељ], Милован Матовић, Милинко Новаковић, Гвозден Мутавцић, Милан Бојић, Милутин Митровић, Љубо Милорадовић, Ранко Ђосовић,²⁵ Недељко Никитовић надничар, Коста Стевановић и син Радосав, Периша Миловановић и син Милорад, Радосав Пропадовић, Петко Млађеновић, Миљко Млађеновић, Александер Пантовић, Милосав Јанковић, Вукадин Тодоровић, Икодин Стојановић, Благоје Плазинић, Крста Чубрић, Зарија Чоловић, Лазар Мандић, Радосав Николић, Милован Бабић, Љубо Павловић, Милосав Михаиловић, Миливоје Вукашиновић, Светозар Рендулић, Аврам Гојковић, Јеремија Карличић, Миливоје Пауновић, Здравко Јовановић, Јовица Јаношевић, Никола Илић, Драгослав Марковић, Петроније Шипетић, Радомир Дробњак, Милан и Милојко бр. Бојановић, Радојица Ранковић, Милорад Тутуновић, Обрен Радисавчевић, Млађен Ристановић, Тихомир Јовановић, Миодраг Радивојевић, Сретен Радомировић, Властимир Вуковић, маш. шлосер, Стеван Стеванчевић, Секула Василић, Крста Смиљанић.

Село АТЕНИЦА: Алекса Димитријевић, пеш. пуков, Добривоје Средојевић, Димитрије Средојевић, Здравко Средојевић, Милорад, Милутин и Љубомир бр. Јанковићи, Сретен Драгутиновић, Милун Перишић, Вукашин Маслаћевић и син Милоје, Велимир Велисављевић и син Милосав, Витомир и Алексије бр. Ћировићи, Гвозден Војиновић, Средоје Матовић, Љубисав Драгутиновић, Милосав Боричић, Петар Баралић, Миљко Баралић, Драгољуб Ћирковић, Драгослав Ћирковић, Средоје Ћирковић, Адам Ћирковић, Владимир Јањић, Чедомир, Ђорђе и Петар бр. Јанићи, Будимир Средојевић, Чедомир Јанић, Добросав Неофитовић, Драгутин Џамадановић, Радомир Перишић, Душан Драгутиновић, Милорад Спасојевић, Милосав Чубрак,

Андрија Рафаиловић и син Милутин, Светислав Лишанчић, Живорад Којовић, Живојин Василијевић, Радомир Матовић, Милорад Ружичић, Аврам Ружичић, Пантелија Капларевић, Живко Рађеновић, Милан Париповић, Бранислав Глишић, Милан Станић, Радосав Ђуровић, Божа Пекић, Ранко Радосављевић, Милан Василић, Петар Пејчиновић, Ратко Јанић, Петар Трипковић, Љубисав Гудурић, Милисав Гудурић, Аксентије Цветковић.

Село КУЛИНОВЦИ: Бранисав Луковић, Вукашин Јаковљевић, Радомир Петровић, Ђурђе Велисављевић, Ђорђе Луковић, Обрад и Обрен бр. Петровић, Тихомир Мишовић, Стеван Мишовић, Љубица Мил. Мишовића, Павле Павловић, Јован Павловић, Никола Бугарчић, Љубомир Нешовић, Миладин Нешовић, Тихомир Нешовић, Јеротије Нешовић, Чедомир Шићевић, Љубомир Шићевић, Станимир Лазовић, Јездимир Ристовић.

Село ЛОЗНИЦА: Крста Станојевић, Гвозден Ђоковић, Василије Бараћ, Живојин Илић, Војислав Борисављевић, Тихомир Симовић, Радомир Симовић, Милан Милорадовић, Милорад Милорадовић, Радомир Новаковић, Милун Лазовић, Драгутин Лазовић, Видосав Лазовић, Митар Лазовић, Александар Лазовић, Богољуб Лазовић, Милија Лазовић, Радомир Лазовић, Душан Лазовић, Владимир Радишић, Младомир Драгићевић, Милутин Драгићевић, Милош Драгићевић и син Драгомир, Милија Драгићевић и син Тиосав, Велимир Гавриловић, Милосав Гавриловић, Богић Гавриловић, Драгић Стојић, Ђорђе Тошовић, Јеремија . . уковић, Милан Вујковић, Богосав Вујковић, Сретен Васиљевић, Милисав Васиљевић, Мијаило Нешовић, Стојан Нешовић, Петар Нешовић, Миодраг Нешовић, Радоје Матовић, Здравко Обреновић, Владимир Велимировић, Гаврило Кандић, Милија Равничанин, Чедомир Дуњић, Лука Чоланић, Владимир Добричић, Владимир Алексић, Мирко Бојановић, Божидар Бојановић, Александер Бојановић, Миливоје Радовановић, Велисав Андрић, Драгиша Пурић, Божин Николић, Јаков Вујашевић, Вукадин Рабреновић.

Село ЈЕЗДИНА: Радомир Цветић, Љубомир Лазовић, Милош Стевановић, Милутин Стевановић.

ПРИДВОРИЦА: Вељко Јовановић, Љубинко Милорадовић, Милић Јовановић, Миленко Стеванчевић, Матије Главонић, Тодор Рафаиловић, Вукоман и Рајко Б. Милинковић, Богосав Симеуновић.

2. Ново гробље

Спомен-костурница, подигнута 1934. године као заједничка гробница српских и непријатељских војника, изгинулих и умрлих у

чачанском крају у ратовима од 1912. до 1918. Костурница (460 x 575 цм) прављена је од бетона, са по четири камена стуба на угловима и по једним на средини сваке стране. Споменик у облику четворостране пирамиде, која се сужава према врху, урађен је од грубо тесаног камена, зв. „плави ток“. Он је постављен на бетонску плочу крипте, а на двостепеном постољу од истог материјала од кога је и споменик. Димензије споменика у основи су 150 x 200 цм.

Пројектант спомен-костурнице је Исидор Јањић, инжењер из Чачка, а извођач радова чачански каменорезац Франческо Бербеља.

На споменику су аплицирани верски симболи, израђени од јабланичког гранита. Тако је на источној страни постављен правослазни крст, на западној католички, на северној јеврејска шестокрака, оштећена у току Другог светског рата, а на јужној исламски полу-месец. Испод крста на источној страни дате су године: „1912—1918.“ израђене од јабланичког гранита.

3. Старо гробље

Споменик војводи Степи Степановићу, израђен од аранђеловачког шареног мермера у коме преовлађује бела боја, постављен је на западној страни надгробне плоче, на бетонско постоље дебљине пет цм. Споменик се састоји од двостепеног базиса, од доњег дебљег дела (55 x 53 x 60 цм), на чијој је источној страни дат ликовни прилог са оружјем испод и отвореним ловоровим венцем и две заставе постављене уз спољне ивице венца. Горњи део споменика у виду четворостране пирамиде (42 x 42 цм на доњој и 35 x 35 цм на горњој страни) постављен је на уметак дебљине пет цм. На источној страни горњег дела споменика дат је избочен крст горе, и текст:

„СТЕПАН
СТЕПАНОВИЋ
ВОЈВОДА“

Непосредно испод крста, елипсасто формираном пољу, дато је, у виду плакете, пописје војводе, са главом окренутом улево, рад Ђорђа Јовановића, вајара из Београда. Уз леву унутрашњу ивицу плакете од бронзе је натпис: „ВОЈВОДА СТЕПА“, а уз десну ивицу: „СТЕПАНОВИЋ“. За разлику од овог текста, ливеног у бронзи, испод војводиног презимена урезани су иницијали аутора и година: „Ђ. Ј. 1929“.

На јужној страни горњег дела споменика причвршћена је палмина грана (дуга 110 цм), која се провлачи кроз ловоров венац (P=30 цм). Палмина грана и ловоров венац су израђени од бронзе. Десно, изнад венца, је текст:

„СТЕПАН
1856
1929“

Ограда гробнице израђена је од истог мермера у виду четири топовске гранате пречника 30 и висине 107 цм, постављене на угловима, између којих, на средини северне, источне и јужне стране је по једна граната пречника 25 цм и висине 80 цм. На површи топовског зрна већих граната на северној страни уклесани су: „Пирот 1913. Г.“ и „Цер 1914. г.“, а „Једрене 1913. г.“ и „Добро поље 1918. г.“ на угловима спомен-плоче са јужне стране. На топовска зрна намакнут је дебео метални ланац, са карикама 12 x 7 цм.

4. Сквер пред старом поштом

Скулптура војводе Степе Степановића у стојећем ставу, висока 245 цм, рад Дринке Радовановић, вајара из Београда, постављена је на постоље (129 x 144 x 51 цм) од црног мермера, на чијој је југозападној страни бело обојеним словима уклесан текст: „

„Војвода Степа“

Скулптура је израђена од ливене бронзе.

Цео споменик представљен је на неправилном четвороугаоном травњаку, у чијем је десном углу постављена топовска граната од белог мермера, (висине 104 цм), са уклесаним годинама: „1856. и 1929.“ постављеним једна испод друге.

5. Ратка Митровића ул. бр. 55

Спомен-плоча са плакетом (34 x 72 цм), рад Живорада Максиновића, вајара из Чачка, ливена је у бронзи и постављена на фасади куће у којој је од завршетка Првог светског рата па до смрти 1929. живео војвода Степа Степановић. У левом горњем углу, у кружном пољу, дато је попрсје војводе са главом окренутом улево, испод кога је текст:

„1856—1929
ЧАЧАК
1969“

Десно од плакете је текст:

„У ОВОЈ КУЋИ
ЖИВЕО ЈЕ И РАДИО
ВОЈВОДА
СТЕПА СТЕПАНОВИЋ
КОМАНДАНТ
ДРУГЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ“

Спомен-плоча са плакетом постављена је на плочу од белог мермера (80 x 42 цм) правоугаоног облика, утопљену у фасадни зид куће.

6. Браће Глишића ул. бр. 9

Спомен-плоча од белог мермера, (укупне висине 104 цм), рад чачанског каменоресца Франческа Бербеле, постављена је на фасади родне куће браће Глишића, који су, као официри, изгинули у ратовима од 1912. до 1915. У доњем делу, на плочи (80 x 61 цм) уклесан је црно обојеним словима текст:

АЛЕКСАНДАР ГЛИШИЋ, потпуковник, командант VII пука рођен 1873 г. — Погинуо на Куманову 1912. г.

ДУШАН ГЛИШИЋ потпуковник ђачке чете и подоф. школе рођен 1875 — умро у Урошевцу 1915. г.

МИЛУТИН ГЛИШИЋ — РУЈО рачуноиспитач гл. контроле, рез. п. поручник рођен 1880. г. — погинуо на Дрини 1915. г.

Слава им!

Франческо Бербела

Удружење за унапређење Чачка“

7. Цар Лазара ул. бр. 6

Спомен-плоча са плакетом (67 x 104 цм), рад Живорада Максиновића, вајара из Чачка, ливена у бронзи, постављена је на фасадном зиду куће у којој је рођен мајор Драгутин Гавриловић, истакнути бранилац Београда 1915. године. Испод горње ивице, у средишњем делу лучно извијене нагоре, дато је попрсје мајора Гавриловића. Изнад главе је текст:

„Овде је рођен“, а испод плакете:

„мајор
ДРАГУТИН ГАВРИЛОВИЋ
1882—1945

Као командант 2. батаљона X кадровског пука издао је заповест у херојској одбрани Београда 1915. године:

ВОЈНИЦИ! ЈУНАЦИ! ВРХОВНА КОМАНДА
ИЗБРИСАЛА ЈЕ НАШ ПУК ИЗ БРОЈНОГ СТАЊА. НАШ
ПУК ЖРТВОВАН ЈЕ ЗА ЧАСТ БЕОГРАДА И ОТАЏБИНЕ.
ВИ НЕМАТЕ ДА СЕ БРИНЕТЕ ЗА ВАШЕ ЖИВОТЕ КОЈИ ВИШЕ
НЕ ПОСТОЈЕ... ЗАТО НАПРЕД У СЛАВУ!

Захвални грађани Чачка
1985“.

ЖАОЧАНИ

8. Спомен-чесма жртвама спаљивања цркве у Малој Бањској (данас село Жаочани) од стране Турака у XV веку, рад Живорада Максимовића, вајара из Чачка. Чесма, постављена крај асфалтног пута северно од старе цркве, направљена је од грубо тесаног камена обложеног на бочним странама фасадном циглом. Чесма је покривена четворосливним кровом, са подшивком од уских дрвених дашчица. На северном зиду спомен-чесме постављена је плоча од црног мермера (56 x 85 цм) уоквирена једним редом црвено обојене фасадне цигле, на којој је бело обојеним словима урезан текст:

„Источници жуборе кроз векове:

У огањ су турски освајачи у XV веку претворили цркву Мале Бањске пуну народа.

Своју жалост преци нам оставише у имену нашег села.

Пламен спаљених мученика обасјава будуће трајање и генерације.

Жаочани 1988.

Захвални потомци“²⁶

ЗАБЛАЋЕ

9. У наосу цркве св. Архангела Гаврила постављене су две спомен-плоче од црног мермера, на којима су златно обојеним словима урезана имена изгинулих и помрлих у рату од 1914. до 1918. из села која су припадала заблаћкој црквеној општини. Плоче су постављене на северном и јужном зиду, за које су причвршћене металним клиновима на угловима плоча, украшеним металним нитнама на слободним крајевима. Датирање постављања спомен-плоча није утврђено, али је то учињено свакако пре 1935. године. Обе плоче изра-

ђене су од по једног комада мермера, у основи правоугаоног облика, са лучно извијеном упоље горњом ивицом.

Испод горње ивице плоче на северном зиду цркве (100 x 136 цм) уклесан је текст: „Изгинулим и помрлим борцима у ратовима“. Испод наслова, у средишњем делу, представа је крста, са чије леве стране је година „1914“, а са десне „1918“. Испод крста су стихови:

„На хумкама у туђини
Неће српско цвеће нићи
Поручите нашој деци
Нећемо им никад стићи“.

Наслов на спомен-плочи постављеној на јужном зиду цркве (94 x 138,5 цм) исти је као и на претходној. Једино су испод крста урезани стихови:

„Поздравите отаџбину
Пољубите српску груду
Спомен борбе за слободу
Нека наше хумке буду“.

Имена изгинулих ратника уписана су у по три ступца по следећем распореду: Заблаће, Вапа и Балуга на плочи постављеној на северном зиду и: Кукићи, Липница и Горичани на плочи постављеној на јужном зиду цркве.

ЗАБЛАЋЕ: Владимир Симовић, Богољуб В. Симовић, Милан Милорадовић, Миљко Милорадовић, Светислав Ерић, Милорад Б. Поновић, Јеротије Ђорђевић, Јован С. Жагрић, Љубомир С. Жагрић, Милан С. Жагрић, Андрија Жагрић, Милић Жагрић, Милан Вучковић, Миљко Вучковић, Жарко Вучковић, Обрен Вучковић, Милојко Вучковић, Раденко Милановић, Милорад Љ. Лазовић, Радосав Раковић, Вићентије Танасковић, Дмитар Неговановић, Љубисав Б. Караклајић, Дмитар Ј. Комадинић, Момчило Огњановић, Светислав Огњановић, Тодор Јоксић, Радоје Ђокић, Сотир Павловић, Петар Зарић, Иван Зарић, Драгић Р. Давидовић, Миљко Ј. Танасијевић, Милић Танасијевић, Алексије Танасијевић, Марко Стојановић, инж. капет. I кл., Антоније Величковић, наредник, Милан Величковић, Тикомир К. Поповић, Драгомир Поповић, Јован С. Поповић, Јеремија Шолајић, Јеремија Новаковић и Милорад Вучковић.

ВАПА: Драгутин Петровић, Драгоје Петровић, Миљко С. Савић, Настас А. Стевановић, Милован Терзић, Добросав Терзић, Љубомир Милутиновић, Тикомир Милутиновић, Александар В. Даљевић, Милоје Јаковљевић, Божидар Даљевић, Богдан Драгићевић, Лука Мартиновић, Миле Терзић, Миладин Радовић, Драго Павловић, Велимир Петровић, Станимир Петровић, Живко Трајковић, Благоје Трајковић, Бошко Јелић, Дмитар Јелић, Боривоје В. Гавриловић, Младомир Терзић, Љубомир Лазаревић, Будимир Глишовић, Миливоје Пантовић, Душан Т. Јеверица, Милоје Пантовић, Урош Пајовић, Милан У. Пајовић, Лека Павићевић, Петар Т. Глишовић, Милан Мајсторовић, Иван Марковић.

БАЛУГА: Миодраг В. Јаковљевић, Драгиша П. Пауновић, Периша Р. Пауновић, Будимир Р. Пауновић, Богић Пауновић, Драгутин Пауновић, Велисав М. Јовановић, Милинко Јовановић, Милутин Бацетић, Добровоје М. Бацетић, Милован Радовановић, Милосав Перошевић, Андрија Доловац, Добросав В. Вулићевић, Малиша Вукосављевић, Станиша Вукосављевић, Радомир Марић, Љубомир О. Вучићевић, Милош Цветковић, Аксентије Цветковић, Живан Живковић, Драгомир Бојовић Заблаће и брат Крста.

КУКИЋИ: Душан Петровић, Војислав Поповић, Костадин Ђокић, Станко Миливојчевић, Милисав Радиловић, Момчило Скитња, Јеремија Јаковљевић, Милован Вујашевић, Тихомир Вујашевић, Љубо Миливојчевић, Чедо Шошић, Милорад Шошић, Ратко Грујовић, Радојица Кићановић, Лазар Кићановић, Гојко Милетић, Љубиша Милетић, Мијаило Маричић, Обрад Тутуновић, Недељко Јаковљевић, Милош Лазаревић, Ранко Курћубић, Срећко Ђендић, Данило Јевтовић, Станко Тутуновић и Гојко Курћубић.

ЛИПНИЦА: Миломир Гостиљац, Тикомир Гостиљац, Михаило Шошић, Кукићи, Витомир Марковић, Раде Марковић, Раденко Комадинић и Милорад Стојић.

ГОРИЧАНИ: Радисав Госпавић, Аксентије Белопавлић, Белопавлић, подпоручник, Радован Вуковић, Јелесије Буревић, Тодор Белопавлић, Драгић Белопавлић, Илија Јанковић, Вељко Јанковић, Раде Буревић, Радомир Ђурђић, Лазо Перишић, Михаило Стевановић, Раде Буревић, Станимир Петровић, Владимир Бајовић, наредник, Рисим Петровић, Добросав Петровић, Илија Бабовић, Станимир Бежанић, Милорад Стевановић, Арсеније Николић, Цвеле Николић, Милован Бабић, Десимир Перишић, Драгомир Петровић, Милојко Николић, Ристивоје Цветовић, Радосав Шундерић, Владимир

Шундерић, Павле Стевановић, Вељо Стевановић, Јеврем Радовановић, Радоња Димитријевић, Миленко Димитријевић, Спасоје Димитријевић, Алекса Пауновић, Милан Пауновић, Славко Пауновић, Радојица Бежић, Радомир Арнаутовић, Сретен Станојевић, Петар Буревић, Мијаило Цветковић, Милош Весковић, Раденко Милорад Пупавица, Милоран Бунарџић, Војислав Рисимовић, Борисав Рисимовић и Ранко Станојевић.

ЈЕЖЕВИЦА

10. Спомен-плоча од белог мермера, постављена на северном зиду у припрати цркве Млади Никола, посвећена је ратницима из жежевичке и слагинске општине изгинулим у ратовима од 1912. до 1918. године. Плоча се састоји из три дела: горњег (142 x 42,5 цм), централног (165 x 138 цм) и доњег или базиса (147 x 28 цм).

У горњем делу у основи правоугаоног облика, са горњом ивицом лучно извијеном упоље, у кружном пољу, дат је профил главе Милоша Обилића под пуном ратном опремом, са по једним крстом са леве и десне стране. Испод горње ивице уклесан је текст:

„За крет часни и слободу златну“.

Лево доле уклесана је година: „1912“, а десно: „1918“.

У правоугаоном пољу базиса дата је, као прилог, пушка са причвршћеним бајонетом, окренута улево и са топовским зрном десно од кундака пушке.

Спомен-плоча састоји се из два дела: горњег (165 x 138 цм) и доњег (31 x 140 цм). На обе плоче су уклесаним и црно обојеним ћириличним словима уписана у три ступца имена палих ратника.

Општина жежевичка: Милан И. Тутуновић, Милорад И. Тутуновић, Андрија А. Тутуновић, Секула В. Тутуновић, Алексије В. Тутуновић, Јестротије Р. Кићановић, Љубомир Р. Кићановић, Дмитар Р. Кићановић, Милан С. Кићановић, Милош С. Кићановић, Живојин М. Кићановић, Видоје Т. Кићановић, Божићар М. Кићановић, Здравко В. Бисенић, Василије Тодоровић, Иван Кастрат, Будимир Мартаћ, Светислав Мартаћ, Војимир И. Властелица, Савко Савићевић, Милан Савићевић, Михаило М. Милошевић, Милија Ђ. Милошевић, Цветко Милошевић, Алексије Гавриловић, Миленко Гавриловић, Милоје Гавриловић, Танасије Н. Бешевић, Сретен С. Ивановић, Јанко Ивановић, Радомир Кнежевић, Драгомир П. Радојичић, Добрица М. Златић, Јовић Ч. Веселиновић, Драгојло Д. Веселиновић,

Радомир М. Вучићевић, Димитрије И. Прелић, Тимотије И. Прелић, Анђелко Љ. Аничкић, Радомир Ч. Косовац, Војимир Кристић, Милић Ковачевић, Милоје Јевтовић, Обрен М. Станић, Богдан М. Станић, Гаврило П. Бошковић, Младомир М. Јоксић, Богдан М. Павловић, Михаило М. Павловић, Драгутин Вукосављевић, Петар М. Поповић, Дмитар М. Рајић, Младомир А. Рајић, Велимир В. Рајић, Владисав П. Ђоковић, Милутин В. Ђоковић, Живојин Л. Ђорђевић, Милан Д. Стојановић, Миленко Стаменић, Станоје Нешковић, Велимир Радовановић, Тихомир Радовановић, Алекса Бошковић, Милован М. Прелић, Новица М. Прелић, Младомир Парезановић, Бошко Парезановић, Ђорђе Парезановић, Радомир Маџаревић, Радован К. Ђорђевић, Настас М. Ђорђевић, Миљко Ђ. Ђорђевић, Јовица М. Ђорђевић, Драгутин П. Ђорђевић, Величко Д. Симовић, Бошко Д. Симовић, Лукијан Р. Симовић, Миливоје Ј. Симовић, Милован Марић, Ђурђе М. Марјановић, Богић М. Видојевић, Милојко М. Вучковић, Андрија Т. Парезановић, Сава М. Вујовић, Ранко В. Нешковић, Радоје В. Нешковић, Миленко Д. Нешковић, Радоје С. Радосављевић, Божидар Радосављевић, Тијосав Д. Пропадовић, Раденко М. Пропадовић, Милоје Сокић, Адам Ч. Сокић, Душан Ј. Шушић, Милан Ј. Шушић, Александар Б. Миловић, Стојадин Е. Миловић, Љубиша М. Миловић, Михаило В. Миловић, Милојко С. Миловић, Милорад О. Миловић, Милорад В. Миловић, Витомир Миловић, Томо В. Ђендић, Миломир Т. Ђендић, Милија С. Ђендић, Радомир С. Ђендић, Видосав Стојковић, Војин Стојковић, Вилотије Стојковић, Драгољуб В. Стојковић, Ђорђе Јанковић, Велимир Јанковић, Илија М. Ђокић, Драгић М. Ђокић, Петар Делић, Михаило Делић, Алекса Драмлић, Милан Гавриловић, Радомир Гавриловић, Живојин М. Гостиљац, Раденко Боровић, Будимир Караклаја, Милован М. Вујовић, Милоје З. Симовић, Јаков С. Јоксић, Милија Лукић, Рисим Станић, Божидар Ј. Иконић, Милорад М. Мартаћ, Милорад Јоксић, Будимир Јоксић, Живан Лукић, Аксентије М. Милошевић, Љубомир Бошковић, Радован Прелић, Стеван Ј. Драговић, Јеврем Кнежевић и Драгутин Маџаревић.

Општина слатинска: Радаило Чакајац, Милосав Поњавић, Добросав Чантрак, Драгомир Стевановић, Михаило Милићевић, Витомир Страњанац, Петар Маџаревић, Миленко Тутуновић, Петар А. Перуничкић, Милош П. Перуничкић, Марко Перуничкић, Василије Перуничкић, Божидар Јаковљевић, Божо Никитовић, Ратко Грујовић, Мића Милуновић, Христифор Даријевић, Александар Бијорац, Будимир Иљовић, Мића Дамбуовић, Гојко Милевић, Радован Т. Маџаревић, Војин Чантрак, Радосав Јоковић, Миленко Дамбуовић, Радо-

ван Тутуновић, Павле Лазаревић, Милосав Лазаревић, Драгољуб Ја-
нићијевић, Раде Весковић, Радмир Чакајац, Јездимир Јечменица,
Милан Стевановић, Максим Дамбуовић, Светозар Берјановић, Вели-
сав Маџаревић, Михаило Пећановић, Десимир Јечменица, Марко Ви-
нићевић, Милован Јевтовић, Милан Јевтовић, Александар Војиновић,
Милорад Веселић, Драгутин Весовић, Јевто Станојевић, Радојко Вес-
ковић, Милинко Весковић, Михаило Пантић, Тадија Мајсторовић,
Мика Мајсторовић, Михаили В. Чакајац, Рајко М. Стевовић, Тико-
мир Лазаревић, Миленко Лазаревић, Адам Чакајац, Драгоје Виш-
њић, Тадија Дабовић, Дмитар Спасојевић, Радомир Калајџић, Јеро-
тије Властелица, Гвозден Речевић, Драгомир Рајић, Недељко Рајић,
Аврам Милетић, Јеремија Јаковљевић, Лазар Максковић, Маринко
Зечевић и Милош Ђорђевић.

МЕЂУВРШЈЕ

11. У наосу цркве св. Ваведење, на северном зиду, постављена
је спомен-плоча од црног мермера (113 x 219 cm), на којој су златно
обојеним словима, у седам стубаца, уклесана имена изгинулих рат-
ника из Бељине, Парменца, Риђага, Паковраћа, Међувршја и Сара-
јевске улице у Чачку. Горња ивица плоче незнатно је извијена на-
горе, а цела плоча причвршћена је за зид металним клиновима у
угловима, са навлакама на крајевима у облику шестостране навртке,
са украсним челом у виду полулоптасте нитне, постављене у сре-
дишњем делу поља.

У доњем десном углу уклесан је потпис аутора:

„Н. Лукачек Београд“.

Испод горње ивице плоче уклесан је насловни текст:

„Погинулим и умрлим ратницима за слободу и отаџбину из
III. чачан. парохије“.

Испод текста, на средини представа је стилизованог крста, са
чије леве и десне стране је уклесано:

„Од 1912. до 1918. године“.

Имена изгинулих ратника уписана су по овом редоследу:

БЕЉИНА:

Резервни официри: Богдан Ерић, поручник-учитељ, Богосав
Ерић, п. пор. и економ.

Земљорадници: Андрија Митровић, Велимир Вељовић, Добри-
воје Ерић, Димитрије Ерић, Јован Ерић, Драгомир Митровић, Милош

Лазовић, Михаило Благојевић, Миле Павловић, Милан Томашевић, Милорад Туровић, Проко Благојевић, Петар Ерић, Петар Туровић, Спасоје Вељовић, Средоје Лазовић.

ПАРМЕНАЦ: Благоје Полуга, Богдан Павловић, Велимир Милошевић, Владимир Пауновић, Глиша Петровић, Драгутин Петровић, Добривоје Петровић, Добросав Шапоњић—Јовановић, Игњат Марјановић, Јован Полуга, Јанко Полуга, Лазар Милосављевић, Љубомир Петронијевић, Љубомир Павловић, Љубомир Полуга, Љубомир Ж. Полуга, Милисав Глишовић, Милан Петровић, Милун Ђукић, Младен Ђукић, Милан Митровић, Периша Перишић, Периша Глишовић, Радован Пауновић, Рајко Марјановић, Ратко Полуга, Радош Полуга, Станимир Петровић, Сретен Петронијевић, Светозар Пушкарица, Станимир Милосављевић, Тадија Маринковић, Недељко Петровић, Чедомир Полуга, Радоје Полуга, Урош Петровић, Ђурђе Павловић, Светислав Глишовић, Филип Обрадовић.

РИБАГЕ: Велимир Мићовић, Василије Миливојевић, Велимир Крстовић, Војин Ђерамилац, Бранислав Ристивојевић, Боривоје Ђурчић, Драгољуб Мићовић, Драгутин Миловановић, Добривоје Ђурчић, Ђурђе Ђурчић, Ђорђе Матовић, Лазар Василијевић, Мићо Ј. Мићовић, Милија Јовановић, Миле Јовановић, Милован Матовић, Миљко Радовановић, Милоје А. Илић, Милун Илић, Јездимир Илић, Милан Јовановић, Радосав Ристивојевић, Радован Мићовић, Сретен Ненадић, Светомир Илић, Светозар Василијевић, Недељко Младеновић, Тадија Милановић, Радомир Јовановић, Радивоје Петронијевић, Чедомир Мићовић, Василије Тисосављевић.

ПАКОВРАЂЕ: Активни официри: Крстомир Ј. Ђосић, поручник.

Резервни официри: Стеван М. Ђосић, капетан, Живан Ј. Ђосић, п. поручник, Димитрије Ф. Ђосић, учитељ.

Земљорадници: Андрија Шутић, Вучић Богдановић, Велисав Павловић, Велимир Б. Петровић, Драгутин Ковачевић, Драгољуб Костић, Драгомир Р. Николић, Драгутин Шутић, Драгомир Ч. Ђосић, Добросав Продановић, Живојин А. Николић, Љубомир Павловић, Милорад Недовић, Михаило С. Николић, Милован В. Николић, Милован М. Ђосић, Милан Н. Недовић, Милун Ј. Богдановић, Милутин С. Богдановић, Мијаило Ј. Ђосић, Миленко Павловић, Миливоје Ђумић, Обрад Вукадиновић, Примислав Николић, Младен Ђосић, Ђорђе Вукотић, Радосав Н. Недовић, Драгомир Ђ. Вукотић, Радомир К. Вукотић, Рајко Вукотић, Светолик Вукотић, Тијосав Продановић, Ти-

хомир Ђумић, Новица Д. Шутић, Крстомир Ч. Ђосић, Стеван Недовић.

МЕЂУВРШЈЕ: Чедомир Ј. Глишовић, учитељ, Глиша Глишовић, Миладин А. Пејица, Радован Гавриловић, Милован Гавриловић, Тодосије Тодосијевић, Миленко Пејица, Миљко Гавриловић.

ЧАЧАК, Сарајевска улица.

Активни официри: П. пуковник Љубомир Павловић, мајор Милан Савићевић, капетан Никола Марковић, капетан Добривоје Радојевић.

Резервни официри: капетан Драгутин Јовичић, капетан Ђорђе Протић, судски писар, учитељ Тихомир О. Митровић, учитељ Глиша Поповић, учитељ Бранислав Ристић.

Ђаци студенти: Милосав Смиљанић, Милорад Богићевић, Миодраг Вуковић, Велизар Н. Марковић, Александар Манојловић, Драгомир Арсенијевић, Радосав Шишовић.

Занатлије: Јован Младеновић, Радивоје Шапоњић—Јовановић, Милета Ђурчић, Сретен Радомировић, Љубиша Стојковић, Станиша Кривокућа, кафеџија, Марко Драгутиновић, трговац, Љутомир Јовашевић, тежак, Аврам Гајковић, Јеремија Ракоњац, Сава Д. Митровић, Анђелко Ђекић, Добривоје Недовић, Периша Недовић,²⁷ Љубомир Ђ. Чоловић, в[ојни] чин[овник].

ТРНАВА

12. На спољном јужном зиду цркве св. Благовести, с леве и десне стране врата, постављена је по једна спомен-плоча посвећена борцима из Тржаве и Виљуше изгинулим у ратовима од 1912. до 1918. године. Обе су израђене од белог мермера и причвршћене за зид са по три наспрамно постављена метална клина, савијена на слободним крајевима у куке. Плоче су се састојале од три дела у основи правоугаоног облика и почивају на бетонском постољу. Код обе спомен-плоче горња ивица је лучно извијена упоље.

На плочи постављеној на зиду лево од врата (54 x 102 cm) уклесан је насловни текст: „За крст часни и слободу златну“, са профилем главе Милоша Обилића у пуној ратној спреми, окренуте удесно; са по једним крстом у горњем левом и десном углу, док је у левом доњем углу убележена 1912. година. У основи правоугаоног обликованог поља горњег дела спомен-плоче, на зиду десно од врата, исте димензије, уклесан је текст: „Палим за ослобођење и уједињење“, са профилем главе Милоша Обилића окренуте улево, дате

у кружном пољу као и на претходној плочи, са по једним крстом у горњем левом и десном углу, док је у левом доњем углу убежена 1918. година.

Средишни део обе плоче (4 x 100 x 169 цм) је највећи. У њему су на обе плоче златно обојеним словима у два ступца уклесана имена изгинулих ратника.

У доњем, тј. базном делу, израђеном од белог мермера (9 x 25 x 110 цм) дата је пушка окренута удесно на плочи са леве стране врата, са бајонетом постављеним испод цеви и топовским зрном уз десну ивицу. Испод базиса је бетонско постоље (113 x 58 цм), које се наслања на надземни део каменог темеља цркве. Базис испод спомен-плоче постављене десно од црквених врата истих је димензија и ликовног решења, само је пушка окренута улево, а топовско зрно постављено уз леву ивицу правоугаоног поља.

Средишни део (4 x 100 x 169) је највећи и на њему су у два ступца уклесана имена изгинулих ратника.

Наредници: Радомир В. Петровић, Чедомир Ђубовић, Сава Кувекаловић.

Поднаредници: Мијаило Ј. Живковић, Добросав Живковић, Илија Живковић, Недељко Лелековић.

Каплари: Аврам Суботић, Миленко Живковић, Петар П. Живковић, Радивоје Томић.

Редови: Антоније Суботић, Милован Суботић, Коста Суботић, Василије Суботић, Милутин Мих. Суботић, Илија Суботић, Миленко Суботић, Драгић Суботић, Мића Суботић, Спасоје Суботић, Милутин Миће Суботић, Андрија Суботић, Светозар Суботић, Никола Суботић, Момчило Суботић, Гојко Суботић, Цветко Јекић Миленко Јекић, Недељко Јекић, Андрија Стојић, Илија Тодосијевић, Драгутин Тодосијевић, Сретен Тодосијевић, Бошко Симовић, Живојин Г. Симовић, Радомир Д. Симовић, Александар Симовић, Живко А. Симовић, Будимир Вилимановић, Милоје Вујовић, Марко Вујовић, Радосав С. Вујовић, Драгомир Вујовић, Радован Вујовић, Радомир Г. Вујовић, Чедомир Г. Вујовић, Љубомир Т. Вујовић, Богдан Вемић, Бошко Главоња, Владимир Бабовић, Видосав Минић, Војин Минић, Мијалко Минић, Љубисав Минић, Милосав Минић, Тодосије Минић, Петроније Крсмановић, Веселин Вукосављевић, Тихомир Павловић, Јеротије Павловић, Славко Павловић, Војислав Павловић, Аксентије Павловић, Петроније Павловић, Михаило Павловић, Милисав Д. Станојевић, Марко Станојевић, Милутин Станојевић, Душан Станојевић, Душан Милутиновић, Раде Живковић, Радомир С. Живковић,

Спасоје Живковић, Милун Живковић, Станимир Живковић, Миломир Н. Живковић, Василије П. Живковић, Радојица Живковић, Вељко Марковић, Властимир Ђоковић, Милисав Ђоковић, Љубомир Ђоковић, Милосав Ђоковић, Милован Ђоковић, Саво Лазовић, Велимир Ђуровић, Миленко Ђуровић, Миљко Ђуровић, Драгољуб М. Протић, Милован Протић, Миодраг С. Протић, Михаило Матовић, Божидар Матовић, Драгутин Матовић, Симо Матовић, Живан Станић, Јовица Станић, Михаило Станић, Владимир Томашевић, Илија Јовановић, Јован Николић, Живко Маринковић, Љубисав Маринковић, Мијаило Маринковић, Милован Маринковић.

У доњем, тј. базном делу, у пољу правоугаоног облика (величине 9 x 25 x 110 цм), дата је пушка окренута удесно са бајонетом испод цеви и топовским зрном десно. Испод је бетонско постолје (113 x 58 цм), које се наслања на надземни део каменог темеља цркве.

Средишни део (4 x 100 x 169 цм) је највећи и на њему су златно обојеним словима у два ступца уклесана имена изгинулих ратника: Милан Маринковић, Вељко Шутић, Мијаило Шутић, Милутин Шутић, Драгутин Шутић, Милош Шутић, Драгољуб Стевовић, Коста Тановић, Рајко Тановић, Владимир Јевтовић, Миладин Дробњак, Миливоје Милосављевић, Миленко Божовић, Милија Божовић, Миленко Ковачевић, Андрија Кузмановић, Млађен Кузмановић, Милан Кузмановић, Милован Ружичић, Тихомир Авић, Тихомир Трашевић, Радован Ружичић, Радоје Славковић, Сретен Тутуновић, Светозар Сретеновић, Недељко Вукосављевић, Велимир Салевић, Борисав Петровић, Властимир Петровић, Радомир Вучићевић, Младомир Вучићевић, Милован Влајковић, Велизар Влајковић, Јован Влајковић, Миливоје Влајковић, Велимир Влајковић, Драгојле Влајковић, Миломир Влајковић, Будимир Томић, Радомир Драмлић, Никола Драмлић, Велизар Томашевић, Срећко Томашевић, Драгослав Томашевић, Војислав Миловановић, Милош Миловановић, Војислав Савић, драгутин Савић, Милан Савић, Александар Ђубовић, Микаило Ђубовић, Мијаило Ђубовић, Савко Ђубовић, Милета Мандић, Миленко Мандић, Светислав Мандић, Лука Перошевић, Радојица Перошевић, Добросав Јовановић, Савко Јовановић, Димитрије Вранешевић, Илија Ђосовић, Милун Алемпијевић, Драгомир Бојовић, Станимир Бојовић, Ђорђе Пајовић, Миљко Дилпарић, Љубомир Антонијевић, Милорад Антонијевић, Лазар Ђуровић, Тихомир Ђуровић, Лука Топаловић, Видосав Тимотијевић, Илија Глишовић, Милан Аничић, Милоје Маричић, Милорад Пауновић, Јелесије Пауновић, Милоје Богосављевић,

Светислав Богосављевић, Драгољуб Богосављевић, Влајко Богосављевић, Велисав Средовић, Божидар Ковачевић, Тома Спасојевић, Филип Ракићевић, Јеротије Ракићевић, Божидар Ракићевић, Јеремија Ракићевић, Радосав Радовановић, Стеван Стевановић, Стеван Ђурковић, Вељко Ђурковић, Млађен Ђурковић, Милојко Митровић, Драгомир Петровић, Петар С. Вујовић, Десимир С. Вујовић, Божидар Алемпијевић.

13. Порта цркве у Трнави

У порти, јужно од цркве, поводом обележавања 175. годишњице Хаџи-Проданове буне, постављен је скулптурални споменик, рад Лепосаве Милошевић, вајара из Београда. Споменик је израђен од белог мермера, са ликовним решењем у форми барјака развијеног у правцу север—југ, на чијем се горњем северном углу налази стилизован крст од истог материјала. На источној страни барјака (заставе), у нешто дубљем рељефу, дати су у форми целих фигура игуман Пајсије и, иза њега, Хаџи-Продан Глигоријевић, а иза ове двојице, у веома плитком рељефу, још неколико устаника.

На источној страни бетонског постоља (76 x 86 x 249 цм) уклесан је црно обојеним словима текст:

„УЧЕСНИЦИМА И МУЧЕНИЦИМА
ХАЏИ-ПРОДАНОВЕ БУНЕ
1814 — 1989.
ЗАХВАЛАН СРПСКИ НАРОД“

НАПОМЕНЕ

1. Знаком дето означено је посебно, да су сви они капетани прве класе.
2. Знаком дето, на плочи је означено да су сви они резервни капетани прве класе.
3. Знаком дето истакнуто је да су они пешадијски поручници.
4. Знаком дето истакнуто је да су они пешадијски наредници.
5. Знаком дето истакнуто је да су они поднаредници.
6. Знаком дето истакнуто је да су сви они учитељи.
7. Знаком дето истакнуто је да су чиновници.
8. Знаком дето истакнуто је да су они студенти.
9. Знаком дето истакнуто је да су они трговци.
10. Знаком дето истакнуто је да су они опанчари.
11. Знаком дето истакнуто је да су они обућари.
12. Знаком дето истакнуто је да су они пекари.

СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА ОСЛОБОДИЛАЧКИХ РАТОВА У ЧАЧКУ
И ТРНАВСКИМ СЕЛИМА

13. Знаком дето истакнуто је да су они бравари.
14. Знаком дето истакнуто је да су они месари.
15. Знаком дето истакнуто је да су они кафеџије.
16. Знаком дето истакнуто је да су они ковачи.
17. Знаком дето истакнуто је да су они поткивачи.
18. Знаком дето истакнуто је да су они четници.
19. Знаком дето истакнуто је да су они колари.
20. Знаком дето истакнуто је да су они зидари.
21. Знаком дето истакнуто је да су они баштовани.
22. Знаком дето истакнуто је да су они кројачи.
23. Знаком дето истакнуто је да су они лимари.
24. Знаком дето истакнуто је да су они кочијаши.
25. Знаком дето истакнуто је да су они служитељи.
26. Како смо обавештени од мештана, текст је саставио Радован М. Маринковић, новинар и књижевник из Чачка.
27. Знаком дето истакнуто је да су они тежаци.

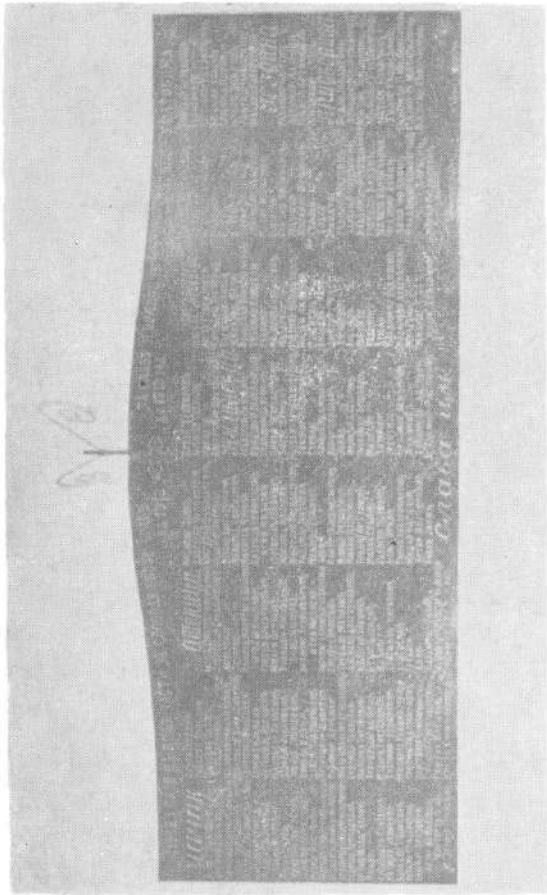
PLAQUES COMMEMORATIVES ET MONUMENTS AUX MORTS DES
GUERRES DE 1912—1918 DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK
ET DANS LES VILLAGES DE TRNAVA

Le peuple serbe a été souvent obligé, dans sa longue histoire, de défendre ses foyers, ses familles et sa patrie ou de libérer celle-ci de l'occupant. Toutes ces guerres, auxquelles la population de Tchatchak et des environs, en tant que région de la Serbie occidentale, a pris part, dont surtout à la Grande guerre (1914—1918), ont entraîné un grand nombre de tués sur les champs de bataille qui n'ont pas pu être ensevelis dans les cimetières de leur pays natal, étant tombés loin de la région de Tchatchak. Voilà pourquoi on a commencé, dans l'entre-deux-guerres à recueillir les noms des combattants morts et à graver leurs noms dans des plaques de marbre noir ou blanc en caractères blancs ou dorés, en les accompagnant d'images ou de textes destinés à les arracher à l'oubli. Les plaques commémoratives de ce genre étaient posées, entre les deux guerres, dans les narthex des églises, mais comme les noms de tous les combattants tombés dans les guerres en question n'étaient pas inscrits, après la seconde guerre mondiale, à partir du moment où les conditions nécessaires étaient réunies, on a procédé à l'élévation de monuments commémoratifs où les noms de ceux-ci furent gravés à côté de ceux des combattants qui étaient tombés au cours de la Lutte nationale de libération, pendant la Seconde guerre mondiale; cette fois ces noms n'étaient pas inscrits sur les édifices sacrés, mais sur les monuments commémoratifs au centre des villes ou dans l'enceinte réservée aux monuments commémoratifs.

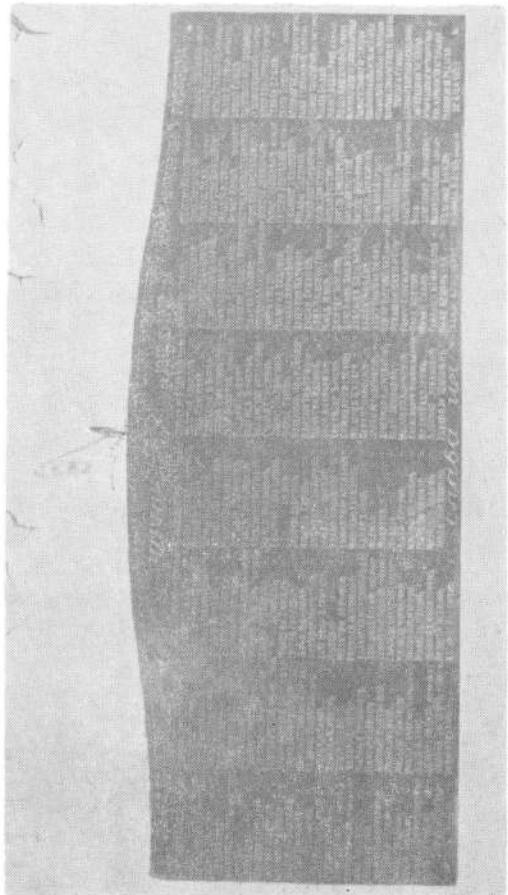
A la mémoire de nombreux guerriers, originaires des régions éloignées et tombés dans les environs de Tchatchak, on élevait, dans les villages de la région de Tchatchak, des monuments de grès, semblables à ceux des cimetières, soit collectifs, comme dans l'enceinte des églises de Zablatché et Iéjevitza, soit individuels, le plus souvent au bord des routes, d'où le nom dont on les appelle en Serbie («krajputaši»). Certains de ces monuments étaient peints en bleu, tandis que la plupart n'étaient peints d'aucune couleur. Cependant, ceux-ci comme ceux-là étaient munis de figure de guerrier en pied, armé et équipé pour la guerre; l'image était accompagnée d'un texte gravé, précisant le moment et l'endroit où le combattant était tombé, l'unité à laquelle il appartenait, décrivant le courage dont il avait fait preuve dans la lutte contre l'ennemi...

Tous ces monuments ont une grande importance historique et culturelle, étant donné qu'ils sont les seuls témoignages des guerres menées à une époque déjà lointaine, où l'on constituait une Serbie libre et démocratique et, ensuite, la Yougoslavie, comme la premier État commun des Slaves du Sud.

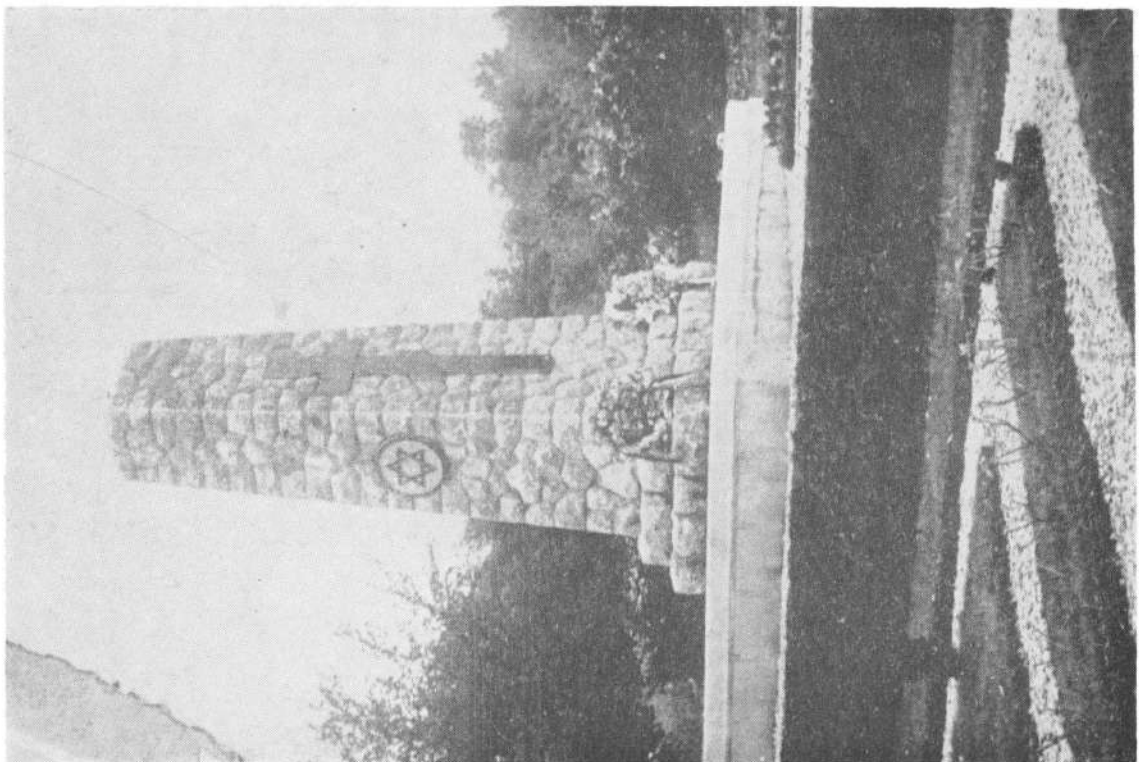
Teodosije Vukosavljević

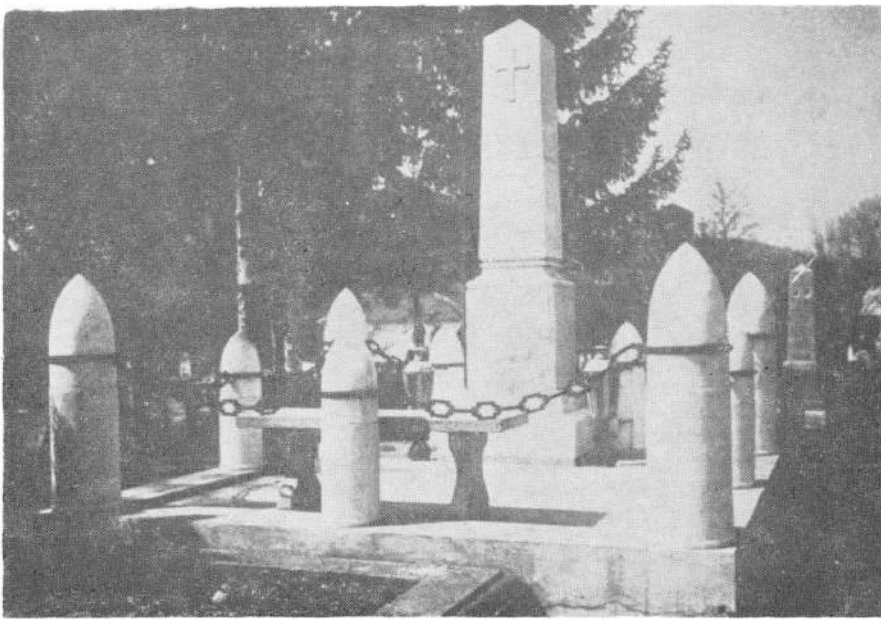
1

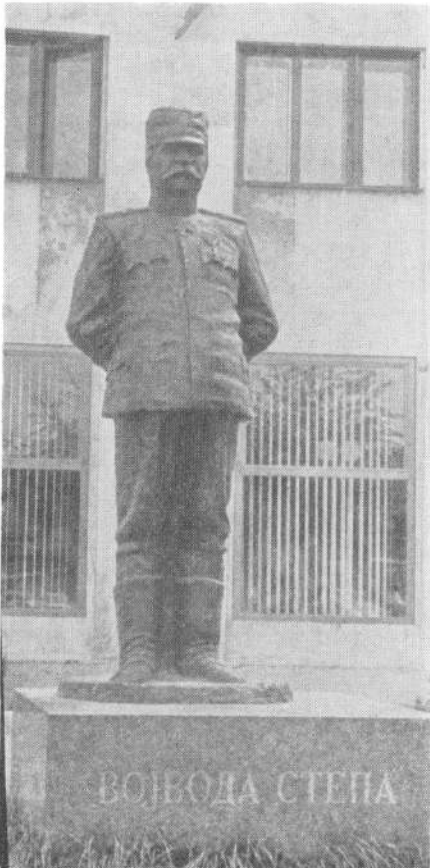
1

2

3

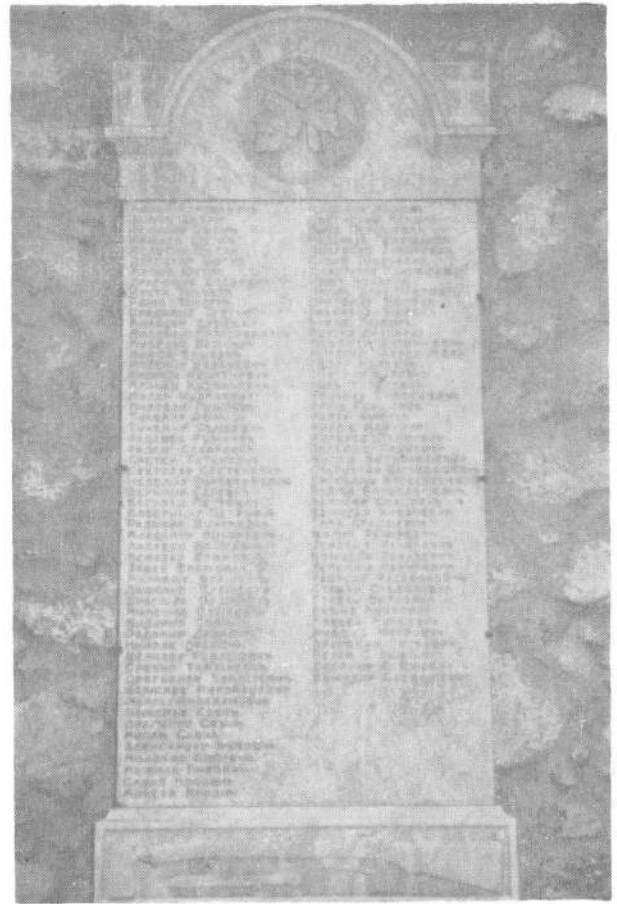
4

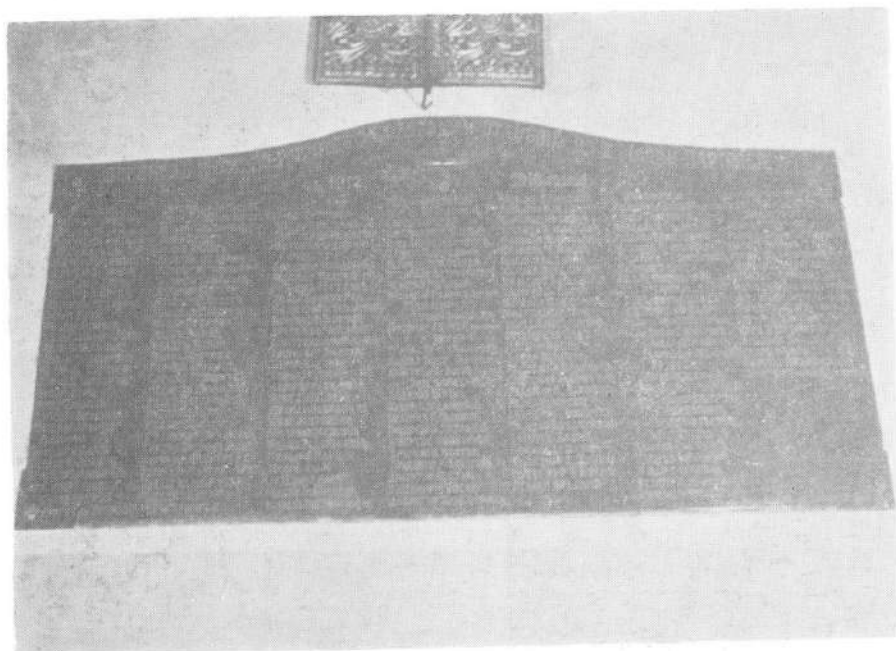
5

9

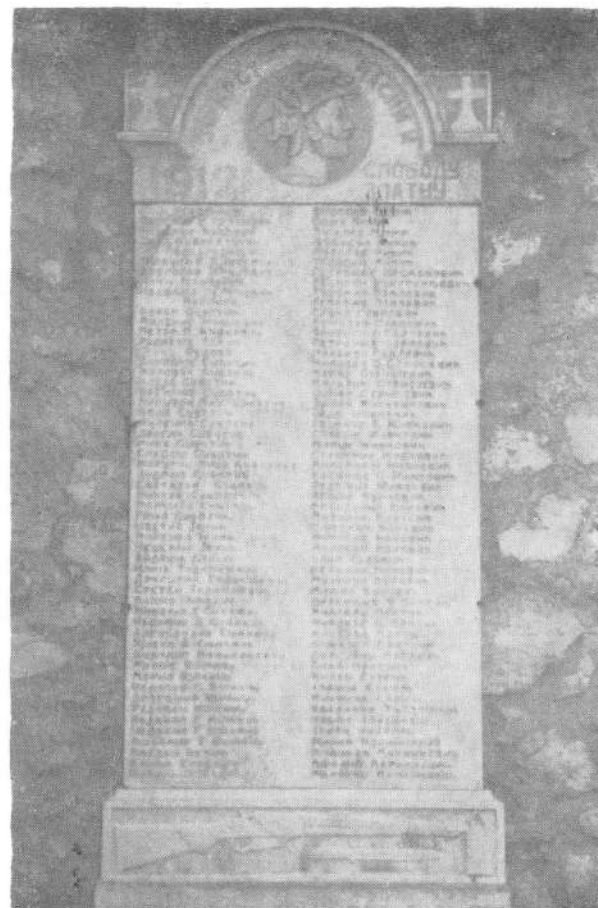
10

11

12

12

13

Др ДРАГАН СУБОТИЋ

**„БОЉШЕВИЗАМ, ФАШИЗАМ И НАЦИОНАЛ-СОЦИЈАЛИЗАМ“
— ПРВА КЊИГА У ИЗДАЊУ „ЧАЧАНСКОГ ГЛАСА“**

Др ДРАГАН СУБОТИЋ
УУ 11000 Београд
Радио телевизија

УДК 329.1/6

I

У издању „Чачанског гласа“, у новопокренутој библиотеци, као прва свеска, појавила се, 1933. године, брошура др Мирка М. Косића „Бољшевизам, фашизам и национал-социјализам“. Као издавач књижице означена је Администрација „Чачанског гласа“ (Чачак, Синђелићева 2), а одговорни уредник је Драгиша М. Миловановић. Као власник листа потписан је Миодраг М. Миловановић из Чачка. У предговору издавач напомиње да ће у овој библиотеци „доносити актуелне саставе из свих области друштвених наука од наших познатих јавних радника и научника“. Уредништво „Чачанског гласа“, такође, у предговору, напомиње: „Г. Др. Мирко Косић, професор универзитета, члан међународног института за социологију у Паризу и Немачког друштва за социологију у Берлину, наш познати јавни радник и социолог, био је љубазан да нам дозволи да овај његов

мали рад, који је изашао као новинарски чланак у „Чачанском гласу“, одштампамо као прву свеску ове библиотеке. Бољи избор нисмо могли учинити“.¹

Прилично неуобичајено за ондашње доба и правила у раду редакције, уредништво „Чачанског гласа“ у предговору истиче: „О овој теми се код нас много писало, али је мало ко умео да нађе исправну тачку посматрања. Док једни говорећи о болшевизму виде само страхоте грађанског рата, дотле нам г. Косић указује на то да је „болшевизам кренуо да преобрази човека у преображеној друштвеној средини и политичком поретку“. Указује се и на Косићева схватања фашизма: „Док други у фашизму виде само надути став дуч-а, Мусолинија, дотле нам г. Косић открива идеолошки корен фашизма. И најзад, док једни у национал-социјализму наглашавају само параде и претње фирера Хитлера, дотле г. Косић у национал-социјализам увршћује и процес преображавања дојучерашњег поретка и тражење нових форми“.

Појављивање написа највиђенијих међуратних интелектуалаца у провинцијским листовима и часописима није била никаква случајност. Чинили су то и други, попут Сретена Вукосављевића — он је у „Правди“ и „Санцаку“ објавио чак неколико стотина написа који представљају основу за утемељење међуратне руралне социологије. Мирко Косић, поред Динка Томашића, спада у најпознатије наше социологе између два светска рата; он „као теоретичар досеже ондашњи просек у грађанској социологији“.² Наиме, у познатом раду „Проблеми савремене социологије“ („Труд“, Београд, 1934), Косић је социологију одредио као науку о друштву, о социјалним појавама (фактима), али и социјалним активностима; односно, како је писао, она „мора да развија учење о 1) субјектима каквих социјалних акција и то а) о социјалном појединцу и б) о групама, даље 2) о социјалним акцијама, 3) о социјалним односима (између соц. субјеката) и 4) о социјалним творевинама (или установама) које су сложен систем социјалних акција и то осамостаљен и устаљен према појединцима субјектима“.³ Стога, др Мирко Косић заузима достојно место у предратном социјалном кругу. О томе говоре и био-библиографски подаци овог аутора.

Рођен је 27. марта 1892. у Великој Кикинди. Гимназију је учио у родном граду, Новом Саду, Кронштату и Трсту. Уочи и за време Првог светског рата студирао је националну економију, статистику и социологију на више европских универзитета — Стразбург, Женева и Цирих, где је 1917. године промовисан за доктора економ-

ско-политичких наука. За доцента политичке економије на Правном факултету у Суботици изабран је 1920, а две године касније и за ванредног професора статистике, привредне и социјалне политике на Правном факултету у Љубљани. Иако није успео да постане професор на неком од београдских факултета, Косић је од 1933. до 1940. године предавао социологију и привредну историју на Коларчевом народном универзитету у Београду. Косић се, с правом, може означити за зачетника институционализације социологије као посебне друштвене науке и на Правном факултету у Суботици. У историји социологије остаће упамћен као представник формалистичке свога универзитетског учитеља фон Визеа, уз снажно инсистирање на елитистичкој структури друштва и социјал-дарвинистичкој теорији друштвеног развоја.⁴ Косић је био оснивач првог социолошког часописа „Друштвени живот“ (за 1920/21. годину изашле су четири, а за 1930 — чак шест свезака), а писац је и првог уџбеника социологије у нашој земљи — „Увод у општу социологију“ (Нови Сад, 1934). Напомињемо да је почео да објављује још пре Првог светског рата. Тада је штампао следеће радове: „Пангерманизам“ (Велика Кикинда, 1912), „Модерна Германија“ (В. Кикинда, 1912), „О Словенцима“ (Ниш, 1915), а након рата уочљивије је његово занимање за социолошке проблеме друштва: „Социогеографска упутства за испитивање села“ (Нови Сад, 1921), „Народно јединство са гледишта социологије“ (Нови Сад, 1924), „Основи економске политике“ (књ. 1, Београд, 1925), „Савремени економско политички правци“ (Нови Сад, 1929), „Превирања у светској привреди“ (Београд, 1931), „Проблеми савремене социологије“ (Београд, 1934), „Хрватско питање и национално јединство“ (Нови Сад, 1937), као и низ радова у часописима и новинама. Између два светска рата био је генерални секретар Индустијске и трговачке коморе у Новом Саду, једно време (1926—27) — заменик министра за трговину и индустрију, а од 1935. до 1938. и посланик у Народној скупштини као представник десно оријентисаног „Радног клуба“. Мирко Косић је био и један од активнијих чланова покрета „Збор“,⁵ што је донекле видљиво и у његовим социолошко-политиколошким и економским радовима. У време немачке окупације наше земље после 1941. године био је високи чиновник Недићеве владе и заменик гувернера Народне банке. Године 1943, у издању „Препорода“ (библиотека „Држава и друштво“), објавио је интересантну политичку студију — „На историјској раскрсници“, која је, нажалост, остала затомљена за шири круг читалаца и научних радника готово 50 година. Након завршетка Другог светског

рата, Косић је емигрирао у Швајцарску, где је наставио да се бави научним радом, повремено објављујући радове из области политичке и теоријске социологије у социолошким часописима, углавном на немачком језику.⁶ Политиком се бавио колико су дозвољавали строги швајцарски закони, строги за расељена лица и странце. У емигрантској политичкој публицистици срећемо његове написе углавном из области историографије, који су преточени у мању књигу „Гробари Југославије: ко је „дрско лагао?“ — око 27 марта 1941“ (1951, стр. 37). Овде упознајемо једну нову димензију Косићеве политичке личности. Наиме, у полемици са Слободаном Јовановићем, у емиграцији председником Југословенског народног одбора у Лондону, он напомиње да је 27. март био важан датум у историји југословенских народа, а у одговору — полемици са Живаном Кнежевићем указује на неке фактографске моменте везане за 27. март 1941.⁷

Ови биографски подаци о Косићу неопходни су и за сагледавање стварних домета његове брошуре из 1933. године, која се појавила у издању „Чачанског гласа“. Њено публикавање у провинцији — и то баш као прве свеске новопокренуте библиотеке — довољно говори о стању духа у ондашњем грађанском друштву. Утолико пре што је реч о једном грађанском интелектуалцу, који, попут других (Мирко Кус Николајев, Данило Грегорић, М. Васиљевић), припада десном крилу интелигенције, која ће тридесетих година пропагирати, чак и преко социологије као већ утемељене друштвене науке, корпоративистичке (у бити профашистичке) идеје у међуратној Југославији.

Не улазећи у нека дубља историографска разматрања профашистичке организације „Збор“ у међуратној Југославији — што и није циљ овог прилога — презентирањем идеја М. Косића желимо да укажемо на неке моменте тоталитаристичких идеологија (фашизма и большевизма), који ће, свакако у историји социјалних идеја, остати забележене као доминантне идеологије XX века.

II

У књижици, др Косић констатује да је након продора национал-социјализма у Централне области Европе, дошло до низа преображајних процеса „чија обухватност постаје универзалном када не изгубимо из вида истовремена померања односа између беле и обојених рада на далеком Истоку и у колонијама“.⁸ Ове преображаје, сходно свом диркемовском социолошком усмерењу, Косић, објашњава

ва тиме што сматра да „нису уперени на јединствене циљеве, не воде остварењу идентичних нових вредности живота, али заједничка им је изванредна интензивност настојавања и циљи, свесност напора покренутих масених снага“. Прецизирајући утицај ширег социјеталног окружења, аутор разматра неке заједничке вредности које су карактеристичне за тоталитарне идеологије у XX веку, бољшевиizam, фашизам и национал-социјализам.

Наиме, „заједнички су им извесни нови методи вођења политике (у најширем значају), искривања судбине и изграђивања поретка, а у основи тих метода нови стваралачки елан концентрисаних, масираних енергија великих Нација, као заједница живота и историјске судбине. Заједничко им је одрицање вредности оним идеологијама, које су напајале генерацију наших очева: либералног, грађанског парламентаризма, грађанског прогресизма и социјално-привредног и социјално-етичког индивидуализма“. Веома је интересантно да у презентирању заједничких карактеристика ове три тоталитарне идеологије, др Косић истиче и „схватање, да је важније удовољити масеним чежњама за извесном социјалном правдом него ли одржавати могућности да у свеопштој утакмици индивидуалних прохтева, појединци „најспособнији“ — најсрећнији или „најнескрупулознији“, — измакну далеко испред осталих и домогну се царства земаљског“.⁹

Разматрајући неке разлике које, како пише, „постоје у идејној садржини бољшевизма и фашизма, основне разлике, као и између њих и национал-социјализма, разлике у којима се одражава како различито идејно-теоријско порекло, различит етнички карактер њихових носилаца, различита социјална структура у којима поникоше, тако и различити културно-развојни ступањ заједница у којима се остварују“, др Косић је у ондашњој социјолошкој јавности дао извесна тумачења бољшевизма, која су се каснијих година појавила као историјски предзнак збивања на овим просторима.

Почетком тридесетих година Косић бољшевизам Русије, није видео само у „неузгредним појавама сваке могуће револуције, као што су свирепа истребљења династија или крвави грађански ратови“, него и у неким темељнијим процесима који се огледају у промени социјалне структуре дотадашњег друштва — „настојавања форсиране индустријализације и напори за основним мењањем „менталне“, духовне структуре руских маса. И један и други процес корени идеолошки у марксистичкој доктрини, али у ствари само је форсирано и погрубљено надокнађивање развоја европског Запада из 17-ог и 18-ог века“. Навођењем ових спољашњих карактеристика, Косић

је, у ствари, нашао инструменте идеолошке, у ствари, најогољеније бољшевичке индоктринације руског народа, пошто је у руској стварности видео и „једно дубоко преображавање човека као социалне јединке, као члана породице, а нарочито у односу на и социалном положају мушких и женских“. Бољшевизам, јасан је Косић, „ништи личност, потире особност како у религиозном, тако и у интелектуалном и етичком погледу. Он култивише човека масе, види највишу вредност у нивелизацији и стандардизацији, изравнању и једнообразности свега делања у политици, привреди и чисто социалним одношајима“.¹⁰

Бољшевички колективизам др Косић сагледава и кроз неке темељне постулате марксистичке идеологије, за коју је бољшевизам „суштина људске егзистенције у привредној и политичкој делатности у маси, човек је произвођач у маси, индустрија је одлучујући сектор привреде, а у индустрији узор велико, огромно предузеће“. Зато, у оваквом великом систему, односно марксистичкој перспективи, нема места, како је изврсно приметио Косић, за „индивидуалне диференцованости и квалитетне потребе старог сталешког па класног друштва Западне и Средње Европе“. Прозревши, с теоријског становишта, марксизам као и на њему заснован свет, где је „све јасно“, и прегледно, али зато и схематично, безбојно, па стога „на сва питања има марксизам одређене одговоре, логички изведене из полазних теза доктрине, али који се тако тешко поклапају са „одговорима стварности“, Косић открива и једну трајнију законитост марксистичке идеологије: „Марксистичка доктрина није само схематично апстрактна социална теорија „будућег друштва“ него и масивна религија пролетерских маса, вера у правду (или бар одмазду), у лепшу будућност у нивелисаном и стварно егалитарном социалистичком друштву“.¹¹

Замишљено друштво праведности и једнакости, среће и благостања свих његових чланова, Косић је оспоравао конкурентном социјалном стварношћу у Русији, са којом је био упознат преко ондашњих публицистичких и научних књига, као и часописа руске белогардејске емиграције, која је након 1918. године, у огромном броју пребегла из Русије у Југославију. Наиме, Косић је тврдио: „Стварно: и у савезу совјетских социалистичких република врши се диференцованост животног стила: чиновници врховне држ. управе и Г. П. У. живе у буржујским становима, одевају се боље, знатно боље, но остали другови, а хране се обилније и префињеније но све

остале групе житељства... Истина, ту су разлике нормиране и ограничене“.¹²

Сумњајући у еманципаторске домете нове марксистичке идеологије, посебно настојања да преобрази човека у преображеној друштвеној средини и политичком поретку, при чему је „прва етапа поништење, квалитетних диференција, потирање приватне сфере живота и преваљање, утапкавање свега особног, персоналног“, Косић, помало скептично, закључује да ће то „моћи да покаже тек даља будућност, тамо кроз 2—3 генерације“.

Супротно марксистичкој доктрини, Косић напомиње да је фашизам на прво место поставио националну солидарност и дисциплину оличену кроз ред, рад и напор. Постизање националне солидарности био је могуће путем „дисциплиновања односа појединих привредних грана и радних категорија у њима тако да је онемогућена класна борба (а кад ње нема онда ишчезава и сама свест о класним подвојеностима и сукобима) и место њене класне подвојености, — сарадња корпорација чини социјалну садржину Нације“.¹³

Корене фашизма у Италији, где се понајпре развила корпоративистичка теорија државе и друштва, Косић је пронашао у факторима националистичког империализма земље „која је пренасељена а сматра да је ускраћена у подели колонија и интересних сфера за економну, политичку, културну и демографску експанзију“, као и у борбеном синдикализму Сорелове провенијенције „који одбацује либерално-демократске методе парламентисања и надгласавања, тј. пребројавања „једномишљеника“ одн. уравнотежавања интересентских компромиса и пазара и место тога заступа идеологију ауторитарне премоћи борбених елита, бојовних чета, које својим еланом у знаку националног солидаризма одлучују о будућности националне заједнице“.¹⁴

Као носиоца фашистичког покрета Косић је означио припаднике средњег сталежа, јер, за разлику од марксистичке доктрине, фашизам уопште није стављао нагласак на припаднике радничког сталежа: „Фашизам не признаје да је пролетер способан да замени образовне стручњаке у организовању и вођству ни саме привредне делатности на висини савремене технике, а у сложеним данашњим односима међународних привредних зависности“.¹⁵ Оно што је најважније, „фашизам не признаје да маса може имати квалитете елите, односно појединца—вођа“, али, исто тако: „Фашизам је у политичко-психолошком погледу антидемократски а у социјално-привре-

дном анти-класни, национално-солидаристички. Ту је основа његове ауторитативно-корпоративистичке конструкције“.¹⁶

Наводећи успехе које је фашистички поредак у Италији постигао за свега неколико година владавине захваљујући јавним радовима (исушивање мочвара, мрежа модерних путева, обарање цена производима за потребе широких народних слојева, углед Италије међу другим народима и државама), Косић не пропушта прилику да напомене и неке карактеристике фашистичких поредака: „У фашистичкој идеологији држава, Нација и „партија“ (али само фашистичка!) чине једно. Нација је духовна творевина (а не природна датост као код немачких расиста á la Хитлер), у сталном процесу образована и изграђивана. „Партија“ је са Нације, свесни и једино позвани носилац национално-државне политике, појединци и групе само су подређени елементи, управо инструменти живота Нације, која није збир свију појединаца, као и либерално-демократској концепцији, него посебно, и више биће историјске стварности, од чије судбине зависе као рефлекси, егзистенције, појединаца данашњих и будућих“.¹⁷

За немачки национал-социјализам Косић сматра да је „смеса предратног пангерманског расизма и предратног — управо од Фридриха Великога — пруског милитаризма, са послераатним бољшевичким и фашистичким елементима. Са бољшевизмом заједничка му је мржња на све шта је „приватно“, ван контроле јавности, а особито на особене квалитете“.¹⁸ Харизматична политичка култура у фашистичкој идеологији, а нарочито у политичкој збиљи тоталитарних (као и бољшевичких) идеологија, посебно долази до изражаја „премда је национал-социјализам антимарксистичан (он је то из разлога што одбацује његов класни интернационализам и социални рационализам) ипак и национал-социјализам мрзи све што је изнад новијег „гомиле у двојним редовима“, све што доказује о старој и особеној култури, о духовној елитности. Само „богом дани Фирер“, представља неку нарочиту вредност, али је то мистичког порекла и никако не потиче од некакве његове нарочито уочљиве оригиналности или изванредности. (Хитлер није ни Лењиновог ни Мусолинијевог кова“.¹⁹ Одајући национал-фашизму признање што је успео да „надахне немачке масе, развије један им духом уверености у своју расну, дакле, од природе дату, супериорност изнад осталих („ненордијских“) мање вредних народа“, (што су у ствари биле Хитлерове идеје о „Lebensraum“ немачке нације у Middle Europe, односно Zveische Europe), Косић, ипак, указује и на недостатке фашистичке

концепције о човеку. Наиме, сматра да национал-социјалисти, као и бољшевици, „утапкавају и укалупљују човека, код бољшевика је циљ човек „новог друштва“, без класа и сталежа. Код национал-социјалиста, идеал је човек касране, „те највише социалне и моралне установе“. Нација која је блажена кад јој се командује и може да „маршује у двојним редовима“...²⁰

Исто тако, национал-социјализам има у себи и „духовних елемената из тзв. ратног социјализма, из егалитарне заједнице око четног казана, из другарског солидаризма, у рововима који се сваког тренутка могу претворити у гробнице водова и чета“. Ова расистичко-херојска мистика, која доминира у идеологији национал-социјализма, који није ништа друго него национал-бољшевизам, пошто је велика улога ресантимана необразованих елемената који су у њему дошли до водећих положаја, темељи се на заједничком имену нацијоналне државе: „Али постоји разлика у нијансама: бољшевици месе данашње људе уколико су „бивши“, уколико потсећају на прошло друштво које има да ишчезне по њиховом схватању, фашисти остављају много приватној и личној сфери (пре свега сав интезивни талијански породични живот), национал-социјалисти подредили су све једној идеји, која није ни будуће друштво Руса, ни улешчавање живота Талијана него „част“ Нације, која је потпуно идентична са војничко-кастанским схватањима „части јучерање Вилемове Германије“.

И поред привидне симпатије за идеју корпоративизма и поједине сегменте тоталитарне доктрине (посебно о фашизму у Италији), мора се нагласити и Косићево питање на крају брошуре, када размишља о симбиози фашизма и бољшевизма: „И када се дивимо огромној моралној мобилизацији немачке Нације у национал-социјалистичком режиму, не можемо а да се не упитамо: да ли не доноси човечанству то укрштање бољшевизма и фашизма више опасности у будућности него оба његова идејна сродника заједно...“²¹

У закључним деловима ове интересантне брошуре др Косић закључује да је нестало друштвеног поретка који је карактерисао Европу до избијања Првог светског рата. Свет се нашао у превиранију, пише Косић и наставља: „Процесе преображавања дојучерашњег либерално-грађанског и народно-демократског поретка у привреди, политици, социјалним одношајима, процес формирања нових социјално-културних вредности у пуном је јеку“. Разлажући нове идеологије и њихове вође, Косић све то смешта у један шири социјетални контекст, што је и разумљиво, с обзиром да је доста усвојио од

Диркемовог социолошког метода: „Тражи се нов стационарни поредак, тражи се ред и дисциплиновање стихијских снага житељства које се стално размножава и његове машинске опреме, која треба огромне потрошачке масе а не треба радне снаге истих размера“. Нови европски поредак, по мишљењу др Косића, треба да буде такав да ће се у њему моћи „и слушати и радити, али и имати осећање да човек није сувишан; у коме је само онај појединац позван да води који се унапред одрекао свега што не би могао отворено, да исповеда без румени стида, само онај способан који је и социално користан“. У том контексту, како сматра Косић, „експерименти большевика, фашиста и национал-социалиста, Рузвелта и тежње енглеских лебуриста... све су то само делимични појави једног великог процеса, превирања, у својој конкретности пролазни, у основним ставовима елементи новог реда који се тражи“.

Уосталом, „нови поредак“ је дошао десетак година касније, оличен у фашизму и большевизму. Тоталитарне по садржини, готово истоветне по инструментима испољавања, те две идеологије, не само да су смениле једна другу, него су имале и далекосежне последице на ток социјалне историје народа.

НАПОМЕНЕ

1. Др Мирко М. Косић, „Большевизам, фашизам и национал-социјализам — новинарски чланци“, Чачак, 1933, „Уводне напомене“.
2. Милован Митровић, „Југословенска предратна социологија“, Београд, 1982, стр. 154.
3. М. Косић, „Проблеми савремене социологије“, Београд, 1933, стр. 21.
4. Видети: „Социолошки лексикон“, „Савремена администрација“, Београд, 1982, стр. 298, 647.
5. О активности М. Косића у образовању покрета „Збор“, консултовати: Б. Глигоријевић, „Политички покрети и групе с национал-социјалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом збору“, „Историјски гласник“, Београд, 1964/4.
6. Од значајних социолошких радова објављених након рата у емиграцији, издвајамо: »Politische Sociologie« у: »Sociologische Forschung in unserer Zeit, 1951«; »Zur Europa ischen«, у: »Soziale Welt«, 1957.
7. Ова брошура, осврт је — полемички одговор на књигу Радоја Л. Кнежевића. „Тројни пакт и кнез Павле“ (Windzor, 1950), као и један проглас Југословенског националног одбора из Лондона, поводом годишњице обележавања догађаја везаних за 27. март 1941. године, који су годинама заокупљали политичку емиграцију на Западу.

„БОЉШЕВИЗАМ, ФАШИЗАМ И НАЦИОНАЛ-СОЦИЈАЛИЗАМ“ — ПРВА КЊИГА
У ИЗДАЊУ „ЧАЧАНСКОГ ГЛАСА“

9. Др Мирко М. Косић: „Бољшевизам, фашизам и национал-социјализам“, Библиотека „Чачански глас“, год. 1, св. 1, Чачак, 1933, стр. 10.

10. Исто, стр. 11.

11. Исто, стр. 13.

12. Исто, стр. 15.

13. Исто, стр. 16.

14. Исто, стр. 18.

15. Исто, стр. 19.

16. Исто, стр. 19.

17. Исто, стр. 21.

18. Исто, стр. 22.

19. Исто, стр. 23.

20. Исто, стр. 24.

21. Исто, стр. 26.

»BOLCHEVISM, FASCISME ET NATIONAL-SOCIALISME« — PREMIER
LIVRE DANS L'ÉDITION DE »CAČANSKI GLAS«

Dans el présent texte l'auteur analyse un d'une dizaine de petits livres dus au docteur Mirko Kossitch, sociologue bourgeois de l'entre-deux-guerres. Cette brochure fut éditée en 1933 par le journal local de Tchatchak »Čačanski glas« en tant que premier volume de la collection qui venait d'être établie. Dans cette brochure le docteur Kossitch présentait l'essence des deux idéologies les plus importantes qui avaient marqué l'histoire sociale du XXe siècle, — le bolchévisme et le fascisme.

L'auteur du présent texte analyse ces idées à la lumière d'autres oeuvres de Kossitch grâce auxquelles on le range, avec Dinko Tomachitch, parmi les sociologues yougoslaves les plus importants de l'entre-deux-guerres.

Dr Dragan Subotić

С А Д Р Ж А Ј

1. Мр ВЕРА БОГОСАВЉЕВИЋ—ПЕТРОВИЋ — Камена окресана индустрија са неолитског насеља Трсине — — — — —	5
2. ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ — Остаци средњовековне цркве у Трнави —	37
3. Др БОГУМИЛ ХРАБАК — Јевреји у северној Србији 1688—1739. —	49
4. СЛАВИЦА ВУЛОВИЋ и МАРИНА ЛУКИЋ—ЦВЕТИЋ — Црква у Горачићима — Проблеми заштите и статичке санације — — — — —	99
5. КОВИЉКА ЛЕТИЋ — Основна мушка школа у Чачку од оснивања до 1912. године — — — — —	113
6. РАДОЈКО НИКОЛИЋ — Језик Вука Карачића у „Описанију српски намастира“ — — — — —	131
7. НЕВЕНКА БОЈОВИЋ — Производи традиционалних заната на вашару у Чачку — — — — —	145
8. СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ—АШАНИН — Криштење деце у чачанском крају — — — — —	155
9. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ — Становништво Балуге (Заблаћке), Бањице и Горичана — — — — —	165
10. СИНИША ДИЛПАРИЋ — Рашковићи из Штиткова — — — — —	193
11. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ — Драгачевска Каона и њени људи од 1822. до 1863. године — — — — —	211
12. НОВАК ЖИВКОВИЋ — На старовлашкој граници ратне 1876. године	225
13. Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ — Становништво — бројно стање и занимања у чачанском, драгачевском и моравичком крају у другој половини XIX века — — — — —	251
14. БЛАГОЈЕ РАДИВОЈЕВИЋ — Хајдучки трагови од пре 160 година —	279
15. Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ — Механско — кафанско — пекарски еснаф у Чачку (1841—1910) — — — — —	291
16. ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ — Споменици и спомен-обележја ослободилачких ратова у Чачку и трнавским селима — — — — —	301
17. Др ДРАГАН СУБОТИЋ — „Болшевизам, фашизам и национал-социјализам“ — прва књига у издању „Чачанског гласа“ — — — — —	323

TABLE DES MATIÈRES

1. VERA BOGOSAVLJEVIĆ—PETROVIĆ — Outils d'éclats de pierre dans le site néolithique de Trsiné — — — — —	5
2. OLIVERA MARKOVIĆ — Vestiges de l'église médiévale de Trnava — — — — —	37
3. Dr BOGUMIL HRABAK — Les Juifs dans le nord de la Serbie entre 1688 et 1739 — — — — —	49
4. SLAVICA VUJOVIĆ et MARINA LUKIĆ—CVETIĆ — Église de Goratchitchi — problèmes de la protection et des améliorations de la statique — — — — —	99
5. KOVILJKA LETIĆ — École primaire de garçons à Tchatchak depuis sa fondation jusqu'à l'année 1912 — — — — —	113
6. RADOJKO NIKOLIĆ — La langue de Vouk Karadjitch dans »Početak opisanija srpski namastira« — — — — —	131
7. NEVENKA BOJOVIĆ — Produits des métiers traditionnels à la foire de Tchatchak — — — — —	145
8. SNEŽANA ŠAPONJIC—ASANIN — Baptême des enfants dans la région de Tchatchak — — — — —	155
9. RADOVAN M. MARINKOVIĆ — Population de Baluga (de Bablatche) Bagnitsa et Goritchani — — — — —	165
10. SINIŠA DILPARIĆ — La famille des Rachkovitch du village de Chtitkovo — — — — —	193
11. DRAGOLJUB M. PAVLOVIĆ — Le village de Kaona (dans le région de Dragatchevo) et ses habitants entre 1822 et 1863 — — — — —	211
12. NOVAK ŽIVKOVIĆ — A la frontière du Stari Vlah en 1876, année de guerre — — — — —	225
13. Dr ŽIVOTA MARKOVIĆ — Population des régions de Tchatchak, de Dragatchévo et de Moravitzé dans la seconde moitié du XIX ^e siècle (nombre d'habitants et occupations) — — — — —	251
14. BLAGOJE RADIVOJEVIĆ — Traces des héidouques d'il y a 160 ans — — — — —	279
15. Dr JAROSLAV DAŠIĆ — Corporation d'aubergistes, de cafetiers et de boulangers de Tchatchak entre 1841 et 1910 — — — — —	291
16. TEODOSIJE VUKOSAVLJEVIĆ — Plaques commémoratives et monuments aux morts des guerres de 1912—1918 dans la région de Tchatchak et dans les villages de Trnava — — — — —	301
17. Dr DRAGAN SUBOTIĆ — »Bolchévisme, fascisme et national-socialisme« premier livre dans l'édition de »Čačanski glas« — — — — —	323

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XXI, 1991.

Тираж: 700

Ручкопис предат у штампу маја 1992.

Опсег 21 табак и 46 страна прилога

Штампање завршено септембра 1992.